

LINGUA MONTENEGRINA
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

LINGUA MONTENEGRINA
the magazine of linguistic, literary and cultural issues

God. XII, sv. 1, br. 23

Izdavač
FAKULTET ZA CRNOGORSKI JEZIK I KNJIŽEVNOST

Redakcija

Josip Silić (Zagreb)

Vukić Pulević (Podgorica)

Milorad Nikčević (Osijek)

Marc L. Greenberg (Kansas)

Hasnija Muratagić-Tuna (Sarajevo)

Emil Tokarz (Sosnowiec)

Ljudmila Vasiljeva (Lavov)

Robert Bońkowski (Katowice)

Amira Turbić-Hadžagić (Tuzla)

Aleksandra Nikčević-Batrićević (Podgorica)

Milica Lukić (Osijek)

Jakov Sabljčić (Osijek)

Ljiljana Pajović-Dujović (Podgorica)

Tina Varga-Oswald (Osijek)

Novica Vujović (Nikšić)

Aleksandar Radoman (Podgorica)

Goran Drinčić (Podgorica)

Glavni i odgovorni urednik

Adnan Čirgić

Sekretar redakcije

Milan Marković

Cetinje, 2019.

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4'367.633(497.16)“18“

Miomir ABOVIĆ (Tivat)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

abovicmiomir@t-com.me

UPOTREBA PRIJEDLOGA VRH(U) U UZROČNOM ZNAČENJU U CRNOGORSKOM JEZIKU XIX STOLJEĆA

U radu ćemo se baviti uzročnim značenjem prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u) + genitiv** te upotrebom ove prijedložno-padežne konstrukcije u značenju osnove. Pomenuta značenja ove prijedložno-padežne konstrukcije nalazimo u korpusu vezanom za crnogorski jezik XIX stoljeća. Upotreba ove prijedložno-padežne konstrukcije u pomenutim značenjima u ovom sinhronijskom presecu crnogorskog jezika predstavlja značajnu diferencijalnu crtu istog u odnosu na savremeni crnogorski jezik, u kome je i primarno značenje prijedloga **(s)v(e)rh(u)** rijetko, a uzročno i značenje osnove uopšte se ne srijeću. Značajan naučni interes koji se tiče proučavane tematike jeste i način na koji su nastali uzročno i značenje osnove za vršenje radnje kod prijedloga **(s)v(e)rh(u)**; stoga ćemo u radu pokušati da objasnimo i taj proces, a takođe i razlog nestanka ove prijedložno-padežne konstrukcije u pomenutim značenjima u savremenom crnogorskom jeziku.

Ključne riječi: crnogorski jezik, prijedlozi, prijedložno-padežna konstrukcija, (s)v(e)rh(u), genitiv, uzrok, osnova za vršenje radnje, gramatikalizacija, subpolje, sintaksa, prostor

Crnogorski jezik XIX stoljeća, donekle paradoksalno, u velikoj je mjeri neistraženo područje i nepoznat teren. Tim više, ovaj sinhronijski presek crnogorskog jezika predstavlja privlačno polje za proučavanje i veliki izazov za jednog jezikoslovca; upravo rečeno pogotovo se odnosi na sintaktičku problematiku.

Jedna od brojnih zanimljivih sintaktičkih temâ vezanih za crnogorski jezik XIX stoljeća – kojom ćemo se baviti u ovom radu – jeste upotreba prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u) + genitiv** u uzročnom značenju i u značenju osnove, motivacije za vršenje radnje. Navedimo najprije primjere:

(...) pošto bi mnogi mogli rečenu kupovicu primorcima prodavati, da se javi Komandirima, da ne samo **vrhu toga** paze, već bez njihovog biljeta koliko kome treba žita, ne budemo vlastni prodavati. (Ministarstvo: 27), (...) pa se svako bojaše sebe, da ne pogine od lude pameti, što je doša **vrh ljudi** koji mu nijesu ništa učinili. (Jabučanin: 44), *Boj je trajao cieli dan jer su se i moi ljudi vrh sebe i svoje muke junački branili* (...) (Danilo Petrović-Njegoš: 201), (...) i svakojemu onomu, koji bi ubio lupeža **sverhu svoje muke**, dače Svijetli Knjaz nagrade talijera dvadeset (...) (Danilo Petrović-Njegoš: 152); *Sad su se nešto potajili* (Hercegovci – dodatak M. A.), *niti dolaze niti pitaju, ali čujem da su svuđe straže metnuli i **sverhu raje** oči otvorili* (Popović: 72); *Trgovaca nema da kupuju živo, mal nako koi ima po jednoga vola što ga je ranio da se uduži **vrh njega** dok odore pa ondar da ga pušti u pašu na jesen* (...) (Ministarstvo: 32), (...) *ako pri Dušanu ništa do sad državno nema i ako nije pravio zvanične priznanice pod pečat Financijalni **svrhu kojijeh** je uzimao novaca od trgovaca, to i dalje da ostane na službu* (...) (Ministarstvo: 206). U savremenom crnogorskom jeziku prijedložno-padežna konstrukcija **(s)v(e)rh(u) + genitiv** u uzročnom značenju i u značenju osnove za vršenje radnje uopšte se ne srijeće (prijedložno-padežna konstrukcija **vrh + genitiv** rijetko se srijeće i u njenom osnovnom, spacijalnom značenju). Pitanje na koje nam valja odgovoriti u ovom radu je kako se kod prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u) + genitiv** razvilo uzročno značenje. Da bismo to objasnili, moramo, naravno, poći od imenice **vrh**, čijim je poprijedloženjem prijedlog **vrh** i nastao. Nameće se, dakle, jedan još fundamentalniji problem koji – prije nego što pređemo na eksplikaciju nastanka uzročnog značenja kod prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u) + genitiv** – moramo riješiti. Taj problem možemo sublimirati sljedećim pitanjem: kako i zbog čega uopšte dolazi do poprijedloženja imenica, tj. transformacije određenih imenica u prijedloge? Ovim fenomenom bavio se već Aleksandar Belić. Govoreći o prijedlozima, kako ih on naziva, novijeg porijekla – a među njima napose o prijedlogu **vrh(u)** – Belić kaže sljedeće: „Danas se sve te reči (*vrh, dno, duž, kraj, mjesto, put i čelo*, dodatak M. A.) upotrebljavaju tako kao predlozi, ali je jasno da se nisu uvek tako upotrebljavale. Tako **vrh** se upotrebljava i kao **dovrh(u), odvrh(u), navrh(u), povrh(u), savrh(u), (svrh), uvrh(u)**. Isp. sa ovim: izašao **na vrh brda**, nalazi se **na vrhu brda** – značilo je **na brdu, više brda**. Iz ove veze značenje „više“ vezalo se za **vrh, vrhu** kao predlog, a genitiv, koji je zavisio nekada od **vrh, vrhu** – ostao je kao padež koji **vrh** bliže određuje. Tako je iz sintagme **na vrh, na vrhu** – izdvojeno kao zaseban predlog „vrh“, „vrhu“ sa značenjem cele sintagme („više“), zato što on oblikom „brda“ neposredno upravlja. Oba oblika su se izjednačila i u složenim predlozima (**navrh, povrh i navrhu, povrhu** i sl.) sa preovlađivanjem oblika **vrh** kao i kod prostog predloga. Slično

vredi i za druge imenice slične ovoj ovde navedenoj“ (Belić 1998: 512). Belić je, po našem mišljenju, premda je – uvođenjem u igru prijedložno-padežnih konstrukcija *na vrh brda, na vrhu brda* u funkciji dopuna upravnog glagola u okviru minimalnih rečeničnih konstrukcija nepotrebno zakomplikovao eksplikaciju procesa nastanka prijedloga **vrh(u)** – u suštini bio na dobrom tragu. Ono što on nije precizno nominovao – a na razini saznanja na kojem je bila jezikoslovna nauka njegovog vremena nije ni mogao – jeste da je semantička transformacija od imenice **vrh** – čije je osnovno značenje „najviša tačka, najviši, najistaknutiji deo brda ili planine, uopšte najviši, najistaknutiji deo nekog objekta“ (RSJ 2007: 176) – do prijedloga **vrh**, čije značenje *Rečnik srpskog jezika* markira odrednicom „1. a. na gornjoj površini, odnosno na gornju površinu, navrh, na (...). b. iznad, povrh; više (...). v. preko, povrh, sa spoljašnje strane (...). 2. iznad (po vrednosti, značaju, rangu i sl.)“ (RSJ 2007: 176), a *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika* odrednicom „označuje da je tko ili što s gornje strane ili na gornjoj strani koga ili čega (nalaziti se vrh čega)“ (VRHSJ 2015: 1702) zapravo vid jednog šireg jezičkog fenomena koji se u savremenoj lingvistici naziva *gramatikalizacijom*¹.

U ovoj tački – upravo zbog toga da bismo precizno objasnili nastanak prijedloga **vrh(u)** i njegova značenja – napravićemo digresiju, udaljiti se za trenutak od osnovne teme i reći nekoliko osnovnih riječi o upravo pomentom fenomenu, tj. o gramatikalizaciji. Gramatikalizacija se definiše kao „language change that is concerned with such questions as how lexical items and constructions come in certain linguistic contexts to serve grammatical functions or how grammatical items develop new grammatical functions“ (Hopper, Traugott 2003: 1). To je proces kojem su imanentna četiri parametra: **a**) ekstenzija, tj. pojava novih gramatičkih značenja onda kada se lingvistički izrazi šire na nove kontekste; **b**) desemantizacija (semantičko izbljeđivanje), tj. gubitak (ili generalizacija) u značenjskom sadržaju; **c**) dekategoričazacija, tj. gubitak – u morfosintaktičkim osobinama – karakteristike leksičkih ili ostalih

¹ Ova dva rječnika ne bilježe uzročno značenje prijedloga **vrh(u)**. Uzročno značenje ovog prijedloga bilježe, međutim, dva rječnika koja barataju građom iz starijih slojeva B/CG/H/S jezika. Tako *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika* navodi uzročno značenje ovog prijedloga kao sekundarno: „**vrhu** predl. 2. *zbog, povodom*. Kćeri Jeruzalimske, ne plaćite vrhu mene, već vrhu vas istih plaćite, i vrhu sinovah vaših (Čuić 1, 156)“ (Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, knjiga 3 1965: 101). Uzročno značenje prijedloga **vrh(u)** registruje i *Rječnik JAZU*. Pored primjera ekscerpiranih iz djela hrvatskih pisaca (Vetranića, Kadčića, Đorđića itd.) u ovom *Rječniku* navodi se i po jedan primjer iz Ljubišinog i Bogišićevog jezika: „f) **vrh** isto što **zbog**. (...) Tresem se vrh onoga siraka, što mi na očima liña. Ľubiša prip. 246. Ko je vrh sebe, vrh svoga imaña ili časti, vrh svoje čeļadi i ñihova imetka ili časti povrijedio napadača... Bogišić zakon. 193“ (Rječnik JAZU, svetak 89 1974: 484).

manje gramatikalizovanih formi; **d**) erozija (fonetska redukcija), tj. gubitak u fonetskoj supstanci. „Each of these parameters concerns a different aspect of language structure or language use: (extension) is pragmatic in nature, (desemanticization) relates to semantics, (decategorialization) to morphosyntax, and erosion to phonetics. Except for extension, these parameters involve a loss in properties. But the process cannot be reduced to one of structural „degeneration“; there are also gains. In the same way as linguistic items undergoing grammaticalization lose semantic, morphosyntactic, and phonetic substance, they also gain properties characteristic of their uses in new contexts- to the extent in some cases their meaning and syntactic functions may show little resemblance to their original use (...) Grammaticalization tends to begin with extension, which triggers desemanticization, and subsequently decategorialization and erosion“ (Heine, Kuteva 2007: 35). Za naše istraživanje bitna su prva dva parametra gramatikalizacije: ekstenzija i desemantizacija, te zato o njima valja reći nešto više. „Of all the parameters, **extension** is the most complex (...) It has a sociolinguistic, a text-pragmatic, and a semantic component. The sociolinguistic component concerns the fact that grammaticalization starts with innovation (or activation) as an individual act, whereby some speaker (or a small group of speakers) proposes a new use for an existing form or construction, which is subsequently adopted by other speakers, ideally diffusing throughout an entire speech community. The text-pragmatic component involves the extension from a usual context to a new context or set of contexts, and the gradual spread to more general paradigms of contexts. The semantic component finally leads from an existing meaning to another meaning that is evoked or supported by the new context. Thus, text-pragmatic and semantic extension are Janusian sides of one and the same general process characterizing the emergence of new grammatical structures (...) **Desemanticization** is an immediate consequence of extension: Use of a linguistic expression E in a new context C entails that E loses part of its meaning that is incompatible with C – in other words, the two are Janusian sides of one and the same process. Desemanticization is frequently triggered by metaphoric processes. For example, a paradigm case of grammaticalization involves a process whereby body part terms (‘back’, ‘head’, etc.) are reinterpreted as locative adpositions (‘behind’, ‘on top of’) in specific contexts, cf. English *in front of*. Via metaphorical transfer, concepts from the domain of physical objects (body parts) are used as vehicles to express concepts of the domain of spatial orientation, while desemanticization has the effect that the concrete meaning of the body parts is bleached out, giving way to some spatial schema“ (Heine, Kuteva 2007: 35, 39). Tranzicija od manje gramatičkog do više gramatičkog značenja ide preko četiri nivoa: od početnog nivoa, tj. od izvornog značenja odrede-

ne lekseme čiji je kontekst upotrebe neograničen, preko tzv. premošćujućeg konteksta – koji je zapravo novi kontekst, kontekst koji aktivira novo, ciljno značenje koje izbija u prvi plan – i konteksta tzv. preokreta, koji je inkompatibilan sa izvornim značenjem i u kojem izvorno značenje odlazi u drugi plan do nivoa konvencionalizacije u okviru koje ciljnom značenju ne treba više podrška konteksta koji je doveo do pojave tog značenja. Novo značenje može biti upotrijebljeno u novim kontekstima i postoji samo ciljno značenje (Heine, Kuteva 2007: 37).

Da se vratimo – u svijetlu ovih saznanja o procesu gramatikalizacije – na Belićevo tumačenje nastanka prijedloga (**vrh**)u. Sasvim je razložno pretpostaviti (bez potrebe da, kako je to Belić uradio, uvodimo u igru prijedložno-padežne konstrukcije *na vrh + genitiv, na vrhu + genitiv* itd. u funkciji dopune glagola) da je u jednom trenutku neki govornik B/CG/H/S jezika imenicu *vrh* kao upravni član sintagme *vrh planine* – koja kao takva, dakle kao sintagma, može postojati (i postoji) i bez da joj se dodaju prijedlozi i da, zajedno sa tim prijedlozima, kao prijedložno-padežna konstrukcija, bude u funkciji dopune glagola (npr. *Vrh planine okovan je snijegom i ledom*) – u semantičkom smislu reanalizirao i počeo upotrebljavati kao prijedlog, a da su to onda (i vremenom) prihvatili i ostali članovi govorne zajednice. Pretpostavljamo, naime, da se proces semantičke evolucije od imenice *vrh* do prijedloga *vrh* mogao odvijati u sljedećim etapama: najprije se imenica *vrh* iz konteksta u kome se upotrebljava kao upravni član imeničke sintagme npr. *Vrh planine okovan je snijegom i ledom* – zahvaljujući skupu sema koje konstitušu njeno značenje – mogla reanilirati i, u istim leksičko-distribucionim uslovima, početi upotrebljavati kao prijedlog, npr. *Vrh planine bili su mračni oblaci*. Konačno, u trećoj (i završnoj) fazi, distribucija prijedloga *vrh* mogla se proširiti i na ostale rečenične kontekste, npr. *Ovce pasu vrh puta, na susjedovoj livadi*. Ovdje treba postaviti sljedeće pitanje: kako i zašto je bilo moguće da se baš imenica **vrh** (i njoj – po određenim semantičkim karakteristikama – slične imenice) poprijedlože, a ne brojne druge imenice? Odlična zapažanja u tom pravcu daje Rajna Dragičević: „Samo značenje imenica *vrh, dno, čelo, put, kraj, mesto, duž* priloško je po svojoj prirodi, jer sve one označavaju mesto, a semantika predloga je (...) priloška. Prema tome, ove imenice zadržavaju značenje mesta kada obavljaju službu predloga (...) Konstrukcije **popredložena imenica + genitiv** danas se uglavnom upotrebljavaju sa ablativnim značenjem, pa se, na primer, *vrh kuće* razume kao *iznad kuće* ili *ispred kuće*; *kraj puta* kao *pored puta* itd. Radnja se odvija izvan granica pojma iskazanog genitivom. Međutim, imenice *vrh, dno, čelo, kraj* jesu partikularizatori i nisu autosemantične (slično relacionim imenicama tipa *brat*) jer traže da se ime- nuje ili podrazumeva celina kojoj taj deo pripada. Takvom svojom prirodom

one su odlični kandidati za gramatikalizaciju (...) Činjenica da ove imenice imaju mesno značenje nije dovoljna da bi se proces popredložavanja obavio, jer i mnoge druge imenice imaju priloško značenje, a ne mogu vršiti ulogu predloga. Nije bez značaja podatak da skoro sve ove imenice imaju značenje partikularizatora, odnosno one ne označavaju lokalizator u celini, već neki njegov deo (*vrh, dno*) ili njegove granične tačke i prostor u njenoj najbližoj okolini (*kraj, duž*)“ (Dragičević 2018: 318). Uslov za mogućnost transformacije imenice u prijedlog je, znači, da ta imenica istovremeno ima i mjesnu i partitivnu semantiku. Gramatičko značenje prijedloga imeničkog porijekla zrcali se u prijedloškom značenju **orijentira** između lokalizatora i objekta lokalizacije. Sa druge strane, taj prijedlog zadržava priloško značenje mjesta, u čemu se, pak, ogleda njegova leksička vrijednost. Desemantizaciona komponenta procesa gramatikalizacije imenice *vrh* ispoljava se, dakle, u redukciji semantičkog opsega te imenice u novom sintaktičkom kontekstu: od „najviši dio nekog objekta“ značenje se – zahvaljujući tome što imenica *vrh* posjeduje u svojoj značenjskoj strukturi semantičku komponentu terminalnosti i, samim tim, graničnosti sa onim što je iznad nje – suzilo na semu „više“, imanentnu prijedlogu *vrh*. U semantičkom potencijalu imenice od koje je nastao krije se i razlog nastanka prijedloga *vrh* (i ostalih prijedloga nastalih na isti način). „Primeri pokazuju da su se, u tipičnom slučaju, ove imenice koristile u značenju predloga zato da bi se naglasilo da radnja iskazana rečenicom obuhvata i deo lokalizatora i (možda) prostor u njenoj neposrednoj okolini. To se običnim predlozima nije moglo (jer nema predloga koji mogu označavati deo predmeta) i u tome jeste specifičnost popredloženih imenica (...) Ako se nešto dešava VRH vode, to znači da se dešava i na gornjoj površini vode i na granici između vode i vazduha i neposredno iznad vode“ (Dragičević 2018: 321). Slika koja se formira u svijesti govornika B/CG/H/S jezika kad se upotrijebi prijedlog *vrh* „(...) uvek je slika jednog dela lokalizatora, njegove spoljašnje granice i najbliže spoljašnjosti. Dakle, ovim predlozima se u prototipičnim slučajevima istovremeno određuje i unutrašnjost i spoljašnjost lokalizatora i to je leksička specifičnost njihovog značenja“ (Dragičević 2018: 321).

Ovdje treba reći i par riječi o tipološko-dijahronijskom aspektu gramatikalizacije imenice *vrh*. Gramatikalizacija ove imenice i njena transformacija u prijedlog posvjedočena je šire od našeg jezika, u još nekim jezicima svijeta. „TOP > UP Kpelle *na* ‘top side’, noun > ‘on’, ‘over’, ‘above’, postposition. Swahili *juu* ‘top’, relational noun > ‘above’, adverb; *juu ya* ‘top of’ > ‘on (top of)’, ‘above’, ‘over’, preposition. Colonial Quiche *vi* ‘top’ > ‘on top’, ‘over’, ‘above’, locative marker. Hausa *kân* ‘top’ > locative preposition ‘on’, ‘over’“ (Heine, Kuteva 2002: 299–300). Sa druge strane, prijedlog (i prilog) *vrh(u)* nije novost crnogorskog jezika. Taj prijedlog, naime, nalazimo već na početku

slovenske pismenosti, u staroslovenskom kanonu. *Staroslovenski rječnik* bilježi dva značenja prijedloga *врѣху*: a) pri ukazivanju mjesta ili smjera radnje *na, preko, povrh*, npr. *ne možetъ gradъ ukryti sę vrѣhu gory stoje*; *pohodilъ jakože po suhu vrѣhu mor'a*; *m(a)ti jeho povrѣže jъ vrѣhu ihъ*; b) pri ukazivanju predmeta iznad kojeg se nešto nalazi ili stavlja npr. *velě vrѣhu n(e)b(e) sъ milostъ tvoja*; *položišę vrѣhu glavy jeho vinō napsanō*“ (Старославянский словарь 1994: 124).

Sada se vraćamo na glavno pitanje ovog rada: kako se kod prijedloga **(s)v(e)rh(u)** u crnogorskom jeziku XIX stoljeća razvilo uzročno značenje? Jedna od najbolje dokumentovanih činjenica u jezikoslovlju je da se apstraktnija značenja kod određenih jezičkih jedinica razvijaju iz konkretnih značenja. To je slučaj i sa nastankom uzročnog značenja i značenja osnove za vršenje radnje (kao subpolja uzročnog značenja) kod prijedloga **(s)v(e)rh(u)**. Ranije u izlaganju kazali smo da se značenje prijedloga **vrh(u)** svodi na semantički kompleks „na gornjoj površini, iznad, sa gornje strane/na gornjoj strani koga ili čega“. Kao bitna sema značenjskog kompleksa prijedloga **vrh(u)** ističe se, znači, sema „gornja površina (nečega)“. Dakle, prijedlog **vrh(u)** u konstrukciji sa imenicom u genitivu u svom specijalnom značenju jest orijentir koji referiše da se radnja ili proces vrše na površini **gornjoj** u odnosu na entitet označen imenicom u genitivu, pri čemu taj entitet može biti obuhvaćen glagolskom radnjom i/ili glagolskim procesom. Suština je u tome da se pojam sa imenom u genitivu pri ovakvom stanju stvari može percipirati kao temelj, osnova, neposredno iznad kojih i/ili u vezi sa kojima se vrše neka radnja ili odvija neki proces. A izvorna specijalna shema – u kojoj se pojam sa imenom u genitivu i prijedlogom **(s)v(e)rh(u)** percipira kao osnova iznad koje i/ili u vezi sa kojom se vrši neka radnja ili odvija neki proces – lako se, određenim misaonim operacijama, transformiše u metaforičku shemu u kojoj se pojam sa imenom u genitivu i prijedlogom **(s)v(e)rh(u)** percipira kao apstraktna osnova neposredno u vezi sa kojom se vrše neka radnja ili proces. U metaforičkoj ravni, radnja ili proces koji se vrše zahvaljujući postojanju određene *osnove* za to percipiraju se kao nešto je u metaforičkom smislu *iznad* te osnove. Dakle, samo je jedan korak od specijalnog značenja prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u)** + **genitiv** kao osnove iznad koje i/ili u vezi sa kojom se vrše neka radnja ili proces do semantičkog okvira u kome se ova prijedložno-padežna konstrukcija upotrebljava u značenju osnove koja omogućava vršenje neke radnje ili procesa, i, samim tim, značenja *uzroka kriterija*. Značenje kriterija u crnogorskom jeziku jasno se izdvaja kao poseban uzročni tip, kao posebno subpolje uzročne semantike. „U srpskohrvatskom jeziku formirane su kako kontekstualno neuslovljene tako i kontekstualno uslovljene jedinice što su od raznih uzročnih specijalizirane za izražavanje samo ovog značenja. Cen-

tar bi subpolja kriterija tako zauzimale kontekstualno neuslovljene genitivne sintagme s prijedloškim izrazom **na osnovu/i** i složene rečenice s veznikom tvorenim preko tog prijedloškog izraza – s veznikom **na osnovu/i toga što**, a od kontekstualno uslovljenih sintagme s prijedlogom **po** i rečenice s veznici-**ma po tome što, čim i dok**. Osnovnim mikropoljem unutar subpolja kriterija javlja se mikropolje kriterija „kognitivne percepcije“. Za to je mikropolje vezana upotreba osnovnih jedinica kriterija – prijedloškog izraza **na osnovu** ili **na temelju** i veznika **na osnovu toga što**, odn. na temelju toga što. Te su jedinice novija jezička tvorevina naučnog stila srpskohrvatskog jezika. Budući vezane za naučni stil, te jedinice u ostalim stilovima imaju niz semantički ekvivalentnih jedinica, čije je značenje kriterija zadato leksičkosemantičkim okruženjem.“ (Kovačević 2012: 113). Značajna je Kovačevićeva konstatacija da su prijedloški izrazi **na osnovu** i **na temelju** novija jezička tvorevina vezana za naučni stil. U drugoj polovini XIX i početkom XX stoljeća usmeni i pisani izraz crnogorskog jezika još uvijek uveliko zrijeva, usavršava se i bogati novim izražajnim sredstvima i sintaktičkim konstrukcijama koji bi bili u stanju da u jeziku ovaplopte narastajuću složenost izvanjezičnog univerzuma. U narodu koji je – sticajem nepovoljnih historijskih okolnosti – mnogo desetljeća bio osuđen na bukvalno preživljavanje i na borbu za opstanak – kako protiv stranih zavojevača tako i protiv surovih prirodnih datosti – nije bilo ni mogućnosti ni potrebe ni vremena da se razmišlja o nekim apstraktnim i metafizičkim kategorijama. Takvo dominantno stanje svijesti, razumije se, u značajnoj se mjeri odrazilo i na jezik, čiji su govornici tek trebali stvoriti niz jezičkih sredstava i konstrukcija u svrhu jezičkog uobličjenja brojnih značenjskih kompleksa i njihovih podtipova: značenjskih kompleksa koji u nekom prethodnom historijskom periodu nisu bili toliko bitni u konceptosferi Crnogoraca, a sada su – usložnjavanjem društvenih odnosa i razvojem materijalne kulture – postajali sve relevantniji za funkcionisanje svakodnevnog života, a samim tim i za interpersonalnu komunikaciju. Da bi se u ovom sinhronijskom presecu crnogorskog jezika i ti semantički kompleksi – do tada zbog historijsko-društvenih okolnosti u drugom planu – jezički uobličili, u nedostatku, u tom trenutku, specifikovanih jezičkih sredstava za njihovo izražavanje, dolazi do posezanja za izražajnim sredstvima iz drugih semantičko-funkcionalnih kategorija: prije svega iz semantičko-funkcionalne kategorije spacijalnosti, koja je po prirodi stvari u pogledu izražajnih sredstava najrazuđenija i najrazvijenija. Otud i upotreba prijedloga **(s)v(e)rh(u)** u prijedložno-padežnim konstrukcijama sa značenjem osnove za vršenje neke radnje u gore navedenim primjerima; prijedloga razlog čije smo pojave u izražavanju tog značenja pokušali osvijetliti. Inače, u oba primjera iz crnogorskog jezika XIX stoljeća moguća je parafraza prijedloga **(s)v(e)rh(u)** prijedložnim izrazom **na osnovu**: (...) *ako pri Dušanu*

ništa do sad državno nema i ako nije pravio zvanične priznanice pod pečat Financijalni svrhu kojijeh je uzimao novaca od trgovaca (...) → (...) ako pri Dušanu ništa do sad državno nema i ako nije pravio zvanične priznanice pod pečat Financijalni na osnovu kojijeh je uzimao novaca od trgovaca (...); Trgovaca nema da kupuju živo, mal nako koi ima po jednoga vola što ga je ranio da se uduži vrh njega (...) → Trgovaca nema da kupuju živo, mal nako koi ima po jednoga vola što ga je ranio da se uduži na osnovu njega.

Ostali navedeni primjeri prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u)** + **genitiv** sa uzročnim značenjem pripadaju subpolju uzroka razloga. „To su u srpskohrvatskom jeziku osnovne (najfrekventnije) uzročne jedinice. Tako se kao osnovna jedinica uzroka razloga u srpskohrvatskom jeziku javlja genitivna sintagma s prijedlogom **zbog**, čiji je ekvivalent u manjem broju slučajeva genitivna sintagma s prijedlogom **zbog**, čiji je ekvivalent u manjem broju slučajeva genitivna sintagma s prijedlogom **usljed** (...) Budući najširi uzročni tip (...) uzrok razlog na jezičkom planu jasno ne ocrta svoja mikropolja.“ (Kovačević 2012: 127). Razlog je tako, npr., ono što utiče i predodređuje tip agensove odluke, radnje ili akcije, ono što kao povoljna ili nepovoljna činjenica uslovljava tip svjesnog ponašanja (pri čemu je tu razlog potpomažući, djelujući, ali nikad neposredni, direktni, nego tzv. „pasivni“ uzrok), predodređivač stanja vezanog ili nevezanog za biće, pri čemu se uzročnim jedinicama tada obilježavaju različite situacije ili okolnosti čijoj su prirodi gotovo inherentne (...) spontane posljedice (Kovačević 2012: 129). Pojava prijedloga **(s)v(e)rh(u)** u svrhu referiranja na uzrok razloga u prijedložno-padežnim konstrukcijama **(s)v(e)rh(u)** + **genitiv** može se objasniti – objašnjenjem koje može obuhvatiti i prethodno opisane slučajeve subpolja uzroka kriterija – konceptualnom metaforom **ONO ŠTO NEĆEMU PRETHODI I ŠTO USLOVLJAVA POJAVU TOG NEČEG JE ISPOD**. Razlog zbog kojeg se vrši neka radnja ili se javlja neko stanje, dakle, ono je što se percipira kao nešto što je ISPOD (nečega), što je osnova i što nužno prethodi da bi se moglo pojaviti ono što je IZNAD tog nečeg, tj. posljedica koja se razvija iz datog uzroka.

U dosadašnjem dijelu rada pokušali smo odgovoriti na pitanje zašto se prijedlog **(s)v(e)rh(u)** pojavio kao jezički marker uzročnog značenja određene vrste. Sad nam valja odgovoriti i na pitanje zašto se ovaj prijedlog u tom značenju izgubio u savremenom crnogorskom jeziku. Odgovor na ovo pitanje dao je dobrim dijelom već Ljubomir Popović u svom radu o prijedložskim izrazima u (tadašnjem) srpskohrvatskom jeziku još davne 1966. godine. Odgovarajući na pitanje o razlogu postanka najvećeg broja prijedložkih izraza, Popović kaže sljedeće: „Postanak najvećeg broja predložkih izraza i njihova sve češća upotreba vezani su za razvoj moderne nauke, administracije i novinarstva. U novije vreme, naime, ljudsko iskustvo se naglo proširilo, analiza

odnosa među činjenicama postala je mnogo tananija i porasla je težnja za što preciznijim izražavanjem. Pravi predlozi nisu uvek mogli da zadovolje nove potrebe za iskazivanjem što raznovrsnijih odnosa, te su se pojavila druga jezička sredstva“ (Popović 1966: 195). Pomenuta težnja za što preciznijim izražavanjem određenih semantičkih nijansi – težnja koja rezultira kreacijom prijedložnih izraza – kad je u pitanju problematika kojom se bavimo u ovom radu, konkretno dolazi do izražaja u supstituciji prijedloga **(s)v(e)rh(u)** u jezičkom markiranju uzroka kriterijuma u savremenom crnogorskom jeziku prijedložnim izrazima **na osnovu** i **na temelju** sa genitivom. Sa druge strane, za izražavanje značenja uzroka razloga u savremenom crnogorskom jeziku specijalizovao se prijedlog **zbog** sa genitivom. Videli smo da je prijedlog **(s)v(e)rh(u)** nastao procesom gramatikalizacije, tj. da je na neki način sekundaran i u svom osnovnom, spacijalnom značenju. Nastankom, pak, specijalizovanih jezičkih sredstava za izražavanje pojedinih nijansi i tipova uzročnog značenja bilo je za očekivati da ovaj prijedlog – kome je uzročno značenje inače sekundarno – bude zamijenjen tim sredstvima i da nestane iz jezičkog sistema u toj svojoj upotrebnoj vrijednosti.

Deskripcija upotrebe i razloga upotrebe prijedloga **(s)v(e)rh(u)** sa genitivom u uzročnom značenju u crnogorskom jeziku XIX stoljeća, sa jedne strane, još je jedan naučni uvid koji omogućava dublje poznavanje crnogorskog jezika, tj. njegove sintaktičke istorije. Sa druge strane, ovaj rad ima unekoliko i opštelingvistički značaj: naime, crnogorski jezik XIX stoljeća – primjerom prijedložno-padežne konstrukcije **(s)v(e)rh(u)** + **genitiv** u uzročnom značenju – još je jedna potvrda u lingvistici dobro poznatog i iscrpno opisanog fenomena da se za izražavanje apstraktnijih značenja u određenoj fazi razvitka nekog jezika koriste jezička sredstva primarno vezana i nastala za izražavanje konkretnih značenja (spacijalnog, temporalnog itd.). Crnogorsko društvo druge polovine XIX stoljeća – a samim tim i crnogorski jezik tog perioda – suočeni su sa ubrzanim ulaskom u evropske civilizacijske tokove tog vremena. To dovodi do usložnjavanja društvenih odnosa, što se na svojevrsni način – kroz pojavu novih i/ili intenzifikaciju upotrebe nekih već postojećih, ali dotad u komunikaciji rijetko korištenih semantičkih kompleksa – reflektuje i na jezik. Crnogorskom jeziku tog perioda nedostaju brojna specifikovana jezička sredstva za izražavanje pojedinih značenja; taj problem govornici rješavaju transferom jezičkih sredstava iz drugih semantičkih kompleksa. Temeljnije poznavanje (istorije) crnogorskog jezika i oprimjeravanje građom iz (istorije) crnogorskog jezika nekih opštelingvističkih procesa istovremeno su i dva ključna razloga zbog kojih je bilo značajno opisati upotrebu prijedloga **(s)v(e)rh(u)** sa genitivom u uzročnom značenju u datom sinhronijskom preseku tog jezika. Naravno, prvi razlog – dublje i cjelovitije poznavanje (istorije) crno-

gorskog jezika – sa aspekta montenegrizike označavamo i podvlačimo kao primaran i najbitniji.

IZVORI:

- Danilo Petrović-Njegoš, *Politički spisi*, Matica crnogorska, Podgorica, 2013.
- Lazo Popović Jabučanin, *Memoari*, CID, Podgorica, 2003.
- Vuk Popović, *Pisma Vuku Karadžiću*, CID, Podgorica, 1999.
- *Ministarstvo finansija Knjaževine/Kraljevine Crne Gore, Zbornik dokumenta 1879–1915*, CID, Podgorica, 2005.

LITERATURA:

- Belić, Aleksandar, *Opšta lingvistika*, Zavod za udženike i nastavna sredstva, Beograd, 1998.
- Dragičević, Rajna, *Srpska leksika u prošlosti i danas*, Matica srpska, Novi Sad, 2018.
- Kovačević, Miloš, *Uzročno semantičko polje*, Jasen, Beograd, 2012.
- Popović, Ljubomir, *Predložki izrazi u savremenom srpskohrvatskom jeziku*, Naš jezik XV/3–4, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1966, str. 195–220.
- Heine, Bernd; Kuteva, Tania, *The Genesis of Grammar: a Reconstruction*, Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Heine, Bernd; Kuteva, Tania, *World Lexicon of Grammaticalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2002.
- Hopper, Paul J., Traugott, Closs Elizabeth, *Grammaticalization*, Cambridge University Press, Cambridge, 2003.

RJEČNICI:

- *Veliki rječnik hrvatskoga standardnog jezika*, Školska knjiga, Zagreb, 2015.
- *Rečnik srpskohrvatskog književnog i narodnog jezika, knjiga 3*, Institut za srpskohrvatski jezik, Beograd, 1965.
- *Rečnik srpskoga jezika*, Matica srpska, Novi Sad, 2007.
- *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika, svezak 89*, JAZU, Zagreb, 1974.
- *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*, Русский язык, Москва, 1994.

Miomir ABOVIĆ

**CAUSAL USE OF PREPOSITION VRH(U) IN MONTENEGRIN
LANGUAGE OF THE NINETEENTH CENTURY**

In this paper, we will deal with the causal meaning of the prepositional case structure (s)v(e)rh(u) + genitive case, as well as the use of this structure as a word-stem. The aforementioned meanings of the subject structure are found in the corpus related to the Montenegrin language of the nineteenth century. Such meanings of the analysed structure differentiate it from contemporary Montenegrin language usage, in which the primary meaning of the preposition (s)v(e)rh(u) is rare, while the causal and word-stem meaning are non-existent. The focus of analysis is also on the way in which the aforementioned meanings have arisen, as well as on the reason for their disappearance in contemporary Montenegrin language.

Key words: *Montenegrin language, prepositions, prepositional case structures, (s)v(e)rh(u), genitive case, cause, subfields, syntax, space*

Stručni rad

UDK 811.163.4(497.16)'36

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

adnan.cirgic@fcjk.me

POVODOM JEDNOGA PRIKAZA GRAMATIKE CRNOGORSKOGA JEZIKA (2010)

U radu se daje osvrt na tekst Sanje Šubarić „Rod u gramatičkom opisu imenica (Prilog stabilnosti kategorije imeničkog roda)“, *Folia linguistica et litteraria*, br. 20, Filološki fakultet Nikšić, 2018, str. 21–44. Iako naslovljen kao rad s opštom morfološkom tematikom, taj je rad u osnovi prikaz *Gramatike crnogorskoga jezika* autora A. Čirgića, J. Silića i I. Pranjkovića (Podgorica, 2010). Ovaj je osvrt motivisan ne samo onim što je u tome prikazu rečeno no i načinom na koji je to rečeno. Kako će se vidjeti, autorica u svome prikazu drugačiji metodološki pristup izradi *Gramatike crnogorskoga jezika* od onoga koji ona smatra primjerenim tretira kao grešku autora *Gramatike*. Voljeli bismo kad bi ovaj osvrt bio motiv autorici da i ona, u skladu s metodologijom koju smatra valjanom, i sama pristupi izradi gramatike crnogorskoga jezika (ne gramatike jezika teritorije Crne Gore ili jezičkoga izraza u Crnoj Gori, kako ona imenuje taj jezik, no gramatike crnogorskoga jezika – kako ga imenuje savremena slavistika).

Ključne riječi: *Gramatika crnogorskoga jezika, Sanja Šubarić, rod imenica, morfologija, sintaksa*

Nedavno je u internetskoj izdanju časopisa nikšićkoga Filološkog fakulteta *Folia linguistica et litteraria* (časopis za nauku o jeziku i književnosti), br. 20, 2018, str. 21–44, objavljen tekst Sanje Šubarić „Rod u gramatičkom opisu imenica (Prilog stabilnosti kategorije imeničkog roda)“. Naslovom nas taj tekst nije privukao budući da smo na osnovu njega (naslova) zaključili da je riječ o raspravi iz opšte lingvistike, što je izvan sfere naših interesovanja. S nevjericom smo prihvatili obavijest od kolega da ipak nije riječ o tome no o prikazu *Gramatike crnogorskoga jezika* autora A. Čirgića, J. Silića i I. Pranjkovića iz 2010. godine, tj. o pokušaju prikaza jednoga dijela te *Gramatike* gotovo deceniju nakon njezina objavljivanja. Kažemo *s nevjericom* – zato što

je pravo čudo da je radu takve sadržine odobren takav naslov i pored pretpostavljenoga prethodnog recenzentskog postupka, pa i pored prilično brojnoga uređivačkog odbora. Više je čudo kako je taj rad uopšte dobio pozitivnu recenziju, a posebno kako je dobio gotovo čelno mjesto u časopisu. No ostavimo to po strani.

Da krenemo od naslova. Nije dakle riječ o rodu u gramatičkome opisu imenica, a još manje o prilogu stabilnosti kategorije imeničkoga roda. Riječ je o tekstu u kojem se na preko dvadeset stranica raspreda o tome kako se u *Gramatici crnogorskoga jezika* rod imenica tretira kao morfološka a ne kao sintaksička kategorija. Ne sporimo legitimnost autorske potrebe za pisanjem i dosadnih i dugih tekstova. Ipak, sporno je kad autor tekstu dade naslov koji ne pokriva njegov sadržaj. Ništa manje sporno nije i kad uređivački odbor časopisa stane iza takva postupka. Zašto je pak autorica svoj uradak podnaslovila kao „Prilog stabilnosti kategorije imeničkoga roda“, autoru je ovoga osvrta nepoznanica. Stabilnost gramatičkih kategorija, nama se bar tako čini, ne zavisi od metodološkoga pristupa u opisu tih pojava niti od količine napisanih radova o njima. Stabilnost gramatičkih kategorija zavisi od jezika a ne od autorā koji o njima pišu.

Cio je rad Sanje Šubarić mogao biti izrečen jednom rečenicom: U *Gramatici crnogorskoga jezika* autora A. Čirgića, J. Silića i I. Pranjkića rod imenica tretira se kao morfološka kategorija, a mi zastupamo sintaksičku prirodu imeničkoga roda. Sanja Šubarić je ipak odlučila da tu rečenicu proširi na dvadesetak stranica. Krenimo s kraja tanjega da pokažemo zašto je postupila tako.

Već u apstraktu, u prvoj rečenici, S. Šubarić veli: „Poznato je da se kategorija imeničkoga roda u literaturi određuje na različite načine, a u ovom radu predočićemo njen status u ‘prvoj službenoj gramatici crnogorskoga jezika’ (istakao A. Č.).“ Kako se vidi, autorica priznaje da se rod imenica u različitim gramatika različito određuje, ali joj je – kako će se brzo videti – osobito sporno to kako se određuje u *Gramatici* o kojoj piše, iako to nije specifičnost te *Gramatike*. *Gramatiku crnogorskoga jezika* (Podgorica, 2010), videlo se, ona (već u prvoj rečenici) ne navodi u skladu s uobičajenim navođenjem bibliografskih jedinica, već podrugivački i pod navodnicima. Na isti način navešće tu *Gramatiku* i na samome početku svoga uratka (str. 22), već u drugome pasusu. Tako autorica čini do kraja teksta, istina varirajući to s uobičajenim u nauci navođenjem te bibliografske jedinice (premda ni to ne čini u skladu s pravilima struke već premeće redosljed autora naveden u *Gramatici*). Ali tako ne čini kad navodi slične knjige o drugim štokavskim standardnim jezicima. U slučaju crnogorskoga jezika ona tako čini zato što taj jezik ne smatra jezikom – iako to nigđe eksplicitno ne kaže. Umjesto terminom *crnogorski jezik* ona u svome uratku barata konstrukcijama „crnogorski jezički izraz“

(str. 26), „jezička praksa crnogorskog prostora“ (str. 31), „crnogorska jezička stvarnost“ (str. 31), „jezički prostor Crne Gore“ (str. 32) i sl. Kritikujući (u čemu je potpuno podržavamo) nakaradni naziv predmeta *Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost* u crnogorskim školama, autorica žali (u čemu je nimalo ne podržavamo) što se nastava izvodi prema udžbenicima crnogorskoga jezika: „S obzirom na činjenicu da se nastavni proces izvodi prema udžbenicima crnogorskog jezika (izdanja Zavoda za udžbenike i nastavna sredstva iz Podgorice) jasno je da je zastupljenost naziva srpskog, bosanskog i hrvatskog jezika u imenovanju nastavnog predmeta samo formalnost bez sadržajnog utemeljenja, kojom su nadležne institucije htjele pokazati političku korektnost. Dakle, bez obzira na aktuelni naziv nastavnog predmeta činjenica je da se u crnogorskim školama ne koriste udžbenici, gramatike i pravopisi srpskog, bosanskog i hrvatskog jezika.“ (str. 22). Autorici bi trebalo sugerisati da, dosljednosti radi, umjesto *crnogorske škole* koristi konstrukcije tipa „škole na teritoriji Crne Gore“, „škole na prostoru Crne Gore“ i sl. Iako bi se već ovđe u vezi s odnosom Sanje Šubarić prema „službenome jeziku u Crnoj Gori“ (da se i mi poslužimo njezinim manirom) moglo reći: *Sapienti sat!*, ipak ćemo puštiti još jednom nju samu da ilustruje taj odnos: „Rezultat jezičke politike koju vode političari, izvan domena lingvistike i sociolingvistike, jeste i postojanje zasebnog Fakulteta za crnogorski jezik i književnost – nezavisno od državnog univerziteta; na njemu se izučava ‘arhaična’ (polunavodnici su autoričini – A. Č.) varijanta crnogorskog jezika, koja je i standardizovana podrškom Ministarstva prosvjete i nauke 2009. odnosno 2010.“ (str. 22). Tako autorica kaže iako zna da je taj Fakultet, između ostaloga, dosad objavio više naučne literature iz oblasti montenegrizike no cio državni univerzitet od osnivanja. Ili možda tako kaže baš zato što to zna. A poznato joj je svakako da su rad toga Fakulteta ili čak samo njegovo osnivanje podržali i nadaleko poznati i renomirani jezikoslovci poput Josipa Silića, Dejvida Kristala, Marka Grinberga i drugih. Za njih je ona svakako čula jer je i prikazom o kojemu je riječ nastojala ostaviti utisak one koja čita.

Ovim što je dosad rečeno mogli bismo i završiti prikaz prikaza Sanje Šubarić. No ako bismo tako postupili, moglo bi nam se prigovoriti (kao što nam se od naših lingvista tradicionalista često i prigovara) da smo se javili iz nacionalističkih pobuda. Pa da ne bi bilo tako, da vidimo kakav je „prilog stabilnosti kategorije imeničkoga roda“ ponudila Sanja Šubarić.

Za razliku od dosadašnjih oponenta nauke o crnogorskome jeziku, Sanja Šubarić želi ostaviti utisak objektivna spisatelja. Tako ona na samome početku (str. 22) objektivno i nepristrasno konstatuje: „S obzirom na činjenicu da definicija gramatičkoga roda nije opšteprihvaćena i da otuda iste imenice u različitim gramatikama, rječnicima, udžbenicima i priručnicima, imaju razli-

čit rod, ovom prilikom komentarišemo status kategorije imeničkog roda u ‘prvoj službenoj gramatici crnogorskoga jezika’“. Dakle, jasno je rečeno da se u različitim gramatikama rod imenica različito tretira. No govoreći o tome kako je u predmetnoj *Gramatici* rod tretiran kao morfološka a ne kao sintaktička kategorija, autorica se ponaša kao da je po tome ona (*Gramatika*) nedorečena, pogrešna, nedostatna mimo sve druge gramatike na štokavskome prostoru. U iscrpnoj knjizi Tatjane Pišković *Gramatika roda* (2011), na kojoj Sanja Šubarić zasniva gotovo kompletan svoj prilog, navodi se i pregled „obrade gramatičke kategorije roda i klasifikacije imenica u hrvatskim gramatikama“ (str. 70–71). Pod tačkom 9 toga pregleda stoji: „klasifikacija imenica i pregled njihove promjene po rodovima, a ne po sklonidbenim vrstama češći su u novijim gramatikama“, pa se nabraja sedam (hrvatskih) gramatika od Mareticeve (1899) do Silić-Pranjakovićeve (2005), neke u više izdanja. Uprkos tome Sanja Šubarić autorima *Gramatike crnogorskoga jezika* zamjera metodološki pristup kao nešto što je iskočilo iz zgloba opšte i savremene prakse u štokavskoj lingvistici. Pa evo da vidimo što je to čemu ona osobito zamjera.

Na str. 23, govoreći opet o tome kako je rod imenica u *Gramatici crnogorskoga jezika* prikazan kao morfološka kategorija, Sanja Šubarić kaže: „Među njima (morfološkim kategorijama – A. Č.) svoje mjesto ima i kategorija roda. Ona nije definisana, već je konstatovano da se prema toj kategoriji razlikuju imenice muškog, ženskog i srednjeg roda. (...) Uopštenim navođenjem roda kao morfološke kategorije sugerisano je da se i imenički rod određuje prema gramatičkoj morfemi / nastavku – samim oblikom imenice odnosno paradigmatski?“ Zašto Sanja Šubarić citiranu rečenicu završava upitnikom? Zato što joj je nešto nejasno ili zato što želi čitaocu *Gramatiku crnogorskoga jezika* predstaviti kao nejasno i pogrešno štivo? Nema sumnje da je mnogo toga citiranoj autorici nejasno, ali tome nije kriva *Gramatika* koju citira. Da njezinoj upitanosti i zapitanosti (u citiranoj rečenici) nema mjesta, vidi se već u Predgovoru *Gramatike*, na 15. stranici, đe piše: „Imenice na *-a* sa značenjem muške osobe ovđe se tretiraju kao imenice ženskoga roda jer se mijenjaju kao i sve druge imenice (ženskoga roda) na *-a*. U vezi s time treba istaći da je napravljena razlika između roda imenica i pola osobe koja se njima označava.“ U predmetnoj *Gramatici* ništa nije sugerisano; u njoj je rečeno ono što je rečeno. I to što je rečeno jasno je rečeno, osobito u poglavlju o morfologiji. A to je tako prije svega zbog toga što je autor toga poglavlja Josip Silić. Da kojim slučajem Sanja Šubarić nije čekala punih osam godina od objavljivanja *Gramatike* da bi napisala prikaz o njoj, možda bi joj Silić pojasnio to što joj je nejasno. Možda bi joj prije svega uspio objasniti čuvenu tezu o razlici između jezika kao sistema i jezika kao standarda, pa onda i to kako crnogorski jezik nema nijedan razlog manje od bosanskoga, hrvatskoga

i srpskoga da bude uvažen kao zaseban standardni jezik. Ovako je, sve su prilike, kasno za Sanju Šubarić.

Dalje veli S. Šubarić (str. 27): „... autori konstatuju i da ‘Treba razlikovati gramatičku kategoriju roda imenica od pola pojma koji one označavaju’ (Čirgić, Pranjković, Silić: 68), što obrazlažu imenicama tipa *gazda, paša*, kao i vlastitim imenicama *Nikola, Ilija* – one su predstavljene kao imenice ženskog roda (tipa *žena, trava*) koje referiraju na osobe muškog pola. Iako je ilustrovana njihova veza sa modifikatorskim riječima – *taj gazda* i *silan paša*, iz pristupa autora proizilazi da ona nije pokazatelj gramatičkog roda, te da su i *taj gazda* i *silan paša* ženskog roda?“ Mogli bismo ovako citirati do kraja pasusa, a zaključak bi bio isti. Sanja Šubarić tačno parafrazira *Gramatiku* o kojoj piše. Ali kad je prestane parafrazirati (i citirati), onda učitava. Učitava ono čega u toj *Gramatici* nema. Nigđe u *Gramatici* ne piše da su *taj gazda* i *silan paša* ženskoga roda. Piše da su imenice *gazda* i *paša* imenice ženskoga roda jer se mijenjaju po obrascu imenica ženskoga roda (kao imenica *žena*). Determinator *taj* uz njih stoji upravo da pokaže kako na prirodu njihova ženskoga gramatičkog roda ne utiče činjenica da označavaju bića muškoga pola. Tome nijesu krivi autori *Gramatike crnogorskoga jezika*. Tome je kriv štokavski gramatički sistem. Druga je stvar što bi Sanja Šubarić da autori *Gramatike* u poglavlju o morfologiji govore o sintaksičkim kategorijama. Autorica kaže da joj je cilj da datim prilogom stabilnosti kategorije imeničkoga roda „aktuelizujemo pitanje njenog (misli se na sintaksičku prirodu imeničkoga roda – A. Č.) neopravdanog zanemarivanja i negiranja“ (str. 23), podmećući čitaocima lažnu sliku da se autori *Gramatike crnogorskoga jezika* nijesu bavili kongruencijom. Na str. 27, govoreći o imenicama tipa *izdajica, varalica...*, ona lamentira nad (svojom?) tužnom sudbinom neznavena korisnika *Gramatike*: „Ipak, one su kao imenice koje se značenjski odnose na osobe oba pola izostavljene iz uvodnog dijela, a autori se ne upuštaju u komentarisanje odnosa njihovog gramatičkog i referencijalnog roda ni prilikom opisa imenica sa završetkom *-a*. Složenost tog odnosa nije umanjena izostavljanjem konkretnih komentara iz gramatičkog opisa – naprotiv, korisnicima *Gramatike* ostaje upitanost u vezi sa ispravnošću formi tipa *veliki varalica* i *velika varalica*.“ Da je samo potražila informaciju onde će joj je mjesto – u dijelu pod nazivom *Sintaksa* – naišla bi na str. 234 na posebno istaknutu semantičku kongruenciju na nivou sintagmema te na str. 267 na primjer upravo s imenicom *varalica* objašnjen na nivou rečenice.

Na strani 28 kao metodološki nedostatak Sanja Šubarić navodi „očiglednu zapostavljenost“ imenica poput *djevojčurak, curetak, curičak* („koje su gramatičkog muškog, a referencijalnog ženskog“ roda) te *student, pisac, profesor* („koje oblikom gramatičkog muškog roda referiraju na osobe oba

pola“). Autorica priloga uporno pokazuje da ne razumije da neko može biti dosljedan u svojim metodološkim pristupima. U navedenim imenicama nema ništa morfološki specifično da bi ih trebalo istaći u *Gramatici* (obje grupe su muškoga roda). Nema ništa specifično čak ni sintaksički, što je po njezinu mišljenju osnovni kriterijum pri određivanju roda (u objema grupama modifikatori su riječi muškoga roda, npr. *Ona je loš profesor, a gori lingvist*), pa je očito da je tu Sanja Šubarić odstupila od svojega početnog stava: „(...) ovim radom zastupamo sintaksičku prirodu imeničkog roda“, uključujući semantiku u pitanja koja određuje kao strogo sintaksička. Ili će biti da su i za to krivi autori nemile *Gramatike*. Koliko je Sanja Šubarić dosljedna u svojoj metodologiji, neka pokaže i ovaj primjer. Govoreći o dvorodnosti, na str. 26 ona kaže: „Ono što je izvjesno jeste i da je *Gramatikom crnogorskoga jezika* singularnom obliku auto mimo norme tradicionalno primjenjivane na prostoru crnogorskog jezičkog izraza, pa i mimo aktuelnih normi ostalih jezika koji se govore na prostoru nekadašnjeg srpskohrvatskog jezika (istakao A. Č.), uz uobičajen muški dodijeljen i srednji rod.“ Mora da je autorica tim blistavim komentarom željela pokazati svoju duboku upućenost u sociolingvističke principe u pogledu promjenljivosti norme, pa ćemo uporediti taj stav s onim iznešenim svega tri strane dalje (str. 29): „Iako je izvjesno da se vlastita imena obično ne upotrebljavaju u množini, ti oblici nisu nemogući i gramatičkim opisom, prema našem mišljenju, ne treba sistemski osporavati njihovu egzistenciju...“ Dakle, kad autori *Gramatike* zabilježe ono što postoji u jezičkoj stvarnosti (mada se kosi s prethodnom „tradicijom“), to će biti „mimo norme“, a ako se nešto ne zabilježi čak i kad se „obično ne upotrebljava“, onda je to trebalo ipak iskommentarisati u skladu s naučnim mišljenjem autorice priloga stabilnosti jedne gramatičke kategorije. Autoričina sociolingvistička blistavost dolazi do izražaja svaki put kad u *Gramatici* nađe nešto što joj se učini *regionalnim* (čitaj: crnogorskim). Tako recimo na str. 26 za *auto* kao imenicu srednjega roda veli da je „iskorak iz tradicionalnog normativnog uzusa u uzus regije i kolokvijalni izraz (*taj auto / to auto*)“. Mi ne znamo što je to *normativni uzus*, posebno ne što bi to bio *normativni uzus* spram *uzusa regije*. Mi smo dosad mislili, osobito čitajući Silićeve sociolingvističke studije, da je uzus ono kako se obično govori, a norma ono kako treba govoriti. Mislili smo takođe da savremena sociolingvistika i standardologija podrazumijeva promjenljivost standarda te da je standard uslovljen uzusom, odnosno stanjem u organskim govorima. Mislili smo opet da je *norma* jedno, a *uzus* drugo. Sad više ne znamo jesu li to sinonimi ili je zbilja *norma* jedno, *uzus* drugo, a *normativni uzus* treće, a *uzus regije* opet nešto četvrto. No satisfakciju ipak nalazimo u činjenici da Sanja Šubarić zna. Možda se to znanje prelije u jedan njen novi prilog – prilog stabilizaciji *tradicionalnog normativnog uzusa*.

Zamjera Sanja Šubarić autorima *Gramatike crnogorskoga jezika* (str. 29) „na tvrdnji da imenice koje u nominativu jednine imaju nastavak *-o* ili *-e* i označavaju bića – nemaju oblike množine: *striko, đedo, Branko, Vojo, Bane*. (...) Dati primjeri sugerišu da množinu nemaju dvosložni hipokoristici i dvosložna imena sa dugouzlaznim akcentom (*striko, đédo, đéle, Vójo, Báne*), kao ni muška imena sa osnovom na *sonant + k* (*Brânko*), ali prema uvodnoj tvrdnji množina se osporava i vlastitim imenicama tipa: *Danilo, Karlo, Vlatko, Tarailo, Čoso...* – dakle, imenima i prezimenima različite fonološke uobličivosti. Da se pretpostavi da po istom principu bez množine ostaju i svi apelativi sa ‘hipokorističnim *-ko*’ (Klajn: 140): *čupavko, prljavko, trapavko, naduvenko, stidljivo...*? Negiranje pluralnih oblika konkretnih imenica jeste u stvari kontinuitet u odnosu na gramatike i udžbenike tradicionalno prisutne u crnogorskom obrazovnom sistemu (Stevanović: 190; Ostojić: 56). (...) Sasvim neopravdano poriče se i množina hipokoristika tipa *striko* i *đedo*, a to znači i čitavog niza dvosložnih deminutivno-hipokorističnih i pejorativnih imenica na *-o/-e*, sa dugouzlaznim akcentom: *medo, cuko, braco, brico, buco, brale, tajo, ujo, ujko, čiko, bleso, blento, klempo...* Posebno je interesantno iz pragmatičke perspektive posmatrati pravilo prema kome se skup od dvije ili više osoba ili životinja muškog pola ne može nazvati hipokorističnim i pejorativnim imenima, a da pritom ne postoje normirana gramatička ili semantička ograničenja u upotrebi množinskih oblika imenica ženskog roda istog značenja (...): *tete, seke, bake, mace, koke, lije, droce...* U tom smislu, na primjer, pažnja bi se mogla usmjeriti i na gramatičnost rečenica: *Seke se igraju. / Bate se igraju. / Seke i bate se igraju*. Izvjesno je da se množinski oblici: *mede, zeke, brace, brice, uje, čike, blente...*, iako su oblički sasvim regularni i značenjski opravdani, u gramatičkim opisima tradicionalno osporavaju, ili uglavnom zaobilaze.“ Zatim autorica nabraja gramatike štokavskih jezika u kojima je to propisano i one u kojima nije, pa se vraća na predmetnu *Gramatiku* i veli (str. 31): „Ograničavanje deklinacije na *a*-vrstu prihvatamo kao regionalno preferiranje, a ne kao isključivu gramatičku ustrojenost – morfološka otvorenost imenica *e*-vrste za konkretne imenice muškog roda na *-o* nije sporna, pa ni u jezičkoj praksi crnogorskog prostora nije neobično kad se npr. *bati i seki kupuju pokloni*. (...) Negiranje pluralne paradigme – *zeke, zekā, zekama...*, u odnosu na singularne oblike *a*-vrste – *zeko, zeka, zeku...* (pa i oblike *e*-vrste, koju Čirgić, Pranjaković i Silić (70) ne prepoznaju kao ‘karakteristiku crnogorskoga jezika’ – *zeko, zeke, zeki...*) skloni smo tumačiti kao rezultat težnje ka metodološkoj dosljednosti – jer kao imenice koje su u jednini muškog a u množini uglavnom ženskog roda, one se formalno ne uklapaju u princip podjele imenica prema rodovima i u obrasce deklinacije prema nominativnim završecima odnosno u princip određivanja deklinacijskih vrsta prema rodu.“

Nadajući se da čitalac nakon ovako duga citata nije odustao od čitanja, naglasimo da nam je on poslužio (i) da pokažemo kako se uzaludnim poslom Sanja Šubarić u svome prikazu bavi. Jedno joj se mora priznati. Kad Sanja Šubarić citira i parafrazira druge autore, pa i autore *Gramatike crnogorskoga jezika*, ona to valjano čini. No kad počne s tumačenjem stavova drugih autora, bar kad su u pitanju stavovi autora *Gramatike crnogorskoga jezika*, ona to dosljedno pogrešno čini! Nećemo ulaziti u razloge i uzroke takva postupka. Činjenicu da imenice tipa *zeko* i *striko* nemaju množinu u crnogorskome jeziku, pa samim tim ni u gramatičkome opisu toga jezika, Sanja Šubarić je „sklona tumačiti“ kao rezultat autorske dosljednosti u tome gramatičkom opisu. To njezino tumačenje nije tačno. Te imenice nemaju množinu u predmetnoj *Gramatici* zato što je nemaju ni u jeziku (crnogorskome). Što se S. Šubarić poziva na „jezičku praksu crnogorskog prostora“ u kojoj nalazi da *bati* i *seki kupuju poklone*, to opet ne negira ono što smo rekli. U jezičkoj praksi na tome prostoru može se čuti štošta, ali to i dalje ne znači da je to što se čuje obilježje crnogorskoga jezika. Dativ *bati* nije obilježje jezika u Crnoj Gori, za njega nema potvrda ni u dijalektima ni u standardnome jeziku. (Ako bismo normirali sve što se u Crnoj Gori može čuti, onda bi taj dativ bio tek sitnica.) Isto važi i za mn. oblike *strike*, *ujke*, *brace* i sl. U *Gramatici crnogorskoga jezika* nema ih zato što ih nema u crnogorskome jeziku ili u jeziku prostora Crne Gore, da autorici bude lakše. Reći da je takvo ograničavanje na *a*-vrstu „regionalno preferiranje“ a ne gramatička „ustrojenost“ može onaj ko Crnu Goru smatra nečijim regionom. No vratimo se *suvaj nauci* Sanje Šubarić. Početak citata koji smo naveli u ovome pasusu uvjerio nas je i da u tome svome suvom naukovanju Sanja Šubarić vješto izvodi pravila. Tako na osnovu jednoga primjera, poput imena *Branko*, ona pripisuje autorima *Gramatike* pravilo da „muška imena na *sonant + k*“ nemaju množinu, premda ne da niko od tih autora ništa slično nije ni ustvrdio no se niko takvim pravilima nije ni bavio niti ih smatrao potrebnim. U istome nizu u *Gramatici* nalazi se i ime *Pavle*, čija osnova ne završava na *sonant + k* i koje nema dugouzlazni akcenat. Autorica priloga i ime *Bane* akcentuje uzlazno, iako je u *Gramatici* naveden silazni akcenat. Pritom zanemaruje komentar da se lična imena navedena u tome dijelu mogu javiti i sa silaznim i s uzlaznim dugim akcentom na prvome slogu i insistira na tome da su u pitanju dvosložne riječi s dugouzlaznim akcentom. Izgleda da Sanja Šubarić voli temeljno da čita. Zato joj ni osam godina nije dovoljno bilo da dobro iščita dvadesetak stranica *Gramatike crnogorskoga jezika* kojima se bavila.

Zamjera Sanja Šubarić (str. 32) što u *Gramatici crnogorskoga jezika* „opisom imenica muškog roda na *-o* nisu prepoznate imenice stranog porijekla koje referiraju na osobu muškog pola: *albino*, *maestro*, *žigolo*, *gringo*, *gaučo*...“ Josip Silić i Sanja Šubarić očigledno nijesu jednako koristili dokolicu.

Umjesto da joj odgovorimo na citirano, pozvaćemo se na riječi Ivana Markovića: „Dok se kultura iscrpljuje u nadmudrivanju o ortografskim tricama, Silić piše o ortografskim i interpunkcijskim *načelima*.“ (Josip Silić, *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 14). Mi samo možemo dodati – *i o gramatičkim*.

Otkriva nam Sanja Šubarić (str. 34) još jednu grešku u *Gramatici crnogorskoga jezika*. Naime, ime *Vasilija* zalutalo je u *Gramatici* među vlastita muška imena *Ilija, Milija, Nikola, Mića, Maša* – „iako *Vasilija* na prostoru Crne Gore jeste ženski oblik prema muškome imenu *Vasilije*“. Ta joj je opaska primjerena kao i sve dosad pobrojane. Naime, ime *Vasilija* muško je ime u Crnoj Gori, taman kao i ime *Vasilije*. Da je tako, svjedoči zakletva *Svetoga mi Vasilijē*. Nije nam poznato postoji li i istovjetno žensko ime u Crnoj Gori, ali vjerovaćemo na riječ Sanji Šubarić jer nas je već dosad ubijedila da joj treba vjerovati.

Malo-malo pa se Sanja Šubarić opet iščuđava kako to autori sporne *Gramatike* u poglavlju o morfologiji rod imenica tretiraju kao morfološku kategoriju. Tako se na str. 34 ponavlja i veli: „Autori ne uzimaju u obzir princip kongruentnosti, a onda ni činjenicu da uz imenice tipa *gazda, vladika, paša...*, u jednini, saglasno referencijalnom rodu, uvijek stoje modifikatori muškog roda, dok se njihovi množinski oblici, uticajem formalnog kriterijuma (tj. oblika imenice), slažu sa modifikatorima ženskog roda (*taj gazda, te gazde*).“ Kao jedan od autora toga nemilog štiva izvinjavam se Sanji Šubarić što u poglavlju o morfologiji nijesmo uzimali u obzir sintaktičke činjenice, kakva je recimo kongruencija.

Neka čitaoci sami prosude o utemeljenosti ove opaske Sanje Šubarić (str. 35): „I u poglavlju posvećenom imenicama ženskoga roda na $-\emptyset$ suočavamo se sa nepreciznošću formulacija. Umjesto da se konstatuje da su zbirne imenice na „*-ad- \emptyset* “ (*prasad, telad, momčad*) ženskog roda, kaže se da se one mijenjaju ‘Po obrascu promjene imenica ženskog roda na $-\emptyset$ ‘. Ako se kaže da su zbirne imenice na *-ad- \emptyset* ženskoga roda, onda je to precizno – smatra S. Šubarić. A kad autori *Gramatike* kažu da se one mijenjaju po obrascu promjene imenica ženskoga roda na $-\emptyset$, onda je to neprecizno. U prvome slučaju, onome „preciznom“, ne zna se mijenjaju li se te imenice ženskoga roda kao imenice tipa *žena* ili kao imenice tipa *kost*. U drugome, onome „nepreciznom“, zna se da je to promjena imenica ženskoga roda tipa *kost*. Što je tu precizno i neprecizno, neka utvrde čitaoci.

Komentarisanje svih prigovora na račun *Gramatike crnogorskoga jezika* koje je u svome prikazu navela Sanja Šubarić dovelo bi do toga da ovaj prikaz bude još opširniji od njezina, da ne rečemo i sumorniji od njezina. Zauzavalićemo se na ovome njezinu prigovoru kao ilustrativnome. (Nakon ovoga našega osvrta Sanja Šubarić će sigurno biti ponosna na svoju citatnost.). Na

str. 38 ona veli: „Upravo u vezi sa tim pažnju smo usmjerili i na rečenicu: ‘Imenica *dijet-e-ø* u množini ima oblik zbirne imenice *dec-a* i mijenja se po obrascu jednine imenica ženskoga roda na *-a*’ (Čirgić, Pranjko, Silić: 79). Zanimljivo je da *nepreciznost formulacije* (istakao A. Č.) na osnovu koje bi se moglo zaključiti da imenica *dijete* ima paradigmu imenica ženskoga roda na *-a*, i reći da je opisom trebalo precizirati da je odnos oblika *dijete – djeca* semantički. Oblik *djeca* ne može gramatički biti ‘u opreci prema jednini jer je i sam jednina’ (Tafra 2005: 76) – to je oblik gramatičke jednine ženskoga roda, sa značenjem množine u odnosu na *dijete*. Dakle, imenica *dijete* nema gramatičku množinu i opisom treba preduprijediti formalna tumačenja po kojima su *djeca* množinski oblik ženskoga ili pak srednjeg roda.“ S kime u ovome citatu polemizira Sanja Šubarić? Čijemu stavu suprotstavlja stav Branke Tafre? Je li to Sanja Šubarić našla *nepreciznu formulaciju* na osnovu koje bi se moglo zaključiti da imenica *dijete* ima paradigmu imenica ženskoga roda na *-a*? U cijelome svom prikazu Sanja Šubarić stvara privid da su autori *Gramatike crnogorskoga jezika* postupili suprotno ostalim štokavskim gramatičarima. Kad u njihovim formulacijama ne nađe ništa sporno, onda sama zaključuje, tumači ili upućuje na ono čega u toj *Gramatici* nema. Stav da se imenica „*dec-a* mijenja po obrascu jednine imenica ženskoga roda na *-a*“ ona nastoji vještački suprotstaviti istovjetan stav Branke Tafre kako bi time poduprla svoju namjeru. Ne sporimo da Sanja Šubarić ima legitimno pravo da jezičke pojave gleda drukčije od autora *Gramatike crnogorskoga jezika* i da gramatičke činjenice tumači drukčije od njih. No ne možemo prihvatiti legitimnim njezin postupak obmanjivanja javnosti netačnim tumačenjem onoga što je u toj *Gramatici* jasno rečeno.

Na kraju osvrnimo se i na zaključak njezina prikaza (str. 42): „U cilju stabilnosti kategorije imeničkog roda takva nedosljednost, kao i ostale neprecizne i pogrešne tvrdnje na koje smo ukazali, zahtijevaju revidiranje – iako je riječ o gramatici koja nosi epitete, a onda i odgovornost *prve, službene*, pa i *jedine* gramatike crnogorskoga jezika, težinu njene odgovornosti treba mjeriti i činjenicom da je na njoj utemeljena udžbenička literatura namijenjena nastavi redovnog školskog predmeta – predmeta sa četvoročlanim nazivom: *Crnogorski-srpski, bosanski, hrvatski jezik i književnost*?“ U cijelome prikazu Sanje Šubarić na preko dvadeset strana i pored pažljiva čitanja nijesmo našli ništa što bi ukazivalo na nedosljednost, nepreciznost ili što bi se moglo nazvati pogrešnom tvrdnjom. Možda toga u *Gramatici* i ima, kao što ima i u drugim sličnim publikacijama, ali toga nema među onim primjedbama koje S. Šubarić donosi. Zahvalni smo joj što nam je (na više mjesta u tekstu) ukazala na stvarni propust u vezi s imenicom *auto*, ali se taj propust propustom može smatrati samo utoliko što nijesmo naglasili da se i kao *taj auto* i kao *to auto* imenica

auto mijenja po istome deklinacijskom tipu. A i kad bi sve malobrojne opaske Sanje Šubarić, iznijete i na više mjesta varirane u prikazu objavljenom osam godina po izlasku štiva koje je prikazano, bile utemeljene i tačne, opet bismo smatrali *Gramatiku crnogorskoga jezika* dobro urađenom knjigom. Ta je *Gramatika* zaista *prva službena* (takva će ostati zavazda, a *službena* je još uvijek) i služi na ponos autorima. Ali nije *prva* i *jedina*. Prije nje objavljena je u izdanju Dukljanske akademije nauka i umjetnosti, u Podgorici, 2001, *Gramatika crnogorskog jezika* Vojislava P. Nikčevića, utemeljitelja savremene montenegristike. To bi Sanja Šubarić morala znati, a ne vjerujemo da ne zna iako je ne uzima u obzir u predmetnome prikazu. U procesu crnogorske jezičke standardizacije, pa i pri izradi *Gramatike crnogorskoga jezika*, nije bilo ni Sanje Šubarić ni njezinih koleginica i kolega s fakulteta na kojem radi. Nije ih bilo ne zato što im nije moglo biti no zato što se niko od njih u taj posao nije htio uključiti. Zato su *Gramatiku crnogorskoga jezika*, pored autora ovoga osvrta, pisala dvojica renomiranih i iskusnih hrvatskih gramatičara – Josip Silić i Ivo Pranjković. Za jedan dio crnogorskih lingvista montenegristika je još uvijek, nažalost, nenaučna rabota. Iskazuju oni to bilo eksplicitnim protivljenjem bilo traženjem metodoloških nedosljednosti. No i jedni i drugi prežaliti ne mogu što je „udžbenička literatura namijenjena nastavi redovnog školskog predmeta“ proistekla iz „prve službene gramatike crnogorskoga jezika“.

Nadamo se da neće biti potrebe da se dalje osvrćemo na prikaze Sanje Šubarić.

Adnan ČIRGIĆ

**ON A REVIEW OF THE GRAMMAR
OF THE MONTENEGRIN LANGUAGE (2010)**

In this paper, a review is given of the paper of Sanja Šubarić „Gender in the grammatical description of nouns (Contribution to stability of the category of the nominal genus)“, published in *Folia linguistica et litteraria*, No. 20, Faculty of Philosophy Nikšić, 2018, pp. 21–44. Although titled as a paper with a general morphological topic, the article is basically a review of the *Grammar of the Montenegrin Language* authored by A. Čirgić, J. Silić and I. Pranjković (Podgorica, 2010). The present review is motivated not only by what is said in Šubarić’s paper, but also by the way in which it is said. As we will illustrate, in her review the author treats the methodological approach taken in the preparation of the *Grammar of the Montenegrin Language* as a mistake of its authors just because she would have preferred a different approach. We would, of course, love to see her own grammar of the Montenegrin language (not

grammar of the language of the territory of Montenegro or the language used in Montenegro, as she calls it, but grammar of the Montenegrin language – as it is called by contemporary Slavic studies).

Key words: *Grammar of the Montenegrin Language*, Sanja Šubarić, *gender of nouns, morphology, syntax*

Pregledni rad

UDK 81'16

Sanja ORLANDIĆ (Nikšić)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

sanja.orlandic@fcjk.me

HALIDEJEV KONCEPT FUNKCIJA JEZIKA I PRIMJENA TOGA KONCEPTA U KRITIČKOJ ANALIZI DISKURSA

U radu smo pokušali dati pregled osnovnih karakteristika sistemsko-funkcionalne lingvistike koje se primjenjuju u kritičkoj analizi diskursa. Pored konteksta, bez kojeg ne može biti valjane analize ni u jednoj ni u drugoj oblasti, posebno smo se osvrnuli na sistem metafunkcija koje su sadržane u jeziku i načine na koje se one realizuju u jezičkoj strukturi. Veza između sistemsko-funkcionalne lingvistike i kritičke analize diskursa prirodna je jer obje discipline počivaju na istim osnovama – ispituju jezik u vezi s njegovom performativnom svrhom.

Ključne riječi: *sistemsko-funkcionalna lingvistika, kritička analiza diskursa, metafunkcije, kontekst, značenje*

Uvod

U drugoj polovini XX vijeka u lingvističkim istraživanjima pažnja se sve više počinje usmjeravati na proučavanje jezika u kontekstu. Nakon strukturalističkih i transformaciono-generativnih teorija, koje jezik proučavaju nezavisno od društvenog konteksta, promatrajući ga kao apstraktni sistem, pojavljuje se funkcionalni pristup proučavanju jezika u čijem je središtu jezik kao društvena interakcija. „U ovome pristupu pažnja se usredsređuje na pravila koja rukovode verbalnom interakcijom, u kojoj se vidi oblik saradničke delatnosti, i na pravila (sintakse, semantike i fonologije) koja upravljaju jezičkim izrazima korišćenim kao oruđa u toj delatnosti“ (Kristal 1998: 108). Iako se funkcionalni pristup razvija nakon strukturalističkog, ne bi bilo precizno reći da predstavlja njegovu negaciju, već je riječ o pristupu koji je okrenut ka svrsi jezičke upotrebe i u tome smislu nastoji spojiti analizu jezičkih struktura s istraživanjem jezičkih funkcija. S druge strane, može se reći da je funkcionalni pristup suprotstavljen generativnom jer su im polazišne osnove u potpunosti različite – npr. jedan od osnovnih koncepata u funkcionalizmu je značenje, dok je u formalizmu ono u potpunosti zanemareno.

Najvažniji i najrazvijeniji funkcionalni pristup svakako je sistemsko-funkcionalna lingvistika (SFL) koju je razvio Majkl Halidej. Na razvoj Halidejeva funkcionalnog pristupa znatan uticaj imala je Praška lingvistička škola. Strukturalni koncepti te škole počivali su na ideji da ne postoji element u jeziku koji može biti izučavan u izolaciji, već svaki element treba biti ispitivan u odnosu prema svim drugim elementima s kojima koegzistira. Praška škola fokusirala se na funkcionalnu prirodu jezika, pokazujući kako jezik vrši određene funkcije služeći potrebama i željama za razumijevanjem pripadnika određene jezičke zajednice (Valchek 1964, 1972, prema: Young 2011: 626). Iz Praške lingv. škole potekao je i koncept o temi i remi, koji je prerađen u SFL. Na Pražane je, s druge strane, veoma uticao njemački psiholog Biler i njegov se model o trima jezičkim funkcijama (ekspresivnoj, konativnoj i reprezentativnoj) može smatrati pretečom Halidejevih metafunkcija (idejna, interpersonalna i tekstualna) koje se znatno razlikuju od Bilerovih, ali su vjerovatno njima inspirisane (Bloor & Bloor 2004: 244).

Kad se govori o razvoju sistemsko-funkcionalne lingvistike, moraju se svakako pomenuti antropolog Malinovski i profesor opšte lingvistike i osnivač Londonske škole Fert. Malinovski je zaslužan za termin „situacijski kontekst“ pod kojim se podrazumijeva da prilikom razumijevanja određenog iskaza nije dovoljno da znamo samo bukvalno značenje riječi već cijeli kompleks društvenih detalja u kojima se iskaz pojavljuje (Bloor & Bloor 2004: 244–245). Pojam situacijskog konteksta razviće dalje Fert, a potom i njegov učenik Halidej. Fertov uticaj na Halideja ogleda se i u definisanju sistema kao paradigmatkog seta izbora. Prema Fertu, jezik je mreža sistema koja ponovo otkriva relacijsku prirodu jezika, a značenju pripada centralno mjesto u lingvističkim objašnjenjima (Young 2011: 626).

U nastavku teksta biće riječi o osnovnim postavkama sistemsko-funkcionalne lingvistike. Posebnu pažnju usmjerićemo na koncept jezičkih funkcija, a zatim na metodološki aparat kritičke analize diskursa i primjenu pomenutoga koncepta funkcija u okviru njega.

Osnovne teorijske postavke sistemsko-funkcionalne lingvistike

Sistemsko-funkcionalna lingvistika podrazumijeva pristup jeziku koji otkriva način na koji govornici koriste jezik u različitim kontekstima i kako je jezik strukturiran za upotrebu kao semiotički sistem. Kod većine autora koji su se bavili teorijskim postavkama sistemsko-funkcionalne lingvistike, polazi se od premise da govornici ne govore da bi vježbali glasne žice ili da bi razmjenjivali zvuke, riječi i rečenice, već govorenjem konstruišu značenja koja imaju svrhu u obavljanju različitih zadataka u svakodnevnom životu. Jeziku

se, prema tome, prilazi kao društvenoj semiotici. Semiotički sistemi predstavljaju arbitrarne društvene konvencije u kojima se određeno značenje realizuje određenom reprezentacijom (npr. ne postoji prirodna veza između crvenog svijetla na semaforu i značenja da se treba zaustaviti, već je riječ o konvenciji). Ono što jeziku daje povlašćeni status u odnosu na sve ostale semiotičke sisteme jeste upravo to što se svi ostali semiotički sistemi mogu prevesti u jezik. Jezik je, dakle, najkompleksniji i najsofisticiraniji semiotički sistem (Eggins 2004: 14–15).

Četiri su osnovne teorijske postavke na kojima počiva sistemsko-funkcionalni pristup proučavanju jezika:

1. jezička upotreba je funkcionalna;
2. funkcija jezika je stvaranje značenja;
3. ta su značenja pod uticajem društvenog i kulturnog konteksta u kojem se razmjenjuju;
4. proces upotrebe jezika je semiotički proces, proces stvaranja značenja putem izbora. (Eggins 2004: 3)

Iz navedenih postavki vidimo da značenje zauzima centralno mjesto te se može reći da za SFL jezik predstavlja sistem značenjā. I upravo zbog toga SFL interpretira jezički sistem iz funkcionalno-semantičke perspektive. „Sveukupna svrha jezika može biti opisana kao značenje i svaki tekst u kojem učestvujemo predstavlja zapis o značenju koje je konstruisano u određenom kontekstu“ (Eggins 2004: 11). Dakle, funkcija, značenje, kontekst i semiotika predstavljaju osnovne koncepte vezane za jezik u okviru teorije SFL.

Da bismo objasnili pojam konteksta u SFL, moramo se osvrnuti prvo na pojam teksta. Prema Halideju (1989: 3–12), tekstom nazivamo bilo koju instancu živog jezika koja igra neku ulogu u situacijskom kontekstu. On može biti govoren ili napisan i bez obzira na to što kad je napisan izgleda kao da se sastoji od riječi i rečenica, zapravo se sastoji od značenja. Naravno da značenje proizilazi iz riječi i strukture, ali Halidej nastoji predočiti da je tekst u suštini semantička jedinica, a ne nešto što se definiše kao veća rečenica. Ono što je važno za tekst jeste da je on istovremeno i produkt i proces i da ta dva aspekta ne treba gubiti iz vida. Tekst takođe razumijemo kao društvenu razmjenu značenja. Uz tekst stoji pojam konteksta (con-text) koji se odnosi na ono što ide uz tekst, odnosno pod njim se podrazumijeva potpuno okruženje u kojem se tekst pojavljuje. Tekst je, dakle, proces i produkt društvenog značenja u određenom situacijskom kontekstu. Kontekst u kojem se tekst pojavljuje i odvija ne stoji izvan njega već je sadržan u njemu kroz sistemsku vezu između društvenog okruženja, s jedne strane, i funkcionalne organizacije jezika, s druge strane.

Halidej (1989: 1214) identifikuje tri karakteristike situacijskog konteksta koje imaju značajan i predvidljiv uticaj na jezičku upotrebu:

1. područje (field) – odgovara onome što se događa/o čemu se govori;
2. sadržaj (tenor) – odnosi se na učesnike u diskursu, njihov status i uloge, odnos moći i solidarnosti među učesnicima;
3. način (mode) – odnosi se na jezik, pisani ili govoreni; što je ono što učesnici očekuju da jezik uradi za njih u određenoj situaciji; kakav status ima i funkciju u kontekstu; koja je količina povratnih informacija i sl.

Ta je podjela vezana za semantički koncept registra koji se može definisati kao stvaranje značenjā koja su tijesno vezana za određenu situacijsku konfiguraciju područja, sadržaja i načina (Halliday 1989: 38).

Halidejev koncept funkcija jezika

Kad se govori o funkcijama jezika, obično se misli na upotrebu jezika, odn. na način na koji ljudi koriste jezik. Tragajući za funkcijama jezika, Halidej je obradio i klasifikovao sve dotadašnje pokušaje da se pronađe opšti okvir kako bi se klasifikovala svrha za koju ljudi upotrebljavaju jezik. Nakon što je klasifikovao funkcije koje su izdvojili Malinovski, Biler, Briton i Moris, Halidej je zaključio da sve one odgovaraju upravo varijacama u upotrebi jezika, a njegov cilj bio je da pronađe funkcije koje su ugrađene u jezik, u njegovu organizaciju, a naročito u organizaciju semantičkog sistema (Halliday & Hasan 1989: 15–17). Na početku svog rada Halidej ih naziva funkcijma, no kasnije ih imenuje kao metafunkcije jer su one sadržane u jeziku. Za razliku npr. od komunikacijske funkcije (teorije govornih činova) u kojoj različiti iskazi mogu imati istu komunikacijsku funkciju, sistemsko-funkcionalna lingvistika opisuje precizniji način u kojem su značenje i forma povezani. „(...) Veza između forme iskaza i tipa značenja koje može izraziti kompleksna je i bazirana na principu da je ono što govornik kaže usko povezano s kontekstom u kojem govori“ (Bloor & Bloor 2004: 10).

Upravo te funkcije koje su sadržane u jeziku, na kojima se temelji ili oko kojih je organizovana svaka jezička upotreba, do kojih je Halidej došao, nazivaju se metafunkcije i one su u sistemskoj vezi s leksiko-gramatikom jezika¹. To su: idejna, interpersonalna i tekstualna metafunkcija. Da bi se metafunkcije pravilno razumjele, mora se znati da one ne djeluju nezavisno jedna od druge, već djeluju istovremeno u stvaranju značenja koje je povezano s kontekstom.

¹ Pod terminom leksiko-gramatike u sistemsko-funkcionalnoj lingvistici podrazumijeva se da je leksički izbor neodvojivo povezan s gramatičkim izborom u jeziku.

Pod idejnom funkcijom podrazumijeva se upotreba jezika u konstruisanju ljudskog iskustva (Halliday 2014: 30). Jezik se koristi kako bismo organizovali, razumjeli i izrazili našu percepciju svijeta i naše svijesti. Ona se dijeli na dvije potfunkcije: iskustvenu i logičku. Iskustvena funkcija obuhvata sadržaj ili ideje. Može se razumjeti preko pitanja: ko čini što kome, đe i kad? Na detaljnijem nivou analize pokazuje različite tipove značenja koja se ostvaruju kroz sistem tranzitivnosti – kako su procesi, sudionici i okolnosti (koji čine iskustvenu potfunkciju) realizovani. Logička potfunkcija predstavlja vezu između ideja; „način na koji su klauze povezane jedna s drugom“ (Young 2011: 628).

Pod interpersonalnom funkcijom podrazumijeva se da se jezik koristi kako bi nam omogućio da komuniciramo s drugim ljudima, da uzimamo uloge i izražavamo i razumijemo osećanja, stavove i sudove. Realizuje se upotrebom modalnih riječi: htjeti, morati, trebati, valjati, smjeti i sl.

Tekstualna jezička funkcija nam omogućava da povezujemo ono što je rečeno ili napisano s ostatkom teksta ili drugim jezičkim realizacijama. Ostvaruje se kohezivnim elementima poput elipse, reference, ponavljanja, veznih komponenti, kolokacija i tematskim razvojem koji povezuje različite djelove teksta strukturalno ili leksički. Koherentnost je takođe dio tekstualne metafunkcije i ona se odnosi na to kako govornik ili pisac stvara koherentan tekst, tekst koji se odnosi na kontekst izvan samog teksta (egzofora) (Young 2011: 629).

Sve tri funkcije, kako smo neveli, ugrađene su u jezičku strukturu i ostvaruju se simultano u jezičkim iskazima. One se posmatraju kao dio kompetencije i kao dio jezičke prakse u društvenom i kulturnom kontekstu. Na taj način one su povezane s kritičkom analizom diskursa te ćemo u nastavku rada pokušati da pokažemo kako se primjenjuju u njenoj metodologiji.

Primjena Halidejeva koncepta funkcija u kritičkoj analizi diskursa

Kritička analiza diskursa (CDA), za razliku od analize diskursa koja proučava načine na koje se ostvaruje jedinstvo i značenje jezičkih cjelina većih od rečenice, proučava kako tekstovi funkcionišu u određenim društvenim i kulturnim kontekstima. Kritička analiza diskursa analitičko je istraživanje diskursa koje prvenstveno proučava način na koji se zloupotreba društvene nadmoći i nejednakosti sprovodi, predstavlja, opravdava i održava kroz tekst i govor u društvenome i političkome kontekstu (Van Dijk 2015: 467). U kritičkoj analizi diskursa ne postoji poseban metod za analizu, već se mogu primijeniti svi metodi koji su relevantni u humanističkim i društvenim naukama. Ona, dakle, ne predstavlja poseban pravac u istraživanju pored mnogih drugih u diskursnim studijama, već je riječ o kritičkoj perspektivi koja se može pronaći

u svim oblastima diskursnih studija, kao što je: gramatička analiza diskursa, konverzacijska analiza, pragmatička analiza diskursa, retorička, stilistička, narativna analiza, argumentovana analiza, žanrovska diskursna analiza i semiotička, sociolingvistička itd. Drugim riječima, kako navodi Van Dajk, kritička analiza diskursa je proučavanje diskursa sa stavom. Govoreći o makro- i mikronivou, Van Dajk ističe da mikronivou pripada upotreba jezika, diskurs, verbalna interakcija i komunikacija, dok makronivou pripada moć, dominacija i nejednakost između društvenih grupa te da kritička analiza diskursa mora premostiti jaz između mikro- i makropristupa.

Nepostojanje čvrstog metodološkog okvira najčešće je ono što se zamjera ovoj disciplini. Premda njezini utemeljivači, poput Ferklafa, ne skrivaju angažovanost u namjeri da razotkriju ideološku pozadinu tekstova i njihov uticaj na društvo, ipak se teži pronalaženju pravih gramatičkih alata kako bi ova disciplina ostala stabilna u lingvističkom okviru, iako je ona nužno interdisciplinarna.

Veza između sistemsko-funkcionalne lingvistike i kritičke analize diskursa prirodna je jer počivaju na istim osnovama – ispituju jezik u vezi s njegovom performativnom svrhom. I jedna i druga vide jezik kao društveni resurs, jezičke forme na svim nivoima i sadržaj predstavljaju nosioce značenja. I za jednu i za drugu, veza između jezika i društvenog konteksta je dijalektična u kojoj su lingvistički izbori forme (registar) regulisani/uslovljeni komunikativnom situacijom, a ti izbori istovremeno definišu prirodu komunikativnog događaja (žanr), uključujući međusobne odnose između učesnika u komunikaciji (Hart 2014: 6). Imajući u vidu da SFL prvenstveno zanima svrha jezičke upotrebe, zašto tekstovi znače to što znače i kojim leksičko-gramatičkim sredstvima se to postiže, onda je jasna veza između nje i kritičke analize diskursa jer dijele osnovna stajališta u pogledu na jezik.

Postavljajući osnove kritičkoj analizi diskursa, Ferklaf (1989: 26) izdvaja tri faze koje bi analiza trebalo da obuhvati:

1. deskripcija (opisivanje)
2. interpretacija (tumačenje)
3. eksplanacija (obrazloženje)

Deskripcija obuhvata formalna svojstva teksta i Ferklaf daje niz pitanja na koja bi trebalo odgovoriti pri analizi. Ovđe ih prenosimo iz knjige Marine Katnić-Bakaršić (2012: 12):

1. RJEČNIK

- Kakve vrijednosti riječi imaju?
- Ima li eufemizama?
- Jesu li riječi iz formalnog ili neformalnog registra?

- Kakva im je ekspresivna vrijednost?
- Koje se ideološki markirane riječi nalaze u tekstu i s kakvom konotacijom, ima li međusobno suprotstavljenih?
- Koje se metafore koriste?

2. GRAMATIČKA RAZINA

- Ima li ekspresivne upotrebe gramatičkih kategorija?
- Kakva je upotreba zamjenica Mi – Vi – Oni?
- Dominira li aktiv ili pasiv?
- Kojim je socijalnim akterima gramatički dodijeljena uloga agensa, a kojim patiensu?
- Dominira li koordinacija ili subordinacija?

3. TEKSTUALNE STRUKTURE

- Koji su konektori upotrijebljeni?
- Kakvo je imenovanje u tekstu? Koji akteri su imenovani i kako?
- Kakav je sustav uzimanja riječi (turn-talking)?
- Tko kontrolira uzimanje riječi drugih?
- Tko se služi kakvim govornim činovima? Tko upotrebljava direktive?
- Kako su realizirane strategije uljudnosti u tekstu?

4. INTERTEKSTUALNE VEZE

- Kakav je odnos teksta prema drugim tekstovima (koji mu prethode, okružuju ga, s kojima polemizira...)?
- Jesu li zastupljeni citati? Koji tip citatnosti postoji?

U interpretaciji Ferklaf (1989: 142) izdvaja šest glavnih područja: situacioni i intertekstualni kontekst (za interpretaciju konteksta) i površinski iskaz, značenje iskaza, lokalna koherentnost te struktura teksta i njegov smisao (za interpretaciju teksta). „Tekst/diskurs situira se u izvjesne šeme i okvire, pod čim se podrazumijeva znanje participanata i očekivanja od teksta, tj. njegovo žanrovsko određenje i određenje karakterističnih elemenata tipa teksta“ (Katnić-Bakaršić 2012: 13). Faza ekspanacije/obrazloženja ima za cilj da diskurs prikaže kao dio društvenog procesa, društvene prakse, pokazujući kako je određen društvenim strukturama i koje reproduktivne efekte može imati u odnosu prema tim strukturama, podržavajući ih ili mijenjajući ih (Fairclough 1989: 163).

Iz navedenog vidimo da se u prvoj i najvažnijoj fazi, fazi deskripcije, koja se oslanja isključivo na karakteristike teksta, na osnovu kojih će se dalje sprovesti interpretacija i ekspanacija, Ferklaf oslanja upravo na Halidejeve metafunkcije i ono što one podrazumijevaju.

U nastavku interpretiraćemo način na koji se koncept Halidejevih funkcija koristi u CDA, služeći se postavkom koju donosi Hart (2014).

Već smo pomenuli da idejna funkcija podrazumijeva izražavanje percepcije stvarnosti. Na taj način ona predstavlja gramatičku reprezentaciju. Reprezentacija se odnosi na prikaz društvenih učesnika, situacija i događaja. Gramatička reprezentacija, koja se nalazi u samoj idejnoj funkciji jezika, daje lingvistički proizvod koji reflektuje jedan određeni vid realnosti koji može biti infiltriran ideologijom (Hart 2014: 19).

Hart na primjeru analize tranzitivnosti pokazuje kako se preko identifikacije procesa, sudionika i okolnosti mogu otkriti ideološke pozicije teksta. Za otkrivanje ideološki obojenog diskursa mogu poslužiti i gramatičke kategorije pasiva i nominalizacije kojima se najčešće izbjegava odgovornost i zamagluje smisao izrečenog. Da bi se ponudili odgovori na većinu pitanja koja postavlja Ferklaf, tekst se mora analizirati kroz analizu tranzitivnosti, odn. uz pomoć leksiko-gramatičke aparature koju nudi SFL.

Dok se reprezentacija odnosi na percepciju stvarnosti, gramatička evaluacija predstavlja resurs za reagovanje na to i služi interpersonalnoj funkciji jezika. Osim modalnosti na koju su istraživači uglavnom bili usmjereni kad je riječ o evaluaciji, Hart navodi da postoje i drugi njezini aspekti značajni za CDA. Evaluacija se tiče načina na koji govornici implicitno prenose različita subjektivna mišljenja pokušavajući da postignu intersubjektivni koncenzus vrijednosti u odnosu na ovo što je predstavljeno. Stoga ona igra glavnu ulogu u procesu legitimacije.

Legitimacija je makrofunkcija pomoću koje govornici traže društvenu potvrdu *sebe*, pri čemu je to *ja* ili pojedinac ili institucija ili društvena grupa s kojom se pojedinac identifikuje. Van Dajk legitimizaciju veže s govornim činom branjenja ili pravdanja sebe, što podrazumijeva da će od govornika očekivati da odgovara na potencijalnu kritiku svojih postupaka ili da tu kritiku preduprijedi. Suprotan proces je delegitimizacija, ona je izazov za negativan obraz i uključuje govorne činove okrivljavanja, optuživanja, vrijeđanja i sl. Obje predstavljaju dio Van Dajkova *ideološkog kvadrata* prema kojem legitimizacija *sebe* često podrazumijeva delegitimizaciju *drugog* (Hart 2014: 8).

Pozivajući se na Martina i Vajta, Hart (2014: 44–69) govori i o novoj teoriji – teoriji procjene. Ta teorija opisuje sveobuhvatniji sistem za izražavanje subjektivnih mišljenja i realizaciju strategija intersubjektivnog pozicioniranja i takođe se odnosi na interpersonalnu funkciju jezika. Procjena postoji kao značenjski potencijal u semantičkom stratumu koji se realizuje u leksiko-gramatici preko tri podsistema: stav, angažman i stepenovanje. Stav je opšti sistem odgovoran za izražavanje procjene uključujući emotivne reakcije, društvene sudove i estetske procjene. U analizi angažmana istraživače zanima u kojoj mjeri

govornici priznaju druge glasove i, ukoliko to rade, na koji način stupaju u interakciju s njima, predstavljaju li govornici sebe s pozicije saglasnosti, antagonizma ili neutralnosti u odnosu na ranije govornike i predviđaju li vrijednosne pozicije navodnih čitalaca kao poravnjanje, antagonizam ili neutralnost te kojim se jezičkim sredstvima sve navedeno postiže. Stepenuvanje igra dijalošku ulogu koja dozvoljava govornicima da predstave sebe u skladu s vrijednostima na način koji je osetljiv na očekivane pozicije konstruisanog čitaoca.

Teorija procjene nudi sistematičnu analizu onih leksiko-gramatičkih značenja dostupnih za pozitivnu prezentaciju *sebe* i negativnu prezentaciju *drugog*, te je preko nje moguće otkriti (de)legitimizaciju sadržanu u interpersonalnoj funkciji jezika.

Zaključak

U radu smo pokušali dati pregled osnovnih karakteristika sistemsko-funkcionalne lingvistike koje se primjenjuju u kritičkoj analizi diskursa. Pored konteksta, bez kojeg ne može biti valjane analize ni u jednoj ni u drugoj oblasti, posebno smo se osvrnili na sistem metafunkcija koje su sadržane u jeziku i načine na koje se one realizuju u jezičkoj strukturi.

Iz navedenog smo videli da se idejna funkcija realizuje kroz imenske i glagolske fraze i vezne komponente te da bi mogla služiti kritičkoj analizi diskursa, odnosno pomoći u otkrivanju skrivenih elemenata u tekstu, mora se uraditi analiza tranzitivnosti i iskoristiti sav potencijal leksiko-gramatičkih sredstava koje SFL nudi. Preko identifikacije procesa, sudionika i okolnosti mogu se otkriti ideološke pozicije teksta te način na koji su upotrijebljene kategorije pasiva i nominalizacije. Interpersonalna metafunkcija realizuje se preko modalnosti i analizom u kritičkoj analizi diskursa može pomoći u razotkrivanju (de)legitimizacije učesnika u diskursu. U okviru nje osvrnuli smo se i na novu teoriju procjene kojom je moguće otkriti načine na koje govornici pokušavaju da svoje lične stavove, mišljenja, osude uzdignu na nivo opštih vrijednosti u određenom društvenom kontekstu. Tekstualna funkcija realizuje se kroz koheziju i koherentnost čime se tekst kao logična cjelina povezuje unutar sebe, ali i s kontekstom u kojem je nastao i u kojem djeluje.

Sistemsko-funkcionalna lingvistika nije jedini metodološki okvir koji se može upotrijebiti u metodološkom aparatu kritičke analize diskursa koja predstavlja interdisciplinarnan pravac, ali jeste njen važan dio koji joj omogućava da ostane prvenstveno lingvistička disciplina koja će upravo na prvom stepenu analize diskursa analizirati leksičko-gramatičke komponente koje će dalje omogućiti istraživaču da ih interpretira i obrazlaže u društvenom kontekstu te da ti zaključci do kojih dođe imaju jako uporište u samom tekstu.

Halidejeva misao prema kojoj je „tekst značenje, a značenje izbor“ jasno oslikava i ono što kritička analiza pokušava da otkrije – koji leksiko-gramatički izbori su napravljeni od svih mogućih, zašto baš oni i što je time postignuto u određenom kontekstu. Upravo zbog toga je korišćenje postavki koje nudi SFL nužno u kritičkoj analizi diskursa.

Literatura

- Bloor, T. and Bloor, M.: *The functional analysis of English: A Hallidayan approach*, 2nd ed., Arnold, London, 2004.
- Eggins, S.: *An introduction to systemic functional linguistics*, Continuum, London, 2004.
- Fairclough, N.: *Language and power*, Longman, London, 1989.
- Halliday, M. A. K. and Hasan, R.: *Language, context and text: aspects of language in a social-semiotic perspective*, Oxford University Press, Oxford, 1989.
- Halliday, M. A. K. and Matthiessen: *Halliday's Introduction to Functional Grammar*, 4th ed., Routledge, London and New York, 2014.
- Hart, C.: *Discourse, Grammar and Ideology – Functional and Cognitive Perspectives*, Bloomsbury, London, 2014.
- Katnić-Bakaršić, Marina: *Između diskursa moći i moći diskursa*, Naklada Zoro, Zagreb, 2012.
- Kristal, D.: *Enciklopedijski rečnik moderne lingvistike*, Nolit, Beograd, 1998.
- Van Dijk, T. A.: „Critical Discourse Analysis“, *The Handbook of Discourse Analysis*, Second Edition, John Wiley & Sons, Inc., 2015, pp. 466–485.
- Young, L.: „Systemic functional linguistics“, *The Routledge Handbook of Applied Linguistics*, ed. James Simpson, Routledge, London – New York, 2011, pp. 625–637.

Sanja ORLANDIĆ

**HALLIDAY'S CONCEPT OF LANGUAGE FUNCTIONS AND ITS
APPLICATION IN CRITICAL DISCOURSE ANALYSIS**

In this paper, we tried to make an overview of the basic characteristics of systemic functional linguistics that are applied in critical discourse analysis. In addition to the context, without which there can be no valid analysis in any field, we have specifically reflected on the system of metafunctions contained in language and the ways in which they occur in linguistic structures. The connection between systemic functional linguistics and critical discourse analysis is natural because both disciplines rest on the same foundations – they examine language in relation to its performative purpose.

Key words: systemic functional linguistics, critical discourse analysis, metafunctions, context, meaning

Izvorni naučni rad

UDK 811.163.4(497.6)'373.45

Belkisa DOLIĆ (Bihać)

Pedagoški fakultet Univerziteta u Bihaću

belkisa_dolic@hotmail.com

(SEKUNDARNA) FONOLOŠKA ADAPTACIJA GERMANIZAMA U MJESNOME GOVORU SKOKOVA

Veliki broj germanizama se u bosanskome jeziku upotrebljava u nekoliko različitih formi, tzv. varijanti, od kojih je pretežno jedna standardna, a ostale su dijalekatske. Fonološke varijante germanizama (i aloglotizama inače) nastaju kao posljedice različitih glasovnih promjena kojima su isti izloženi kako bi poprimili kolorit jezičkog sistema primaoca te nerijetko njegovih podsistema. U ovome radu akcenat stavljamo na varijante germanizama prisutne danas među govornicima bosanskog jezika u Cazinskoj krajini na primjeru jednoga njezinog punkta – reprezentativnoga mjesnog govora te regije. Kao takav, ovaj rad će svjedočiti tiješnom dodiru (najmanje) triju lingvističkih disciplina: fonologije, lingvistike jezičkih dodira i dijalektologije.

Ključne riječi: model, replika, transfonemizacija, sekundarna adaptacija, mjesni govor

1. Uvod

Za potrebe istraživanja fonoloških značajki određenoga mjesnog govora građa se obično prikuplja po strogo purističkom kriteriju. Naime, opis fonološke razine isključivo je utemeljen na primjerima domaćih riječi, dok su posuđenice – kojima je svaki, pa i mjesni, govor zasićen – redovno izostavljene iako većina fonoloških promjena jednako pogađa i jedne i druge budući da se upotrebljavaju u simbiozi, bez bilo kakvog statusnog etiketiranja. Prema tome, postavlja se pitanje da li je opravdano takve fonološke opise smatrati i nazivati iscrpnima.

Govor Skokova¹ determiniran je tipičnim značajkama novoštokavsko-

¹ Skokovi su naseljeno mjesto u sastavu Cazinske krajine (sjeverozapadni dio Bosne i Hercegovine) pozicionirano na magistralnoj cesti Cazin – Velika Kladuša. Od općinskoga središta Cazin udaljeno je četrnaest kilometara. Reljef ovog mjesta je brdovit, s najvišom nadmorskom točkom od 518 metara (Muratovo brdo). Zbog reljefno-hidrološkog sklopa

ga ikavskog dijalekta, a njegova specifičnost prevashodno se tiče fonološke razine na kojoj su zamjetne brojne i raznolike vokalske i konsonantske supstitucije i redukcije, koje se ne dešavaju samo u domaćim nego i u posuđenim riječima. Naime, obratimo li pažnju na fonološke sastave određenih posuđenica u govoru Skokova primijetiti ćemo njihovu (veću ili manju) nepodudarnost s fonološkim sastavima standardiziranih likova tih istih posuđenica, ali i s fonološkim inventarima modela. Uzroci promjena koje su se desile mogu biti različiti: težnja ka rasterećenju izgovora, ka vokalnoj harmoniji ili disimilaciji, pogrešna (slušna) recepcija, odnosno memorisanje modela (ili već replike), a nerijetko i nedokučivi (tj. određene fonološke promjene nisu sistematične, a samim tim ni predvidljive) (up. Štebih 2003). S druge strane postoji mali, ali ipak nezanemarljiv, broj posuđenica čija je dijalekatska varijanta replike fonološki sličnija liku modela nego što je to slučaj sa standardiziranom.

Korpus germanizama (pod taj termin sklanjamo sve one riječi koje su u bosanski jezik došle ne samo iz, nego i preko njemačkoga jezika) na kojem se temelji ovaj rad² nastao je višegodišnjim terenskim prikupljanjem pretežno metodom nefokusiranog intervjua. Pošto se radi o maternjem idiomu autora rada (a to znači veliki broj ispitanika, više ispitanika na jednom mjestu, prirodno okruženje – a samim tim i potpuno odsustvo hiperkorekcije i neprirodnog govora – zbog poznanstva između ispitivača i ispitanika, vremenska nelimitiranost), nedostaci ovoga metoda svedeni su na minimalnu mjeru.³ Kao jedini konkretan problem izdvojili bismo pravovremeno a neprimijetno bilježenje tražene građe, uz napomenu da je i on djelimično prevaziđen zahvaljujući mobilnim aplikacijama „diktafon“ i „draft sms“. U slučaju da se nametnulo

zemljište je vrlo plodno pa je poljoprivreda glavni izvor prihoda. Mjesna zajednica Skokovi osim mjesta Skokovi obuhvaća i sljedeće zaseoke: Brezova Kosa, Krakača, Gornja Barska i Donja Barska. Prema podacima s posljednjeg popisa stanovništva (1991. godine) na Skokovima živi 696 stanovnika (96% njih su islamske vjeroispovijesti).

Jezički sistem kojem pripada skokovački govor u dijalektološkoj literaturi nije nepoznanica. Naime, govori sjeverozapadne Bosne obrađeni su u okviru projekta *Bosanskohercegovački dijalekatski kompleks – sinhronijska deskripcija*, čiji su rezultati objelodanjeni u *Bosanskohercegovačkom dijalektološkom zborniku (knjiga II)*. U tom projektu istraživano je nekoliko punktova iz Cazinske krajine kao i iz bihačkog područja: Čoralici, Skokovi, Mala Kladuša, Bužim, Jezerski, Izačić, Spahići, Bihać (čaršija), Dobrenica, Lohovo i Orašac. O Skokovima ima riječi i u *Ikavskošćakavskim govorima zapadne Bosne* (Peco 2007). Međutim, ta istraživanja su obavljena na temelju upitnika kojim su se istraživale samo temeljnije osobine.

² Prilikom sastavljanja korpusa, tj. prikupljanja građe, korišten je velik broj germanizama, ali su bilježeni samo oni koji su primjeri očite sekundarne fonološke ili morfološke adaptacije, dakle njih stotinjak.

³ Ovaj metod Karavdić (2012) smatra optimalnim za proučavanje dijalektološke sintakse, ali – po našem mišljenju – ne samo nje.

kao potrebno, korišteno je i fokusno intervjuiranje te anketiranje – uz pomoć popisa germanizama ekscerpiranih iz bosnističkih i kroatističkih radova koji ih tematiziraju – kada se zapravo tražio podatak o fonološkom liku određenog germanizma, tj. u kom fonološkom obliku ga upotrebljavaju govornici druge i treće životne dobi⁴ u mjesnome govoru Skokova.⁵

Kako se ovaj rad bavi fonološkim likom germanizama na supstandardnoj razini, isti zadire u tri lingvističke discipline: fonologiju, lingvistiku jezičkih dodira i dijalektologiju (up. Crnić i Macan 2011: 7).

2. Sociolingvističke okolnosti bosansko-njemačkoga jezičkog dodira

Od sedamdesetih godina prošloga stoljeća u Evropi „počinje svojevrsna renesansa dijalekata koji se opisuju sa svih mogućih aspekata. Tako se iznova poklanja pažnja i aloglotskim elementima – oni se popisuju i prikazuju kao rezultati socijalnih kontakata s drugim jezičnim područjem i njegovom kulturom uvjetovanih specifičnim društvenim, političkim, ekonomskim, kulturnim i sl. prilikama“ (Ivanetić 2000: 159).

Svakome jezičkom kontaktu, dakle, bez iznimke prethode historijski i kulturni kontakti, a oni između BiH i (dijalekata) njemačkoga govornog područja postoje još u kasnome srednjem vijeku, tačnije u 14. i 15. stoljeću kada rudarske centre Bosne – Srebrenicu, Olovo, Fojnicu, Kreševo – naseljavaju Sasi, o čijemu jezičkom uticaju svjedoče pojedini toponimi (npr. selo Sase, planina Kvarac) i neke riječi (npr. *šljam*, *šljaka*, *kvarac*). No, intenzivne kulturno-jezičke veze s govornicima njemačkoga govornog područja vezuju se za 19. stoljeće, odnosno za austrugarsku okupaciju BiH kada preko stotinu hiljada austrougarskih oficira i službenika (iz svih dijelova Monarhije, uključujući i one južnoslavenske) naseljava BiH i kada njemački jezik postaje „statusni jezik“ (njemački jezik ne koristi se samo između viših instanci uprave nego i kao službeni jezik u internoj administrativnoj komunikaciji, vojsci te štampi, a njime, naravno, komuniciraju i doseljenici kojima je maternji jezik). Nakon stvaranja Jugoslavije pa naovamo, tj. nakon standardizacije, uticaj njemačkoga na bosanski jezik sve više opada, a noviji jezički kontakti između ta dva jezika vezuju se za generacije gastarbajtera. Kratko rečeno, germanizmi su u bosanski jezik ulazili: a) nepo-

⁴ Mlađa generacija zbog uticaja škole i medija upotrebljava standardne replike germanizama (cca 60%). Međutim, i njihov govor će u dogledno vrijeme – ako se nastavi trend odlaženja u zemlje njemačkoga govornog područja u potrazi za poslom – doći pod lupu lingvista, ali ne kao mjesni govor, nego kao govor bosanske dijaspore.

⁵ U datome mjesnom govoru posuđenice općenito su se toliko integrirale da kod govornika uopće ne postoji svijest o njihovome stranom porijeklu (up. Babiću 1990: 218 u; Stojić 2008: 361 i 362). Valja napomenuti i da sve one pripadaju aktivnom leksiku.

sredno i posredno; b) iz standarnoga njemačkog i iz nekih njegovih dijalekata (obično bavarsko-austrijskoga, rjeđe švapskoga i rajnskoga),⁶ s tim da su se u svakom slučaju dosta duže zadržavali u supstandardnim varijantama bosanskoga jezika, negoli u standardnome bosanskome jeziku (Memić 2014: 27–34).

Mještani Skokova su vjerovatno prvi put došli u neposredan kontakt s govornicima njemačkog jezika (koji su nerijetko govorili „materinskim“ dijalektima) u drugoj fazi bosansko-njemačkoga jezičkog dodira, tj. u doba austrougarske vladavine ovim krajevima. Međutim, kako se radi o geografskoj (i ne samo geografskoj) periferiji BiH nije isključeno da su germanizmi u ovaj mjesni govor ulazili i preko hrvatskoga jezika i njegovih dijalekata, a ne samo difuzijom unutar bosanskoga jezika (up. Turk 2005: 2). Drugim riječima, u govoru Skokova pored replika modela njemačkih riječi postoji veliki broj replika replika, odnosno indirektnih germanizama „kojima su kao modeli služili oblici što su i sami već zapravo bili višestruke replike“ (Ivanetić 2000: 159). Kako je stanovništvo Cazinske krajine (prvenstveno muška populacija) više nego bilo koje drugo iz BiH odlazilo na rad u inozemstvo (pretežno u Sloveniju, Njemačku i Austriju), najizglednije je da je većina germanizama u istraživani mjesni govor došla u trećoj fazi bosansko-njemačkoga jezičkog dodira, tj. s „generacijama gastarbajtera“ (Memić 2014). Drugim riječima, germanizmi su u mjesnom govoru Skokova prevashodno rezultat jezičkog kontakta pojedinih govornih predstavnika te lokalne jezičke zajednice s ljudima koji su živjeli i/ili radili (tj. sa žiteljima i s drugim gastarbajterima) na njemačkome govornom području – i samim tim vladali njemačkim jezikom u najrazličitijim oblicima – da bi po povratku u zavičaj donosili u svome govoru nanose njemačkog prosljeđujući ih dalje svojim sunarodnjacima.

Kad se tome svemu doda još i činjenica da su svi ti neposredni i (posredno)posredni kontakti u objema fazama bili pretežno usmeni, nimalo ne iznenađuje što su fonološki sastavi germanizama toliko izmijenjeni u odnosu na fonološke sastave njihovih standardnih varijanti, a pogotovo u odnosu na fonološki sastav njihovih modela. Naime, tamo gdje „se riječ posuđuje samo na temelju slušne percepcije i na temelju nesavršenoga znanja stranog idioma, lako dolazi do znatnih izobličenja riječi koja su rezultat nesavršenosti auditivne recepcije i nedostatnosti pamćenja. Posljedica toga je da se neuobičajeni glasovni slijedovi zamjenjuju uobičajenijima te da se skraćuju. Često se tome pridružuje i pučka etimologija“ (Štebih-Golub 2010: 38). Govornici tada, u velikom broju slučajeva, uopće nisu svjesni da su prilikom pokušaja imitacije izmijenili stranu riječ (Isto: 39).

⁶ Brojne „replike koje odstupaju od današnjega njemačkoga standardnog zapravo“ su „relativno vjerno preuzeti dijalektizmi, a teže ih je identificirati s obzirom na fonološku strukturu koju imaju u suvremenom njemačkom standardnom jeziku“ (Crnić i Macan 2011: 8).

3. (Sekundarna) fonološka adaptacija germanizama u mjesnome govoru Skokova

Gotovo da nema studije koja na ovaj ili onaj način tematizira jezičko posuđivanje u srednjojužnoslavenskome jezičkom kompleksu, a da joj kamen temeljac nije knjiga *Teorija jezika u kontaktu* (Filipović 1986). Ova studija nastavlja tu tradiciju s tim da nas ovdje, očekivano, zanimaju samo određene postavke koje se tiču fonološke razine pri adaptaciji – dijalekatske varijante, odnosno replike posuđenica koje su produkt sekundarne ili postsekundarne adaptacije. Primarna adaptacija je supstitucija fonema jezika iz kojeg se posuđuje fonemima jezika u koji je riječ preuzeta, dok je sekundarna adaptacija naknadna promjena koja se dešava nakon integracije posuđene riječi u jezik primalac, a ista se dešava u toku ekspanzije „uvozne“ riječi na terenu jezika primaoca, te međusobnog preplitanja njegovih dijalekata koji svojim govornim osobinama utiču na repliku (Štebih-Golub 2010: 24 i 37). Te su promjene nužne zato što se glasovni sastav posuđenice mora prilagoditi fonološkom sistemu jezika (u ovom slučaju mjesnog govora) primatelja s obzirom na inventar, distribuciju i prozodijska distinktivna obilježja (up. Menac i dr. 2013: 286). Sekundarne promjene su stalne i nepromjenljive, a vezane su za monolingvalnog govornika, što znači da nemaju nikakve veze s jezikom davaocem (up. Filipović 1986: 57).

Vokali su najpodložniji promjenama u mjesnome govoru Skokova kako u riječima domaćeg tako i u onima tuđeg porijekla. U korpusu skokovačkih germanizama pronašli smo dosta primjera vokalskih supstitucija uzrokovanih brojnim faktorima: tendencijom ka vokalnoj ili slogovnoj harmoniji, tendencijom ka disimilaciji vokala u susjednim slogovima, kojekakvim analogijama ili naprosto pogrešnom (re)interpretacijom modela (mada ne treba isključiti mogućnost da su pojedini germanizmi u svojoj „izvitoperenoj“ formi kao takvi došli u govor Skokova).

Promjena stranoga kratkog *a* i *o* ima općeslavenski karakter tako da je prisutna i u najstarijim posuđenicama (Štrkalj Despot 2007: 30), a nije zaobišla ni germanizme u skokovačome govoru. Međutim, iz dolje priloženog (A) vidi se da promjene nisu poštedjele ni ostale germanske vokale (izuzev vokala *u*) pa ni diftonge:

A)

a >	a	e	njem. <i>Radiator</i> ← fr. <i>radiateur</i> ← lat. <i>radiare</i>	stand. <i>radijator</i>	dijal. <i>redijátor</i>
⁷a >	a	o	njem. <i>Patent</i> ← fr. <i>patent</i> ← lat. <i>patens</i>	stand. <i>patent</i> ⁸	dijal. <i>apòtènt</i> ⁹
			njem. <i>Radkappe</i>	stand. – (<i>ratkapa?</i>)	dijal. <i>ròtkapa</i>
			njem. <i>sparen</i>	stand. <i>ušparati</i>	dijal. <i>ušpòriti</i>
e >	e	a	njem. <i>Pelerine</i> ← fr. <i>pelerine</i>	stand. <i>pelerina</i>	dijal. <i>pàlerina</i>
e >	e	i	njem. <i>sekkieren</i>	stand. <i>sekirati</i>	dijal. <i>sikìrati</i>
e >	e	je	njem. <i>Zement</i> ← fr. <i>ciment</i> ← lat. <i>caementum</i>	stand. <i>cement</i>	dijal. <i>cjèment</i>
i >	i	a	njem. <i>Gummilösung</i>	stand. – (<i>gumilezung?</i>)	dij. <i>gumaléza</i> ¹⁰
y [i] >	i	e	njem. <i>Zylinder</i> ← lat. <i>cylindrus</i> ← grč. <i>kýlindros</i>	stand. <i>čilindar</i>	dijal. <i>celìnder</i>
o >	o	a	njem. <i>Apotheke</i> ← grč. <i>apothékē</i>	stand. <i>apoteka</i>	dijal. (<i>a</i>) <i>patéka</i>
o [ɔ] >	o	e	njem. <i>Porzellan</i> ← tal. <i>porcellana</i>	stand. <i>porculan,</i> <i>porcelan</i>	dijal. <i>percùlān</i>
o [ɔ] >	o	i	njem. <i>Schlafrock</i>	stand. – (<i>šlafrok?</i>)	dijal. <i>šlàfrìk</i>

⁷ U prvoj koloni je fonem u modelu, u drugoj njegov ekvivalent u standardnome jeziku, u trećoj ekvivalent u predmetnome mjesnom govoru, u četvrtoj oblik modela, u petoj standardna varijanta replike, u šestoj skokovačka, tj. dijalekatska varijanta replike. Izvorni oblici posuđenica, tj. modeli, ekscerpirani su iz *Rječnika germanizama i austrijacizama u bosanskoj jeziku* (Memić 2014) te po potrebi iz rječničke baze Hrvatskoga jezičnog portala, koja je „nastala na temelju rječničkih i leksikografskih izdanja Novoga Libera u proteklih 15 godina“ (porijeklo i domaćih i posuđenih riječi objašnjeno je u zoni etimologije, koja je izrađena za izdanje Hrvatski enciklopedijski rječnik 2003), a i dalje se neprestano „nadopunjuje i korigira“ – preuzeto iz uputa o čitanju rječničke baze HJP. Standardne varijante germanizama preuzete su iz rječnika bosanskoga jezika (Čedić i dr. 2007, Halilović i dr. 2010 i Jahić 2010), a u slučaju da tamo određeni germanizam još uvijek nije našao svoje mjesto premda ga govornici bosanskoga jezika koriste i za njega nemaju zamjensku (domaću ili iz nekog drugog jezika posuđenu) riječ, stavili smo crtu kao znak praznine u rječniku te u zagradama ponudili oblik koji bi se mogao standardizirati (taj prijedlog za buduće rječnike formirali smo na temelju Memić /2014/ ili HJP, odakle smo – kako je već gore napisano – preuzimali modele). Dijalekatske varijante su ekscerpirane isključivo iz korpusa.

⁸ U značenju „rajsferšlus“.

⁹ Ovo je jedini primjer predmetanja vokala u korpusu naših germanizama. Taj protetski vokal *a* je vrlo lahko mogao biti uzrokom gore pomenute supstitucije kako bi se razjednačili vokali u neposrednim slogovima.

¹⁰ Do ove supstitucije dolazi zbog analogije na riječ *guma*.

Osim međuvokalskih supstitucija u korpusu skokovačkih germanizama primjećujemo redukciju vokala (B), ali i njihovo umetanje (C), što su dva oprečna procesa – jedan stvara konsonantske skupove, a drugi ih razbija:

B)

a >	a	ø	njem. <i>Paradeiser</i> , dij. <i>Paradeis</i>	stand. <i>paradajz</i>	dijal. <i>pardäjz</i>
i >	i	ø	njem. <i>Falsifikat</i> ← lat. <i>falsificatum</i>	stand. <i>falsifikat</i>	dijal. <i>falcvikāt</i>

C)

ø >	ø	e	njem. <i>Samt</i>	stand. <i>samt / samot</i>	dijal. <i>sàmēt</i>
			njem. <i>Schraubenzieher</i> ; dij. <i>Schraufziager</i>	stand. <i>šrafčiger</i>	dijal. <i>šerafciger</i>
ø >	ø	i	austr. njem. <i>Stockerl</i>	stand. <i>štokrla</i>	dijal. <i>štòkrila</i>
ø >	ø	u	njem. <i>Felge</i>	stand. <i>felga</i>	dijal. <i>fěługa</i>

Međutim, veći dio obrađenog korpusa čine germanizmi čiji je fonološki sastav izmijenjen u odnosu na model po pitanju konsonanata. Situacija je slična kao i kod vokala – konsonanti zasebno (kao u tablici D) ili unutar konsonantskih skupina (kao u tablici E i F) približavaju se ili udaljavaju po kriterijima mjesta i načina tvorbe zarad glasovne eufonije ili lakšeg izgovora (tj. radi potpune integracije u jezik primalac), a nije isključeno ni da je do određene konsonantske promjene došlo usljed djelovanja pučke etimologije ili pak pogrešne (re)interpretacije pa i memoriranja modela.¹¹

D)

ch [x] >	h	k	njem. <i>Bruch</i>	stand. <i>bruħ</i>	dijal. <i>brük</i>
n >	n	nj [ń]	njem. <i>Schiene</i>	stand. <i>šina</i>	dijal. <i>šñje</i>
n >	n	m	njem. <i>Föhn</i> ← lat. <i>favonius</i>	stand. <i>fen</i>	dijal. <i>fěm</i>
r [ʁ] >	r	l	njem. <i>Stiropor</i>	stand. – (<i>stiropor</i> ?)	dijal. <i>střropōl</i>
r >	r	j	njem. <i>Ringelreihen</i> , dij. <i>Ringareia</i>	stand. <i>ringeraja</i>	dijal. <i>ringajája</i>
w [v] >	v	f	njem. <i>Watte</i> ← fr. <i>ouate</i> ← arap. <i>batain</i>	stand. <i>yata</i>	dijal. <i>fāta</i>

¹¹ Ostavljamo otvorenu opciju da se sve navedeno kod pojedinih germanizama koji su u ovom radu pobrojani moglo desiti u govoru Skokova, ali i prilikom putovanja određenog germanizma u taj mjesni govor.

E)

cht [xt]	ht	kt	njem. <i>Schacht</i>	stand. <i>šaht</i>	dijal. <i>šàkt</i>
ckd [kd] >	kd	gd	njem. <i>Steckdose</i>	stand. – (<i>štekdōza</i> ?)	dijal. <i>štègdōza</i>
ckel [kəl] >	kl	klj [k!]	njem. <i>Sockel</i>	stand. <i>cokla</i>	dijal. <i>còklja</i>
ckl [kl] >	kl	tl	njem. <i>Wickler</i>	stand. <i>vikler</i>	dij. <i>vìtler</i> ¹²
llz [l ts]	lc	jc	njem. <i>Rollzange</i>	stand. – (<i>rolcange</i> ?)	dijal. <i>ròjcānge</i>
nk [ŋk] >	nk	ng	njem. <i>Schminke</i>	stand. <i>šminka</i>	dijal. <i>šmīnga</i>
ns [nz] >	nz	mz	njem. <i>Pension</i> ← fr. <i>pension</i> ← lat. <i>pensio</i>	stand. <i>penzija</i>	dijal. <i>pémzija</i>
pl >	pl	bl	njem. <i>Plombe</i> ← lat. <i>plumbum</i>	stand. <i>plomba</i>	dijal. <i>blômba</i>
schl [ʃl] >	šl	šlj [š!]	njem. <i>Schlepper</i>	stand. <i>šleper</i>	dijal. <i>šljèper</i>
schn [ʃn] >	šn / šnj	žnj [žn!]	njem. <i>Schnur</i>	stand. <i>šnura</i> , <i>šnjura</i>	dijal. <i>žnjóra</i>
st [ʃt] >	št	šlj [š!]	njem. <i>Stake</i>	stand. <i>štaka</i>	dijal. <i>šljàke</i>
sten [stən]	sn	zn	austr. njem. <i>Nachtkasten</i>	stand. <i>nahtkasna</i>	dij. <i>nàtkazna</i>
ttsch [tʃ]	č	ć	njem. <i>Schlittschuhe</i>	stand. <i>sličura</i>	dij. <i>sličure</i> ¹³

F)

br, sth >	br, sh	b, zh	njem. <i>Brusthalter</i>	stand. <i>brushalter</i>	dijal. <i>bùzhalter</i>
cht [xt]	ht	t	austr. njem. <i>Nachtkasten</i>	stand. <i>nahtkasna</i>	dij. <i>nàtkazna</i>
kr >	kr	k	njem. dij. <i>Krummbirn, Grombir</i>	stand. <i>krompir</i>	dijal. <i>kùmpir</i>
mpel [mpəl]	mpl	mp	njem. <i>Strampelhose</i>	stand. <i>štrample</i>	dij. <i>štrámpe</i>
rk >	rk	k	njem. <i>Zirkular</i>	stand. <i>circular</i>	dijal. <i>čikulār</i>
rn >	rn	n	njem. <i>Karniesche</i> , dij. <i>Karnieschle</i> ← fr. <i>corniche</i>	stand. <i>karniša</i>	dijal. <i>kanišla</i>
zzn [tsn] >	cn	c(n)	njem. dij. <i>Tazzn</i>	stand. <i>tačna</i>	dij. <i>tàc(n)a</i>

¹² Pučka etimologija – prema glagolu *naviṭlati* (*kosu*).¹³ Pučka etimologija – prema glagolu *sličati* (stand. *slijetati*).

Postoji nekoliko germanizama kod kojih su kombinirane (višestruke) redukcije i supstitucije konsonanata unutar konsonantskih skupina pa smo ih radi transparentnosti odlučili pobrojati i pojasniti u ovome pasusu umjesto da ih ispisujemo paralelno u tabelama E) i F). To je slučaj sa, na primjer, germanizmom *ròsvaj* (njem. *Rostfrei*, stand. – /rostfraj?/) koji je pojednostavljen tako što su reducirani konsonanti *t* i *r* a izvršena je i supstitucija konsonanta *f* konsonantom *v* unutar konsonantske skupine *stfr*. Nije puno drugačija situacija ni s germanizmom *falcvikat* (njem. *Falsifikat*, stand. *falsifikat*) u kojem je nakon redukcije vokala *i* došlo do stvaranja konsonantske skupine *sf*, koja je potom promijenjena u *cv*. Germanizam *ràjfešluz* (njem. *Reißverschluss*, stand. *rajsferšlus*) također je elidiran i to višestruko: redukcijom su pogođeni prvi članovi dvaju konsonantskih skupina teških za izgovor na način da je iz prve skupine *sf* reduciran *s*, a iz druge *rš(l)* *r*. U germanizmu *ranga* (njem. dij. *Reindl*, stand. -) dolazi do uprošćavanja suglasničke skupine *dl* u korist prvog člana (tj. *d*), koji potom biva supstituiran sa *g*.

Zabilježili smo nekoliko primjera germanizama u kojima dolazi do umetanja sonanata (G) kao i raznoraznih glasovnih premetanja (H):

G)

ø >	ø	j	njem. <i>Wasserwaage</i>	stand. <i>vaservaga</i>	dijal. <i>vajservága</i>
ø >	ø	n	njem. <i>rosa</i>	stand. <i>roze</i>	dijal. <i>rôzna</i>
ø >	ø	v	njem. <i>Kakao</i> ← šp. ← <i>nahuatl cacuatl</i> njem. <i>Sakko</i> ← tal. <i>sacco</i>	stand. <i>kakao</i> stand. <i>sako</i>	dijal. <i>kàkavo</i> stand. <i>sakov</i> ¹⁴

H)

nla >	nla	lan	njem. <i>Anlasser</i>	stand. – (<i>anlaser</i> ?)	dijal. <i>àlanser</i>
ro >	ro	ar ¹⁵	njem. <i>Rolette</i> , dij. <i>Roletn</i>	stand. <i>roletna</i>	dijal. <i>arlètna</i>
r_l >	r_l	l_r	njem. <i>Ringelspiel</i>	stand. <i>ringišpil</i>	dijal. <i>lingešpir</i>

Za kraj smo ostavili četiri germanizama u skokovačkome govoru čiji je fonološki inventar bliži inventaru modela nego što je to slučaj s inventarom standardizirane replike (prva četiri u tablici), dva primjera u kojima je replika

¹⁴ Ovdje može biti riječ o analogiji u nominativu prema kosim padežima (G jd. *sakova*, D jd. *sakovu*), gdje se intervokalno umetnuto *v* javlja radi izbjegavanja hijata (kao i u prethodnome primjeru *kakavo*). Međutim, moglo bi se raditi i o transmorfemizaciji kako bi se dati germanizam oblički približio domaćim rječima, tj. imenicama, koje u N jd. muškog roda završavaju na *ø*. U riječi *boranj* (njem. *Bohrer*, stand. *borer*) također je prije riječ o transmorfemizaciji (prema, na primjer, riječi *nakovanj*).

¹⁵ Osim metateze ovdje imamo i alternaciju *o > a*.

u proučavanome mjesnome govoru formirana prema izgovoru modela (naredna dva u tablici) i dva primjera u kojima je formirana prema ortografiji modela (posljednja dva primjera u tablici):

I)

a [a:] >	o	A	njem. <i>Sparherd</i>	stand. <i>šporet</i>	dijal. <i>šparet</i>
e >	i	E	njem. <i>Gewicht</i>	stand. <i>gìvikt</i>	dij. <i>gèvìkt</i>
e [ə] >	i	e	njem. <i>Ringelspiel</i>	stand. <i>ringšpil</i>	dijal. <i>lingešpir</i>
n [ən] >	t	N	njem. <i>Streifen</i> , dij. <i>Strafñ</i>	stand. <i>štrafta</i>	dijal. <i>štrafña</i>
g [k] >	g	K	njem. <i>Esszeug</i> , dij. <i>Esszaig</i>	stand. <i>escajg</i>	dijal. <i>èscājĳ</i>
			njem. <i>Feuerzeug</i> , dij. <i>Faierzaig</i>	stand. <i>fajerzag</i>	dijal. <i>fājercāk</i>
er [ɐ] >	er	Ar	njem. <i>Schwärzer</i>	stand. <i>švèrcer</i>	dijal. <i>švèrcār</i>
er [ɐ] >	a	E	njem. <i>Zylinder</i> ← lat. <i>cylindrus</i> ← grč. <i>kýlindros</i>	stand. <i>cilindar</i>	dijal. <i>celinder</i>
ngel [ŋəl] >	ngl	Ngel	njem. <i>Weingel</i>	stand. <i>vangla</i>	dijal. <i>vàngel</i>

Nešto ranije rečeno je da se prilikom formiranja temeljnog oblika germanizama na fonološkoj razini može govoriti o tri segmenta: transfonemizaciji, distribuciji fonema i akcentu – kao posljednjem segmentu kojim se upravo planiramo pozabaviti. Njemački akcenatski sistem je udarnog, a bosanski melodijskog tipa tako da su germanizmi u bosanskome jeziku uz jačinu (koja je svojstvena i njemačkome i bosanskome jeziku) dobili još i visinu te ton (up. Kordić 1991: 90). Ipak, u tabeli ispod moguće je vidjeti da su pojedini germanizmi različito akcentirani u standardnom jeziku i skokovačkome mjesnom govoru, a te razlike pretežno se tiču kvantitete, rjeđe istovremeno kvantitete i kvalitete, a još rjeđe same distribucije:

J)

16		/	njem. <i>Winkel</i> [ˈvɪŋkl] ¹⁷	stand. – (vìnk!?)	dijal. <i>vínkl</i>
			njem. dij. <i>Spennadl</i> [ʃpɛˈnadl]	stand. <i>špèñādla</i>	dijal. <i>špèna</i>
			njem. <i>Strampelhose</i> [ˈʃtramp hɔːzə]	stand. <i>štràmple</i>	dijal. <i>štràmpe</i>
	/		njem. <i>sparen</i> [ˈʃpaːrən]	stand. – (ušpàrati?)	dijal. <i>ušpòriti</i>

¹⁶ Ovu kolonu ostavljamo praznom iz razloga što u četvrtoj koloni – u sklopu fonetske transkripcije – stoje podaci o akcentu.

¹⁷ Fonetska transkripcija većine modela (standardnih oblika) rađena je prema: <https://www.duden.de>
www.collinsdictionary.com

(Sekundarna) fonološka adaptacija germanizama u mjesnome govoru Skokova

	ll	^	njem. <i>Chef</i> [ʃɛf] ← fr. <i>chef</i>	stand. <i>šěf</i>	dijal. <i>šěf</i>	
			njem. <i>Fräulein</i> [ˈfr̩ʏlɛɪn], dij. <i>Fraile</i> [ˈfr̩ɪlɔ]	stand. <i>fr̩jla</i>	dijal. <i>fr̩jla</i>	
			njem. <i>schleifen</i> [ˈʃlaɪfən]	stand. – (šl̩j̩fati?)	dijal. <i>šl̩j̩fati</i>	
			njem. <i>schlingen</i> [ˈʃlɪŋən]	stand. – (šl̩ŋati?)	dij. <i>šl̩ŋati</i>	
		^	ll	njem. <i>Föhn</i> [fø:n]	stand. <i>fën</i>	dijal. <i>fëm</i>
	l	^	njem. <i>Schalter</i> [ˈʃaltɐ]	stand. <i>šältati</i>	dijal. <i>šältati</i>	
			njem. <i>winden</i> [ˈvɪndən]	stand. <i>vintati</i>	dijal. <i>vintati</i>	
	ll	/	njem. <i>Spritze</i> [ˈʃprɪtsə]	stand. <i>špr̩ca</i>	dijal. <i>špr̩ca</i>	
			njem. <i>steppen</i> [ˈʃtɛpən]	stand. <i>štēpati</i>	dij. <i>štēpati</i>	
			njem. <i>Brenner</i> [ˈbrɛnɐ]	stand. <i>brēner</i>	dijal. <i>brēner</i>	
		-	/	njem. <i>Schraubenzieher</i> , dij. <i>Schraufnziager</i> [ˈʃraufnʦɪgɐ]	stand. <i>šr̩f̩c̩iger</i>	dijal. <i>šer̩f̩c̩iger</i>
	ø	-	njem. <i>Schwärzer</i> [ˈʃvɛrtʂɐ]	stand. <i>šv̩rc̩er</i>	dijal. <i>šv̩rc̩ār</i>	

Bilo kako bilo, jedno je sigurno: baviti se fonološkom adaptacijom njemačkih modela u bosanskome jeziku znači hodati po izuzetno skliskom terenu budući da se odnosi između modela iz njemačkog jezika i replika u savremenome bosanskome jeziku – kako standardu tako i njegovim organskim govorima – „često ne mogu objasniti jednostavnim uspoređivanjem aktualnih fonoloških sustava“ tih dvaju jezika jer su germanizmi „bili prihvaćani tijekom nekoliko stoljeća. Ako se ima na umu vjerojatnost da su tijekom korištenja doživljavali promjene, problem postaje još očigledniji“ (Dragičević 2005: 97).

4. Zaključak

Do prvoga zamjetljivog uticaja njemačkoga jezika na bosanski dolazi još u srednjem vijeku posredstvom rudarskih poslova, koje su govornici njemačkog jezika izvodili u srednjoj Bosni, do njegove kulminacije pak dolazi nekoliko stoljeća kasnije prilikom sveprisustva Austro-Ugarske monarhije u svakoj pori bosanskoga društva, a njegovo održavanje sa nastavlja u vrijeme bivstvovanja BIH u sklopu SFRJ kada govornici bosanskoga jezika ponukani ekonomskim razlozima odlaze na privremene – pretežno građevinske – radove na njemačko govorno područje (zadnja etapa još traje).

U ovome radu pozabavili smo se leksemima koji su u tim različitim etapama navirale iz i preko njemačkoga jezika u mjesni govor Skokova zadržavši se do današnjih dana u upotrebi kod većine njegovih govornika u fonološkoj formi koja nije u cijelosti podudarna sa standardiziranom fonološkom formom

tih istih leksema, tj. germanizama (a katkad ni s fonološkim formama tih istih germanizama u ostalim mjesnim govorima Cazinske krajine). Pomenuta nepodudarnost ogleđa se u neistovjetnosti fonološkog inventara (pod uticajem raznoraznih fonoloških supstitucija), njegove distribucije (pod uticajem najrazličitijih adicija, redukcija i metateza fonema) te prozodije kod nemalog broja germanizama, a uzrokovana je brojnim faktorima krenući od pogrešne recepcije ili memoriranja njihovih modela a završivši s njihovim podlijeganjem različitim glasovnim promjenama kako bi se što bolje uklopili u jezik primalac. Naravno, ne isključujemo mogućnost da su pojedine germanizme, odnosno replike njemačkih modela, mještani Skokova preuzeli u svoj govor s već izvršenim fonološkim intervencijama.

LITERATURA

- Babić, Stjepan: „Njemačke posuđenice u hrvatskom jeziku“, *Hrvatska jezikoslovna čitanka*, Globus, Zagreb, 1990, str. 214–224.
- Brozović, Dalibor – Vujičić, Dragomir (ur.): *Bosanskohercegovački dijalektološki zbornik. Knjiga II*, Institut za jezik i književnost u Sarajevu, Odjeljenje za jezik, Sarajevo, 1979.
- Crnić, Mirjana – Macan, Željka: „Germanizmi u štokavskim ikavskim govorima Gorskoga kotara“, *Fluminensia* 23/1, 2011, str. 7–21.
- Čedić, Ibrahim – Hajdarević, Hadžem – Kadić, Safet – Kršo, Aida – Valjevac, Naila: *Rječnik bosanskog jezika*, Institut za jezik, Sarajevo, 2007.
- Dragičević, Dragica: „Hrvatski u dodiru s njemačkim jezikom“. U: Sočanac, Lelija (ur.), *Hrvatski jezik u dodiru s europskim jezicima. Prilagodba posuđenica*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2005.
- Filipović, Rudolf: *Teorija jezika u kontaktu*, Školska knjiga, Zagreb, 1986.
- Halilović, Senahid – Palić, Ismail – Šehović, Amela: *Rječnik bosanskog jezika*, Filozofski fakultet, Sarajevo, 2010.
- HJP – Hrvatski jezični portal (<http://hjp.znanje.hr/>).
- Ivanetić, Nada: „Germanizmi u jednom čakavskom govoru“. U: Stolac, Diana (ur.), *Zbornik radova s Međunarodnoga znanstvenog skupa „Riječki filološki dani 3“*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Rijeci, Rijeka, 2000, str. 159–170.
- Jahić, Dževad: *Rječnik bosanskog jezika* (1–8). Sarajevo: ANUBiH i Bošnjačka asocijacija 3, Sarajevo, 2010.
- Karavdić, Zenaída: „Nefokusirani intervju i naknadno popunjavanje upitnika kao metod dijalektološke sintakse“. U: Halilović, Senahid (ur.), *Bosanskohercegovački slavistički kongres I. Zbornik radova. Knjiga I*, Slavistički komitet, Sarajevo, 2012, str. 391–398.

- Kordić, Snježana: „Germanizmi u osječkom govoru danas“. U: Andrijašević, Marin – Vrhovac, Yvone (ur.), *Prožimanje kultura i jezika*, Hrvatsko društvo za primijenjenu lingvistiku, Zagreb, 1991, str. 89–97.
- Memić, Nedžad: *Rječnik germanizama i austrijacizama u bosanskome jeziku*, Connectum, Sarajevo, 2014.
- Menac, Antica – Dabo-Denegri, Ljuba – Dragičević, Dragica – Nikolić-Hoyt, Anja – Sočanac, Lelija – Žagar-Szentesi, Orsolya: „Transformizacija modela šest europskih jezika u hrvatskome“. U: Matasović, Ranko (ur.), *Zbornik u čast Daliboru Brozoviću „Od indoeuropeistike do kroatistike“*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 2013, str. 285–338.
- Peco, Asim: *Ikavskošćakavski govori zapadne Bosne*, Bosansko filološko društvo, Sarajevo, 2007.
- Stojić, Aneta: „Njemačke posuđenice i hrvatski ekvivalenti“. *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 34, 2008, str. 357–369.
- Štebih-Golub, Barbara: „Germanizmi u kajkavskome književnom jeziku“, Institut za hrvatski jezik i jezikoslovlje, Zagreb, 2010.
- Štebih, Barbara: „Adaptacije germanizma u iločkom govoru“, *Rasprave instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje* 29, 2003, str. 293–323.
- Turk, Marija: „Germanizmi u sjevernoćakavskom arealu“, *Fluminensia* 17/2, 2005, str. 1–13.

Belkisa DOLIĆ

(SECONDARY) PHONOLOGICAL ADAPTATION OF GERMANISMS IN LOCAL SPEECH PATTERN OF SKOKOVI

Numerous Germanisms are used in Bosnian language in several different forms or variants, one of which is normally part of the standard language, whereas the others are considered colloquial. The phonological variants of Germanisms (and borrowings in general) arise as a result of various sound changes they are exposed to in order to receive traits of the receiving language system and its subsystems. This paper places an emphasis on the variants of Germanisms present among the Bosnian language speakers in the area of Cazinska Krajina, using the example of one of its dialectological areas – a representative local speech pattern of the region. As such, the paper describes close contact of (at least) three linguistic disciplines: phonology, contact linguistics and dialectology.

Key words: *model, replica, transphonemisation, secondary adaptation, local speech patterns*

Pregledni rad
UDK 811.163.42'374

Ferenc NEMET (Subotica)

ferenc.nemet@magister.uns.ac.rs

Učiteljski fakultet na mađarskom nastavnom jeziku,
Subotica, Republika Srbija

Emina BERBIĆ-KOLAR (Osijek)

eberbic@foozos.hr

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti,
Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Republika Hrvatska

**LEKSIKOLOŠKI I LEKSIKOGRAFSKI PRINOS AMBROZIJA
ŠARČEVIĆA JEZIKOSLOVLJU DRUGE POLOVICE
19. STOLJEĆA S POSEBNIM OSVRTOM NA NJEGOV
„ŠKOLSKI“ (1893) I „KNJIŽEVNI“ (1894) RJEČNIK**

Radom se istražuje značaj leksikološkoga i jezikoslovnoga rada Ambrozija Šarčevića u drugoj polovici 19. stoljeća. Ambrozije Šarčević je autor četiriju rječnika. Ovim će se radom ukazati na leksikološki značaj i tumačenje posljednjih dvaju rječnika; školskoga iz 1893. i književnoga iz 1894. Cilj je pokazati značaj Šarčevićevoga leksikološkoga rada za cijeli prostor nekadašnjega pograničnoga trokuta Republike Hrvatske, Republike Mađarske i Republike Srbije. Svrha je ovoga rada ukazati na specifičan položaj Bunjevaca i bunjevačkoga jezika krajem 19. stoljeća. Metodologija je rada usmjerena na iščitavanje leksikološkoga popisa leksema zapisanih u oba proučavana rječnika te njihove usporedbe u odnosu na ondašnji hrvatski i srpski jezik.

Ključne riječi: *Ambrozije Šarčević, školski rječnik, književni rječnik, leksikološki opis, 19. stoljeće*

1. Uvod

Ambrozija (Bozu) Šarčevića (1820–1899)¹ subotička zavičajna historiografija spominje kao uglednoga pravnika, književnika, publicistu, prevoditelja, leksikografa i javnoga radnika koji je u drugoj polovici 19. stoljeća desetljećima obavljao značajnu kulturnu-političku misiju.² Njegovo se ime najčešće povezuje s buđenjem nacionalne svijesti Bunjevaca. Blaško H. Vojnić naziva ga „prvim nacionalnim i književnim radnikom bačke bunjevine“, „prvim i najvećim „buditeljem“ nacionalne svijesti kod bačkih Bunjevaca i uopće kod Bunjevaca u Mađarskoj“, „prvim ‘borcem’ bačkih Hrvata“ koji „zaslužuje pozornost svih kasnijih generacija Bunjevaca, bačkih i baranjskih Hrvata.“³ Ante Šarčević ističe značaj njegovih rječnika i njegovu borbu da bunjevački jezik bude ravnopravan s ostalim jezicima u Ugarskoj.⁴

Bunjevci su na današnje prostore bajskega trokuta (Subotica – Baja – Sombor) došli u 17. stoljeću te se od toga razdoblja može pratiti njihov kulturni kontinuitet. Njihove selidbe bile su, uglavnom, pod vodstvom fratara iz Bosne Srebre. Ali, pored toga, dovodili su ih na ove prostore i Turci, potom i Austrijanci koji su ih angažirali ili na teškim zemljoradničkim poslovima ili kao čuvare granice. Svakako je opravdana opaska, da je život Bunjevaca na ovim prostorima, uglavnom bio „između oružja i motike.“⁵

Šarčević je rođen u Subotici 30. ožujka 1820, gimnaziju je pohađao u rodnome gradu, a potom je Studij filozofije i prava nastavio u Budimpešti, Nađvaradu i Pečuhu.⁶ Još je kao mlad postao član prvoga Književnoga društva u Subotici.⁷ Govorio je više jezika: mađarski, hrvatski, latinski, njemački i francuski.⁸ Nakon završetka studija, jedno je vrijeme, službovao u Koložvaru, Požunu i Aljmašu. 60-ih godina 19. st. vraća se u Suboticu gdje je živio i radio sve do svoje smrti, 29. studenoga 1899.⁹ Imao je dvije diplome te je bio vješt

¹ Otac mu se zvao Tomo, a majka Jaga, rođena Jurić.

² Magyar László: *Szabadka képes történelme – Ilustrovana istorija Subotice*, Književna zajednica Subotica, Subotica, 2004, str. 177.

³ Blaško H. Vojnić: *Prilog bibliografiji Bunjevaca, Šokaca i Hrvata u Vojvodini*, Subotica, 1951 (rukopis), 1–2, (u vlasništvu autora).

⁴ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegova dva rečnika, *Klasje naših ravni*, 2014/1–4, str. 9–21.

⁵ Suzana Kujundžić-Ostojić: Književnost kod Bunjevaca, *Rič Bunjevačke Matice*, veljača – ožujak 2012, str. 18.

⁶ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegova dva rečnika, *Klasje naših ravni*, 2014/1–4, str. 9–21.

⁷ Isto.

⁸ Isto.

⁹ Isto.

u brzopisu. Bio je i na glasu kao jedan od najboljih stenografa u Ugarskoj.¹⁰ Njegovu neumornu i predanu aktivnost često su prekidale bolesti, a veliki nedostatak, gubitak sluha, pred kraj života primorao ga je da radi na nižim poslovima kao arhivar i gruntovničar, sve do umirovljenja.¹¹

Blaško H. Vojnić otkriva nam da se Boza Šarčević oženio Mađaricom: „imao je četiri kćeri koje je učio mađarskom i francuskom jeziku.“¹²

Za vrijeme službovanja u Aljmašu, u Bačkoj, gdje je jedno vrijeme radio kao sudac, postao je suradnik biskupa Ivana Antunovića te je potom bio njegov ideološki sljedbenik i najbliži suradnik, a nakon njegove smrti i intelektualni vođa bunjevačkih Hrvata. Tome je podredio svoju cjelokupnu književnu i publicističku djelatnost. Kao suradnik *Bunjevačkih i šokačkih novina* bavio se temom jezične ravnopravnosti i međunacionalnim odnosima u Ugarskoj,¹³ a radio je i na prosvjeđivanju i boljem informiranju Bunjevaca. Poseban naglasak stavljao je na čuvanje izvornoga bunjevačkoga jezika, te je, iako nije bio lingvist, uviđajući potrebu za takvim djelima, više svojih knjiga posvetio njegovanju jezika i jezičnim pitanjima, objavljujući usporedne rječnike, koji su imali svoju praktičnu primjenu među učenicima i intelektualcima toga vremena.¹⁴

Ne upuštajući se u stručno-jezične rasprave o tome postoji li bunjevački jezik, točnije, radi li se tu o jeziku, dijalektu ili samo o govoru¹⁵, ipak smo dužni dati njegovo bliže stručno i znanstveno određenje. Iz stručne literature izdvaja

¹⁰ Isto.

¹¹ Isto.

¹² Blaško H. Vojnić: *Prilog bibliografiji Bunjevaca, Šokaca i Hrvata u Vojvodini*, Subotica, 1951, (rukopis), 1–2, (u vlasništvu autora) – Supruga mu je bila Ana Vojnić-Tunić (1826–1887).

¹³ Objavio je i knjigu o manjinskom pitanju: Sárcevec Ambrus: *A nemzetiségi kérdés Magyarországon, szerb szempontból*. Bittermann Károly nyomdája, Szabadka, 1865. Bio je to, zapravo, prijevod brošure Miloša Popovića, urednika beogradskog *Vidovdana*, od koga je, godinu dana kasnije, srpnja 1866, preveo i djelo *Narodi jugoistočne Europe i njihova budućnost (Európa délkeleti nemzetei és azok jövője)* koje je izdao u Subotici (Anonim: Egy szerb politikai munka magyar fordításban, *Vasárnapi Ujság*, 10. lipnja 1866, str. 280). Njegov rad bilježi i povijest mađarske književnosti.

¹⁴ Ambrozije Šarčević: *Zbirka mudrih i poučnih izrekah*, na korist bunjevačkog puka, Subotica, K. Bittermann, 1869; Ambrozije Šarčević: *Magjarsko-jugoslovenski politički i pravosudni riečnik*, magjarsko-jugoslavenski dio, Subotica, K. Bittermann, 1870; Ambrozije Šarčević: *Tolmač izvornih, književnih i zemljopisnih jugoslavenskih riči*. Subotica, Udova K. Bittermanna, 1870; Sárcevec Ambrus: *Elemi népiskolai magyar-bunjevác-sokacz szótár*. A bunjevác-sokacz ajkuak népiskoláiban, a tanítóknak magyar nyelven vezetett tanítása és a növendékek alapos tanulása megkönnyítésére. Nyomatott Székely Simonnál, Szabadka, 1893; Sárcevec Ambrus: *Magyar-szerb-horvát-bunjevác-sokacz könyvészeti szótár*. A könyvolvasás megkönnyítése végett. Szabadka, Nyomatott Székely Simon könyvnyomdájában, 1894.

¹⁵ Na tu temu, detaljnije vidjeti: Žarko Bošnjaković – Biljana Sikimić: *Bunjevci*, Etnodijalektološka istraživanja 2009, Nacionalni savjet bunjevačke nacionalne manjine, Subotica – Matica srpska, Novi Sad, Subotica – Novi Sad, 2013.

se nekoliko definicija pa nam tako Milivoj Ilovac kazuje: „Bunjevci govore štokavskim dijalektom ikavskoga narečja“ precizirajući da su „taj jezik donijeli kao doseljenici iz jugozapadnih strana naše domovine sedamdesetih godina sedamnaestog stoljeća.“¹⁶ Ante je Sekulić mišljenja da je bunjevački jezik „bio prezren, pastirski jezik, koji ne dolikuje u gospodarske dvore, pa još ni u gazdačke pridnje sobe, već tamo natrag među čeljad.“¹⁷ Po njegovu mišljenju jezik kojim je Šarčević pisao svoja djela jest zapravo hrvatska štokavsko-ikavska bunjevština,¹⁸ dok Ivan Popović tvrdi da se tu zapravo radi samo o govoru, točnije, o bačkom bunjevačkom govoru, te je navodi kao „lijep primjer ukrštenog govora uopće.“¹⁹ Bilo kako bilo, govor je bačkih Bunjevaca opisan u udžbenicima dijalektologije, o njemu je pisalo više autora,²⁰ a prema mišljenju Žarka Bošnjakovića i Biljane Sikimić, „budući da bački Bunjevci nemaju standardiziran jezik, idiom kojim se oni služe, možemo nazvati samo govorom. Taj je govor dio mlađega ikavskoga dijalekta, koji pak pripada štokavskome narječju.“²¹

Ambrozije Šarčević je u svojim djelima iz druge polovice 19. stoljeća govorio o bunjevačkom jeziku, koji se, kao termin udomaćio nakon Austro-ugarske i Hrvatsko-ugarske nagodbe, a često je i vrlo dosljedno isticao svoju bunjevštinu.²² Ante Sekulić nam, govoreći o njegovu stvaralaštvu, skreće pozornost na to da je „bio ponajviše kulturni djelatnik, borac za jezik svojih sunarodnjaka: sve što je pod njegovim imenom objelodanjeno izravno, neposredno je vezano za ‘bunjevački jezik’ (...) Nije sporna istina da je svojim *tolmačima* i *ričnicima* skupio (koliko je mogao i znao) govorno blago svoje bunjevštine.“²³

Šarčević je posebnu pozornost posvetio prikupljanju bunjevačkoga usmenoga stvaralaštva, u tome je bio među prvima, pa je osim njegove zbirke

¹⁶ Milivoj Ilovac: O pravopisu i jeziku Bunjevaca, *Književni sjever*, 1927/3–4, str. 108–113.

¹⁷ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegovi rječnici, *Filologija*, 1980–1981/10, str. 182–183.

¹⁸ Isto, str. 185.

¹⁹ Ivan Popović: O bačkim bunjavačkim govorima, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik* 1953/I., str. 123–146.

²⁰ Detaljnije vidi: Josip Lisac: *Hrvatska dijalektologija 1, Hrvatski dijalekti i govori štokavskog narečja i hrvatski govori tolačkog narečja*, Golden marketing – Tehnička knjiga, Zagreb, 2003, str. 50–76; Miloš Okuka: *Srpski dijalekti*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2008, str. 288–292; Dalibor Brozović – Pavle Ivić: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988, str. 61–63; Asim Peco: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Znanstvena knjiga, Beograd, 1980, str. 120–121.

²¹ Žarko Bošnjaković – Biljana Sikimić: *Bunjevci*, Etnodijalektološka istraživanja 2009, Nacionalni savjet bunjevačke nacionalne manjine, Subotica – Matica srpska, Novi Sad, Subotica – Novi Sad, 2013, str. 190.

²² Isto, str. 189.

²³ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika, *Klasje naših ravni*, 2014/1–4, str. 9–21.

poučnih izreka (*Zbirka mudrih i poučnih izrekah, na korist bunjevačkog puka*, K. Bittermann, Subotica, 1869) svakako vrijedno spomenuti da je rezultate svoga skupljačkoga rada 1869. godine publicirao i u *Bunjevačko-šokačkom kalendaru*, kojega je uređivao.²⁴

Povodom njegove smrti subotički list *Bácskai Hírlap* 1. prosinca 1899. posvetio je poveći članak „tvorcu bunjevačke riči.“²⁵ U tekstu se navodi da je bio „oduševljen borac za bunjevački jezik sve do svoje smrti“, te „najjushičeniji Bunjevac ovoga stoljeća.“²⁶

Vrjednujući njegov javni i književni rad, Blaško H. Vojnić kazuje da je on bio „otac bunjevštine“ te da je „njegova zasluga što se ovaj dio hrvatskog naroda nije izgubio u učmalosti i neznanju i u krajnjoj liniji što su ovi krajevi sačuvali svoju etnografsku boju na temelju koje su postali sastavni dio jugoslovenskih zemalja.“²⁷ Vojnić nas upućuje i na činjenicu da je u radu Ambrozija Šarčevića važan trenutak bilo njegovo upoznavanje sa srpskim političarem Ilijom Garašanim, tada predsjednikom Državnoga savjeta Srbije, do kojega je došlo, sasvim slučajno, kod jednoga liječnika u Budimpešti.²⁸ On se tada, navodno, požalio Garašaninu, „da se bunjevačka školovana omladina pomadara i mađarstvo uzima sve većeg maha i nema tko da to zaustavi.“²⁹ Tada ga je Garašani bodrio i poticao kako bi on poveo spomenutu akciju u interesu Bunjevaca, a u suprotnom bi, kako je rekao: „ako se ovako dalje produži, to značilo potpunu nacionalnu smrt vašega naroda.“³⁰ To poznanstvo je uskoro preraslo u prijateljstvo, a njihovi razgovori su potom nastavljeni u Subotici, Temišvaru, pa i Beogradu, gdje je Garašani više puta primio mladoga subotičkoga pravnika.³¹ Izravna je posljedica toga bila da je Šarčević „na osobni, bački način, lagano otpočeo akciju buđenja nacionalne svijesti kod Bunjevaca.“³² Propovijedao je „bunjevačku svijest“, i nije se opredijelio niti za Srbe niti za Hrvate, već za nešto šire – za jugoslavenstvo.³³

²⁴ Suzana Kujundžić-Ostojić: Književnost kod Bunjevaca, *Rič Bunjevačke Matice*, veljača – ožujak 2012, str. 18.

²⁵ Anonim: Sárcevecs Ambrus. A „bunjevác ige“ megteremtőjének halála, *Bácskai Hírlap*, 1. prosinac 1899, str. 1.

²⁶ Isto – Uzrok njegove smrti je, inače, bio nesretan slučaj: nekoliko nedjelja ranije, izlazeći iz građanske čitaonice u Subotici pregazio ga je fijaker, i to je, nešto kasnije dovelo do njegove smrti.

²⁷ Blaško H. Vojnić: *Prilog bibliografiji Bunjevaca, Šokaca i Hrvata u Vojvodini*. Subotica, 1951 (rukopis), 1–2, (u vlasništvu autora).

²⁸ Isto.

²⁹ Isto.

³⁰ Isto.

³¹ Isto.

³² Isto.

³³ Isto.

2. Četiri rječnika za četvrtinu stoljeća

Bibliografija Boze Šarčevića poznaje četiri različita rječnika koje je autor izdao tijekom skoro četvrt stoljeća³⁴ i to u raznim prigodama, od kojih su tri bile u funkciji lakšega prevođenja i čuvanja bunjevačke jezične baštine. Za sastavljanje prvoga stručnoga (pravnoga) rječnika (*Magjarsko-jugoslovenski politički i pravosudni rječnik, magjarsko-jugoslavenski dio. Magyar-délszláv közigazgatási és törvénykezési műszótár. Magyar-délszláv rész*, K. Bittermann, Szabadka, 1870) inspiraciju je svakako imao u svojoj pravničkoj struci te je u to zasigurno utkao i svoje bogato odvjjetničko iskustvo koje je u višenacionalnoj sredini, kakva je bila Subotica, značilo, prije svega, potrebu sporazumijevanja na više jezika, a unutar toga i poznavanje usporedne pravne terminologije. Upravo je ovo njegovo djelo imalo zadaću da pomogne u nadilaženju jezičnih prepreka u domeni prava i politike, prije svega točnim prijevodima stručnih termina iz ovih područja. Po Istvánu Nyomárkayju, to je „vrijedno djelo s povijesnoga jezikoslovnoga stajališta. Riječ je o prvom terminološkom rječniku jedne narodnosti u povijesnoj Ugarskoj, značajnom i po korištenim uzorima i vrelima (...) te može poslužiti i kao podloga za usporedna istraživanja.“³⁵

Drugi rječnik (*Tolmač izvornih, književnih i zemljopisnih jugoslovenskih riči na korist prijateljah bunjevačko-šokačke književnosti*, Udova K. Bittermanna, Subotica, 1870) trebao je olakšati razumijevanje južnoslovenskih književnih i zemljopisnih pojmova za Bunjevce i Šokce i tu se zapravo radi o jednojezičnom rječniku.³⁶ Šarčević objašnjava jednojezičnost činjenicom da u to vrijeme većina čitatelja bunjevačkih i šokačkih novina nije znala nijedan od stranih jezika (njemački, latinski, talijanski, mađarski) te bi dvojezični rječnik bio od male koristi.³⁷ Šarčević, također navodi veliku razliku u broju riječi koje koriste Bunjevci i Šokci (300–400) u odnosu na Srbe i Hrvate (5.000–6.000), kao i specifičnost jezičnoga korpusa, koji se, u pogledu bunjevačkoga jezika (koji još nije izrastao u jednoznačni književni jezik) ogledao u tome,

³⁴ Blaško H. Vojnić: *Prilog bibliografiji Bunjevaca, Šokaca i Hrvata u Vojvodini*, Subotica, 1951 (rukopis u vlasništvu autora).

³⁵ Josip Buljovčić: Leksikografski rad Ambrozija Šarčevića, *Klasje naših ravni*, 2002/1–2, str. 8–14.

³⁶ Žarko Bošnjaković – Biljana Sikimić: *Bunjevci*, Etnodijalektološka istraživanja 2009, Nacionalni savjet bunjevačke nacionalne manjine, Subotica – Matica srpska, Novi Sad, Subotica – Novi Sad, 2013, str. 217; O ovom rječniku detaljnije vidjeti: Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegovi rječnici, *Filologija*, 1980–1981/10, str. 173–197.

³⁷ Žarko Bošnjaković – Biljana Sikimić: *Bunjevci*, Etnodijalektološka istraživanja 2009, Nacionalni savjet bunjevačke nacionalne manjine, Subotica – Matica srpska, Novi Sad, Subotica – Novi Sad, 2013, str. 217.

da su se riječi pretežno odnosile na svakodnevne molitve, obradu zemlje, rod-binske odnose i na društveni život.³⁸ U svome rječniku, Šarčević pravilno naglašava međusobni utjecaj jezika sredine, to jest, značaj međujezičnih kontakata koji su doveli do toga da u bunjevačkom i srpskom jeziku nalazimo dosta riječi iz grčkoga i turskoga, a u mađarskom jeziku, prepoznajemo izraze slavenskih jezika.³⁹ Zanimljiva mu je primjedba, koja se odnosi na činjenicu koliko geografsko okruženje i podneblje utječe na jezični korpus. Bunjevci, navodi Šarčević, nemaju nazive za planinske biljke, zvjeri i ptice, kao ni za morske životinje, budući da žive u ravnici.⁴⁰ Po nekim istraživačima, *Tolmač* je sa svojih 10.000 riječi njegovo najvažnije djelo, budući da je riječi sadržane u njemu, po kazivanju autora „narod već zaboravijo, el ji nije ni znao.“⁴¹

Za nas su (i zbog jezičnoga korpusa, ali i zbog namjene) svakako najzanimljivija ona dva rječnika, koje je Šarčević sastavio pred kraj života, a to su: Trojezični „školski“ (1893) i Petojezični „književni“ rječnik (1894) na koje ćemo se detaljnije osvrnuti.

3. Trojezični, „školski“ rječnik (1893)⁴²

Da bismo u potpunosti mogli razumjeti namjere Ambrozija Šarčevića, koje su ga potkraj 19. stoljeća usmjerile na sastavljanje jednoga, trojezičnoga, mađarsko-bunjevačko-šokačkoga „školskog“ rječnika u Subotici, potrebno je naglasiti, da je Subotica, u to vrijeme bila „najvažnije središte bačkih Bunjevaca.“⁴³ Na njihov etnički i jezični položaj, u multinacionalnoj sredini, upozorava nas Stjepan Beretić, naglašavajući snažan međuetnički i međujezični utjecaj kojima su bili izloženi kao „rubna zajednica“, a koji su ponekad bili toliko izraženi, da su utjecali i na gubitak identiteta: „Na rubovima etničkoga prostora mnogih naroda zaborav vlastita identiteta, kulture i jezika bio je česta i gotovo zakonita pojava. Tako je, primjerice, u doba podunavske

³⁸ Isto.

³⁹ Isto.

⁴⁰ Isto.

⁴¹ Mr. Suzana Kujundžić-Ostojić: Priporodna književnost – Ivan Antunović i njegovi slidbenici (internetski izvor: <http://www.bunjevci.net/knjizevnost/11> preuzet 4. 2. 2016).

⁴² Sárcevecs Ambrus: *Elemi népiskolai magyar-bunyevác-sokacz szótár*. A bunyevác-sokacz ajkuaq népiskoláiban, a tanítóknak magyar nyelven vezetett tanítása és a növendékek alapos tanulása megkönnyítésére. Nyomatott Székely Simonnál, Szabadka, 1893; – Izraz školski stavljen je pod navodnike, zbog toga što ovaj mali rječnik nikada nije bio službeno školsko izdanje.

⁴³ Stjepan Beretić: Kojim Bunjevcima je stalo da budu Hrvatima, a kojima nije?! [Povijesni trenutak],

Katolički list Zvonik, ožujak 2006, br. (03) 137. (internetski izvor: <http://www.zvonik.rs/arhiva/1372/index.html> preuzet 4. 2. 2016).

monarhije velik broj Bunjevaca pomađaren, osobito oni među njima koji su bili obrazovani, bogati i društveno ugledni. Budući da između njih i Mađara nije bilo civilizacijske prepreke jer su i jedni i drugi pripadali kršćanskom zapadu, u trenutku kad su ovladali mađarskim jezikom i kad su počeli sudjelovati u društvenom životu Ugarske, ti su Bunjevci zapravo lako postajali Mađarima.⁴⁴ Šarčević je, prepoznavši tu neupitnu zakonitost, svojim rječnikom krenuo u obranu bunjevačkoga (i šokačkoga) jezika, kulture i identiteta, i to ciljano, kod najrizičnije kategorije – bunjevačke i šokačke školske djece. Smatrajući da je s gledišta učenja jezika i izgrađivanja nacionalnoga identiteta ta dob presudna te da je obranu jezika i kulture upravo tu potrebno otpočeti.

Josip Buljovčić je mišljenja da je „ovo djelce svojevrstan prilog njegovoj dugogodišnjoj akciji za uvođenje materinskoga jezika bunjevačke djece u školsku nastavu“ te da su mu „za ugled poslužili hrvatski udžbenici“, budući da su u bunjevačkim narodnim školama u upotrebi bili isti udžbenici kao u Hrvatskoj.⁴⁵

Ova mala bilježnica, od svega 26 obrojčanih stranica, zapravo je mađarsko-bunjevačko-šokački usporedni rječnik⁴⁶, namijenjen učenicima narodnih škola. Danas predstavlja pravi izdavački poduhvat kojega je napisao i izdao (kako je naznačeno na naslovnoj stranici) Ambrozije Šarčević (u mađarskoj verziji: Sárcevecis Ambrus).⁴⁷ U dužem podnaslovu, autor precizira da je ovaj džepni rječnik zapravo namijenjen „upotrebi u bunjevačko-šokačkim narodnim školama kako bi olakšao podučavanje učiteljima koji predaju na mađarskom jeziku, te da i učenicima olakša temeljnije učenje.“⁴⁸ Tiskan je 1893. u Subotici, u tiskari Šimona Sekelja, a iz sadržaja se vidi, da je on bio podijeljen u jedanaest kratkih poglavlja – terminoloških cjelina (*Opće riči; Jezikoslovlje, Slovnica; Računonauka; Zemljopis; Prirodopis; Životinsko carstvo; Carstvo rastlinsko; Rudarstvo carstvo; Čoviko nauka; Prirodo nauka; Ustavo slovlje*).⁴⁹ Budući da se tu radilo o privatnom izdanju autora, na naslovnoj stranici je naznačeno da se rječnik „može naručiti u Subotici, kod autora ili kod izdavača“, te je naznačena i zanimljiva preporuka, da je „sveska pogodna za školski poklon.“⁵⁰

⁴⁴ Isto.

⁴⁵ Josip Buljovčić: Leksikografski rad Ambrozija Šarčevića, *Klasje naših ravni*, 2002/1–2, str. 8–14.

⁴⁶ U rječniku, zapravo nemamo tri usporedna prikaza pojmova, već samo dva, to jest, mađarski i bunjevačko-šokački.

⁴⁷ Vidjeti podatke iz primjerka u vlašištvu autora.

⁴⁸ Isto.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Isto.

Podrobnija analiza ovoga djela pokazuje da je Šarčević imao poteškoća s nazivima pojedinih znanstvenih područja, često se prepoznaju izravni prijevodi s mađarskoga jezika, a mogu se naći i netočni sinonimi. Prema zaključku Josipa Buljovčića, Šarčević je „i ovim svojim malenim rječnikom pokazao da postoji stručno nazivlje i na, kako ga on naziva ‘bunjevačkom’ jeziku, da je ono pogodno za uporabu u školama te da se ne može govoriti o nedoraslosti toga jezika za obrazovnu funkciju, kako su, inače, tvrdili protivnici preporodnih aktivnosti.“⁵¹

Kako bismo lingvističkim opisom *Trojezičnoga „školskog“ rječnika iz 1893.* ušli u njegovu suštinu, analizirali smo ga temeljem nekoliko kriterija:

- 1) Fonološkom (uočena su odstupanja u odnosu na značajke bunjevačkoga govora prema tadašnjoj literaturi i to napose u odnosu na refleks jata, glasove č i ć, glasovne promjene, ostale samoglasnike i suglasnike u rječničkim natuknicama);
- 2) Morfološkom (specifičnosti pojedinih vrsta i oblika riječi);
- 3) Leksikološkom (izbor leksema, sinonimi, izravan utjecaj srpskoga jezika na bunjevački govor);
- 4) Tvorbenom.

1. Fonološki pogled na fonemsku strukturu rječničke građe:

- a) Refleks jata: najčešći je ikavski refleks jata: *pridlog, promine, vrima, dilenje, cili, pomišano, pritvaranje, brig, rika, Srim, medvid, zvirad, slipi (miš), linivac, linac, ditlić, vikovičiti, tilo, čovičja, osićala, svitlo, odilenje, sime, cviće, viroispovid, priki, zemljodiljstvo...* Bunjevački su govori ikavski govori te je velik broj primjera ikavštine u proučavanome rječniku bio sasvim očekivan. Berbić-Kolar i Kolenić kazuju: „Kako je odraza jata u oba dijalekta, i slavonskoga i novoštokavskoga ikavskoga – ikavski, često se ti govori poistovjećuju što je pogrešno s dijalektološkoga stajališta.“⁵² Osim ikavskoga refleksa jata, zamjetan je i ekavski refleks: *pridev, sever, Belovar, veverica, železo*. Ekavski su oblici zasigurno ušli iz srpskoga jezika te su i oni u ovome rječniku bili očekivani.
- b) Nerazlikovanje glasova č i ć, glas č nalazi se na mjestu glasa ć: *buduće, vočnjak*. „Nerazlikovanje č i ć, dž i đ nije obilježje samo slavonskoga dijalekta. Cijelo kajkavsko narječje ih ne razlikuje, pa čak i neki čakavski govori imaju takav izgovor.“⁵³

⁵¹ Josip Buljovčić: Leksikografski rad Ambrozija Šarčevića, *Klasje naših ravni*, 2002/1–2, str. 8–14.

⁵² Emina Berbić-Kolar, Ljiljana Kolenić: *Sičanske riči*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, 2014.

⁵³ Isto.

- c) Nepostojanje glasa h: *rašće*. Nepostojanje glasa h tipična je osobina staroštokavskih govora, a bunjevački se govori u jednome svome dijelu ubrajaju u staroštokavske govore, točnije u slavonski dijalekt: „U zapadnoj Bačkoj u Srbiji slavonskome dijalektu pripadaju govori Šokaca od Bačkoga Brega do Plavne istočno od Vukovara.“⁵⁴
- d) Sonant l na kraju sloga prelazi u o: *so*.
- e) Zamjena glasa lj glasom l: *koral* (umjesto koralj) ili obratno javljanje glasa l na mjestu glasa lj: *mušmulja*. Javljanje glasa lj na sekundarnom mjestu: *maljušan*. Zamjena glasa lj glasom j: *bogoštovje* (bogoštovlje), *žabija* (žablja). „U većini govora slavonskoga dijalekta dolazi do umekšavanja l i n ispred i.“⁵⁵
- f) Nepostojanje glasa v: *močarska*, zamjena glasa v glasom m: *pastrma* (pastrva).
- g) Izostavljanje intervokalnoga glasa j: *škorpia*, *kamelia*.
- h) Zamjena glasa b glasom p: *prigoviti* (brigoviti). Do ovakvih je promjena vjerojatno dolazilo zbog pogrešnoga izgovora zvučnoga glasa b u odnosu na bezvučni glas p.
- i) Javljanje glasa ž na mjestu glasa z: *žemljište*.
- j) Javljanje glasa š na mjestu glasa s: *šmaragd* (smaragd).
- k) Uporaba grafema y kojega nema niti u hrvatskome niti u srpskome jeziku, a nema ga ni u bunjevačkome govoru: *trišnya*.
- l) Neprovođenje glasovnih promjena – ukazuje na postojanje i poštivanje korijenskoga pravopisa: *tvrdjenje*, *megju*, *glodjari*, *govedji*, *sundjer*, *Gjurica*, *tugjezemno*, *gvoždje*, *orudje*, *vidjenje*, *gradjanjstvo*, *društvo*, *krunitba*, *razpust*, *pravosudje*, *gradjansko*, *ustmeni*, *zemlišna*. Pretpostavka je da je Šarčević bio pod utjecajem hrvatskih jezikoslovaca, posebice pod utjecajem Ljudevita Gaja koji je uveo dvoslove dj, gj, lj, nj koje uočavamo u Šarčevićevu rječniku.⁵⁶

2. Morfološki pogled na morfemsku strukturu rječničke građe:

- a) Javljanje staroga padežnoga nastavka -ah u G mn.: *poslovah*, *imenicah*, *biračah*. „...zagrebačka filološka škola u genitivu, ovisno o imeničkoj vrsti ima nastavke -a(h), -i(h).“⁵⁷
- b) Imenice: redovito bilježenje oblika za zbirnu imenicu u značenju mno-

⁵⁴ Josip Lisac: Hrvatska dijalektologija 1, Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.

⁵⁵ Emina Berbić-Kolar, Ljiljana Kolenić: *Sičanske riči*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, 2014.

⁵⁶ Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Stjepan Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak: Povijesni pregled, glasovi i oblici, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991.

⁵⁷ Sanda Ham: Jezik zagrebačke filološke škole, NEO tradicija, Osijek, 1998.

žine, rječnik uglavnom bilježi oblike za jedninu i oblik za zbirne imenice: *zvirad, pasjad, mačjad*. „Izvedenice su ženskoga roda u jednini, a označuju zbirne imenice onih imenica koje su im u osnovi, a najčešće su to imenice za osobe ili životinje.“⁵⁸

- c) Neke imenice autor paralelno donosi i u obliku jednine kao i u množinskom obliku: *kornjača i kornjače*. Šarčević je bio amater u jezikoslovnome smislu te je moguće da su mu se ovakvi primjeri potkrali zbog nepoznavanja sustavnoga leksikografskoga bilježenja leksema u rječniku.
- d) Brojevi: navođenje brojeva u množini: *jedinice, desetice, stotice, hiljadice*.
- e) Javljanje se staroslavenizmi: *ostrov i poluostrov*. Nives Opačić kaže: „I ostrov je nastao od prijedloga o(b) (prijedlog ob više se ne javlja kao samostalan prijedlog) i srov, što je značilo optočeno mjesto.“⁵⁹ V. Putanec objašnjava da se baltički oblici tumače kao *apisala gdje je api ‘okolo’, a sala od salti ‘teć’, što bi odgovaralo slavenskom otok i ostrvo/ostrov koje sa o=ob označuje također ‘okolo’ (drugi dio složenice prema teći>tok i sre u prema struja).⁶⁰

3. Leksikološki pogled na rječnik:

- a) Utjecaj hrvatskoga jezika i to jezika zagrebačke filološke škole: *podmet, horvatska zemlja*.
- b) Utjecaj srpskoga jezika: *uslovni način, sabiranje, ostrvo*, ali daje i pojmove *ada i otok*. Za poluostrov navodi leksem *poluostrov*. U ovom je primjeru zamjetljiva metateza likvida ostrov – ostrvo (ov – vo). Javljanje se i drugi srbizmi poput: *španska buba, zaliv, vazдушna tilesa*.
- c) Veliki broj kontaktnih sinonima: *ishod – istok, topionica – topilnica, uzvika – usklika, ostrov – ada – otok, niza – lapa*. Tako veliki broj kontaktnih sinonima je potpuno očekivan budući da Bunjevci žive u trokut u kojemu se govori hrvatskim, srpskim i mađarskim jezikom te je potpuno normalno i očekivano u takvoj sredini usvajati i riječi iz drugih jezika i paralelno ih koristiti.

4. Tvorbene specifičnosti:

- a) Leksem *zaimenica* tvoren je prefiksalsnom tvorbom pomoću prefiksa za i osnove imenica (za + imenica).

⁵⁸ Stjepan Babić: Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1991.

⁵⁹ Nives Opačić: Što znači, odakle dolazi, Otoci u struji, Matica hrvatska, Vijenac 319, 2006.

⁶⁰ Valentin Putanec: Izolekse za pojam ‘otok’ u Kelta i na hrvatskoj obali u superstratu, Folia onomastica Croatica 4, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1995.

- b) Leksem nizina javlja se u obliku *niza i lapa*. Promatramo li oblik riječi *niza* u značenju nizina, uočljiv je skraćeni oblik bez srednjih glasova -in-. Takav je oblik leksema nizina tipičan za vojvođanske govore.
- c) Leksem *listak* tvoren je sufiksalsnom tvorbom pomoću sufiksa -ak (list + -ak). Sufiksom -(a)k tvore se imenice od glagolskih, imeničkih, pridjevnih, brojevnih, priložnih i prijedložnih osnova. Tako izvedene imenice imaju uglavnom deminutivna značenja.⁶¹
- d) U nizu imenica javlja se sufiks -ače: *kamenjače, zemljače*. Izvedenice sufiksima -ača i -jača tvorene su od pridjeva, imenica, glagola i brojeva. Najbrojnije su izvedenice od pridjeva. I tvorenice od imenica imaju različita značenja. Označuju: ženu, životinju, biljku, rakiju, pitu.⁶²

4. Petojezični „književni“ rečnik (1894)⁶³

Najvjerojatnije, ohrabrem uspjehom svoga džepnoga, „školskog“ rječnika, Šarčević je godinu dana kasnije, 1894. u Subotici, u istoj tiskari izdao svoj petojezični⁶⁴ (mađarsko-srpsko-hrvatsko-bunjevačko-šokački) „književni“ rječnik na 136 stranica.⁶⁵ „Književni“ je bio zbog toga što je u podnaslovu rječnika, navedena i njegova svrha, to jest, da je namijenjen „za lakše čitanje knjiga“.⁶⁶ Autor je naznačen kao urednik, a u podužem predgovoru (napisanim 1. svibnja 1894) kazuje nam, koji su ga porivi naveli na sastavljanje i izdavanje ovoga rječnika.⁶⁷ Prije svega, kazuje, da je namijenjen svima onima koji žele utjecati na dušu i srce Bunjevaca i Šokaca i to riječju i pismom, koji ih žele podučavati i uvesti u javni život. Kao snažan argument u prilog izdavanju rječnika, Šarčević navodi da je bunjevačko-šokački jezik, na svoju veliku štetu, isključen iz službene upotrebe pred vlastima, pred sudom i u javnoj upravi, te da je poučavanje na materinskom jeziku ukinuto u bunjevačko-šokačkim narodnim školama.⁶⁸ Sukladno tome, kaže Šarčević, vjerski i svjetovni,

⁶¹ Stjepan Babić: Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1991.

⁶² Isto.

⁶³ Sárceveics Ambrus: *Magyar-szerb-horvát-bunjevác-sokacz könyvészeti szótár*. A könyvolvasás megkönnyítése végett, Nyomatott Székely Simon könyvnyomdájában, Szabadka, 1894.

⁶⁴ Rječnik je zapravo bio četvorjezični, jer je bunjevačko-šokački, kao i kod prethodnog rječnika, smatran jednim jezikom.

⁶⁵ Vidjeti podatke iz primjerka u vlasništvu autora.

⁶⁶ Isto.

⁶⁷ Sárceveics Ambrus: *Magyar-szerb-horvát-bunjevác-sokacz könyvészeti szótár*. A könyvolvasás megkönnyítése végett, Nyomatott Székely Simon könyvnyomdájában, Szabadka, 1894, str. I–IV.

⁶⁸ Isto.

bunjevačko-šokački intelektualci nisu ni bili u mogućnosti da svoj materinski jezik savladaju u onoj mjeri, koja bi im omogućila da se na primjeren način i pismeno izražavaju. Istovremeno, tvrdio je da ni župnici ne govore uvijek savršeno svoj materinski jezik te da ih to sprječava da učinkovito komuniciraju sa svojim vjernicima. „Sve to me je navelo – kaže Šarčević – da u svom dobu, koji već iziskuje mir, napišem ovo djelo, i da time pomognem narodu u njegovom jezičnom problemu, koji je za žaljenje.“⁶⁹

Važan podatak koji Šarčević iznosi u predgovoru jesu izvori na koje se oslanjao. On tu jednoznačno ukazuje, na po njemu izvanredan *Mađarsko-srpski rečnik* Blagoja Brančića i dr Đorđa Dere, profesora novosadske srpske gimnazije, koji su oni sastavili na poziv Mađarske akademije znanosti, ali „i druga stručna izdanja“.⁷⁰ Iz tih izdanja je, kako je oblikovao, „sažeo književne termine, i to tako, da uz njihovu pomoć ljudi mogu izraziti svoje misli, da mogu pronaći, razumjeti i čitati mađarske književne izraze.“⁷¹ Posebno je napomenuo i činjenicu da prilikom izrade rječnika, zbog brojnosti leksema, nije mogao određene riječi naznačiti posebno sa **i** i sa **e**, kao ni sa **ie**, pa je tako, koristio samo **i**.⁷²

Stručnjaci ovome rječniku zamjeraju što je zanemario naglasak, a kao njegovu vrijednost ističu da je „svojevrsna riznica za svakog znatiželjnika koji želi proučiti leksičko blago pišćeva zavičaja.“⁷³

Koliki je bio stvarni utjecaj ovoga rječnika na čuvanje i njegovanje šokačkoga i bunjevačkoga jezika, „u zakašnjelom preporodu bunjevačko-šokačkog puka“ o tome, bez valjane činjenične građe, možemo samo nagađati. Prema ocjeni Ante Sekulića „izrađen i napisan krajem prošloga stoljeća, Šarčevićev *Szótár* bio je namijenjen ponajprije mađarskom čitateljstvu pa je tiskarskih pogrešaka u mađarskim riječima malo, ali zato ih obilato ima u hrvatskim (bunjevačkim) natuknicama.“⁷⁴ Bilo kako bilo, pojava jednoga višjezičnoga rječnika krajem 19. stoljeća u sjevernoj Bačkoj, svakako je bio

⁶⁹ Isto.

⁷⁰ Isto. Blagoje Brančić – dr Đorđe Dera: *Srpsko-mađarski rječnik*. Potporom kr. Ugarskog ministarstva bogočasti i javne nastave iz Fekešhajijina fonda. Vlasništvo pisaca. Srpska manastirska tiskara, Novi Sad, 1894; Brančić i Dera, u predgovoru rječnika, navode da su se pored svojih istraživanja i novijih izvora oslanjali, većim dijelom na rječnike Vuka Karadžića i Đorđa Popovića, ali i na rječnik Novaka Radonjića, koji je tada još bio u rukopisu. Iz tog jezičnoga korpusa Šarčević je crpio termine, dodajući im one, koje je sam prikupio ili prepisao iz stručne literature. Svakako iznenađuje njegova brzina u sastavljanju, budući da je i djelo Brančića i Dere objavljeno iste godine kada i njegov *Szótár*.

⁷¹ Isto.

⁷² Isto.

⁷³ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika, *Klasje naših ravni*, 2014/1–4, str. 9–21.

⁷⁴ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegovi rječnici, *Filologija*, 1980–1981/10, str. 194.

znak ne samo regionalne specifičnosti i stvarne potrebe manjina u okruženju, već i sredstvo za olakšanje njihove međusobne komunikacije, pa samim time i suživota.

Petojezični „književni“ rječnik lingvistički je analiziran na temelju istih kriterija kao i „školski“ rječnik iz 1893:

- 1) Fonološkome (uočavana su odstupanja u odnosu na značajke bunjevačkoga govora i to napose u odnosu na refleksi jata, glasove č i ć, glasovne promjene, ostale samoglasnike i suglasnike u rječničkim natuknicama);
- 2) Morfološkom (specifičnosti pojedinih vrsta i oblika riječi);
- 3) Leksikološkom (izbor leksema, sinonimi, izravan utjecaj srpskoga jezika);
- 4) Tvorbenom.

1. Fonološki pogled na fonemsku strukturu rječničke građe:

- a) Refleks jata: najčešći je ikavski refleks jata: *tisan, tiskoban, vižbaonica, napridovanje, dilatnost, zvizda, pivuckati, vridan, vik, stoliće, blidoća, mliko, biloća, bilina, osvistiti, diliti, svitlost, cviće, brig, pismarica, lipota, pivač, bisniti, svidočba, svist, nesvist, sliditi, uspih*.
- b) Osim ikavskoga refleksa jata, zamjetan je i ekavski refleks jata: *odenuti, primedba, tetrebica, uspeh, beda*.
- c) Javljanje glasa i i na mjestima koja nisu uvjetovana refleksom jata: *rižač, drvodija, pridstavka, pridmet*.
- d) Nerazlikovanje glasova č i ć: u istoj natuknici stoje oba oblika – *čući i ćući*. „Nerazlikovanje č i ć, dž i đ nije obilježje samo slavonskoga dijalekta. Cijelo kajkavsko narječje ih ne razlikuje, pa čak i neki čakavski govori imaju takav izgovor.“⁷⁵
- e) Zamjena samoglasnika; na mjestu samoglasnika a dolazi samoglasnik u: *vutra*.
- f) Glas h: na mjestu glasa h nalazi se glas k: *anarkija, monarkija*. Javljanje glasa h na mjestima koja su neuobičajena u standardnom jeziku i hrvatskome i srpskome: *zagluhšiti*. Nepostojanje glasa h na početku riječi: *rapav, rašće*. Javljanje glasa h na mjestima koja nisu uobičajena, posebice u sredini riječi: *izlahnuti, izgluhšiva*.
- g) Zamjena glasa lj glasom l: strašljivost. Zamjena glasa lj glasom j: *jubav, drvodija, strašljivost*. „U većini govora slavonskoga dijalekta dolazi do umekšavanja l i n ispred i.“⁷⁶
- h) Glas š na mjestu glasa s: *poljška, oškudica*.

⁷⁵ Emina Berbić-Kolar, Ljiljana Kolenić: *Sičanske riči*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, 2014.

⁷⁶ Isto.

- i) Pisanje dvoslova dj za glas đ: *vidja, naslidje, potkradja, sazvizdje, utvrđjiva, pravosudje, nagradjivanje, najsladji, četovodja, pridjena, nemilosrdje, ogradjivati, proridjiva*; gj za glas ġ: *gjipiti, hrgjavo, omegjašiti*.
 - j) Nepostojanje intervokalnoga j: *robjaš, litografja*.
 - k) Pisanje korijenskim pravopisom, neprovođenje glasovnih promjena; jednačenje po zvučnosti: *iztiče, razpucava se, opazka, častan, ljubkost, bezpočetan, izkrivljen, ženitba*. Pretpostavka je da je Šarčević bio pod utjecajem hrvatskih jezikoslovaca, posebice pod utjecajem Ljudevita Gaja koji je uveo dvoslove dj, gj, lj, nj koje uočavamo u Šarčevićevu rječniku.⁷⁷
 - l) Javljanje pokrivenoga r u kombinaciji sa samoglasnicima: *žertvovati se*.
2. Morfološki pogled na morfemsku strukturu rječničke građe:
- a) javljanje staroga padežnoga nastavka -ah u G mn.: *prilikah, slikah, godinah*. „...zagrebačka filološka škola u genitivu, ovisno o imeničkoj vrsti ima nastavke -a(h), -i(h).“⁷⁸
 - b) Oblici prezenta u 3. osobi jednine glase: *zasukiva, skamenjiva se / skamenjava se, propinja se, pridruživa, potpiriva, promizgiva, spariva, usukiva se, zahudjiva*. Iz navedenih primjera vidljivo je da je konjugacija prezentskih oblika koji u standardnome hrvatskomu jeziku imaju nastavak -em, ovdje imaju nastavak -ava/-iva ili -a.
 - c) Glagol izopčiti javlja se u nesvršenom obliku koji glasi *izopčivati* što je vrlo specifično i odudara od standarda.
3. Leksikološki pogled na rječnik:
- a) Utjecaj hrvatskoga jezika i to jezika zagrebačke filološke škole: *podčastnik*.
 - b) Utjecaj srpskoga jezika: *ućutkati, tetrebica, primedba*.
 - c) Veliki broj sinonima: *kaljav – prljav – andrav – aljkav, poslidak – posljedica, ulagivalac – podvoravač, milota – sladost – naslada, klopka – klonja – lovka, dimnjak – odžak, hasnovit – probitačan, gaditi se – gnjusiti se, kacar – bačvar*. Veliki broj sinonima je potpuno očekivan budući da Bunjevci žive u trokutu u kojemu se govori hrvatskim, srpskim i mađarskim jezikom te je potpuno predvidljivo i očekivano u takvoj sredini usvajati i riječi iz drugih jezika i paralelno ih koristiti.
 - d) Veliki broj riječi iz turskoga jezika: *bostan, bostandžija, zulum*.

⁷⁷ Stjepan Babić, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Stjepan Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak: Povijesni pregled, glasovi i oblici, Globus, Nakladni zavod, Zagreb, 1991.

⁷⁸ Sanda Ham: Jezik zagrebačke filološke škole, NEO tradicija, Osijek, 1998.

4. Tvorbene specifičnosti:

- a) Veliki broj leksema koji označuju vršitelja radnje, a tvoreni su sufiksom -ija: *kafedžija*, *bostandžija*, *kavgadžija*. „Velik broj izvedenica sa sufiksom -džija zabilježenih u rječnicima danas su arhaizmi, folklorizmi ili historizmi jer označuju zanimanja koja više ne postoje kao dio folklornoga života ili su pokrajinski izrazi, a na standardnoj razini postoje druge riječi.“⁷⁹
- b) Velik je i broj leksema koji su tvoreni sufiksom -ar, a također označuju vršitelja radnje muškoga roda: *konjar*, *sladičar*. „Takve izvedenice prvenstveno označuju bavljene čime kao zanimanjem.“⁸⁰
- c) Pridjev *koštan* u smislu koštunjav tvoren je sufiksom -ak. „Pridjeva sa sufiksom -(a)n ima izvedenih od imenica, glagola, pridjeva, priloga i prijedloga. Sufiks je plodan, ali nije od svih osnova podjednako.“⁸¹
- d) Glagol dodirivati javlja se u obliku *dodirkiva*. Zanimljiva je tvorba ovoga oblika koji u standardu glasi dodiruje.
- e) Pridjev *vridovidan* tvoren je složenom tvorbom pomoću interfiksa -o-. Osim oblika zanimljiv je i značenjski i etimološki.
- f) Imenica *putovođa* nastala je složenom sufiksalsnom tvorbom pomoću interfiksa -o-. Danas je uobičajena sintagma vođa puta, a oblik koji nudi Šarčevićev rječnik bio bi puno bolji i funkcionalniji i u svakidašnjemu govoru.

5. Zaključak

Sagledavajući leksikološki rad Ambrozija Šarčevića potrebno je imati u vidu da se radi o autoru, koji nije učeni lingvist, niti verzirani pisac rječnika, on je više zaljubljenik, nego znanstvenik te u njegovim rječnicima svakako ne treba tražiti terminološku perfektnost i lingvističku sistematičnost. Njegova su djela imala za cilj pokazati jezično blago bunjevačkoga i šokačkoga jezika, koji je vrijedan priznanja, čuvanja i njegovanja. I ne samo to, već činjenicu da taj jezik nije siromašniji od drugih, već izražajno bogat i leksikološki sadržajan. Kako nam kazuje Suzana Kujundžić-Ostojić: „Šarčević je bio poznat po svojoj tvrdo-bunjevačkoj jezičnoj struji. Njegov stav je bio da treba pisati bunjevačkim jezikom, od čije izvorne varijante ne treba odstupati i od kojega

⁷⁹ Stjepan Babić: Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1991.

⁸⁰ Isto.

⁸¹ Isto.

tijekom vremena treba napraviti standardnu varijantu.⁸²

Kako navodi stručna literatura, sve do sada, nažalost „nema znanstvene obrade Šarčevićevih djela niti je svestrano proučen životni put značajnoga djelatnika u životu bačkih Bunjevaca.“⁸³

Njegov je rad poticalo saznanje da je potrebno nešto učiniti u obranu bunjevačko-šokačkoga jezika koji je bio potisnut iz javne upotrebe i iz škola, a slabo ga je koristila i tadašnja šokačka inteligencija. Tada još nije bio dosegnuo razinu književnoga jezika, ali je svakako značio osnovni stožer u obrani nacionalnoga identiteta i borbe protiv izražene mađarizacije. U njegovu radu „lako je zamjetiti da mu je stalo do otkrića ljepote govora njegovog zavičaja, zatim do pouke sunarodnjaka u jeziku, kako bi što bolje razumjeli knjigu.“⁸⁴

I upravo u tom kontekstu treba sagledati pionirski rad ovoga subotičkoga odvjetnika i javnoga radnika koji se pera latio zbog spoznaje da je obrana materinskoga jezika i govora *zadnja linija obrane* nacionalnoga identiteta, a rječnik učinkovito sredstvo za ostvarenje tih ciljeva. Kao što je pred kraj života govorio, kao kakav zakašnjeli preporoditelj: „Ta narod u jeziku živi (...) Uzmi mi jezik, uzeo si mi (...) poriklo, prosvitu, um i razum moj. (...) Jezik je narodu najveća dragocinost. Svetinja!“⁸⁵

LITERATURA

- Antunovich, Ivan: *Razprava o podunavskih i potisanskih Bunjevcih i Šokcih u pogledu narodnom, vjerskom, umnom, građanskom i gospodarskom*, Friederik Jasper, Beč, 1882.
- Babić, Stjepan: *Tvorba riječi u hrvatskom književnom jeziku*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1991.
- Babić, Stjepan, Dalibor Brozović, Milan Moguš, Stjepko Pavešić, Ivo Škarić, Stjepko Težak: *Povijesni pregled, glasovi i oblici*, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 1991.
- Berbić-Kolar, Emina, Kolenić, Ljiljana: *Sičanske riči*, Sveučilište Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Učiteljski fakultet u Osijeku, Osijek, 2014.
- Beretić, Stjepan: Kojim Bunjevcima je stalo da budu Hrvatima, a kojima nije?! [Povijesni trenutak], *Katolički list Zvonik*, 2006, br. (03) 137. (internet-ski izvor: <http://www.zvonik.rs/arhiva/1372/index.html> preuzet 4. 2. 2016).

⁸² Suzana Kujundžić-Ostojić: Prirodna književnost – Ivan Antunović i njegovi slidbenici (internetski izvor: <http://www.bunjevci.net/knjizevnost/11> korišten 4. 2. 2016).

⁸³ Ante Sekulić: Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika, *Klasje naših ravni*, 2014/1–4, str. 9–21.

⁸⁴ Isto.

⁸⁵ Isto.

- Bičanić, Ante, Franić, Anđela, Hudeček, Lana, Mihaljević, Milica: *Pregled povijesti, gramatike i pravopisa hrvatskoga jezika*, Croatica, Zagreb, 2013.
- Boranić, Dragutin: *Pravopis hrvatskoga ili srpskoga jezika*, Nakladni zavod Hrvatske, Zagreb, 1928.
- Bošnjaković, Žarko, Sikimić, Biljana: *Bunjevci*. Etnodijalektološka istraživanja 2009, Nacionalni savet bunjevačke nacionalne Manjine – Matica srpska, Subotica – Novi Sad, 2013.
- Brozović, Dragutin, Ivić, Pavle: *Jezik, srpskohrvatski/hrvatskosrpski, hrvatski ili srpski*, Jugoslavenski leksikografski zavod „Miroslav Krleža“, Zagreb, 1988, str. 61–63.
- Buljovčić, Josip: *Leksikografski rad Ambrozija Šarčevića*, Klasje naših ravni, vol. 1–2, 2002, str. 8–14.
- Ham, Sanda: *Jezik zagrebačke filološke škole, NEO tradicija*, Osijek, 1998.
- Ham, Sanda: *Povijest hrvatskih gramatika*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2006.
- Ilovac, Milivoj: O pravopisu i jeziku Bunjevaca, *Književni sjever*, 3–4, Subotica, 1927, str. 108–113.
- Klaić, Bratoljub: *Rječnik stranih riječi*, Nakladni zavod MH, Zagreb, 1989.
- Kolenić, Ljiljana: *Pogled u tvorbu staroga hrvatskoga gramatičkog nazivlja*, *Filologija* 46–47, 2006, str. 151–164. Preuzeto 6. lipnja 2016. sa: <http://hrcak.srce.hr/search/?q=koleni%C4%87&next=1>
- Kujundžić-Ostojić, Suzana: *Književnost kod Bunjevaca, Rič Bunjevačke Matice*, Subotica, 2012, str. 18.
- Kujundžić-Ostojić, Suzana: *Priporodna književnost – Ivan Antunović i njegovi slidbenici* (internetski izvor: <http://www.bunjevci.net/knjizevnost/11> preuzet 4. 2. 2016).
- László, Miksa: *Szabadka képes történelme – Ilustrovana istorija Subotice*, Književna zajednica Subotica, Subotica, 2004, str. 177.
- Lisac, Josip: *Hrvatska dijalektologija 1*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2003.
- Magyar, Laslo: *Szabadka képes történelme – Ilustrovana istorija Subotice*, Književna zajednica Subotica, Subotica, 2004.
- Meznerich, Jenő: *Bunyevácok*, Tanulmány, Kiadta a Magyar Nemzeti Szövetség támogatásával a szerző, Mérnökök nyomdája, Budapest, 1938.
- Okuka, Miloš: *Srpski dijalekti*, SKD Prosvjeta, Zagreb, 2008, str. 288–292.
- Opačić, Nives: *Što znači, odakle dolazi, Otoci u struji*, Vijenac 319, Matica hrvatska, Zagreb, 2006.
- Peco, Asim: *Pregled srpskohrvatskih dijalekata*, Znanstvena knjiga, Beograd, 1980, str. 120–121.
- Popović, Ivan: O bačkim bunjevačkim govorima, *Zbornik Matice srpske za književnost i jezik*, Novi Sad, 1953, str. 123–146.

- Putanec, Valentin: *Izolekse za pojam 'otok' u Kelta i na hrvatskoj obali u superstratu*, Folia onomastica Croatica 4, Zavod za hrvatski jezik, Zagreb, 1995, str. 115–125.
- Sárceveics, Ambrus: *Elemi népiskolai magyar-bunyevác-z-sokacz szótár*, A bunyevác-z-sokacz ajkuak népiskoláiban, a tanítóknak magyar nyelven vezetett tanítása és a növendékek alapos tanulása megkönnyítésére, Nyomatott Székely Simonnál, Szabadka, 1893.
- Sárceveics, Ambrus: *Magyar-szerb-horvát-bunyevác-z-sokacz könyvészeti szótár*, A könyvolvasás megkönnyítése végett, Nyomatott Székely Simon könyvnyomdájában, Szabadka, 1894.
- Sekulić, Ante: Ambrozije Šarčević i njegovi rječnici, *Filologija*, 10, 1980–1981, str. 182–183.
- Sekulić, Ante: *Ambrozije Šarčević i njegova dva rječnika*, Klasje naših ravni, vol. 1–4, 2014, str. 9–21.
- Tafra, Branka: *Povijesna načela normiranja leksika*, Časopis Instituta za hrvatski jezik i jezikoslovlje, 1998, vol. 23–24, str. 325–343. Preuzeto 6. lipnja 2016. sa: http://hrcak.srce.hr/index.php?show=clanak&id_clanak_jezik=103232
- Težak, Stjepko, Babić, Stjepan: *Gramatika hrvatskoga jezika* (17. izdanje), Školska knjiga, Zagreb, 2009.
- Veber, Adolfo: *Slovnica hrvatska za srednja učilišta*, vlast. nakl., Zagreb, 1876.
- Vitanović, Josip: *Gramatika hrvatskog jezika za školu i samouke*, vlast. nakl., Zagreb, 1888.
- Vojnić, Blaško: *Prilog bibliografiji Bunjevaca, Šokaca i Hrvata u Vojvodini*, Subotica, (rukopis), 1–2, (u vlasništvu autora), 1951.

Ferenc NEMET & Emina BERBIĆ-KOLAR

**AMBROZIJE ŠARČEVIĆ'S LEXICOLOGICAL WORK IN THE
SECOND HALF OF THE NINETEENTH CENTURY,
WITH A SPECIAL FOCUS ON HIS SCHOOL (1983)
AND LITERARY (1894) DICTIONARY**

The paper examines the importance of Ambrozije Šarčević's lexicological work in the second half of the 19th century. Šarčević is the author of four dictionaries and this paper will point to the lexicological significance and interpretation of the last two dictionaries: the school dictionary from 1893 and the literary dictionary from 1894. The paper aims to indicate the significance of Šarčević's lexicological work for the entire area of the former border triangle between the Republic of Croatia, the Republic of Hungary and the Republic of Serbia. Finally, the purpose of the paper is to bring attention to the specific position of Bunjevci and the Bunjevac language in late 19th century. The methodology of the study is aimed at analysing the lexical list of the lexemes included in the dictionaries and comparing them with the then Croatian and Serbian language.

Key words: *Ambrozije Šarčević, school dictionary, literary dictionary, lexical description*

Pregledni rad
UDK 81'22:572

Мирослава МАМИЧ (Одеса)

Національний університет „Одеська юридична академія“
miroslavamiroslav@ukr.net

Олена ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА (Одеса)

Національний університет „Одеська юридична академія“
shevchenkobitenskaya@gmail.com

ЖІНОЧИЙ ЖУРНАЛ ЯК ОБ'ЄКТ ЛІНГВІСТИЧНОЇ АНТРОПОЛОГІЇ

У статті запропоновано теоретичні і практичні засади вивчення мови жіночого журналу в контексті кореляції „лінгвістична антропологія – лінгвокультурологія – лінгвостилістика“. Диференційовано сучасні аспекти такого дослідження на основі зіставлення завдань лінгвістичної антропології та лінгвокультурології. Запропоновано під час дослідження мови ЗМІ зважати на такі аспекти: моделювання лінгвокультурних типажів автора як людини приватної та автора як людини соціальної (журналіст; письменник), суб'єкта журналістського твору, а також персонажа художнього тексту, уривки з якого використано у виданні; встановлення лінгвокультурної типології жанрів ЗМІ, в якій виявляється комунікативна діяльність автора-журналіста; лінгвокультурна диференціація гібридизованого контенту друкованого видання з погляду представлення в ньому субконтентів, а також ціннісно-аксіологічного та концептуально-знакового наповнення текстів журнального видання. Наголошено, що ці аспекти тісно корелюють з психо-, соціо- та прагмалінгвістичними особливостями презентації людини в тексті. У зв'язку з цим виділено архетипові та соціально-діяльнісні гендерні стереотипи, на фактичному матеріалі показано, як вони втілені у відповідних текстах. Відзначено, що жіночий журнал є дослідницькою базою, на якій увиразнена взаємодія вербальних і невербальних кодів презентації образу жінки, її соціотипів. Розрізнено часові зміни в ціннісно-аксіологічних, насамперед вербальних, кодах культури презентації інформації про життя спільноти і

жінки в ній. При цьому визначена дієвість методів лінгвістичної стилістики (функціонально-стилістичний і лексико-семантичний підходи до аналізу текстів) для встановлення вербальних маркерів антропоцентризму в друкованому виданні, які попри всі зміни в лінгвістичній дослідницькій парадигмі залишаються базовими.

Ключові слова: *медіажанр, медіатекст, лінгвокультурний типаж, словесний образ жінки, гендерний стереотип, мовний соціотип, лінгвістична антропологія, лінгвокультурологія*

Хоча лінгвістична антропологія почала формуватися на стикові науки про мову та науки про людину в її історичному (біосоціальному) розвитку й на конкретному часово-просторовому відтинку, інтегративність гуманітаристики потягла за собою один із перспективних наслідків – оформлення нової кореляції „лінгвістична антропологія – лінгвокультурологія – лінгвостилістика“. З нашого погляду, саме така кореляція галузей філології актуалізує погляд на мову як соціальний феномен, який відбиває динаміку культури нації, її цивілізаційний поступ.

Простежити ті чи інші факти взаємодії „мова – культура – цивілізація“ можна за різними джерелами, адже в центрі актуальних текстів – людина-мовець, носій цієї культури, виразник колективного та індивідуального уявлення про національно-мовну картину світу.

Отже, з-поміж **завдань** цієї розвідки є виявлення напрямків пізнання людини-мовця за текстами українського журналу „Жінка“, що має тривалу історію видання (від початку ХХ ст. і до сьогодні). Журнал дає надійний матеріал для спостереження тих чи інших фактів лінгвокультури в динаміці; визначення ключових понять міждисциплінарного дослідження текстів; аналіз соціальної детермінації ціннісно-аксіологічних змін у мовній свідомості, зокрема представниць жіночої статі (гендерний аспект), за концептуально-знаковим наповненням відповідних текстів. Такий ракурс дослідження зумовлений провідною тенденцією сучасної лінгвістики (Карасик 2011: 110): рух до змістових сутностей у системі вербальних і невербальних засобів вираження цієї сутності. Саме журнальний гіпертекст, що охоплює ті чи інші засоби вираження квантів досвіду певного часу в житті соціуму, є надійним підґрунтям для вивчення людини в культурі та мові.

У дослідженні використано такі **методи**: а) загальнонаукові: зіставний (встановлення диференційних ознак медіажанрів, контенту, субконтентів), моделювання, описовий (інтерпретація вербальних і невербаль-

них особливостей досліджуваного контенту); б) спеціальні лінгвістичні: лінгвостилістичний (для визначення функцій лексико-фразеологічних та синтаксичних одиниць в аналізованому матеріалі), лінгвокультурологічний (для виявлення вербальних індикаторів цінностей спільноти відповідно до її потреб), елементи дискурсивного (для виявлення внутрішньої взаємодії медіатекстів у контенті журналу) аналізу. Застосований метод лінгвокультурної інтерпретації в рамках цієї праці уможливив виявлення мовних знаків антропоцентричної, соціокультурної інформації та їх просторово-часових параметрів.

Розширений погляд на лінгвістику спричинив увагу до людини-мовця в кількох аспектах: 1) когнітивному, згідно з яким індивід послуговується базою знань про світ і мову як інструмент спілкування, обміну смислами, квантами переживань. Саме концептуально-знаковий підхід допомагає зануритися в семантику висловлень, ціннісно-аксіологічне наповнення текстів (А. Бабушкин, Е. Киреева, Ю. Караулов, Л. Чернейко, Л. Лисиченко, Н. Іщенко); 2) прагмалінгвістичному, що виявляє комунікативні інтенції, стратегії мовця (И. Сусов, Е. Горлов, Ю. Степанов, С. Шабат-Савка, L. Karapetyan); 3) психолінгвістичному, що розкриває зв'язок мовної поведінки особистості з її вродженими особливостями (И. Горелов, К. Седов, Л. Лисиченко), у такому разі мовна особистість автора розкривається в індивідуально-психологічному полі; 4) соціолінгвістичному, який репрезентує мовну особистість за індикаторами віку, місця проживання, професійного статусу тощо, за індикаторами вираження індивідуальної та колективної мовної свідомості; 5) комунікативному аспекті (К. Седов, С. Сухих, В. Карасик, В. Шаховский, Т. Демешкина), що передбачає урахування мовно-діяльнісного акценту, за яким мовна особистість є носієм культурно-мовних та комунікативно-діяльнісних цінностей, знань, настанов та поведінкових реакцій (Карасик 2002); 6) національному, що проектується на завдання етнолінгвістики, тобто на актуалізацію етнокодів культури у мовній практиці індивіда (С. Єрмоленко, Н. Данилюк, Г. Сюта); 7) жанровому (Л. Выготский, И. Горелов, К. Седов та інші), згідно з яким мовна особистість може поставати як суб'єкт діяльності у певних жанрово-стильових різновидах мови; 8) гендерному, тобто маркованому статевими ознаками мовця (О. Каменская, В. Нерознак, М. Китайгородская) (Калашникова 2014: 241–242).

Утім, кореляція „лінгвістична антропологія – лінгвокультурологія – лінгвостилістика“ спричинює потребу розширювати теоретичні і практичні засади останньої з перелічених галузей гуманітаристики з урахуванням аспектів першої, не відкидаючи нормативно-стилістичний,

функціонально-стилістичний і лексико-семантичний підходи до аналізу текстів, які попри всі зміни в лінгвістичній дослідницькій парадигмі залишаються базовими. Оскільки мова – складник національної культури, то вивчення її через аспекти комунікативної діяльності людини також реально лише з використанням методів лінгвостилістики. Як відзначала В. А. Маслова, тісно переплетені й поняття „мова – культура – інформація“, оскільки: „Культура – це інформаційне забезпечення суспільства, це соціальна інформація, яка накопичується у суспільстві за допомогою знакових систем“ (Маслова 2001: 17). Спілкування людей, що відбувається зокрема через посередництво ЗМІ, є обміном такою інформацією, яка по суті є соціокультурною. Зростання її кількості та розвиток якості потребує удосконалення системи аналізу і структурування. Сучасні дослідники наголошують на тому, що знання – це складно структурована система понять і їхньої взаємодії, відображена у словах і прив’язана до ієрархії категорії мислення, змодельована за процедурами міркування на основі цих категорій. Потужне інформаційне середовище, у якому живе сучасна спільнота, – це результат виробництва інформації та знання.

Дослідження матеріалів жіночих журналів дозволяє поширити формат лінгвістичної антропології на тексти, які за сучасних підходів варто вивчати в таких аспектах:

1) лінгвокультурний типаж *автора як людини приватної*, яка „існує“ поряд з *автором – людиною соціальною* (лінгвокультурний типаж журналіста; письменника, чий текст використовуються в журнальному виданні). Зокрема, цей аспект може передбачати особливу увагу до гендерних маркерів мовної діяльності автора-журналіста на сторінках того чи того видання;

2) лінгвокультурний типаж суб’єкта журналістського твору, а також персонажа художнього тексту, використаного у виданні. З цим аспектом пов’язані психо-, соціо- та прагмалінгвістичні особливості презентації людини в тексті;

3) лінгвокультурна типологія жанрів ЗМІ, в якій виявляється комунікативна діяльність автора-журналіста;

4) лінгвокультурна диференціація гібридизованого контенту друкованого видання з погляду представлення в ньому субконтентів – публіцистичного, офіційно-ділового, адресно-довідкового, рекламного, естетичного;

5) лінгвокультурна диференціація ціннісно-аксіологічного та концептуально-знакового наповнення текстів журнального видання. Контент конкретного видання в певній країні орієнтується на певні теми, проблеми, кожне видання має свої проблемно-тематичні лінії, які допом-

агають зреалізувати інформаційну політику ЗМІ (Добросклонская 2005: 43). Кожний з означених складників інформації, процесу інформування пов'язаний з лінгвокультурою спільноти в конкретний період її функціонування. Це означає, що ЗМІ віддзеркалюють співвідношення смислів, що стоять за знаками, з їхньою соціальною, ситуативною, образною, ментальною (стереотипи, канони, концепти) мотивацією.

Отже, перший із зазначених аспектів – лінгвокультурний типаж автора – може бути визначений із використанням методів і прийомів лінгвістичного аналізу журналу „Жінка“ (до 1992 р. „Радянська жінка“). У такому разі з типових за жанровими ознаками медіатекстів постане антропоцентрична проєкція автора-журналіста чи інтерв'юера. Найпоказовішим з цього погляду є медіажанр „я“-розповідь (з вираженням у відповідних граматичних ознаках суб'єктом, фактичним мовцем (дописувачем)). Типові антропоцентричні ознаки аналізованого медіажанру: 1) актуалізація займенників як засобів оповідності (*я, моя, ми, наш/наші*): *Коли я десять років тому погодилася переїхати в Білу Церкву, то добре розуміла, що доведеться наново виборювати право бути першою*; 2) актуалізація усно-розмовних маркерів: а) односкладні (означено-особові, неозначено-особові) синтаксичні структури: *Вже чотири роки навчаюся у школі, якою він керує*; б) явища парцеляції, приєднання, вставлення: *Я ставлю між ними знак рівності, коли думаю, **скажімо**, про Миколу Федоровича* (Радянська жінка, 1983, № 7). У новітній час відзначаємо актуалізацію засобів суб'єктивної оцінки предмета розмови, означуваних проблем: *Мені подобається, що вздовж вулиць росте багато дерев, є сквери та парки* (Жінка, 2012, № 9) і под.

Певні лінгвокультурні типажі – співзвучні часові мовно-художні соціо-типи – засвідчуємо й у текстах письменників, які використовує редакція жіночого журналу. Таким, наприклад, є знаковий з мовно-психологічного та соціокультурного погляду тип „людина праці“. Наприклад, усі персонажі уривків із романів Олеся Гончара – представники робітничого середовища (*технік маяка Марія Лелека, капітан катера Вовик Гонкало, боцман Лелека, моторист Дьома, лікарка Ксана; голова робіткому Лукія Назарівна Рясна*). Невипадково, беручи уривки з творів відомого прозаїка до друку, редакція „Радянської жінки“ вибирала і концептуальні за назвою („Лукія, голова робіткому“, „Оксана-гектарниця“, „Фронтівичка“), і пріоритетні для орієнтованого на читачів-жінок часопису.

Лінгвокультурний типаж суб'єкта журналістського твору, а також персонажа художнього тексту, використаного у виданні „Жінка“, можна досліджувати з оперттям на поняття „образ жінки“ (Пода 2007; Сучкова 2009). У часописах 40–50-х рр. ХХ ст. „...на шпальтах видань для жінок

створювалася модель жінки-трудівниці, героїні з її неодмінними успіхами у праці, при цьому особисте життя, соціальна незахищеність, сімейні негаразди залишалися в тіні“ (Сушкова 2009: 77). Це підтверджують і матеріали видання „Радянська жінка“: *Хвала жінкам за труд невтомний, / Що від зорі і до зорі! / За хліб – насущний і духовний / Спасибі, сестри й матері!* (В. Кириленко, Радянська жінка, 1980, № 6) і под.

Далі, від 90-х років ХХ ст., жіночий образ трансформується, бо знімається табу з тем інтимного життя, на сторінках часописів посилюється імідж сексуальної жінки й фотомоделі: *Моя любов зріхозна і палка, / Немов квадрат, невписаний у коло* (Т. Зубкова, Жінка, 1993, № 1). Це вже було протиставленням стереотипному вербальному та невербальному образу жінки-домогосподарки. Зі сторінок сучасних українських журналів жінка дізнається про те, як стати красивою, доглянутою, сексуальною. Разом з тим значно зменшується кількість публікацій на соціальні теми, тому образ жінки в медіа не може не модифікуватися. Отже, поняття „образ жінки“ завдяки методології функціонально-стилістичного та лексико-семантичного, асоціативно-образного аналізу цілком може розширитися і трансформуватися у поняття „словесний образ жінки“.

У зв'язку з модифікацією лінгвокультурного типуажу суб'єкта журналістського твору відзначаємо актуалізацію в мові жіночих журналів певних ключових слів, власних назв, термінів, зокрема із галузі косметології, кулінарії, дизайну, медицини, що також сприяє формуванню у читачок відчуття культурної єдності з часописом.

У лінгвокультурній типології жіночого журналу „Жінка“ диференціюємо загальні та часткові, власне жіночого журналу, жанри, текстові реалізації яких корелюють за інформаційно-змістовим наповненням з ієрархією потреб людини (зокрема за системою В. Маслоу (Маслоу 1967)). Отже, з-поміж останніх виокремлюємо кулінарний рецепт, розмова в родині, розмовна про дітей, культурне / світське життя, порада фахівця, порада психолога, листи читачкам, астрологічний прогноз, огляд моди. Ці жанри – культурно й ситуативно зумовлені текстотипи, що охоплюють вербальну та невербальну інформацію про сферу зацікавлень жінки.

Кожний із текстів жіночого журналу є контейнером культурних концептів як квантів колективного та індивідуального досвіду, який переживає людина в певній лінгвокультурі. Диференціація ціннісно-аксіологічного та концептуально-знакового наповнення текстів журнального видання зумовлена вітальними (життя, здоров'я, якість життя, довкілля тощо); соціальними (соціальний стан, статус, працьовитість, професія, родина, терплячість, рівність статей тощо); політичними (свобода слова,

громадянська свобода, законність, мир тощо); моральними (добро, благо, любов, дружба, обов'язок, честь, порядність тощо); релігійними (Бог, Закон Божий, віра і под.); естетичними (краса, ідеал, гармонія) цінностями спільноти в кожний період її історії. Щоб підтвердити це прикладами, звертаємо увагу на один із найвиразніших і найактуальніших для жіночого журналу медіажанрів „огляд моди“, у якому оцінна лексика є потужним засобом вербальної сугестії. Репрезентуємо перелік актуалізованих аксіологічних номінацій: *пасувати, личити; надавати шарму, надавати лоску; найкращий, найпрекрасніший; красивий; ефектний; чудовий; найвищий пілотаж; гламурний; вишуканий; екстравагантний; чарівний; елегантний; зручний, практичний* (Жінка, 2000–2013 рр).

Гендерні стереотипи увиразнюють лінгвокультурні типи суб'єктів медіатекстів. Аналізований матеріал демонструє, як мова трансформує систему культурних традицій, зокрема через номінування ключових ціннісних орієнтирів; через низку клішованих висловлень ідеологічного спрямування, що найбільше було виражене в публікаціях до середини 80-х рр. ХХ ст.

Дослідження мови жіночих журналів, і зокрема видавничого проєкту „Жінка“ (20-ті рр. ХХ ст. – перше десятиліття ХХІ ст.), засвідчує можливість проєкції ракурсу лінгвістичної антропології як соціальної науки на обстеження лінгвокультурної парадигми гендерно маркованої преси. Конкретний текстовий і мовний матеріал дозволяє моделювати широкий спектр лінгвокультурних типажів автора як людини приватної та автора як людини соціальної (журналіст; письменник), суб'єкта журналістського твору, а також персонажа художнього тексту, уривки з якого використано у виданні; встановлювати лінгвокультурну типологію жанрів ЗМІ, в якій виявляється комунікативна діяльність автора-журналіста; диференціювати гібридизований контент універсального за інформаційно-змістовим наповненням друкованого видання з погляду представлення в ньому субконтентів, а також ціннісно-аксіологічного та концептуально-знакового наповнення текстів журнального видання. Мова жіночого журналу засвідчує психо-, соціо- та прагмалінгвістичні особливості презентації людини в тексті. Виокремлені архетипові та соціально-діяльнісні гендерні стереотипи показують антропоцентризм кореляції „мова – культура“ в конкретних різночасових текстах. Жіночий журнал є дослідницькою базою, де увиразнена взаємодія вербальних і невербальних кодів презентації образу жінки, її соціотипів.

Перспективи такого підходу в дослідженні мови жіночих журналів бачимо в розширенні діапазону жанрового матеріалу, у залученні жіночих політичних, професійних видань, які б дозволили змоделювати

повноцінну картину репрезентації жінки в національній культурі, а також у кореляції зі світовими тенденціями зміни її соціотипів.

Література

- Добросклонская, Татьяна, *Вопросы изучения медиатекстов (опыт исследования современной английской медиаречи)*, Едиториал УРСС, Москва, 2005, 288 с.
- Жінка [Журнал], (1992–2014).
- Калашникова, Анна, „К вопросу о феномене языковой личности в современной антропологической лингвистике“, In: Вестник Московского государственного университета культуры и искусства, серия: Филологические исследования; вып. 5 (61), Москва, 2018, с. 240–243.
- Карасик, Владимир, „Языковая личность как предмет изучения антропологической лингвистики“, In: Известия Волгоградского государственного педагогического университета, серия: Филологические науки; вып. 62, №8, Волгоград, 2011, с. 109–115.
- Маслова, Валентина, *Лингвокультурология*, Издательский центр „Академия“, Москва, 2001, 208 с.
- Пода, Олена, „Концепція „нової жінки“ на шпальтах радянської жіночої преси“, In: Вісник Запорізького національного університету, серія: Філологія, № 1, Запоріжжя, 2007, с. 141–150.
- Радянська жінка [Журнал], (1920–1991).
- Сушкова, Олена, *Періодичні видання для жінок в Україні: динаміка розвитку та концептуальні особливості*, Видавництво СумДУ, Суми, 2009, 144 с.
- Maslow, A., *Self-actualizing and Beyond*. USA. Retrieved October 29, 2018 from: https://akravchenko.ru/uploads/Publikacii/Samoaktualizacija_A.Maslou.pdf

Мирослава МАМИЧ

Олена ШЕВЧЕНКО-БІТЕНСЬКА

WOMEN'S MAGAZINE AS AN OBJECT OF LINGUISTIC ANTHROPOLOGY

The article proposes the theoretical and practical principles of studying the language of women's magazine in the context of the „linguistic anthropology – linguistic culturology – linguistic stylistics“ correlation. The modern aspects of such research are differentiated on the basis of a comparison of the tasks of linguistic anthropology and linguocultural studies. It is suggested to consider the following aspects during the studying of the language of the media: modelling of the author's linguocultural types as a private person and the author as a social person (journalist, writer), as the subject of a journalistic work, as well as a character of literary fragments of text which are used in the publication; the establishment of the linguocultural typology of media genres, which reveals the communicative activity of the author-journalist; linguocultural differentiation of the hybridised content of the printed publication from the point of view of subcontent presentation in it, as well as value-axiological and conceptual-significant filling of texts of the journal edition. It is stressed that these aspects are closely correlated with the psycho-, socio-, and pragmalinguistic features of a person's presentation in the text. In this regard, archetypal and socially-active gender stereotypes are highlighted, whereas the actual material shows how they are embodied in the relevant texts.

Key words: *media genre, media text, linguocultural character type, verbal image of a woman, gender stereotype, linguistic sociotype, linguistic anthropology*

Pregledni rad

UDK 811.111'367.7

Sandra LUKŠIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

Republika Hrvatska

sluksic@ffst.hr

EXPLORING INTERPERSONAL COMPONENTS OF LANGUAGE IN A WORK OF FICTION

This paper investigates interpersonal meanings in a work of fiction created by the use of various modal expressions and the ideology that lies behind two different modal systems constructed in it. The analysis of modality is conducted on the corpus of the essay *A Room of One's Own* by Virginia Woolf within the framework of discourse analysis (DA) and pragmatics. Within DA the research is focused on the function of modal expressions in the overall discourse organization, while the pragmatic aspect is more focused on the dominant role of context in determining the meaning of frequently very polysemic modal expressions. The analysis comprises over 90 examples of modal use which all contain the pronoun *one* occupying the syntactic function of a subject. The paper investigates how *one* as a subject, which defocuses the agent, is linked to various modal expressions from the communicative-functional approach, when its semantics implies animacy and human behaviour, linking it therefore to the speaker and the expression of subjectivity. Various modal expressions, which can represent different modal systems, are being looked into from the aspect of different ideologies construed in the essay – possibility, probability, inference, obligation, permission etc.

Keywords: modality; modal expressions; discourse analysis; pragmatics; pronoun *one*

1. Introduction

Within systemic-functional approach modality is discourse oriented, which means linguistic as well as extra-linguistic contextual factors are taken into consideration, as opposed to traditional monolithic grammar approaches.

Modalization and *modulation*, the two main types of modality within this approach, refer to expressing non-categorical propositions with the help of various degrees of probability, possibility, necessity and prediction in case of *modalization*, which is restricted to what is called *epistemic* modality, *dynamic* modality and *evidentiality*. *Modulation* includes permission, obligation and volition and implies the speaker's control of events, unlike *modalization*. According to Halliday and Matthiessen (2004: 150) it actually refers to *root*, *deontic* and *boulomaic* modality. While *modalization* involves the writer's evaluation of the state of mind, *modulation* refers to the participant's attitude towards a process, i.e. his/her enthusiasm and willingness to take responsibility for a certain action.

Both types of modality represent a very useful tool in analysing linguistic features of a type of written discourse that considers views on an ideological plan, with an aim to persuade its readers, as is the case with Virginia Woolf's essay *A Room of One's Own*. *Modulation* or *deontic* modality is a modal system used to impose obligation, give permission and express prediction under speaker's control, with the intention of a change that will lead to approaching some standard or ideal. *Modalization* or *epistemic* modality refers to the writer's assumptions or evaluations of possibility and his/her commitment (or lack of commitment) to the truth of a proposition. More precisely, it expresses the speaker's/writer's reservations about the truth of a proposition, or its validity (Coates 1983: 18–20). These two domains of modality, which form different semantic ideologies, ranging from possibility and prediction (*epistemic* modality) to permission, obligation and volition (*deontic*, *root* or *non-epistemic* modality), can put into operation interpersonal components of language (speaker's evaluation of the probability and the attitude towards a proposition > *epistemic* modality; speaker's ability, volition and authority > *non-epistemic* modality) (Halliday 1970: 338).

2. Theoretical background

Different authors define modality in a similar way as „a speaker's attitude towards, or opinion about, the truth of a proposition expressed by a sentence“ (Simpson 1993: 47), as a means of expressing a degree of commitment to the truth of a proposition (Fowler 1996: 166–167), or a semantic information connected to the „speaker's opinion“ or „attitude“ towards a proposition (Palmer 1986:16). The same authors, however, suggest different types of modality, often causing difficulties in differentiating between them. Palmer (1986:18)

suggests a distinction between *epistemic*¹ and *non-epistemic* modality², whereas Simpson (1993: 47–49) opts for four types of modality, including *deontic*, *boulomaic*, *epistemic* and *perception* modality. *Boulomaic* and *perception* modality in Simpson's terms are actually subcategories or supplements to either *deontic* or *epistemic* modality: *boulomaic* modality is a subcategory of *deontic* modality, expressing the speaker's wish or desire (*I wish...*, *I hope...*, *I regret...*), and *perception* modality is a supplement to *epistemic* modality, expressing the degree of commitment to the validity of a proposition based on some reference to human perception (Simpson 1993: 50)³, usually visual.

Traditional approaches to exploring modality link this category of language meaning exclusively to the use of modal auxiliary verbs which have always been considered the most important means of expressing either *epistemic* or *non-epistemic* modal meaning. However, modal auxiliaries are not the only means of expressing certain types of modality. There are many other language resources which represent a means of construing modal systems in English language: modal adjuncts, such as modal adverbs used to reinforce the truth of an utterance, which Quirk et al. (1983: 583) refer to as emphasisers⁴ (*obviously*, *really*, *certainly* etc.). Other resources include constructions with the verb *to be* (*be anxious to*, *be supposed to*, *be keen to*), lexical verbs (*believe*, *think*, *know*), adjectives and nouns (*clear*, *sure*, *true*, *truth*, *belief*, *proof*), as well as structures where modal interpretation is covert and implied by the semantic structure of the whole sentence (*One just doesn't do things like that*). All the above mentioned language resources represent a means of construing the two modal systems in English language, which reflect the interpersonal meaning. Accordingly, Halliday (1994: 357) defined modality (*modalization*) within the systemic-functional approach as a main constituent of the interpersonal metafunction of language, used to establish, maintain and specify the relationship between the members of a certain social community. Halliday differentiates between the two types of modality within the systemic-functional approach, one of which is *modalization*, and the other is *modulation* (Eggins 1994: 178–179).

In this paper we attempt to look into Woolf's construction of an interpersonal relationship with her readers, in which the reader adopts a particular textual role and is assigned a complementary role the author wishes him to adopt in his turn (Halliday and Matthiessen 2004: 106). This means that inter-

¹ *Epistemic* modality is also referred to as *persuasiveness* or *inferentiality* (Vuković 2014: 38).

² *Non-epistemic* modality is further divided into *deontic* and *dynamic* modality, which are used to express either obligations or abilities and skills.

³ *It is clear that you are wrong./ You are clearly wrong.*

⁴ Emphasisers are a subtype of subjuncts which express the semantic role of modality.

personal meanings created by the writer play a role in building her image and open up a discursive space within which the reader can either accept, or deny writer's propositions.

3. Methodology

This paper deals with exploring the aspects of modality within the interpersonal metafunction of language in the corpus where the most frequent modal auxiliaries *can*, *cannot*, *could*, *would* and *must* are predominantly found in sentences with the pronoun *one* in the syntactic function of a subject. The material was manually processed to find items expressing modality and the data collected for this research show that modal verbs used in sentences with *one* as a subject sometimes reflect external imposition of choices, and sometimes participants' subjective beliefs. Interpretations are varied and related to either participant's distancing from the utterance or to portraying his/her claims as general truth.

The analysis of sentences expressing modality and containing pronoun *one* in subject position provide excellent insight into the type of processes usually modalized by one of the previously mentioned modal operators, considering that the majority of modal verbs can be used to express two or more modal meanings, often interconnected. This implies an exceptional semantic complexity of modal verbs and modal expressions in general, manifested through their nuanced meanings, and no absolute semantic differences between modal verbs, which can be congruent. Therefore, the immediate linguistic context is of immense importance when it comes to distinguishing the true meaning behind each modal verb and mutual relations between them (Palmer 1986).

Our approach to the study of various types of modal use in this particular corpus is based on a synergy of models suggested by Coates (1983) and Palmer (1986), which is complementary to the classification of modality within the systemic-functional framework, comprising subjective and objective modality. Subjective modality is usually realized by either mental processes in the first-person present tense (*I think / I reckon / I suspect*), or relational processes (*I'm convinced / I'm sure*), which the speaker is implicitly involved in and is morally responsible for his/her judgments. Objective modality is usually expressed by using one of the modal adjectives (*It's likely / It's certain*), or by nominalization of probability (*There is no possibility / There is no need*), by which the speaker is detached from his/her commitment to the modal judgment (Martin 1997: 68–69). Halliday (1994: 362) believes such explicit forms of subjective and objective modality are inherently metaphoric

in nature and emphasize the narrative point of view. Psychological point of view, first introduced by Fowler (1986: 127–147), is connected to the two main types of modal systems, which enable the speaker/narrator to achieve important communicative functions, including commenting on and interpreting reality (*epistemic* category) and intervention which leads to a change of events (*deontic* category). When looking into the psychological point of view, we are concerned with the question of the observation of narrative events: whether the observer is the narrator, the author or the character (ibid.: 134).

In this analysis it is hypothesised:

a) Woolf combined *epistemic* and *non-epistemic* modal systems in a narrative discourse where the narration is in the first person and the subjective point of view prevails;

b) *epistemic* modality is more represented in the corpus, since this literary genre can be read as an academic article, sharing many similarities with the academic type of discourse (its informative application, critical review of a sensitive subject of women and fiction, a speculative way of dealing with the topic, etc.). On the other hand, *epistemic* modality is very frequent in academic prose (Butler 1994), as well as the *immunization* strategy and the *hedging*, which represent an important linguistic means of reducing personal responsibility within this modal system;

c) since *epistemic* modality is typically subjective in nature, and subjectivity is the main feature of modalized utterances based on thought, mental processes will be more frequently *epistemically* modalized than other processes (material processes, for example);

d) our efforts to properly tag modalized processes within the corpus will depend not only on our linguistic starting points, but will to a large degree also be focused on the contextual framework. The meaning of each modal domain cannot only be the question of a linguistic category; it is connected to the way we experience the world around us and act in our physical and social surrounding;

In light of this, we investigated more than 90 instances of modalized processes in the essay, in which the syntactic position of a subject is occupied by the pronoun *one*. The aim was to show which processes are modalized within each modal system and why, how pronoun *one* as a subject can be interpreted according to the typology suggested by Wales (1980b), what the true meaning behind each modal expression in the analysed discourse discovers about the ideology of the essay, and what possible readings can the reader choose from.

4. Results

4.1. *Types of modalized processes and their reading within the epistemic modal system*

The results of the analysis show that most frequent modal verbs used to modalize processes listed in Table 1. are the auxiliaries *could*, followed by the verbs *would*, *might* and *may*. There is one instance of the *epistemic* use of the verb *seem* (*one seemed alone*) and the construction *one was to do*. All the aforementioned modal auxiliaries are accompanied by the pronoun *one* in subject position. Mental processes are the most represented *epistemically* modalized processes, which is in accordance with the aforementioned hypothesis (c).

Table 1. Types of epistemically modalized processes

Epistemic modal processes	Frequencies
Mental processes	21
Material processes	16
Verbal processes	9
Relational processes	8
Behavioral processes	1

4.2. *Types of modalized processes and their reading within the non-epistemic modal system*

This modal category generally expresses permission, prohibition, obligation and necessity in terms of freedom of action (*deontic* modality) and volition of the subject to perform an action using their own energy (*dynamic* modality) (Coates 1983: 245). However, the meaning of a particular modal domain is not only the question of a linguistic category, it is also connected to the way we experience reality and act in a physical and social surrounding (hypotheses *d*). Therefore were the linguistic aspects of the analysis strongly supported by the contextual framework in our efforts to properly tag instances of modalized processes in which the pronoun *one* has the syntactic function of the subject. There are instances of modalized processes where it is not entirely clear whether they express *epistemic* or *non-epistemic* modality, since different modal domains can be congruent or overlap to a large extent. This necessarily results in extreme flexibility of the pragmatic meaning of certain modal expressions, which makes accurate and precise interpretation very difficult (ibid.: 16).

In our analysis we determined the processes modalised within the *non-epistemic* modal domain according to some general contextual and syntactic features suggested by Coates (1983), Auwera and Plungian (1998) and Nuyts (2001). The results presented in Table 2. show the highest frequency of the types of processes modalised within the *non-epistemic* modal category: most frequent *non-epistemic* modal processes are mental and material processes, followed by verbal processes, only one behavioral process and no recorded relational processes.

Table 2. Types of *non-epistemically* modalized processes

Non-epistemic modal processes	Frequencies
Mental processes	18
Material processes	16
Verbal processes	4
Behavioral processes	1
Relational processes	Ø

5. Discussion

It is surprising that material processes are at the very top of Table 1, because this type of processes is usually not *epistemically* modalized. The reason is that material processes express very concrete physical actions, and *epistemic* modality constructs the world with a nimbus of unreality, expressing a degree or a level of knowledge, ignorance or belief that belong either to the narrator or the author. Material processes in this analysis are expressed by a) verbs of abstract doing, where pronoun *one* is a passive actor (*do, accept, state, find, continue, fail, collect* etc.) and b) verbs of movement away from the subject (*go, leave*). These processes mostly express actions which the subject (*one*) can/could do within some hypothetical time.

Another peculiarity recorded in Table 1. refers to only one instance of *epistemically* modalized behavioral process, expressed by the verb *sit*. This type of processes represents human behaviour at the border between material and mental processes. They are more closely related to „doing“, typical of material processes, than to „sensing“, which is more typical of mental processes. However, „doing“ expressed via a behavioral process can turn into a type of mental or even verbal process.⁵ The subject in this case has a passive

⁵ Behavioral processes in fiction prose introduce direct discourse and add behavioristic features to verbal processes.

role, representing a conscious human being whose behaviour is a hypothetical assumption considering external conditions. This fully complies with Halliday's definition of behavioral processes as a type of process which represents external manifestations of internal state of mind, or the action of the processes of consciousness (*lost in thought*) and physical conditions (sitting, body posture) (Halliday 1994: 107).

(1) There one might have sat the clock round lost in thought.

Mental processes are the most frequently *epistemically* modalized processes, since *epistemic* modality is typically subjective in nature, and subjectivity is the main feature of modalized processes based on thought. Within *epistemically* modalized processes certain verbs expressing mental processes have been used as *hedges* to decrease responsibility of the subject: *conclude*, *suppose* and *generalize*. These verbs represent *epistemic* lexical verbs of assessment, which express mental processes whose semantic domain includes a speculative and deductive function. Opposite them there are *epistemic* lexical verbs of evidentiality, which are based on sensory evidence of the subject or the information given by other people: *see*, *feel* and *hear*. Together with the subject *one*, which is also considered a *hedging* device⁶, they verify the utterance and make the reader believe that all the claims, beliefs and conclusions are imposed by facts and are not a reflection of personal views. Clyne (1987) claims that *hedging* performative verbs such as *conclude*, *suggest* and *show* is a means of *immunization* which strongly reduces the fear of criticism and the risk of confrontation. Since the essay *A Room of One's Own* can be considered an academic type of discourse (informative use, critical review of a sensitive topic – women writing fiction, a speculative way of dealing with the topic and an expository type of discourse), the strategy of *immunization* and *hedging* is quite obvious. The writer's voice can be read through the narrator expressing her claims about the legitimacy of the conclusions based on the past and the present events, as well as on her own experience, knowledge and emotions. The pronoun *one* as the subject in these processes refers to an apparently missing author, who with the narrator's help guides the reader through the discourse of the essay, manipulating in this way the structure of his/her knowledge.

⁶ Using certain pronouns and avoiding other is a very important *hedging* device in discourse (Markkanen and Schröder 1997).

(2) And one must conclude⁷ that it would be a thousand pities if it were hindered or wasted, for it was worn by centuries of the most drastic discipline, and there is nothing to take its place.

Verbal processes, modalized by some *epistemic* modal verbs, are expressed by verbs *say*, *swear* and *question*. Processes like speaking, convincing, explaining, questioning etc. are symbolic processes construed in human mind and realized by the above mentioned verbs. These processes modalized within *epistemic* modal domain express an estimation of possible or probable communication which implies a subject's awareness of certain facts based on personal knowledge, tradition or opinion. The subject responsible for processes that can/could be or could have been verbalized is an impersonal „someone“ which enables the narrator/author to avoid taking responsibility directly. Constructions such as *one might be talking* or *one could say nothing of the sort* refer to a subject „Sayer“ who is not capable of making an utterance or expressing a view, although the subject is in direct interaction with words that, however, describe events and situations out of his/her reach:

(3) No, one could say nothing of the sort.

Relational processes, expressed by verbs *be*, *set to* and *name*, are usually considered to express a type of processes in which the change takes place in an inert manner, lacking ability, strength or energy on the part of the subject. As opposed to material processes, this type is interpreted as static and expressing relations arising from external and internal experience. Within the *epistemic* modality they are mostly expressed by the verb *be* and are used in establishing a relationship between the two entities. It is claimed for something or somebody to be/to have been something else: *one might be merely lazy minded*, *one must have been something of a firebrand*. In all found examples where relational processes are expressed by the verb *be*, pronoun *one* is the „Carrier“ of an attribute, usually qualitative in nature and expressed by one of the adjectives and/or adjective phrases such as *angry*, *woman-manly*, *man-womanly* and *lazy minded*. These represent some kind of a quality which the subject should, could or must have possessed. Relational processes are in most cases expressed as a condition (*one would have not been angry*), or a change (*one could set that humming noise to words*), while the subject mostly „carries“ characteristics anchored in both external and internal experience (consciousness, reasoning, imagination):

⁷ Hyland (1996: 481) calls lexical verbs *suggest*, *believe*, *conclude*, *show* and *appear* *epistemic* judgement verbs and claims they function as *hedges*, which means linguistic devices used by the narrator/author to 1) express uncertainty towards propositions made, 2) increase their politeness and social acceptability in order to avoid conflicts between the narrator/author and their audience.

(4) Could one set that humming noise to words?

Apart from modal auxiliaries, processes listed in Table 1. are also modalized by certain modal adjuncts. Within traditional grammar approaches these word forms are described as having a threefold effect on the evaluation of the validity of the statement: emphasizing (*certainly*), approximating (*probably*) or restricting effect (*only*) (Quirk et al.: 1985). One modal adjunct, typically used in speculative modal contexts is *almost*, which belongs to a group of so called *degree adjuncts* and their subcategory of *intensifiers*, giving a modified verb an approximative meaning:

(5) One could almost do without dinner after such a luncheon.

Processes like the one shown in example (5) are often modalized by some of the other *epistemic* modal adjuncts including *possible*, *probably* and *perhaps*. These signify activities and actions which the subject (pronoun *one*) can or could do, to ensure a change of state of being or identity in some hypothetical time. Processes modalized in this way and expressed by certain verbs of doing (*do*, *accept*, *state*, *find*, *continue*, *fail*, *prove*, *collect* etc.) express activities not performed at the time being, although they could be; however, it remains unclear when. Consequently this implies a much lower degree of responsibility of the subject:

(6) Perhaps with the help of the poets one could.

Mental processes are mostly modalised with the *non-epistemic* modal auxiliary *can*, which expresses either *deontic* possibility or *dynamic* ability, especially with verbs expressing perception (*see*, *hear*, *feel*, *sense*) and cognition (*think*, *understand*, *remember*). Negative modal auxiliary *cannot* is exclusively linked to expressing *non-epistemic* modality, whereas *could not* is in a large percentage an *epistemic* modal verb. Modal auxiliary *can*, according to Coates (1983: 19), has no *epistemic* meaning, which we basically agree with (we found no *epistemic* meaning of this auxiliary in the corpus), although it should be noted firm boundaries between *epistemic* and *non-epistemic* readings of certain modals (*can* and *may*) are sometimes very unclear and are subject to overlapping. They can express different meanings that cross the boundaries between the two modal categories and are properly interpreted only within the context:

(7) At any rate, when a subject is highly controversial – and any question about sex is that – one cannot hope to tell the truth.

(8) One can only show how one came to hold whatever opinion one does hold.

In both examples the pronoun *one* is accompanied by *non-epistemic* modal auxiliaries *cannot* and *can*, which aim to express an objective *non-epistemic* modality directed at an event influenced by circumstances and inde-

pendent of the subject. The subject is contextually bound referring to people who include the narrator, her public and all the readership involved in an emotional mental process expressed by the verb *hope*. The expression *at any rate* can be interpreted within the interpersonal metafunction of language as a modal adjunct representing a type of comment on the previous discourse.

In example (8) the process (*show*) is emphasized by the modal adjunct *only* and modalized by the modal auxiliary *can* which together express the intensity of narrator's stream of thought. Her thoughts are the result of an objective state of affairs, conditioned by external influences, not subjective beliefs.

The modal auxiliary *may* can regularly express both *epistemic* and *non-epistemic* modality, notably its core meaning refers to *epistemic* possibility. However, when it expresses *non-epistemic* modality, it usually refers to very formal contexts. In our analysis two instances of the modal auxiliary *may* were found, referring to *deontic* modality, modalising two different processes and accompanying the subject *one*, whose referents are *I* + other people:

(9) It is useless to go to the great men writers for help, however much one may go to them for pleasure.

(10)...and whatever the value of unmitigated masculinity upon the state, one may question the effect of it upon the art of poetry.

The modal auxiliary *must* belongs to the so called *high value modals* (Halliday 1994)⁸ and is used to express strong obligation. In this analysis two typical grammatical structures including *must* were found: 1) *must* + infinitive and 2) *must* + have + past participle. *Must* can also have both *epistemic* and *non-epistemic* meaning, depending on whether it expresses necessity (its nuanced meanings can refer to inference and certainty of facts), or obligation, compulsion or demand. Its *non-epistemic* (*deontic*) meaning is quite undetermined, so Palmer (1990) created two subcategories of *non-epistemic* modality in order to try to define the domain more precisely. Palmer (ibid.) differentiates between *deontic* and *dynamic* modality, in which the speaker is (not) the source of obligation. Palmer (ibid.: 91), however, admits there is no clear cut between the two meanings, although „the distinction *deontic* vs. *dynamic* facilitates description of the relationship between *must* and *have (got) to*.“ Coates (1983) claims *must* expresses an *epistemic* meaning whenever speaker's beliefs are referred to in structures *I think* and *have/be* + present/past participle. *Epistemic must* usually expresses speaker's assessment of the validity of what has been said, based on logical conclusion about known facts. *Deontic must* is also strongly related to the speaker, leaving an impression of imposing the

⁸ *High value modals* express very strong opinions in the discourse, reflecting the dominance of a particular social status and the speaker's personality.

obligation on the speaking subject him-/herself. It is therefore strongly related to the speaker's/narrator's point of view, and in assertive sentences it is used to express necessity and strong advice or command to him-/herself or to other people. In this analysis the structure *must* + infinitive prevails, expressing *deontic* modality in most instances, and almost all modalized verbs express material processes (*one must strain off, one must do, one must submit, one must read, etc.*). Grammatical structure containing the modal auxiliary *must* and the infinitive is closely connected to expressing *deontic* meanings, which can be explained by the fact that *deontic* modal verbs are generally performative (Palmer 1986: 98) and the speaker clearly takes responsibility for imposing obligation or necessity.

From the point of *non-epistemic* modal system the discourse of the essay becomes more obligatory, much stronger and more convincing, referring to the subject's intensions and wishes, as well as imaginary situations. Actions within this modal domain can be classified as static portrayals of internal states and mental acts (*think, realize, remember*). The portrayals of mental states can be interpreted as frames used to determine the internal potential for external action (Halliday and Matthiessen 2004: 208). Hodge and Kress (1993: 92) claim that first person utterances express first-hand reliability and an indisputable authority. If the subject is in the third person, distance and detachment are expressed, which can give the utterance a strong sense of impersonality. The modal value does not depend on the assessment coming from the first person experience, which means the first person subject *I* actually restricts the scope of utterance, while the third person subject *one* is a neutral transmitter whose utterance is presented as authoritative. It follows: the more ambiguous the subject, the greater the authority of the proposition.

6. Conclusion

Although both modal domains are combined in the essay *A Room of One's Own*, *epistemic* modality prevails, and the discourse of the essay is pervaded by uncertainty. In the foreground comes the narrator's attempt to interpret her perceptions and give sense to the reality surrounding her. The dominance of the *epistemic* modality in the discourse implies greater insecurity of the subject in relation to events and participants, but also a certain amount of cynicism towards them (Simpson 1993: 58). Pronoun *one* in the position of the syntactic subject can mostly be tagged as generic-egocentric, which means that in most instances its referents include the first person pronoun *I* and other people, so it can hardly be called impersonal *one*. Impersonality would suggest the absence of a person, which is contrary to who this pronoun

refers to – a human being. Although this human is seemingly out of focus, he/she is present, and this presence consequently expresses intersubjectivity. The narrator's/speaker's experience extends to other people who should be able to imagine themselves being in the same or similar situations showing empathy. These strategies of expressing solidarity are indicators of interpersonal (intersubjective) functions, because by involving the speaker and the listener (the writer and the reader) into a narrative experience, the expressive power of discourse is reinforced (Scheibman 2007).

LITERATURE

- Auwera, Johan van der and Plungian, Vladimir, „Modality's Semantic Map“. In: *Linguistic Typology* 2, 1998, p. 79–124.
- Butler, Christopher, *Early Modernism: Literature, Music and Painting in Europe, 1900–1916*, Clarendon Press, Oxford, 1994.
- Clyne, Michael, „Cultural differences in the organization of academic texts: English and German“. In: *Journal of Pragmatics* 11(2), 1987, p. 211–247.
- Coates, Jennifer, *The Semantics of the Modal Auxiliaries*, Croom Helm, London, 1983.
- Eggins, Suzanne, *An Introduction to Systemic Functional Linguistics*, 2nd edition, Continuum, New York and London, 2004.
- Fowler, Roger, *Linguistic Criticism*, Oxford University Press, Oxford, ©1986, 1996.
- Halliday, M. A. K., „Language as Seen from a Consideration of Modality and Mood in English“. In: *Foundations of Language* 6(3), 1970, p. 322–361.
- Halliday, M. A. K., *An Introduction to Functional Grammar*, Edward Arnold, London, 1994.
- Halliday, M. A. K. and Christian M. I. M. Matthiessen, *An Introduction to Functional Grammar*, 3rd edition, Hodder Arnold, London, 2004.
- Hodge, Robert and Kress, Gunther, *Language as Ideology*, 2nd edition, Routledge, London, 1993.
- Hyland, Ken, „Nurturing hedges in the ESP Curriculum“. In: *System* 24(4), 1996, p. 477–490.
- Markkanen, Raija and Hartmut Schröder eds., *Hedging and Discourse: Approaches to the Analysis of a Pragmatic Phenomenon in Academic Texts*, Walter de Gruyter, Berlin and New York, 1997.
- Martin, Jim R., Christian Matthiessen and Clare Painter, *Working with Functional Grammar*, Arnold, London, 1997.

- Nuyts, Jan, *Epistemic Modality, Language and Conceptualisation: A cognitive-pragmatic perspective*, Benjamins, Amsterdam, 2001.
- Palmer, Frank Robert, *Mood and Modality*, Cambridge University Press, Cambridge, 1986.
- Palmer, Frank Robert, *Modality and the English Modals*, Longman, London, 1990.
- Quirk, Randolph et al., *A Comprehensive Grammar of the English Language*, Longman, London, 1985.
- Scheibman, Joanne, „Subjective and intersubjective uses of generalizations in English conversations“. In: *Stancetaking in Discourse: Subjectivity, evaluation, interaction*, ed. by Robert Englebretson, John Benjamins, Amsterdam, 2007, p. 111–138.
- Simpson, Paul, *Language, Ideology and Point of View*, Routledge, London and New York, 1993.
- Vuković, Milica, „Strong epistemic modality in parliamentary discourse“. In: *Open Linguistics* 1, 2014, p. 37–52.
- Wales, Katie, „‘Personal’ and ‘indefinite’ reference: the users of the pronoun *one* in present-day English“. In: *Nottingham Linguistic Circular* 9(2), 1980b, p. 93–117.
- Woolf, Virginia, *A Room of One’s Own*, Vintage, London, [1929] 2011.

ISTRAŽIVANJE INTERPERSONALNIH KOMPONENTI JEZIKA U PROZNOM DJELU

U radu istražujemo interpersonalna značenja u proznom djelu nastala uporabom različitih modalnih izraza i stvaranjem ideologija koje se kriju iza dvaju različitih modalnih sustava konstruiranih u njemu. Analiza modalnosti provodi se na korpusu eseja *A Room of One’s Own* Virginije Woolf u okviru analize diskursa (AD-a) i pragmatike. U okviru AD-a istraživanje je usmjereno na funkciju različitih modalnih izraza u cjelokupnoj organizaciji diskursa, dok je pragmatički aspekt više usmjeren na prevladavajuću ulogu konteksta u određivanju značenja često vrlo polisemnih modalnih izraza. Analiza obuhvaća preko 90 primjera uporabe različitih tipova modalnosti u kojima se na mjestu sintaktičkog subjekta nalazi zamjenica *one*. Istražujemo na koji način je zamjenica *one*, koja inače defokusira vršitelja, povezana s različitim modalnim izrazima s komunikacijsko-funkcionalnog stajališta. Poznato je da semantika ove zamjenice podrazumijeva živost i ljudsko ponašanje, povezujući ju tako s govornikom i izrazima subjektivnosti. Različiti modalni izrazi koji predstavljaju različite modalne sustave sagledavaju se s aspekta raznih

ideologija konstruiranih u eseju, a uključuju mogućnost, vjerojatnost, zaključivanje, obvezu, dopuštenje itd.

Ključne riječi: *modalnost, modalni izrazi, analiza diskursa, pragmatika, zamjenica one, komunikacijsko-funkcionalni pristup*

Pregledni rad

UDK 821.163.4.09-93-31

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

ROMANESKNA TRILOGIJA ŽARKA VUČINIĆA ZA ĐECU I MLADE

Motivi fantastike, koji predstavljaju sredstvo da se pobjegne od opore stvarnosti, pošeduju dublju umjetničku funkciju – nanosi fantastičnog sublimiraju ideju o smislu života i čovjekovoj misiji u njemu. Bajka teži da stvori svijet ljepote, bogatstva i sjaja, koji će opustiti i odmoriti, u čitaocu ili slušaocu izazivajući ošecanje divljenja i uživanja.

U umjetničkim bajkama ljudski svijet najčešće predstavlja mladi, pa one stoga čine himne ili ode podvizima mladosti koje uče mališane da u najtežim životnim okolnostima sačuva-ju vedrinu, optimizam i potrebu da pomognu drugom čovjeku. Fabula je u epilogu humano intonirana, a svaki korak u akcijama junaka predstavlja po jednu etapu na putu ka dobru i sreći. pisci crnogorske književnosti u bajku unose sve više alegorije i filozofije, kako bi pomogli svojim čitaocima da prođu u kompleksan svijet zagonetki života, a njihova naracija je obogaćena poniranjem u psihička stanja junaka.

U neobičnoj formi fantastičnog romana u kojem su glavni junaci životinje, Žarko Vučinić je publikovao jedinstvenu narativnu trilogiju sa ekološkom tematikom. U radu *Romaneskna trilogija Žarka Vučinića za decu i mlade* autorka Sofija Kalezić-Đuričković čitaoce upoznaje sa motivikom i porukama ove trilogije koja se sastoji od posebnih izdanja nazvanih – *Čudesni svijet puha Đorđa*, *Puh Đorđe duhovi triftara* i *Puh Đorđe u zamci Spiridona Ledenog*.

Ključne riječi: književnost, deca, mladi, roman, puh, fantastika, ekologija

Žarko Vučinić je jedan od najtalentovanijih autora tzv. srednje generacije koji je posljednjih godina objavio knjige priča sa motivima bajkovne fantastike – *Čudesni svijet puha Đorđa*, *Puh Đorđe i duhovi triftara* i *Puh Đorđe u zamci Spiridona Ledenog*. Njegove knjige namijenjene deci i mladima je objavilo izdavačko preduzeće Gligorije Dijak iz Podgorice (za izdavača Sonja Živaljević), 2016, 2017. i 2018. godine. Prvi tom knjige o puhu Đorđu je ilustrovala Ivana Vujošević, drugi Anastasija Kostić i Dragoslav Dedić. Treći tom je ilustrovao D. Dedić, dok je grafičko oblikovanje izvršila A. Kostić.

U zborniku radova književnog kluba *Grlica* (glavni i odgovorni urednik Borislav Jovanović, Mojkovac, 2016) Vučinić je zastupljen poglavljem iz prvog toma trilogije – *Mudri Vićentije i njegov đak Đorđe*, dok je u časopisu Saveza književnika u otadžbini i rasijanju *Sazvežđa* (Novi Sad, 2018) predstavljen poglavljem iz drugog toma – *Triftari*. Apsolventkinja na Visokoj školi za strukovne studije u Aleksincu, Jelena Đokić je odbranila diplomski rad pod nazivom *Romani za decu Žarka Vučinića* proljeća 2018. godine.

Na prvom festivalu knjige – humanistike, kulture i umjetnosti u Crnoj Gori „FesK Kotor“ održanom krajem decembra 2018. godine, izdavačka kuća Gligorije Dijak je dobila priznanje za inovativno-obrazovnu praksu za publikovanje Vučinićeve romaneskne trilogije namijenjene deci i mladima.

Svoju kratku biografiju Vučinić je izložio u prvom tomu trilogije o puhu Đorđu: „Rođen sam 1972. godine u Beogradu, a svake godine sam sa djedom dolazio u kanjon rijeke Tare, u selo Gostilovinu, koje se nalazi baš na ulazu u kanjon rijeke na Proščenskim planinama“, izjavio je Vučinić u intervjuu publikovanom u *Vijestima*. „Zavolio sam tu prirodu i zbog toga sam diplomirao šumarstvo. Ideja mi je bila da na maštovit i duhovit način opišem zajedništvo živih i mitskih bića u borbi protiv uništenja planete. Istovremeno, priča o duhovima triftara koji nas štite je eho majke prirode što odzvanja kanjonom Tare i šalje poruku čitaocima da se mudro i sa uvažavanjem ophodimo prema svakom živom biću“. ¹ Životni put je autora 2000. godine doveo u Podgoricu, đe danas živi i radi.

Na početnoj stranici svoje prve knjige Vučinić je istakao: „Posvećeno jednom dedu koji je znao šta je važno, dvojici mangupa što vole kupanje u Tari, ženi sa ljubičastim očima i onima koji više ne dolaze, ali su tu“, ² čime je tematiku i smisao ovog romana mozaičkog karaktera doveo u vezu sa sebi najbližim ljudima, koji predstavljaju njegovu širu i užu porodicu.

U uvodu prve knjige, pisac naglašava da je svoje djelo posvetio onima koji su skrajnuti od društva i sami zaboravili da čine sastavni dio prirode, kao

¹ *Žarko i Đorđe zovu u prirodu (Originalna promocija Proščenskih planina)*, razgovor vodila Željka Vučinić, *Vijesti*, rubrika *Kultura*, nedjelja, 22. oktobar 2017, str. 11.

² *Žarko Vučinić: Čudesni svijet puha Đorđa*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2016, str. 7.

i poslovnim uspešnim ljudima, koji jedva čekaju da skinu svoje kravate i uniforme, pa da tokom vikenda osete blagodeti opuštenog i rasterećenog života koji će im „napuniti baterije“ do sljedećeg ljeta. Ali više od svih drugih, on je svoje bajke posvetio: „onima koje upijaju naše radosti, suze, kopiraju nas, gledaju očima punim želje da čuju nešto novo. Neće ih zaobići šareni ekrani, ali dajmo im malo šarenih polja i usnulih planina! Neka dotaknu zemlju i oslušnu rijeku. Dajmo im čarobne priče, drevne legende, zagolicajmo im maštu. Nemamo vremena (možda ni mašte) da pričamo priče djeci za laku noć. Naši anđeli zatvaraju oči i ulaze u snove zahvaljujući video igricama. A gdje smo mi, roditelji?“³

Od početnih poglavlja prvog toma trilogije, nazvanih *Puh Đorđe i Striborova tajna*, preko središnjih – *Crveno kao krv junačka*, *Paprat i trska* i *Tajna nevidljive djevojke*, do završnih – *Borba i San ili...*, Vučinić priča mališanima zanimljive priče o realnim i imaginarnim junacima, od đeda Milete i drvodjelje Milinka do malenog Vićentija, sina Žirka Velikonosog, kralja Potarskih patuljaka.

Porodica puha Đorđa, njegovog tate Stribora i mame Elvire Gricković prolazi kroz neobične avanture, čiji je siže sa po dva stiha opisan nakon naziva svakog poglavlja, npr: *Tavan pokraj rijeke njegov bješe stan / to je puh sa greškom što ne zna za san; Iz šume pomoć stiže, bradata i stara / Rastanci su tužni, drugarstvo se stvara; U koštac se uhvati zlo i dobro svijeta / Od ovoga okršaja zavisi Planeta...*

Ovakvom modernom koncepcijom i kompozicijom romana, rasterećenom i predstavljenom putem kombinovanja proze i poezije, Vučinić se pokazuje kao osoba koja pouzdano poznaje dječju psihu i njihove čitalačke potrebe, te koja im ne nudi štivo koje potejenjuje ili premašuje njihove uzrasne i interesne sfere.

Kroz poglavlja koja nijesu duga i fabulativno opterećena (u proseku iznose oko dvije i po strane, upotpunjene maštovitim i živopisnim ilustracijama), on „plete“ interesantne događaje glavnih i sporednih junaka, pa mladim čitaocima ne predstavlja problem da do epiloga iščitaju ovako zanimljivo osmišljenu fabulativnu i motivsku strukturu. Ona je često postignuta gradativnim nizananjem događaja, ali i „pričom u priči“ u kojoj slast i ljepota pričanja počiva na digresijama.

Za drugu knjigu iz ovog ciklusa – *Puh Đorđe i duhovi triftara*, Vučinić je dobio nagradu za najbolju knjigu za decu objavlvenu u 2017. godini koju dodjeljuje Udruženje crnogorskih pisaca za djecu i mlade. Vlastitom temom,

³ Žarko Vučinić: *Uvod*, autorski uvod u zbirku umjetničkih bajki *Čudesni svijet puha Đorđa*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2016, str. 7.

nacionalnim crnogorskim motivima koji odišu specifičnošću pejzaža, opisima Prošćenskih planina i živim dijalogima junaka, kao i legendama koje pamte najstariji stanovnici ševera, ova knjiga u još intenzivnijoj mjeri potencira kako značaj poznavanja najskrivenijih djelova Crne Gore, tako i dubokog pijeteta prema njenoj tradiciji.

Nakon prve knjige o puhu Đorđu, koja je uspješno predstavljena u 2016. godini, čime je privukla pažnju stručne i šire javnosti, autor je novom knjigom o nestašnom šumskom stanovniku nastavio da promoviše ljepote crnogorskih planina i kanjona, te očuvanje prirode, ljubavi i prijateljstva. Vučinić je u ovoj savremenoj ekološkoj bajci opisao ljubav prema bisernoj Tari i mističnom predjelu kojim je okružena. Okupan rajskim bojama i legendama predaka, život njegovih stanovnika je neodvojiv od života Prošćenskih planina:

„Mašta me povede poput iskusnog tragača kroz tajanstveni teren“, Vučinić piše u uvodu svoje druge knjige. „Slike skrivenog raja pored plahovite rijeke osvajaju prostor pun knjiga. Treptaj u kome se osjećam blaženo. Koliko je samo generacija ljudi, životinja i drveća utkano u planine Prošćenskih vila? Nepresušni izvor suživota sa prirodom i beskrajni horizont mudrosti“.⁴

Od poglavlja *Buđenje* i *Idol* do završnih – *Niz bistru rijeku* i *Koliko je sati?*, Vučinić je drugom knjigom ovog ciklusa dokazao da najveće čudo prirode predstavljaju biljke jer u njegovoj prozi drveće razgovara i emituje raspoloženja putem mirisa, boja i treperenja lišća. Zato su najčešća stilogena sredstva sa kojima se čitalac može sresti u njegovim romanima za najmlađe personifikacija, onomatopeja i gradacija. Intonacija kojom su ovi romani za djecu pisani lirski je nježna, a istovremeno na ošetljivu čitalačku publiku oni djeluju svojim pedagoškim značenjem i porukama.

Jezik Vučinićevih bajki o Đorđu puhu je u ravni fantazije, a ipak mališanima razumljiv, što on postiže vještim i znalčkim izborom umjetničkih prizora i povezivanjem situacija koje uvijek rađaju nove. Naracijom, opisima iznenadnih susreta junaka, stvaranjem neobičnih slika – često se služi simboličnim i asocijativnim jezikom. Svojim literarnim umijećem otvara do tada skrivene prostore, podižući čudesnu zavjesu dječje imaginativnosti. On piše o šumskim životinjama koje prenose poruku od opšte važnosti – o ljubavi i vrijednostima koje nas oplemenjuju.

„Ako književno djelo izražava dječji svijet“, konstatuju Muris Idrizović i Dragoljub Jeknić, „ako to čini jezikom i stilom njemu prihvatljivim, ako su djeca subjekti, ako se bavi cjelinom njihovog postojanja, onda će mali čovjek prihvatiti takvo djelo bez obzira na naslovljavanje za djecu i odrasle. Ako

⁴ Žarko Vučinić: *Uvod*, autorski uvod u zbirku umjetničkih bajki *Puh Đorđe i duhovi triftara*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2017, str. 5.

toga nema, uzaludan je trud, pisac se neće približiti njemu samo zato što mu namjenjuje knjigu i što pokušava da se uvuče u njegov čarobni svijet. Bitno je da je umjetnost, da je ostvarena maštom koja je poziv na iskustvo, poziv u stvarnost, mada može biti i bijeg od stvarnosti kad mlađem čitaocu pruži iluziju oslobađanja iz njegovih granica pojmovanja i iskustva. Sve to ne znači da se knjiga za djecu kloni vaspitanja, pouke i poduke, važno je da to čini umjetničkim postupkom“.⁵

Da knjige za najmlađe Žarka Vučinića posедуju i praktični značaj u smislu upoznavanja dece sa prirodnim ljepotama i uspostavljanja njihove duhovne i fizičke harmonije kroz druženje sa prirodom, dokazuje i postojanje edukativne radionice *Priroda, djeca, mašta – učimo uz puha Đorđa*, namijenjene za mališane od devet do trinaest godina, koju je on osmislio. Koncept radionice je sadržan u tome da se kroz promociju knjiga na savremen i originalan način mladima približi značaj prirode, prijateljstva i ljubavi u eri tehnologije i stalnog narušavanja životne sredine. U sklopu radionice, деца imaju priliku da sa vršnjacima na kreativan i zanimljiv način nauče zašto je važno da provodimo vrijeme u prirodi, koliko je ona zanimljiva, te da razvijaju takmičarski duh kroz kviz „Puhoteka“. Na taj način podiže se svijest mladih o važnosti vođenja zdravog života i češćem kontaktu sa prirodom.

Na kraju prve dvije knjige o avanturama puha Đorđa priložena je maštovito osmišljena ilustracija nazvana *Ovdje se sve dogodilo*, koja predstavlja mapu Prošćenskih planina i njihovog okruženja (Đavolji Lazi, Ljeljeni vrh, Svevide, Zabrdje, ostaci turske karaule, Zabrdka glava, Zabrdsko jezero, Krstac, Crvena lokva, Miljića brod, Ledenici, Stupsko polje, Konjska lastva, Džukelska jama, Gostilovina), sve do kuće đeda Milete, koja je dom puha Đorđa, kuće dedike Rada i ostalih junaka romana.

Posljednja strana ovih nesvakidašnjih ostvarenja sadrži opis Prošćenskih planina, rijeke Tare i lokaliteta zvanog Crna poda. „Prošćenske planine nijesu samo bajkovite visoravni sa čijih ivica puca jedinstveni pogled na najdublji evropski kanjon čuvene rijeke Tare“, pisac nas upoznaje sa značajem planine i njene okoline koja se nalazi pod zaštitom „Uneska“ kao jedan od najrjeđih ekoloških bisera svijeta. „One su idealno mjesto za komunikaciju sa prirodom, svojevrсна pozornica koja čovjeka ispunjava blaženstvom. U ovoj knjizi naći ćete neke od legendi koje su vezane za Prošćenske planine, rijetko parče Zemlje koje se bori za njen opstanak na jedini mogući način – nudeći nam priliku da osjetimo da smo dio prirode, a ne njeni gospodari“.⁶

⁵ Muris Idrizović & Dragoljub Jeknić: *Književnost za djecu u Jugoslaviji* (poglavlje: *Poetika književnosti za djecu*), Književna zajednica „Drugari“, Sarajevo, 1989, str. 13.

⁶ Žarko Vučinić: *Uvod*, autorski uvod u: *Puh Đorđe i duhovi triftara*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2017, str. 120.

U epiloškom segmentu drugog toma nazvanom *Rijeka Tara*, Vučinić nas upoznaje sa najdubljim kanjonom Evrope (1300 metara) i drugim u svijetu, nakon čuvenog kanjona Kolorado. Tako saznajemo da je Tara najveća planinska rijeka Crne Gore, dužine oko 150 kilometara, koja je zbog izuzetnog kvaliteta vode poznata kao „suza Evrope“.

Crna pada (za koju sigurno nijesmo čuli!) je jedinstvena prašuma crnog bora koja se nalazi na lijevoj obali kanjona Tare, na visini od 950 metara, a stara je preko 400 godina. Najviši crni borovi u svijetu nalaze se upravo ovđe i visoki su oko 50 metara. Ovaj lokalitet od 25 hektara proglašen je strogim prirodnim rezervatom i nalazi se u okviru Nacionalnog parka „Durmitor“.

Iščitavanjem trećeg toma nazvanog *Puh Đorđe u zamci Spiridona Ledenog* već možemo nazreti zrelog pisca za decu i mlade, koji suvereno raspolaže tehnikama pripovijedanja, promjenama narativnih perspektiva, smišljanjem zanimljivih prizora i stihotvorstvom: „Davimo se u moru svaštarija, a ne primamo važne signale“, piše autor u uvodnom dijelu ove knjige. „Nezadržljivo srljamo u „prosperitet“. Postali smo sterilni i senilni: nova pokoljenja odrastaju neuprljana od blata, bez čičaka na nogavicama, dok su poderana koljena stvar mode, a ne rezultat igrarija po zelenom ćilimu. Nemoguće je nacrtati život bez kista prirode, baš kao i zabraniti pašnjaku da cvjeta, osjedlati munju ili učutkati vjetar u granama jasike. Gorštaci ne znaju za depresiju i dosadu jer je njima jedino priroda učiteljica života“.⁷

U uvodnom dijelu pisac nas iznova upoznaje sa svojim glavnim junakom, što čini da se njegove knjige mogu iščitavati zasebno, ali i kao roman u nastavcima, kroz čiju lančanu strukturu mali čitaoci mogu pratiti avanture puha Đorđa. Za najmlađu publiku on predstavlja odgovor na dečju znatiželju i istraživanje svijeta, a za stariju – formulu slobodnog i stegama nesputanog života. Da je fabula i ovog romanesknog segmenta nadograđena autorovom bogatom imaginativnošću svjedoče nazivi poglavlja: *Čovjek sa čudnom obrvom, Trinaesti zub, Pramladica, sivi oblak, Lov ili lovina, Bijeli vilajet, Red tritona, Šuma boje žada, Voda kao vatra, Srebrni prijatelj, Čudna moba, Noć ispod gloja, Psoglava, galjak i đavokoze* itd.

Kroz završno poglavlje nazvano *Oni su došli u vaš svijet mašte* autor nas, načinom koji često sprovodi i čuvena engleska književnica Džozan Rouling u svom romanu u nastavcima – *Hari Potter*, upoznaje sa akterima radnje, od Aksela, neustrašivog plemića iz plemena Sasa, Vićentija – patuljka visine kaćuna i težine tri jelenka, Pramladice – kraljice svih riba u Tari, pouzdanog čuvara Kristala Ljubavi, preko Čovjeka sa čudnom obrvom – tajanstvene oso-

⁷ Žarko Vučinić: *Uvod*, autorski uvod u: *Puh Đorđe u zamci Spiridona Ledenog*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2018, str. 5.

be nepoznatog imena, Vile Grozdane – kćeri vilenjačkog kralja Cvjetomira i gospodarice Proščenskih planina, Vodenjaka – podlog stvora sa glavom buljave žabe i tijelom snažnog čovjeka, do Spiridona Ledenog, po kojem je roman i nazvan – moćnog čarobnjaka i neprijatelja puha Đorđa, Olafa Orkanskog – oca Spiridona Ledenog i Zvezdodraga Plamenog, Nemani – Spiridonove podanice koja se ispilila iz crnog jajeta, Orla – mladića na čijim plećima leži čudesno breme Proščenskih planina. Jedan od rijetkih junaka iz svijeta realnosti kojeg autor „provlači“ iz romana u roman je dedika Rade. On je gorštak sa Proščenskih planina koji im poznaje dušu, koji je pomogao puhu Đorđu i njegovim drugarima nepogrešivim čulom za dobrotu i znanjem koje crpi iz prirode.

Vučinić je na originalan način sebe predstavio i u epilogu trećeg toma: „Privilegovani šumar sa diplomom, više od četrdeset godina se druži sa Tarom i Proščenskim planinama. Jednog čarobnog ljeta, svojim sinovima je, direktno sa tavana kamene kuće đeda Milete, uveo puha Đorđa u priče za laku noć. Nekoliko godina kasnije, trilogiju o vragolastom čupavku predstavlja djeci širom Balkana i stiće bogatstvo od nekoliko hiljada osmijeha. Kao ambasador djece svijeta dočekuje mališane u selu Gostilovini gdje zajedno maštaju, uče od prirode i promovišu važnost zdrave životne sredine“.⁸

Tako uz Žarka Vučinića деца i odrasli stiču znanje ne samo iz književnosti i ekologije, već iz tradicije i geografije sopstvene zemlje, čije vrijedne lokalitete većina njenih stanovnika nije posetila. Zato njegovi čitaoci, vođeni rukom puha Grickovića, imaju priliku da se upoznaju sa dobrim duhovima triftara, sa njenom živopisnom prirodom, legendama, načinom života stanovnika, poželjevši da i sami postanu dio njenog raskošnog svijeta.

U savremenoj crnogorskoj književnosti za decu i omladinu se u većoj mjeri sriječemo sa literarnim ostvarenjima koje sadrže karakteristike basni, nego sa formama umjetničkih basni u uobičajenom shvatanju ove umjetničke vrste. Jedno od najuspjelijih djela iz korpusa animalističke literature je roman Stevana Bulajića *Krilati karavan* (1955), u kojem je simbolički intoniranim prizorima opisao let divljih gusaka. Najduže recipiran roman – *Tim „Lavlje srce“* (1956) Čeda Vukovića decenijama se nalazio u programu za lektiru osnovnog obrazovanja. Milenko Ratković je na crnogorsku književnu pozornicu za decu i omladinu donio modele priče i kratke pripovijetke, počev od djela *Uzbuna u šumi* (1970) do *Stanari šuplje bukve* (1988), posvećene fenomenima i odnosima u životinjskom svijetu. Anto Staničić je u zbirci priča *Binga* (1974) ispisao zanimljivu storiju posvećenu istoimenom ovčarskom psu, iz koje mališani mogu saznati kako je od šteneta postao inteligentan i rasan pas.

⁸ Žarko Vučinić: *Biografija*, u knjizi istoimenog autora: *Puh Đorđe u zamci Spiridona Ledenog*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2018, str. 122.

Roman Bosiljke Pušić *Doživljaji magarčića Magića* (2004) takođe sadrži karakteristike basne samim tim što njegov glavni junak pripada životinjskom svijetu. Poruka ostvarenja je didaktična, ali istovremeno i u skladu sa zahtjevima savremenog doba, usmjerena na očuvanje i isticanje značaja zaštite čovjekove životne sredine. U domaćoj književnosti za mlade kvalitetom se izdvaja zbirka bajki i basni Dušana Đurišića *Svečujuća školjka i druge bajke i basne* (2011). Zbirke priča Blagoja Rogača *Misterija mačjeg princa* (2012), *Velike ljubavi malih životinja* (2013) i *Zgodne nezgode gmi-zavih* (2014) sadrže karakteristike basni, što se može sagledati i na osnovu njihovog naslova. Ova linija se može pratiti sve do raznovrsnih motiva basni datih u personifikovano i alegorično izraženoj viziji svijeta, kakvi postoje u pjesmama i pričama Žarka Đurovića, Milorada Radunovića, Jova Kneževića, Mirolava Jovanovića Timotijeva, do savremenih autora i autorki (Dragane Kršenković-Brković, Blage Žurić, Nenada Vujadinovića, Velimira Ralevića, Dejana Đonovića, Andrijane Nikolić i ostalih).

„Basna je, sudeći po mnogo čemu“, o značaju basni pisao je Ljubomir Zuković, „jedan od kasnijih i najsavršenijih oblika ove vrste narodnih pripovjedača. Ima mišljenja da bi njeno porijeklo moglo biti čak i književno. Pod tim podrazumijevamo pisanu književnost, koja se basnom i danas vrlo rado koristi. U basnama se pojedine životinje javljaju kao nosioci određenih ljudskih osobina, ili još češće, predstavljaju cijele klase, društvene staleže i tipove ljudi“.⁹

Navedeni spisatelji ne posvećuju samo pažnju maštovito osmišljenoj fabuli, već i stilu i jeziku. Osnovu njihovog pripovjednog postupka često čini leksički potencijal narodne književnosti, što na uspio način potvrđuje romaneskna trilogija Žarka Vučinića koja je bogata motivima kako narodnih, tako i umjetničkih bajki i basni.

Literatura:

- Vučinić, Žarko: *Čudesni svijet puha Đorđa*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2016.
- Vučinić, Žarko: *Puh Đorđe i duhovi triftara*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2017.
- Vučinić, Žarko: *Puh Đorđe u zamci Spiridona Ledenog*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2018.

⁹ Ljubomir Zuković: *Predgovor*, predgovor knjizi: *Pripovijedanje i umovanje narodno (izbor iz usmene književnosti naroda i narodnosti SFRJ II)*, priredio Lj. Zuković, Svjetlost, Sarajevo, 1990, str. 7–8.

Izvori:

- Idrizović, Muris & Jeknić, Dragoljub: *Književnost za djecu u Jugoslaviji* (poglavlje: *Poetika književnosti za djecu*), Književna zajednica „Drugari“, Sarajevo, 1989.
- Vučinić, Žarko: *Uvod*, autorski uvod u zbirku umjetničkih bajki *Čudesni svijet puha Đorđa*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2016.
- Vučinić, Žarko: *Uvod*, autorski uvod u zbirku umjetničkih bajki *Puh Đorđe i duhovi Triftara*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2017.
- Vučinić, Žarko: *Uvod*, autorski uvod u: *Puh Đorđe u zamci Spiridona Lednog*, Gligorije Dijak, Podgorica, 2018.
- Vučinić, Željka: *Žarko i Đorđe zovu u prirodu (Originalna promocija Prošćenskih planina)*, intervju, *Vijesti*, rubrika *Kultura*, nedjelja, 22. oktobar 2017.
- Zuković, Ljubomir: *Predgovor*, predgovor knjizi: *Pripovijedanje i umovanje narodno (izbor iz usmene književnosti naroda i narodnosti SFRJ II)*, priredio Lj. Zuković, Svjetlost, Sarajevo, 1990.

Sofija KALEZIĆ

**ŽARKO VUČINIĆ'S ROMANESQUE TRILOGY
FOR CHILDREN AND YOUTH**

As a means to escape from the harshness of reality, motifs of fantasy have a deeper artistic function – the layers of the fantastic are a sublimation of the idea of the meaning of life and the human mission in it. Fairy tales tend to create a world of beauty, wealth and shine, which will relax the reader or the listener, causing a feeling of admiration and enjoyment. In artistic fairy tales, the human world is most often represented by young people, and hence they represent hymns or odes to achievements of youth that teach the little ones, to preserve the joy, optimism and the need to help another person in the most difficult circumstances of life. Writers of Montenegrin literature bring more allegories and philosophies to fairy tales in order to help their readers penetrate the complex world of mysteries of life, and their narration is enriched by examining the psychological states of the hero. Žarko Vučinić has published a unique narrative trilogy with an environmental theme in the unusual form of a fantastic novel in which the main characters are animals. The author of this paper familiarises the readers with the motifs and messages of this trilogy.

Key words: *literature, children, youth, novel, fantasy, ecology*

Pregledni rad

UDK 821.131.1.09-1:81'25

Desanka JAUKOVIĆ (Nikšić)

Filološki fakultet – Nikšić

desajaukovic@gmail.com

SAVREMENI ITALIJANSKI PJESNICI U ČASOPISU *STVARANJE* (1946–1991)

Tema priloga zasniva se na prikazu i analizi prevoda poezije savremenih italijanskih pjesnika, objavljenih u crnogorskom časopisu za književnost i kulturu *Stvaranje*, od njegovog prvog godišta (1946) zaključno sa posljednjim sveskama objavljenim u vrijeme postojanja SFRJ (1991). Detektovanje prisustva i tretmana značajnog broja prevoda iz savremene italijanske književnosti doprinosi rekonstrukciji i revalorizaciji književnog života na našim prostorima u poslijeratnom periodu, rasvjetljavajući jednu manje poznatu stranicu naše kulturne istorije. U okviru praćenja tokova savremene evropske književnosti, u *Stvaranju* je, u naznačenom razdoblju, objavljeno sto dvadeset prevoda iz poezije šezdeset dva italijanska autora, u ukupno dvadeset priloga, od kojih su polovinu pratili i odgovarajući napisi koji su predstavljali dio prikaznog, interpretativnog ili receptivnog osvrta na aktuelnu italijansku književnu scenu.

Ključne riječi: *Stvaranje*, italijanistički prilozi, prevodi, napisi, savremena književna scena

Prvi broj časopisa za književnost i kulturu *Stvaranje* objavljen je 1. oktobra 1946. godine na Cetinju, gdje je izlazio sve do januara 1963. godine, nakon čega je redakcija preseljena u tadašnji Titograd. Časopis je izlazio u mjesečnim i dvomjesečnim sveskama, u standardnom obliku i formatu, s tim što je vremenom mijenjan izgled prednje korice, kao i naslovi pojedinih rubrika.¹ Do kraja postojanja SFRJ, što je hronološki opseg koji je predmet interesovanja ovog rada, na čelu Uređivačkog odbora *Stvaranja*, slijedeći dosljedno izdavačku politiku časopisa, smijenili su se kao urednici: Mihailo Lalić (1946),

¹ Marija Adžić, Prilog bibliografiji o crnogorsko-italijanskim odnosima, *Bibliografski vjesnik*, XXXI/1976, 11/12, str. 1855.

Janko Đonović (1948–1950), Mirko Banjević (1951–1953), Čedo Vuković (1953–1972), Sreten Asanović (1973–1989), i Milo Kralj (1989–1991).²

O tome kako je i s kojim ciljem pokrenut časopis, koja su bila njegova programska načela i književno-publicistička orijentacija koja je, bez većih odstupanja, slijeđena u kontinuitetu, svjedočili su sami urednici i saradnici časopisa u emisiji *TV Arhiv*, emitovanoj na programu Televizije Titograd 1976. godine povodom obilježavanja tridesete godišnjice izlaženja *Stvaranja*.³ Kako u tom televizijskom zapisu okriva crnogorski književnik i jedan od prvih urednika Janko Đonović (1909–1991)⁴, zamisao koja je iznjedrila pokretanje ovog časopisa bila je iznošenje na vidjelo ratnog iskustva u novom, umjetničkom ruhu, ali i ohrabivanje i afirmacija mladih talenata, odnosno predvodnika generacije savremenih crnogorskih književnika.

Bez obzira na to što u prvom broju časopisa nije objavljen nikakav tekst programskog karaktera, niti bilo kakva uvodna napomena o težnjama i afinitetima urednika, nedugo nakon izlaska prvog broja časopis je u javnosti prepoznat kao jedan od kulturno-vaspitinih putokaza pomoću kojih će se, u socijalističkom duhu, u budućnosti usmjeravati nove generacije.⁵ Zamisao urednika, kako tvrdi Mihailo Lalić (1914–1992), ipak nije bila da odmah na početku postave strogo definisane granice, već da sam časopis, svojim sadržajem i čitanošću, vremenom pokaže šta su oni, sa saradnicima časopisa, uspjeli da *stvore*. Upravo iz te početne, još uvijek nedovoljno jasne skice budućeg književno-kulturnog glasila, izveden je i naziv časopisa *Stvaranje*.⁶

Lalić daje i zanimljiv osvrt na polarizovani poslijeratni književni ambijent u kome je, kako ističe, *Stvaranje* ipak bilo najotvoreniji od svih jugoslovenskih časopisa, spreman na saradnju sa novim autorskim imenima i do tada neotkrivenim talentima, kao i da je u prvih trideset godina izlaženja uspio u svom prvobitnom cilju – da uspješno okupi književnike iz svih krajeva Jugoslavije, vodeći računa o vaspitnoj funkciji, koja se od svih periodičnih publikacija u to vrijeme implicitno očekivala, ali uspijevajući da u tom naporu tematske preferencije ne budu nikako na uštrb kvaliteta.⁷ Iako je vrlo kratko bio urednik *Stvaranja* (1946), Mihailo Lalić je od svih časopisa u kojima je bio saradnik, najduže sarađivao upravo sa ovim.

² Nikola Racković, *Leksikon crnogorske kulture*, Društvo za očuvanje crnogorske kulturne baštine, Podgorica, 2009, str. 727.

³ Branko Jokić, *Povodom 30 godina časopisa Stvaranje*, <https://www.youtube.com/watch?v=o9gHITUzcJ0>, 20. 5. 2018. god., u 16:00 h.

⁴ Nikola Racković, *op. cit.*, str. 193–194.

⁵ Marko Kažić, *Stvaranje, novi časopis*, Pobjeda, 27. 10. 1946, str. 6.

⁶ Branko Jokić, *op. cit.*, 23. 4. 2018. god., u 13:40 h.

⁷ Isto.

Posljednji urednik *Stvaranja* u vrijeme SFRJ, pjesnik i publicista Milo Kralj (1933–2007)⁸, takođe za televizijsku emisiju *Arhiv*, istakao je značaj ovog časopisa, prisjećajući se da je upravo *Stvaranje* omogućilo njegovu literarnu afirmaciju i umjetničko sazrijevanje, kao i da je prepoznavanje mladih talenata bilo oduvijek jedno od zaštitnih obilježja ove posebne „kulturne tribine“.⁹ Koristeći ovaj sintagmem, Kralj možda i najjasnije ukazuje na koncepciju ovog književnog časopisa koji je dugo vremena u poslijeratnoj Crnoj Gori bio i jedino takvo glasilo, ali koji je, u poređenju sa ostalim periodičnim publikacijama toga doba, ostavio najdalekosežniji trag u savremenoj crnogorskoj kulturi.¹⁰ Osim značajne uloge u prepoznavanju i afirmaciji novih književnih imena, Kralj ističe i raznovrsni spektar tema i kulturnih pojava koje je *Stvaranje* uspjelo da registruje, njegujući zdrav i za ondašnje prilike vrlo otvoren odnos prema svim činiocima aktuelne društvene i kulturne stvarnosti.¹¹

Pitanje estetske procjene i izbora tekstova za objavljivanje, bilo je u velikoj mjeri uslovljeno kanonima socrealističke poetike, ali je umjetnost pretenzionozno vaspitnog karaktera, u onim vidovima kulture čiji su nosioci imali izraženu želju za što manjim zatvaranjem u vanliterarne okvire, ipak bila podvrgavana kritičkom preispitivanju.¹² Naravno, to što je *Stvaranje* za to vrijeme bilo vrlo otvoren časopis nikako ne znači da je ta sloboda izraza poprimala i za ono doba mogla poprimiti antisocijalističku tendenciju, već se ta otvorenost ogledala u očuvanju fizionomije časopisa, čiji su urednici nastojali da ne favorizuju pretjerano nijedan vid kulture, već da ih sve u što neutralnijem obliku registruju i vjerno prikažu.¹³

To se očitovalo naročito pedesetih godina prošloga vijeka, u punom jeku previranja između realističkih i modernističkih struja, kada su predstavnici oba ova suprotstavljena književna pola objavljivali istovremeno svoje radove na stranicama *Stvaranja*.¹⁴ Onda kada su, po mišljenju strogo socijalistički orijentisane kritike, objavljivani prilozi u kojima je estetska odrednica bila za korak ispred „aktuelnosti teme“, njihovi autori su bespoštedno kritikovani. No, bez obzira na povremenu kritiku zbog otvorenijeg odnosa prema različitostima ispoljenim u sagledavanju određenih vidova kulture, u poslijeratnom

⁸ Up. Nikola Racković, *op. cit.*, str. 367.

⁹ Pored *Stvaranja*, u naznačenom periodu književne radove u Crnoj Gori objavljivali su i sljedeći listovi i časopisi: *Pobjeda, Ovdje, Spone, Omladinski pokret, Mostovi, Odzivi, Tokovi, Ars, Univerzitetska riječ, Prosvjetni rad, Susreti*, kao i listovi *Danas* i *Narodna kultura*. Up. Milo Kralj, *op. cit.*, str. 1334.

¹⁰ Branko Jokić, *op. cit.*, 24. 4. 2018. god., u 15:00 h.

¹¹ Isto.

¹² Milo Kralj, *op. cit.*, str. 1338.

¹³ Isto.

¹⁴ Isto, str. 1339.

periodu *Stvaranje* je, kao kulturno i književno glasilo, kao mjesto okupljanja starih i afirmacije novih intelektualnih snaga, imalo zaista pionirsku ulogu. U toj predanoj borbi za iznošenje i očuvanje kako nacionalne, tako i književnosti sa šireg jugoslovenskog prostora, časopis je nastojao da kroz rubrike kao što su „Iz književnosti“ (sa čestom podrubrikom „Iz italijanske književnosti“), „Iz prevođenja“, „Iz svijeta“, „Prikazi i bilješke“, „Iz književne i kulturne istorije“, „Sa raznih meridijana“, „U izlogu“, „Traganja“ itd., svojoj čitalačkoj publici, pa makar i u skromnijem obimu, približi domete svjetske književnosti i pr prati što je više moguće njene najvažnije tokove. Posebno je značajan uspjeh koji je postignut u praćenju i vrednovanju mnogih evropskih književnosti, ali i onih tada manje poznatih evropskom svijetu, kao što su književnosti tzv. nesvrstanih zemalja.¹⁵

Mjesto italijanske književnosti, u ovom širokom spektru tema, najrazličitijih literarnih formi, domaćih i svjetskih imena, bez sumnje spada u poseban, s manjim ili većim vremenskim pauzama brižljivo proširivan korpus, o čemu svjedoči podatak da je u hronološkom opsegu od četrdeset pet godina objavljeno ukupno 108 priloga na različite italijanističke teme, uglavnom u rubrikama rezervisanim za autore i teme koji su izlazili iz nacionalnih okvira. U ovom korpusu, prevodi poezije uglavnom savremenih italijanskih pjesnika čine gotovo petinu priloga (dvadeset) a propraćeni su, gotovo uvijek, određenim priložima prikaznog, književno-kritičkog ili prigodnog karaktera. Najveći broj ovakvih priloga objavljen je tokom pedesetih godina XX vijeka, i to ne slučajno, kada je urednik časopisa bio književnik Čedo Vuković (1920–2014),¹⁶ odličan poznavalac italijanskog jezika, dok je autor najvećeg broja napisa u kojima je tematizovana italijanska književnost, takođe jedan od urednika časopisa, crnogorski književnik Sreten Perović. Ovi podaci indikativni su zbog toga što u izvjesnoj mjeri bacaju svijetlo na motivacioni impuls koji je bio u pozadini prisustva italijanske književnosti i kulture u časopisu *Stvaranje*. Ponekad je te razloge iz današnje perspektive teže prepoznati, ali ono što je sigurno jeste da je, zahvaljujući prevodiocima, saradnicima, a prije svega posebnom interesovanju određenih članova uredničkog odbora, prisustvo, naročito savremene italijanske književne produkcije, u crnogorskom časopisu *Stvaranje* ostavilo mogućnosti za analizu sa različitih aspekata.

Kako u izboru priloga iz domaćih tako i iz stranih književnosti, poezija je najviše bila u fokusu interesovanja uredništva *Stvaranja*. Govoreći o kriterijumu po kom su prilozima birani za objavljivanje, kao i o njihovoj prirodi, urednik Mihailo Lalić ocjenjuje da je poezija kao dominantna forma

¹⁵ Sreten Asanović, Četiri decenije *Stvaranja*, *Stvaranje*, XLII/1987, br. 1, str. 115.

¹⁶ Up. Čedo Vuković, <https://www.biografija.org/knjizevnost/cedo-vukovic/>, 30. 5. 2018. god., u 13:00 h.

književnog diskursa u *Stvaranju* zadržala svoj primat zahvaljujući tome što je proza, naročito kad je riječ o priložima esejističkog karaktera, percipirana kao pokazatelj izvjesne zasićenosti, a poezija, po antagonizmu, kao nosilac svježine književnog izraza.¹⁷ O tome da je časopis *Stvaranje* pratio uglavnom najnoviju književnu produkciju govori podatak da najveći broj prevedenih italijanskih autora pripada savremenom književnom izrazu različitih književno-umjetničkih struja XX vijeka, uz izuzetak simboliste Đovanija Paskolija (Giovanni Pascoli, 1855–1912), i najvećeg pjesnika evropskog romantizma, Đakoma Leopardija (Giacomo Leopardi, 1798–1837).

Od prevoda Leopardijeve pjesme „Žukva“ do Paskolijevog „Dana mrtvih“, tačnije od 1954. do 1961. godine, u *Stvaranju* je objavljeno sedam priloga sa prevodima poezije iz savremene italijanske književne produkcije. Najveći broj objavljenih autora poznata su imena italijanskog Novečenta, odnosno XX vijeka, a prevodi njihovih stihova zastupljeni su najčešće u rubrikama „Iz italijanske književnosti“ i „Sa raznih meridijana“. Određeni broj autora spada u grupu manje istaknutih italijanskih književnih imena, o kojima konsultovane savremene istorije italijanske književnosti, kao i leksikografska izdanja (*Enciclopedia Treccani*, *Dizionario biografico degli italiani*) daju oskudne informacije, ili ih uopšte ne bilježe.

Ono što nije uobičajeno, ovdje je o svakom od ovih manje poznatih književnih imena, uz prevod njihovih pjesama ponešto i pisano. Pretpostavlja se da su informacije kojima su prevodioci raspolagali preuzete iz publikacija iz kojih su prevedene i pjesme, a ponekad su i sami prevodioci uz prevod stavljali napomene koje upućuju na moguću komunikaciju ili neposredno poznanstvo sa odabranim pjesnikom. Na primjer, Ante Cettineo (1898–1956)¹⁸ prevodilac četiri pjesme Aurelija Rema Batalje (Aurelio Remo Battaglia) pod naslovima „Malaria“, „Silanski suton“, „Pismo“ i „April u Kalabriji“, na kraju podrubrike „Iz italijanske književnosti“ zabilježio je da su pjesme prevedene uz dozvolu pjesnika, a to, kao što će se vidjeti, nije bio izolovan slučaj na stanicama *Stvaranja*. Ovo je jedno od mogućih objašnjenja za izvor biografskih, kao i podataka o djelu koje Cettineo iznosi o Batalji u posebnom prilogu, u rubrici „Prikazi i bilješke“.¹⁹

Iz njegove bilješke saznajemo da je ovaj pjesnik sa juga Italije, iz Redo Kalabrije, da je rođen 1924. godine, te da je u vrijeme kada Cettineo prevodi njegova djela on istaknuti savremeni pisac, sa već četiri objavljene zbirke poezije,

¹⁷ Branko Jokić, *Isto*, 10. 5. 2018, u 14:00 h.

¹⁸ Up. Ante Cettineo, <http://hbl.lzmk.hr/clanak.aspx?id=3520>, vrijeme pristupa sajtu 30. 5. 2018, u 17:00 h.

¹⁹ Ante Cettineo, Aurelio Remo Batalja, *Stvaranje*, X/1955, br. 1, str. 53.

od kojih je posljednja, *Izgnanik iz zavičaja*, najobimnija.²⁰ Cettineo analizira i Bataljino mjesto u mnogobrojnim književno-umjetničkim strujama u Italiji XX vijeka, ističući da on nije ni pjesnik hermetizma, ni krepuskolar, ni nadrealista, već da se u njegovom stvaralaštvu očituje izražen uticaj grčkih i rimskih klasika.²¹ Na osnovu Cettineovih prevoda i osvrta na Bataljino stvaralaštvo, može se zaključiti da je dominantna tema zbirke poetsko oživljavanje drevnog pejzaža Kalabrije, pjesnikovog zavičaja, i žal za harmonijom koja nedostaje savremenom dobu. U pjesmi „Pismo“, ta je nostalgija izražena jasnom aluzijom na antičko doba:

Spora groznica Juga
palila je tvoje alpinske zvijezde
a vjetar je sabrao pepeo
u jednoj anfori grčkoj.

Za razliku od Cettinea, koji osim biografskih podataka govori i o Bataljinom stvaralaštvu, hrvatski filolog i leksikograf Radovan Vidović (1924–1994)²² prevodilac tri Koketijeve pjesme („Prva ekstaza“, „O nježnosti sicilijanske žene“, „Tužaljka Sicilijanke“) daje o autoru znatno manji broj informacija. On ne navodi godine pjesnikovog rođenja i smrti, ali daje podatke o godini izdanja nekoliko njegovih zbirki lirike: *Progonstva* (1918), *Udesi* (1950), *Ekstaze* (1951) i *Dnevnik* (1965), ističući da se Koketi u svojoj poeziji bavi univerzalnim pitanjima ljudskog postojanja.²³ Zanimljivo je da Vidović, sažimajući u jednoj rečenici mišljenje o Koketijevom stilu pisanja, poredi senzibilitet italijanskog sa austrijskim pjesnikom Rilkeom. Na kraju ove bilješke i ovaj prevodilac ističe da su pjesme prevedene sa rukopisa i uz dozvolu autora.

Vidović je prevodilac i pet pjesama Adrijana Granda (Adriano Grande, 1897–1972) objavljenih u *Stvaranju* 1957. godine.²⁴ Pored prevoda, on je autor i bilješke o pjesnikovom stvaralaštvu, objavljene u istom broju časopisa pod naslovom „Adrijano Grande“. Riječ je o pjesniku koji ne spada u najveća imena međuratne italijanske književne produkcije, ali je njegov opus prepoznat kao specifičan, budući da se odvajao od dominantnih literarnih tendencija svog vremena.²⁵ U ovom kratkom osvrtu Vidović napominje da prevedene

²⁰ Isto.

²¹ Isto.

²² Up. Vidović Radovan, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64541>, vrijeme pristupa sajtu 13. 6. 2018, u 14:00 h.

²³ Radovan Vidović, K. O. Koketi, *Stvaranje*, X/1955, br. 9, str. 584.

²⁴ Radovan Vidović, Pet pjesama s dozvolom autora preveo Radovan Vidović, *Stvaranje*, XII/1957, br. 4, str. 313–315.

²⁵ Massimo Nardi, *La meditazione poetica di Adriano Grande*, <https://it.zenit.org/articles/la-meditazione-poetica-di-adriano-grande/>, pristup sajtu: 14. 6. 2018. god., u 17:00 h.

pjesme pripadaju zbirci pod naslovom *Pjesma u dva glasa (Canto a due voci)*, objavljenoj 1952. godine. Sam naslov priloga, po izboru prevodioca, glasi „Pet pjesama“, pri čemu su pjesme u prevodu obilježene numerički od jedan do pet, bez pojedinačnih naslova.²⁶ Vidović Grandeovo stvaralaštvo ocjenjuje na isti način kao i savremena italijanska književna kritika, napominjući da je njegov stil prožet „kritičkim i antiretoričkim stavom“²⁷, ističući da njegov poetski izraz teži obnovi uzornih modela prilagođenih novoj društvenoj i kulturnoj stvarnosti između dva svjetska rata, za razliku od hermetičkih tendencija koje naziva pomodarskim.

Od prvog priloga sa italijanističkom tematikom do kraja sedamdesetih godina XX vijeka u *Stvaranju* je objavljena poezija samo jedne pjesnikinje, Ain Zare Manjo (Ain Zara Magno).²⁸ I u ovom slučaju, njena poezija, u prevodu Anta Cettinea, našla se na stranicama *Stvaranja* očitog zbog bliskog poznanstva prevodioca i autorke. Prevedena pjesma „Ljubavne riječi“ (*Parole d'amore*) iz istoimene zbirke objavljene 1962. godine data je u integralnom prevodu, a kako tvrdi i prevodilac, riječ je o „stilu punom gracije i delikatne ženstvenosti“. U ovoj kratkoj bilješci Cettineo čitalačkoj publici *Stvaranja* predočava značaj stvaralaštva ove pjesnikinje uz napomenu da je riječ o dobitnici internacionalne nagrade za poeziju *Fontebranda*, kao i da je predsjednik žirija ove nagrade bio istaknuti savremeni italijanski kritičar Frančesko Flora. Bilješku završava viješću da je zbirka izašla u minijaturnom izdanju milanske izdavačke kuće *All'insegna della baita Van Gogh*²⁹.

U podrubrici „Iz italijanske književnosti“, 1957. godine objavljen je u *Stvaranju* još jedan izbor iz savremene italijanske lirike.³⁰ Vladeta Košutić, prevodilac i tadašnji profesor književnosti na Filološkom fakultetu u Beogradu, autor je i pratećeg teksta u kome su date bilješke o odabranim pjesnicima.³¹ Izbor je obuhvatio poeziju četiri poznata autora koja u Italiji stvaraju neposredno nakon Drugog svjetskog rata: Dina Kampane (Dino Campana,

²⁶ Radovan Vidović, Adrijano Grande, *Stvaranje*, XII/1957, br. 4, str. 354. – U bibliografiji Mariji Adžić sadržaj ovog priloga naveden je na sljedeći način: Iz zbirke: *Canto a due voci*. Sadrži: Uvijek sam kušao, Bolje će biti, O, beskorisno izmišljanje, Leluja se hrust na stabljici, Konačno ištem mir – što su početni stihovi pjesama uzeti kao naslovi. Up. Marija Adžić, Prilog bibliografiji o crnogorsko-italijanskim odnosima, *Bibliografski vjesnik*, XVI/1977, br. 1, str. 556.

²⁷ Up. Adriano Grande, [http://www.treccani.it/enciclopedia/adriano-grande_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/adriano-grande_(Dizionario-Biografico)/), vrijeme pristupa sajtu 18. 6. 2018. u 15:00 h.

²⁸ Ante Cettineo, Ain Zara Manjo, *Stvaranje*, XI/1956, br. 7/8, str. 543.

²⁹ Ain Zara Magno, in *Dizionario Universale della Letteratura Contemporanea*, Mondadori, Milano, 1961, str. 289.

³⁰ Vladeta Košutić, Diego Valeri, Korado Govoni, Mario Luci, *Stvaranje*, XII/1957, br. 7/8, str. 585–588.

³¹ Vladeta Košutić, Beleške o savremenim italijanskim pesnicima, *Stvaranje*, br. 7/8, str. 632.

1855–1932), Dijega Valerija (Diego Valeri, 1887–1976), Korada Govonija (Corrado Govoni, 1884–1965) i Marija Lucija (Mario Luzi, 1914–2005).

Kriterijum po kome je napravljen ovaj izbor ne podrazumijeva sličnost u senzibilitetu pjesnika, niti pripadnost istoj književnoj struji. Naprotiv, stihovi ovih autora odraz su šarolikog spektra često suprotstavljenih književnih tendencija koje su početkom XX vijeka koegzistirale u italijanskoj književnosti. U vrlo kratkoj bilješci datoj u posebnom prilogu u rubrici „Književni pregledi“, Vladeta Košutić daje samo najvažnije podatke o stvaralaštvu pjesnika, pominjući zbirke poezije koje po njegovom mišljenju najjasnije sažimaju odlike njihovog stvaralaštva, a obično je riječ o literarnim prvijencima.³² Ovakav autorov sud opravdan je, između ostalog, i činjenicom da su svi pjesnici, osim Dina Kampane koji je umro 1932. godine, u periodu kada o njima piše Košutić i dalje aktivni stvaraoci, te da se karakteristike njihovog stvaralaštva odmjeravaju u odnosu na njihove književne početke zbog česte nestalnosti u odabranom stilu, zbog eksperimentisanja kako u pogledu tema, tako i u pogledu same forme, samim tim što njihova stvaralačka putanja u tom trenutku nije bila još uvijek dostigla svoj definitivni oblik i stilsku zaokruženost.

Međutim, često eksperimentisanje, udruživanje paradoksalnih elemenata, stalno traganje za novim putevima kojima je mogla krenuti poetska riječ, te nestalnost u definitivnoj ocjeni, upravo je i vodeća odlika italijanske književnosti ovog perioda, naročito prve polovine XX vijeka.³³ U skladu sa tim, Košutićev izbor mogao je čitaocima *Stvaranja* makar dijelom osvjetliti polarizovanu književnu scenu italijanskog Novečenta.

Dino Kampana zastupljen je u prevodu sa dvije pjesme: „Đenovljanki“ (*Alla donna genovese*) i „Brod na putovanju“ čiji naslov u prevodu odstupa od originalnog naslova „Put u Montevideo“ (*Viaggio a Montevideo*), ali je smisao ipak zadržan, budući da je riječ o pjesmi u kojoj je brod zaista ključna poetska instanca, lirski protagonista. Obje pjesme pripadaju zbirci *Orfičke pjesme* (*Canti orfici*) koja je zapravo prozimetar, odnosno podrazumijeva alternaciju proze i poezije, a koja je od 1913. godine, kada je prvi put objavljena, pretrpjela brojne izmjene. Zanimljivo je da je ovaj italijanski pisac imao izuzetno veliki uticaj na djelo srpskog književnika i kritičara Todora Manojlovića, i taj je uticaj upravo najuočljiviji u Manojlovićevoj istoimenoj zbirci *Orfičke pjesme* koja i naslovom i sadržinom jasno aludira na stvaralaštvo Dina Kampane, kod koga se orfejsko odnosi na mistično, na drevnu potragu za smislom, na iskonsku žeđ za otkrovenjem svih, pa i onih naizgled nedokučivih vidova stvarnosti.³⁴

³² Isto.

³³ Edoardo Sanguineti, *Poesia italiana del Novecento*, Einaudi, Torino, 2007, str. 155.

³⁴ Željko Đurić, *Italija Miloša Crnjanskog*, Izdavačka kuća Miroslav, Sopot, 2006, str. 167.

Kampanino pjesničko iskustvo je jedinstveno, a zbog njegove osobnosti kritičari ga smatraju posljednjim glasom „ukletog pjesnika“, tipičnog za XIX vijek. Za razliku od Kampanine stilske usmjerenosti koja je odudarala od tendencija XX vijeka, Mario Luci ipak prati savremene tokove. U pomenutom prigodnom tekstu, prevodilac Košutić ističe metafizičku komponentu njegovog stvaralaštva, ali treba reći da je Lucijev pjesnički put u velikoj mjeri prožet simbolizmom, te da simboličko kod njega ne doseže uvijek hermetičku subjektivizaciju i upotrebu teško razumljivih jezičkih slijedova.³⁵ Takav je slučaj sa pjesmama prevedenim u *Stvaranju* – „Doksat“ (*Terrazza*) iz zbirke *Ukus života* (*Il gusto della vita*, 1960) i „Slonovača“ (*Avorio*) iz zbirke *Noćni događaj* (*Avvento notturno*, 1940) koje predstavljaju kratke pjesničke sastave pune simbola, ali bez pretjeranog metričkog i sintaksičkog eksperimentisanja. Neobično je što Košutić prilikom prevođenja naslova italijansku riječ *terrazza* prilagodio našem jeziku ne koristeći savremenu riječ koja je mnogo više u upotrebi, već arhaizam, odnosno turcizam *doksat*.

Diego Valeri i Korado Govoni zastupljeni su u ovom izboru sa po jednom pjesmom, ali je riječ o pjesničkim sastavima koji su duži od pomenutih Kampaninih i Lucijevih pjesama, pa je moguće da je na ovaj način prevodilac htio da postigne uravnoteženost u odabiru. Valerijev „Decembar“ (*Dicembre*) iz zbirke *Pjesme* (*Poesie*, 1962) odražava tematski stožer pjesnikovog stvaralaštva, a to je priroda u svim svojim pojavnim oblicima, izuzev čovjeka čije se prisustvo, ukoliko se uopšte i nazire, predočava riječima kao što su sjenke, obrisi, glasovi, utvare.³⁶ Košutić to vrlo vješto prevodi, dajući semantičku intenzivnost određenim riječima koji u potpunosti odgovaraju duhu jezika prevoda:

Da nere gole aperte tra le case rompevano, invisibili ombre, con schianti ed urla	Iz crnih ždrela razapljenih između kuća navališe nevidljive senke, uz kuknjavu i urlike
...	
scivolavano lungo muri lisci, dileguavano via, serpenti, con fischi lunghi e lenti strisci...	klizahu duž glatkih zidova goneći zmije koje siktahu dugo u sporom gmizanju...

Još jedan od pjesnika iz ovog izbora, Korado Govoni, najavljuje svojom poezijom heterogenu literarnu scenu XX vijeka, na početku kao krepuskolar, zatim futurista, da bi se pred kraj života okrenuo neorealističkim tendencija-

³⁵ Giulio Feroni, Andrea Cortellessa, Italo Pantani, Silvia Tatti, *Storia e testi della letteratura italiana (ricostruzione e sviluppo nel dopoguerra 1945–1968)*, Mondadori, Milano, 2005, str. 360.

³⁶ Gaetana Marrone, *Italian literary studies*, Taylor & Francis, New York, 2007, str. 1943.

ma.³⁷ Pjesma koju je Vidović preveo nosi naziv „Pijanac“ (*Il calabrone ubriaco*), pri čemu je iz naslova izostavljena riječ *calabrone* – stršljen, ali je tekst preveden vjerno originalu, a ispoštovana je i metrička shema. Ova pjesma dio je zbirke *Inauguracija proljeća* (*Inaugurazione della primavera, 1920*), a riječ je o poeziji pisanoj u duhu futurističke poetike.

Pedesete godine XX vijeka su za popularizaciju italijanske književnosti u *Stvaranju* bile zaista najplodniji period, prvenstveno zahvaljujući afinitetima urednika Čeda Vukovića, uz napomenu da ni prevodi iz drugih stranih književnosti nijesu u prvim godištim časopisa bili zastupljeni u velikoj mjeri, s obzirom na to da su urednici nastojali da u prvom redu promovišu domaću književnu produkciju. Ono što je posebno zanimljivo jeste da je u ovom razdoblju objavljen i najraznovrsniji poetski repertoar koji je uključio kako manje poznata, tako i ona najčuvenija imena italijanske književnosti, dok će šezdesete godine XX vijeka donijeti većinom prevode najistaknutijih stvaralaca XX vijeka.

Književno ime koje je u prevodima poezije daleko najzastupljenije u časopisu *Stvaranje* je italijanski nobelovac Salvatore Kvazimodo (Salvatore Quasimodo, 1901–1968), čijih je ukupno dvadeset pjesama, iz šest zbirki, objavljeno u *Stvaranju*, od čega je njih devetnaest dio priloga iz brojeva časopisa objavljenih upravo šezdesetih godina.

Prva Kvazimodova pjesma koju u prevodu Vladete Košutića čitamo na stranicama *Stvaranja*, „Molitva kiši“ (*Preghiera alla pioggia*), objavljena je u okviru još jednog izbora iz savremene italijanske lirike u junskom broju časopisa iz 1956. godine.³⁸ Riječ je o pjesmi iz djela *Potopljena oboja* (*Ōboe sommerso, 1932*), drugoj po redu pjesnikovoj zbirci koja je sa *Eratom i Apollionom* (*Erato e Apollion, 1936*) objedinjena 1942. u veću zbirku od nazivom *A već je veće* (*Ed è subito sera*).³⁹ S obzirom na to da je riječ o hermetičnoj poeziji, poetskoj riječi zatvorenoj u sopstvenu formu i zgusnutog značenja, Kvazimodova poezija zasigurno nije bila jednostavna za prevođenje. Košutić je u potpunosti ispoštovao metriku i uspio da vjerno prenese značenje, praveći grešku samo na jednom mjestu, i to prilikom izbora lica, gdje je umjesto drugog, upotrijebljeno prvo lice (*e mi sollevi muto adolescente* stihovi su koje je Košutić preveo kao *i podižem se nemi mladić*, ne koristeći pritom ni interpunkciju). U ovom izboru, pored Kvazimodove poezije zastupljena je i poe-

³⁷ Giovanni Papini, *Testimonianze. Saggi non critici*, Studio Editoriale Lombardo, Milano, 1918, str. 81.

³⁸ Vladeta Košutić, Ugo Beti, Eudenio Montale, Salvatore Kvazimodo, Serdo Solmi, Alfonso Gato, Umberto Saba, *Stvaranje*, XI/1956, br. 6, str. 401–405.

³⁹ Antonio Pietropaoli, *Le strutture della poesia: saggi su Campana, Ungaretti, Sbarbaro, Montale, Quasimodo, Gatto*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 1983, str. 108.

zija Euđenija Montalea i Umberta Sabe, o kojima će kasnije biti riječi, kao i pjesme Kvazimodovog prijatelja Alfonsa Gata, te pjesnika Uga Betija i Serđa Solmija.

Hermetizam se kao umjetnička struja rađa u Italiji tridesetih i četrdesetih godina XX vijeka, prateći tradiciju evropskog simbolizma i dekadentizma, ali unoseći isto tako u njene tokove poseban odnos prema jeziku i jezičkim strukturama, težeći većoj zagonetnosti i značenjskoj slojevitosti. Veliki broj pisaca prevedenih u *Stvaranju* pripadao je upravo hermetičkoj struji ili makar u nekom dijelu svog stvaralaštva pratio koncept ovog tzv. *estetskog misticism*⁴⁰, što je podrazumijevalo izuzetnu prevodilačku spretnost prilikom prenošenja značenja ovakve poezije na drugi jezik. Ono što povezuje već pomenu-tog Lucija, Kvazimoda i Alfonsa Gata (Alfonso Gatto, 1909–1976), pjesnika iz ovog lirskog izbora, jeste književni časopis *Frontespizio* koji ih je udružio upravo zahvaljujući svojoj programskoj opredijeljenosti i hermetičkoj orijentaciji.⁴¹ To, očito, opravdava i Košutićev izbor.

U ovom prilogu prevedena je Gatijeva pjesma „Mome ocu“ (*A mio padre*) iz zbirke *Priča o žrtvama* (*La storia delle vittime*, 1945), ali i pjesme nekih autora kod kojih ima elemenata hermetizma, ali koje ne možemo nazvati pravim predstavnicima hermetične književnosti. To su: pjesma „Molitva životu“ (*Preghiera alla vita*) iz zbirke *Pjesme* (*Poesie*, 1950) Serđa Solmija, i „Kuće“ (*Le case*) iz zbirke *Pjesmice – smrt* (*Canzonette – la morte*, 1932) Uga Betija. Serđo Solmi (Sergo Solmi, 1899–1981) jedan je od onih italijanskih pjesnika koji su pratili tokove savremene pjesničke riječi, ali kome je Leopardi uvijek bio uzor, pa je njegov hermetizam postao trajno prožet mišlju o istorijskom, kao i o savremenoj književnosti koja nije ništa drugo do odgovor na vlasite prapočetke.⁴² Na sličan način se i Ugo Beti (Ugo Betti, 1892–1953) odvaja od poetike hermetizma, dajući joj novu obojenost uvijek prisutnim bajkovitim elementima, kao i poezijom iz koje, koliko god da se ona odvajala od tradicije, izranja literarni eho krepuskolarizma, te pjesničkog iskustva velikana XIX vijeka, Paskolija i Kardučija.⁴³

Kao što se može primijetiti, prvo upoznavanje čitalačke publike *Stvaranja* sa Salvatoreom Kvazimodom bilo je kroz izbor iz savremene italijanske lirike, ali i kroz prevod dati tekst prevodioca Vidovića, u kome su o pjesnicima

⁴⁰ Tanja Popović, *Rečnik književnih termina*, Logos art, Beograd, 2010, str. 260.

⁴¹ Alessandro Cane, Lorenzo Cardilli, Rachele Jesurum, *L'Ermetismo: Salvatore Quasimodo, Mario Luzi, Alfonso Gatto*, <https://library.weschool.com/corso/salvatore-quasimodo-mario-luzi-alfonso-gatto-poesia-ermetica-7087.html>, vrijeme posjete sajtu: 15. 6. 2018. god., u 17:00 h.

⁴² Đulio Feroni, *op. cit.*, str. 443.

⁴³ Isto.

date samo osnovne informacije. Međutim, u majskom broju časopisa iz 1960. godine, u rubrici „Iz italijanske književnosti“, Kvazimodu je posvećeno više pažnje.⁴⁴ Italijanski nobelovac predstavljen je samostalno, u prevodu Cetinjana Dragutina Ognjanovića, odličnog poznavaoča češkog i italijanskog jezika.⁴⁵ Šest prevedenih pjesama: „Zimska noć“ (*La notte d'inverno*), „Milano, avgusta 1943.“ (*Milano, agosto 1943*), „Januar 1944.“ (*Gennaio 1944*), „Srce možda“ (*Forse il cuore*), „Životinje moje mile“ (*O, i miei dolci animali*), i „Zid“ (*Muro*), dio su iste zbirke – *Dan za danom* (*Giorno dopo giorno*), objavljene 1947. godine. U pratećem tekstu, u kome uz kratku pjesnikovu biografiju detaljno analizira i Kvazimodovo stvaralaštvo, Ognjanović napominje da je riječ o zbirci koja je prvobitno nosila naziv *Sa nogom stranca na srcu* (*Son il piede straniero sopra il cuore, 1944*), a kojoj je kasnije, iako je proširena sa još svega dvije pjesme, naslov promijenjen.⁴⁶

Kako po svojoj tematici, koja prati suočavanje sa turobnim iskustvom Drugog svjetskog rata, tako i po jezičkim sredstvima i stepenu svoje komunikabilnosti, ova zbirka se razlikuje od zbirke *Potopljena oboa*, i cjelokupnog prethodnog hermetičkog iskustva ovog pjesnika.⁴⁷ U zbirci *Dan za danom* on je istovremeno lirski subjekat, nosilac individualnog i kolektivnog bola, ratne traume koja je poeziji morala dati realističnije konture, i koja više nije mogla samoj sebi biti cilj, niti se zatvarati u teško razumljive, često i nelogične sintagmatske strukture. Osim što detaljno govori o pjesnikovom životu, ističući da je on četvrti italijanski književnik nobelovac (uz Luidija Pirandela, Graciju Deledu i Đozuea Kardučija), Ognjanović se osvrće i na posebno mjesto ove zbirke u Kvazimodovom stvaralaštvu, tvrdeći da, zbog svoje pristupačnosti i oslobođenosti od hermetičke značenjske zgusnutosti, ona predstavlja „dublje kopanje po čoveku i njegovoj suštini“.⁴⁸

U još dva priloga u istoj podrubrici „Iz italijanske književnosti“ u časopisu je objavljeno još po šest prevoda Kvazimodovih pjesama⁴⁹. U prevodu Jugane Stojanović, srpske prevoditeljke sa italijanskog i francuskog jezika,⁵⁰ 1965. godine objavljene su dvije pjesme iz pomenute zbirke *Dan za danom*: „Pismo“ (*La lettera*) i „Možda srce“ (*Forse il cuore*), zatim dvije iz zbirke *I već se spušta veče* (*Ed è subito sera, 1942*): „Pred utvarom Ilarije od Kare-

⁴⁴ Dragutin Ognjanović, Šest pesama, *Stvaranje*, XV/1960, br. 5, str. 365–367.

⁴⁵ Up. Nikola Racković, *op. cit.*, str. 801.

⁴⁶ Dragutin Ognjanović, Salvatore Kvazimodo, *Stvaranje*, XV/1960, br. 11/12, str. 1012.

⁴⁷ Michele Tondo, *Salvatore Quasimodo*, Mursia, Milano, 1970, str. 12.

⁴⁸ Dragutin Ognjanović, *op. cit.*, str. 1013.

⁴⁹ Jugana Stojanović, Salvatore Kvazimodo: Šest pjesama, *Stvaranje*, XX/1965, br.7/8, str. 720–726.

⁵⁰ Up. „Jugana Stojanović – prevodilac iz ljubavi“, <http://www.prevodioci.co.rs/blog/jugana-stojanovic/>. Vrijeme pristupa sajtu: 25. 6. 2018, u 17:00 h.

ta“ (*Davanti al simulacro d’Ilaria Del Carretto*), „Blagi brežuljak“ (*La dolce collina*), kao i jedna pjesma iz zbirke *Neuporediva zemlja* (*La terra impareggiabile, 1955–58*), „Anfora s granjem“ (*Un’anfora di rame*), i na kraju pjesma „Imitacija sreće“ (*Imitazione della gioia*) iz zbirke *Nove pjesme* (*Nuove poesie, 1938*), čiji je originalni naslov zamijenjen prevodiočevim naslovom „Pjesma“. Dajući impresionistički osvrt na Kvazimodovu poeziju, Jugana Stojanović smatra da ovog pisca neobičnog senzibiliteta s pravom definišu kao antihermetičnog hermetičara, aludirajući ne samo na paradoksalne elemente često prisutne ne samo u pojedinačnim pjesničkim sastavima, već misleći i na cjelokupnu njegovu formativnu pjesničku putanju. Autorka napisala stoga pravi vrlo slikovito poređenje Kvazimoda i „ekstremnih“ hermetičara: „Iza njegove naizgled opore, hermetičarske sintakse, nazire se skrivena čeznja za srdačnošću i ljudskim razgovorom, iza njegove svireposti, pobeđena samilost“.

I Ognjanović i Stojanovićevo ističu u pratećim napisima da je na našim prostorima Kvazimodo bio gotovo nepoznat sve dok mu 1959. godine nije dodijeljena Nobelova nagrada za književnost, odnosno da je sve što se o njemu znalo objavljeno u nekoliko sporadičnih članaka u svega nekoliko časopisa čija imena se ne navode. Stojanovićevo takođe napominje i da je vrlo mali broj njegovih pjesama objavljen u antologijama svjetske i italijanske poezije XX vijeka, kao i da je van Italije kraja pedesetih godina XX vijeka objavljena samo jedna zbirka njegove poezije, i to u Zagrebu.⁵¹

Kvazimodovu poeziju prevodio je i Đakomo Skoti, poznati italijanski publicista iz Rijeke. Tako je u dvobroju za jul/avgust 1968. godine, objavljeno još šest Kvazimodovih pjesama iz već pomenutih zbirki upravo u Skotijevom prevodu.⁵² Pjesme: „O, granje vrba“ (*Alle fronde dei salici*), „U smislu smrti“ (*Nel senso di morte*) i „Dan za danom“ (*Giorno dopo giorno*) prevedene su iz zbirke *Dan za danom*, pjesma „Vojnici plaču noću“ (*I soldati piangono di notte*) iz zbirke *Neuporediva zemlja*, a pjesme „Već se spušta večer“ (*Ed è subito sera*) i „A bijela je tvoja haljina“ (*E la tua veste è bianca*) iz istoimene zbirke *Već se spušta večer*.

Kratku bilješku o Kvazimodovom stvaralaštvu, datu uz prevod, Skoti završava ocjenom da poezija ovog pjesnika sadrži „najbujnija iskustva i zbija u sebi gotovo cijelu istoriju italijanskog pjesništva za proteklih pedeset godina“, što je takođe pokazatelj usaglašenosti kritičke procjene ostalih autora koji su o ovom italijanskom pjesniku pisali u *Stvaranju*.⁵³ Skotijev prevodilački izbor je, hronološki gledano, posljednji prevod iz Kvazimodove poezije objavljen

⁵¹ Jugana Stojanović, Isto.

⁵² Đakomo Skoti, Salvatore Kvazimodo: Na srcu zemlje, *Stvaranje*, XXIII/1968, br. 7/8, str. 761–765.

⁵³ Isto.

u *Stvaranju*. Kvazimodova poezija zastupljena u još jednom, nešto ranijem prilogu iz 1962, ovoga puta u okviru izbora iz savremene italijanske lirike, uz poeziju još jednog velikana italijanskog Novečenta, Đuzepea Ungaretiija (Giuseppe Ungaretti, 1888–1970).⁵⁴ U stalnoj rubrici „Sa raznih meridijana“ objavljena je po jedna pjesma oba ova autora. Kvazimodovu pjesmu „Pismo majci“ (*La lettera alla madre*) iz zbirke *Život nije san* (*La vita non è sogno*, 1949) preveo je hrvatski književni historičar i prevodilac Vinko Vitezica⁵⁵, dok je prevod Ungaretiijeve pjesme „Završetak“ (*Finale*) iz zbirke *Obećana zemlja* (*La terra promessa*, 1950) sačinio Dragutin Ognjanović.

Oba ova prevodioca ostala su vjerna izvornom tekstu, naročito kada je u pitanju metrika, kako u Kvazimodovom nostalgичnom obraćanju majci koje, pored lirskog, sadrži i epistolarne elemente, tako i u kratkoj Ungaretiijevoj pjesmi u kojoj se, u skladu sa specifičnostima njegovog stvaralaštva, riječ more ponavlja dvanaest puta u dvanaest stihova. Đuzepe Ungareti je drugo ime po frekventnosti objavljivanja stihova u časopisu *Stvaranje*, a smatra se rodonačelnikom italijanske hermetične poezije i njenim najsugestivnijim eksponentom.⁵⁶ U pet priloga u *Stvaranju*, iz ukupno sedam njegovih zbirki, objavljeno je u prevodu čak šesnaest pjesama. U tri od ovih priloga autor pratećeg teksta i prevodilac pjesama je Dragutin Ognjanović. Pored pjesme *Završetak*, Ognjanović je još preveo pjesmu „Kratki monolog“ (*Monologo breve*) iz zbirke *Krik i predjeli* (*Grido e paesaggi*, 1952) 1960, kao i pjesme objavljene 1971. godine: „Sve sam izgubio“ (*Tutto ho perduto*), „Vrijeme je nijemo“ (*Il tempo è muto*), „Kad bi ti, brate moj“ (*Se tu mio fratello*), „Anđeo siromaha“ (*Angelo del povero*) i „Sjećanja“ (*I ricordi*) iz zbirke *Bol* (*Il dolore*, 1947).

Zbirka *Bol* tematizuje Ungaretiijevo autobiografsko ikustvo, pretačući u riječi žal za izgubljenim bratom (1937), a zatim i za sinom Antonietom (1947), uz historijsku, ali i duboko emotivno obojenu ratnu pozadinu koja se često nazire u Ungaretijevim zbirkama, nakon oba velika svjetska rata.⁵⁷ Objavljena pet godina kasnije, zbirka *Krik i predjeli* donijela je još zrelije promišljanje o odnosu čovjeka i sudbine, života i smrti, esencijalnog i površnog. Kao jedan od crnogorskih poznavalaca italijanske književnosti u ovom periodu, Ognjanović i o Ungaretiiju piše u okviru opširnog priloga, tvrdeći da je on pjesnik u čijem stvaralaštvu postoje elementi unutrašnjeg monologa, subjektivne i objektivne

⁵⁴ Vinko Vitezica, Dragutin Ognjanović, Salvatore Kvazimodo i Đuzepe Ungareti, *Stvaranje*, XVII/1962, br. 10, str. 686–687.

⁵⁵ Up. Vinko Vitezica, <http://www.enciklopedija.hr/natuknica.aspx?id=64907>, vrijeme pristupa sajtu: 12. 7. 2018, u 16:30 h.

⁵⁶ Romano Luperini, Pietro Cataldi, Lidia Marchiani, *La scrittura e l'interpretazione (Storia e antologia della letteratura italiana nel quadro della civiltà europea); Volume VI – Dall'Ermetismo al Postmoderno*, Palumbo Editore, Palermo, 1998, str. 204.

⁵⁷ Isto.

stvarnosti, kao i da osjećaj otuđenosti i čovjekove nemoći kod njega imaju posebnu pozadinu, sasvim drugačiju od Leopardijevog pesimizma.⁵⁸ Govoreći o Ungaretijevoj težnji za perfekcijom koja je jasna ukoliko se uzme u obzir da je gotovo svaka njegova zbirka pretrpjela brojne korekcije, prekranja i dopune, Ognjanović ovakav odnos prema pisanoj riječi naziva akribijom, „dugim i strpljivim bdjenjem“, što je, po njemu, najuočljivija potvrda izražene samokritičnosti pjesnika.⁵⁹

Prvi prevod Ungaretijeve poezije objavljen je u *Stvaranju* 1960. godine, a prevodilac, kao i autor napisa o pjesnikovom životu, objavljenog uz prevod, je crnogorski pravnik i poliglota Branko Đukić (1921–2000).⁶⁰ Riječ je o pjesmama: „Ne vičite više“ (*Non gridate più*), „Sve sam izgubio“ (*Tutto ho perduto*) i „Dan za danom“ (*Giorno per giorno*), iz zbirke *Bol*.⁶¹ Ognjanović je 1971. preveo ovu posljednju Ungaretijevu pjesmu, istu koju je Đukić u svom prevodu objavio jedanaest godina ranije. Ognjanovićev prevod svakako je obojen ličnim prevodilačkim senzibilitetom, ali je postojanje ove pjesme u prevodu, i to u istom časopisu, svakako moglo olakšati njegov prevodilački poduhvat, a razlog zbog kojeg su baš ovu pjesmu odabrala dva prevodioca u kratkom vremenskom razmaku možemo pronaći u činjenici da je upravo ona jedna od literarnih i emotivnih temelja zbirke *Bol*, kao i da prva od šest sekcija zbirke nosi naziv upravo *Sve sam izgubio*, a sadrži dvije pjesme posvećene smrti pjesnikovog brata. Posljednji prevod Ungaretijeve poezije u časopisu *Stvaranje* objavljen je četiri godine kasnije, a sačinio ga je hrvatski prevodilac Nikola Marčetić.⁶² Prevedene pjesme „Noćno bdjenje“ (*La veglia*), „Braćo“ (*Fratelli*), i „Tišina“ (*Silenzio*) dio su zbirke *Radost brodoloma* (*L'allegria di naufragi*, 1921), dok pjesme „Noć“ (*Notte*) i „Zvijezde“ (*Stelle*) pripadaju zbirci *Osjećanje vremena* (*Sentimento del tempo*, 1933).

Zbirka *Radost brodoloma* objavljena je u Parizu 1921. godine, a potom su 1923. godine svi do tada nastali pjesnički sastavi koji su za temu imali bolno iskustvo Prvog svjetskog rata objedinjeni pod naslovom *Pokopana luka* (*Il porto sepolto*), da bi deset godina kasnije, odnosno 1933, finalna verzija dobila naziv *Radost* (*L'Allegria*).⁶³ Marčetić pominje samo ove naslove, bez navođenja godina izdanja, ali se osvrće i na estetske i stilske odlike ove zbirke. Za razliku od izbjegavanja interpunkcije, gramatičkih pravila, kao i tzv. bijelih

⁵⁸ Dragutin Ognjanović, Đuzepe Ungareti, *Stvaranje*, XV/1960, str. 1013.

⁵⁹ Isto, str. 1014.

⁶⁰ Up. Nikola Racković, *op. cit.*, str. 166.

⁶¹ Branko Đukić, Đuzepe Ungareti, *Stvaranje*, XV/1960, br. 9/10, str. 785–786.

⁶² Nikola Marčetić, Đuzepe Ungareti, Nelo Risi, Đankarlo Bori, *Stvaranje*, XXX/1975, br. 6, str. 943–946.

⁶³ Glaucio Cambon, *La poesia di Ungaretti*, Einaudi, Turin, 1976, str. 205.

prostora (*spazi bianchi*) koji su podrazumijevali da često samo jedna ili dvije riječi nose cijeli stih i da se time daje na značaju svakom od sastavnih djelova pjesme, što su elementi karakteristični naročito za zbirku *Radost*, u *Osjećanju vremena*, kako uočava Marčetić, primjetan je pokušaj „povratka redu“, uslovljen poslijeratnim društveno-istorijskim kontekstom.⁶⁴

Očito je da autori pratećih bilježaka, kada je riječ o ovim italijanskim pjesnicima, nijesu raspolagali samo osnovnim biografskim podacima o autorima čije su stihove prevodili, nego su pokušavali da ponude i zahtjevniju analizu koja je pokazivala njihovo poznavanje ne samo italijanske, već i svjetske književne scene. Đuzepe Ungareti i Salvatore Kvazimodo obilježili su bez sumnje priloge objavljene šezdesetih i otvorili brojeve iz sedamdesetih godina XX vijeka. Pored njih dvojice, šezdesetih godina objavljena je poezija još jednog značajnog predstavnika savremene italijanske književnosti, Čezarea Pavezea (Cesare Pavese, 1908–1950). Takođe u rubrici „Sa raznih meridijana“ 1962. godine objavljen je prevod pet njegovih pjesama: „Ti si život i smrt“ (*Sei la vita e la morte*), „Provaliće se nebo“ (*Ancora cadrà la pioggia*), „I noć liči na tebe“ (*Anche la notte ti somiglia*), „U dnu staze“ (*In fondo alle vie vuote*) i „Ti si zemlja i smrt“ (*Sei la terra e la morte*) iz zbirke *Doći će smrt i imaće tvoje oči* (*Verrà la morte e avrà i tuoi occhi*), objavljene posthumno 1951. god.⁶⁵ Pjesme je prevela Jugana Stojanović, obrazlažući u prilogu pod naslovom „Čezare Paveze“, objavljenom u istom broju časopisa, da su motivi koji su je podstakli da se počne baviti prevodjenjem Pavezeove poezije njegova izrazita sentimentalnost, kao i pjesnikov stav, izražen naročito u njegovim kraćim proznim djelima, da za one u potpunosti predane umjetnike prestanak bavljenja umjetnošću znači istovremeno i uzročno-posljedično gašenje njihove životne energije.⁶⁶ S ozbirom na to da je pjesnik upravo ove riječi napisao u svom posljednjem literarnom testamentu, odnosno poetskom dnevniku naslovljenom *Umjetnost življenja* (*Il mestire di vivere*), jasan je njegov doživljaj književnosti kao jedne vrste čovjekove spoznaje, pa na kraju krajeva i smisla života uopšte. Kada je u pitanju poezija, Paveze ne prati nijedan strogo konstituisani pravac, u njegovim stihovima vidljiv je uticaj američkog pjesnika Volta Vitmana, ali i nastojanje da se kroz razočaranje u ljubav, koje je centralna tema zbirke, dostigne nivo ispovjednog tona svojstvenog lirskim kanconijerima za koje je uzore nalazio u velikim imenima italijanske tradicije, Frančesku Petrarki i Đakomu Leopardiju.⁶⁷ Naslovi pjesama ujedno

⁶⁴ Nikola Marčetić, *op. cit.*, str. 944.

⁶⁵ Jugana Stojanović, Čezare Paveze: *Doći će smrt i imaće tvoje oči*, *Stvaranje*, XVII/1962, br. 3, str. 214–217.

⁶⁶ Isto, str. 271.

⁶⁷ Guido Baldi, Silvia Giusso, Mario Razetti, Giuseppe Zaccaria, *Dal testo alla storia, dalla*

su i početni stihovi svake od njih pojedinačno, što je još jedan od pokazatelja snažnog uticaja tradicije, naročito one petrarkistički obojene.

Iako bi se na osnovu prevoda Ungaretijeve poezije koji su otvorili prve brojeve *Stvaranja* na početku sedamdesetih godina XX vijeka moglo pretpostaviti da će se tendencija prisustva savremene italijanske književnosti nastaviti, nasuprot tome, upravo od tada primjetan je nagli pad u njenom prisustvu na stranicama časopisa koji će potrajati gotovo petnaest godina. O tome svjedoči podatak da su od 1975. do 1988. godine objavljena svega dva prevoda italijanske poezije, i to oba 1976, ukoliko ne računamo poeziju pripadnika italijanske nacionalne zajednice u tadašnjoj Jugoslaviji. Koji bi mogli biti eventualni razlozi ovog pada interesovanja za objavljivanje priloga iz italijanske poetske produkcije? Jedno od mogućih objašnjenja moglo bi se potražiti u promjeni redakcionog odbora na čijem čelu je do 1972. godine bio Čedo Vuković, koji se zbog odličnog poznavanja italijanskog jezika, te ličnih afiniteta prema uspostavljanju kulturnih veza sa Italijom, zalagao za objavljivanje ne samo književno-umjetničke poezije i proze, već i različitih vrsta napisa na italijanističke teme uopšte. Međutim, dva od ukupno četiri prevoda proze objavljena su tek osamdesetih godina, upravo za vrijeme Asanovićevog uredničkog angažmana, pa bi motivi ovakve uredničke politike mogli biti, iako za to nemamo čvrstog dokaza, to što uredništvo nije dobijalo prevode, jer ih prevodioci nijesu slali, ili su prevode objavljivali u drugim književnim glasilima. Pored dva već pomenuta Ungaretijeva prevoda, iz 1971. i 1975. godine, u *Stvaranju* su 1976. godine objavljena još dva prevoda iz poezije Euđenija Montalea (Eugenio Montale, 1896–1981) i Umberta Sabe (Umberto Saba, 1883–1957), čime se zaokružuje period nakon koga je nastupio izvjesni zastoj u recepciji prevoda i priloga iz italijanske književnosti u ovom glasilu. Montaleovu poeziju prevela je Nadežda Petrović, a riječ je o sljedećim pjesmama iz zbirke *Sipine kosti* (*Ossi di sepià*, 1925): „Limun“ (*Il limone*), „Mediteran“ (*Mediterraneo*), „Starino, opijen sam glasom“ (*Antico, sono ubriacato dalla voce*) i „Engleski rog“ (*Corno inglese*), kao i o pjesmi „Kuća carinika“ (*La casa dei doganieri*), iz zbirke *Prilike* (*Occasioni*, 1939).⁶⁸ U ovom slučaju imamo prvi slučaj priloga u kome autor prevoda poezije i prigodnog teksta nijesu isti. Bilješku o Montaleovom stvaralaštvu potpisuje dugogodišnji novinar i književnik Zvonko Tarle, obrušavajući se, kako tvrdi, na izdavačke afinitete zahvaljujući kojima je na našim prostorima Montale uvijek nepravедno bio u sjenci „nacionalnog barda“ Đuzepea Ungaretija i nobelovca Salvatorea Kva-

storia al testo (Letteratura italiana con pagine di scrittori stranieri); Volume III, Tomo Secondo/b – Dal Decadentismo ai giorni nostri, Paravia, Torino, 1994, str. 273.

⁶⁸ Nadežda Petrović, Euđenio Montale: Imenovanje predmeta, *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 2, str. 259–260.

zimoda.⁶⁹ Razloge za ovakvu recepciju Montaleovog djela on svakako nalazi i u afinitetima prevodilaca iz tog doba, uz napomenu da je prve prevode njegove poezije u SFRJ, objavljene tek 1973. godine, sačinio hrvatski naučnik, književnik, esejista i prevodilac Mladen Makijedo (Mladen Machiedo), koji je dobitnik petnaest italijanskih i pet hrvatskih književnih nagrada i po jednog državnog priznanja obje zemlje.⁷⁰ Ovo svjedoči o upućenosti redakcionog odbora *Stvaranja* u prevodilačku djelatnost u zemlji, ali i nastojanju da se popularizuju ne samo različiti autori, već i da se u prevodilačkom izboru djela tih autora sačini bogatiji repertoar.

U nastavku napisa o Montaleu, Tarle pominje njegova pjesnička ostvarenja, cijeneći posebno pokušaj italijanskog pjesnika da se u okviru tradicionalnih metričkih shema, kao i rime, pronađe put prema poeziji koja će biti adekvatan izraz savremenog doba, a koji je, po mišljenju autora priloga, znatno uspjeliji u Montaleovoj prvoj zbirki *Sipine kosti*, nego u kasnijim, u koje spada i zbirka *Prilike*.⁷¹ Razlog za to je potpadanje pod uticaj hermetizma, i ponovno zatvaranje poezije u vlastitu formu. Tarle na ovaj način daje ocjenu Montaleovog stvaralaštva, pribjegavajući ipak, na određenim mjestima, i impresionističkom osvrtu, što je, kao što se dalo primijetiti, čest slučaj u prilozi ovog tipa u *Stvaranju*. Ono što Tarle u ovom prilogu nastoji da istakne jeste fleksibilnost Montaleovog jezičkog i stilskog izbora sa početka njegove pjesničke karijere, kao i utisak da je on „pjesnik pod korom limuna, pjesnik Mediterana u stalnom dijalogu sa krajolikom rodne Ligurije, pjesnik u potrazi za razrješenjem misterije odnosa čovjek – priroda, pjesnik čije su najjednostavnije pjesme najbolje, jer su najbliže životu“.⁷²

Tršćanski pjesnik Umberto Saba još jedno je književno ime italijanskog Novečenta za čije stvaralaštvo je redakcija časopisa pokazala interesovanje, što je, pored afiniteta urednika i prevodilaca, proizvod i specifičnosti njegove poetske misli koja je odudarala od tadašnjih pjesničkih tendencija, tražeći uvijek alternativne puteve, zahvaljujući kojima je Saba pjesničku riječ osjećao „kao potpuno prepuštanje oblicima svijeta i postojanja“.⁷³ To je, naravno, podrazumijevalo Sabinu potragu za tematskim i jezičkim rješenjima koja će uspjeti da odraze razmišljanja, raspoloženja, osjećanja i uopšte doživljaj svijeta koji je okruživao pjesnika, ali i svijeta njegovog pjesničkog „ja“ koji je

⁶⁹ Zvonko Tarle, Snimak Eudenija Montalea u limunu, *Stvaranje*, XXXI/1976, br. 2, str. 261.

⁷⁰ Ana Vukadin, *Mladen Machiedo – Bibliografija 1959–2008*, vrijeme pristupa sajtu: 28. 6. 2018. god., u 20:00 h.

⁷¹ Zvonko Tarle, *op. cit.*, str. 262.

⁷² Isto.

⁷³ Đulio Feroni, *op. cit.*, str. 435.

kod ovog pjesnika uvijek u bliskoj vezi sa stvarnošću.⁷⁴ Proizvod ovakvog nastojanja bila je i pjesnikova ideja da objedini svoje mladalačke zbirke, nastale 1910. i 1912. godine, u jedinstvenu zbirku pod naslovom *Kanconijer* (*Canzoniere*), što je poduhvat koji je za njega značio poistovjećivanje procesa stvaranja sa neodvojivošću života od njegovih sastavnih djelova. Prvo izdanje *Kanconijera* izašlo je 1921. godine, ali je zbirka proširivana, i mijenjala se sve do posthumnog izdanja iz 1961. godine. Pjesme objavljene u julskom broju *Stvaranja* iz 1976. godine, dio su ove zbirke, tačnije pojedinačnih zbirki koje je sačinjavaju.⁷⁵ Pjesma „Snijeg“ (*Neve*) dio je sekcije *Riječi* (*Parole*, 1933–34), tercet „Koza“ (*La capra*) zbirke *Kuća i selo* (*Casa e campagna*, 1909–10), dok je pjesma „Ljubavni trn“ (*L'amorosa spina*) prevedena iz istoimene Sabine zbirke, objavljene 1920. godine. Dr Rajna Živković-Mandolfo, koja se pored prevođenja italijanskih pisaca, bavila i prevođenjem pjesama Vaska Pope na italijanski jezik, uspjela je da prevednim pjesmama ne oduzme gotovo ništa od njihove autentičnosti. Zanimljivo je da ona, kao poznavalac italijanske književnosti, nije ponudila nikakve podatke o Sabinom stvaralaštvu, kao ni o eventualnom povodu za objavljivanja odabranih pjesama, pa je istovremeno ovo jedini prilog italijanske poezije u *Stvaranju* koji nije prapraćen nikakvom bilješkom.

Izbor iz savremene italijanske lirike pod naslovom „Iz savremene italijanske poezije“ objavljen je u *Stvaranju* 1988. godine.⁷⁶ Ovaj izbor, u prevodu italijaniste i pjesnika Dragana Mraovića⁷⁷ koji je obuhvatio čak trideset sedam autora sa književne scene italijanskog Novečenta i preko četrdeset prevedenih pjesama, prekinuo je dvanaestogodišnju pauzu (1976–1988) u toku koje su, kao što je već kazano, prevodi italijanske poezije ustupili primat prevodima italijanske književno-umjetničke proze, kao i brojnim napisima na razne italijanističke teme.

Obrazlažući svoj izbor, ovaj prevodilac u prigodnom tekstu uz prevod ističe da je njegova namjera bila da se ovim rezimeom, služeći se konkretnim primjerima, osvrne na poetske struje u Italiji nakon Drugog svjetskog rata, odnosno one koji su paralelno sa izlaženjem časopisa *Stvaranje* nastajale, opstajale ili se pretakale u druge evropske pjesničke tokove i, što je najvažnije, ostavile traga u istoriji italijanske književnosti. Mraović ističe da je autore birao slijedeći tri ključna, već konstituisana puta kojima je italijanska poetska riječ

⁷⁴ Enzo Demattè, *Umberto Saba*, Edizioni del Noce, Padova, 1982, str. 54–55.

⁷⁵ Rajna Živković-Mandolfo, *Umberto Saba: Lirika*, *Stvaranje*, XXI/1976, br. 7, str. 999–1000.

⁷⁶ Dragan Mraović, *Izbor iz savremene italijanske poezije*, *Stvaranje*, XLIII/1988, br. 7, str. 600–621.

⁷⁷ Up. Dragan Mraović: Biografska beleška i spisak objavljenih knjiga, <http://www.rastko.rs/cms/files/books/55d8416bbd30f>, vrijeme pristupa sajtu: 19. 7. 2018, u 16:00 h.

tražila svoje mjesto u novoj kulturnoj stvarnosti.⁷⁸ U prvu grupu, po Mraovićevom mišljenju, spadaju futuristi i krepuskolari, odnosno pjesnici koji su i nakon Drugog svjetskog rata ostali vjerni predratnoj poetici stare avangarde. U drugu grupu ubraja Ungaretija, Montalea i Kvazimoda koje naziva predstavnicima hermetične poezije koja je, u različitim fazama stvaralaštva ovih pjesnika, približena „novim horizontima“, dok u treću grupu svrstava pjesnike čija se poezija naslanja na poetiku realizma, težeći da se svojim motivima pobuni protiv poretka i postane svojevrsna društveno-angažovana umjetnička riječ.

Pored poznatih književnih imena, Salvatorea Kvazimoda, Đuzepea Ungaretija, Umberta Sabe, Euđenija Montalea, Čezarea Pavezza, Sandra Pene i Pjer Paola Pazolinija, Mraović objavljuje prevode poezije niza italijanskih pjesnika i pjesnikinja, koje je, tokom svojih boravaka u Italiji i lično upoznao i o kojima daje i kratke bibliografske bilješke ispred prevoda odabranih pjesama. Sem toga, Mraović na kraju priloga napominje da je, prilikom kratkog predstavljanja određenih pjesnika, izostavio njihove godine rođenja, poštujući iskazanu želju samih autora. Ipak, ovaj prevodilac objašnjava da je zbog čitalaca časopisa odlučio da autore poređa po hronološkom redoslijedu, tj. prema godini rođenja, iako bez navođenja tačnih datuma. Tako je prvi na listi ovog niza pjesnika Umberto Saba, a posljednji Vitorino Kurči koji još uvijek stvara (Vittorino Curci, 1952).⁷⁹

Mraović smatra da je raznovrsna italijanska književna scena rezultat težnje da se kroz nova stilska iskustva odgovori zahtjevima složene društvene stvarnosti, kao i da se u razdoblju u kome u Italiji naglo raste interesovanje za druge evropske književnosti, njihov uticaj morao odraziti na aktuelnu italijansku književnu produkciju. Autor pratećeg teksta se takođe osvrće i na književnu situaciju u Italiji u datom trenutku, ističući da avangarda nije uspjela u svom revolucionaronom poletu, te da je najviše prihvaćena poezija poslijeratne Italije, ona koja je za svog lirskog protagonistu proglasila savremenog čovjeka i probleme njegove egzistencije. Na kraju ove bilješke Mraović se osvrće i na domaću književnu scenu, napominjući da „italijanske pjesnike muče slične muke kao i naše: mali tiraži i materijalni problem“.⁸⁰ Međutim, on tvrdi da italijanski pjesnici ipak objavljuju mnogo više, motivisani književnim nagradama kojih u Italiji ima oko deset hiljada. Prevodilac saopštava da ni on ovim prilogom nije pretendovao da ovakav izbor iz savremene poezije dobije antologijski predznak, već je njegova namjera bila da doprinese kulturnom približavanju Italije i Jugoslavije, ističući da, u domenu kulture, književnost, a naročito poezija, kao njen specifični izdanak, igraju možda i presudnu ulogu.⁸¹

⁷⁸ Isto, str. 621.

⁷⁹ Isto.

⁸⁰ Isto, str. 619.

⁸¹ Isto.

Italijanistički prilozi, objavljeni u mjesečnim ili dvomjesečnim sveskama crnogorskog časopisa za književnost i kulturu *Stvaranje* (1946–1991), bez sumnje svjedoče o kulturnim vezama i interkulturnoj razmjeni u okviru crnogorsko-italijanskih i jugoslovensko-italijanskih kulturnih i književnih veza u toku skoro pet decenija izlaženja ovog tada vrlo uglednog časopisa. Savremena italijanska pjesnička produkcija, čije se prisustvo u *Stvaranju* očituje u sto dvadeset pjesama šezdeset dva autora u ukupno dvadeset priloga praćenih tekstovima interpretativnog ili prikaznog karaktera, predstavlja poseban, brižljivo proširivan dio ovog vrlo značajnog korpusa koji pokazuje aktuelnu otvorenost časopisa za ishodišta drugih kultura, u ovom slučaju italijanske. Zajedno sa bio-bibliografskim polazištem koje se u napisima objavljenim uz prevodni ekvivalent očituje kao svojevrsan obrazac, osvrt na značenjsku komponentu svakog pojedinačnog djela imao je za cilj njegovo predstavljanje čitaocima, ali i putokaz za predstojeća tumačenja u okviru sistema prevodne italijanske književnosti. To ujedno svjedoči i o intelektualnoj profilaciji prevodilaca i autora praćenih priloga, odnosno o njihovoj potrebi da prevodilačku djelatnost prevashodno književno kontekstualizuju, objasne, analiziraju ili joj daju komparativnu notu u praćenim bilješkama koje variraju od kratkih prikaza djela sa osnovnim podacima o autorovom životu, do priloga sa književno-kritičkim elementima. Časopis *Stvaranje* nastojao je da na ovaj način upozna čitalačku publiku sa imenima, pojavama i orijentacijama prije svega savremene italijanske književnosti i da tako eventualno utiče kako na književni ukus svoje čitalačke publike, tako i na stvaralaštvo domaćih autora. Osim ovih didaktičkih namjera, vjerujemo da su motivi koji su prevodioce, ujedno i priređivače usmjerili prema italijanskoj kao jednoj od najuticajnijih književnosti u Evropi i svijetu uopšte bili uslovljeni i njihovim ličnim interesovanjima i književnim ukusom.

Literatura:

- Adžić, Marija, Prilog bibliografiji o crnogorsko-italijanskim odnosima, *Bibliografski vjesnik*, XXXI/1976, 11/12.
- Baldi, Guido; Giusso, Silvia; Razetti, Mario; Zaccaria, Giuseppe, *Dal testo alla storia, dalla storia al testo (Letteratura italiana con pagine di scrittori stranieri)*; Volume III, Tomo Secondo/b – Dal Decadentismo ai giorni nostri, Paravia, Torino, 1994.
- Cambon, Glauco, *La poesia di Ungaretti*, Einaudi, Turin, 1976.
- Demattè, Enzo, *Umberto Saba*, Edizioni del Noce, Padova, 1982.
- *Dizionario Universale della Letteratura Contemporanea*, Mondadori, Milano, 1961.
- Đurić, Željko, *O Italiji*, Izdavačka kuća Miroslav, Sopot, 2006.

- Feroni, Đulio, *Istoriya italijanske književnosti*, tom II, CID, Podgorica, 2005.
- Feroni, Giulio; Cortellessa, Andrea; Pantani, Italo; Tatti, Silvia, *Storia e testi della letteratura italiana (ricostruzione e sviluppo nel dopoguerra 1945–1968)*, Mondadori, Milano, 2005.
- Kažić, Marko, Stvaranje, novi časopis, *Pobjeda*, 27. 10. 1946.
- Knežević, Jelena, *Njemačka književnost u Crnoj Gori do 1945. godine*, ICJK, Podgorica, 2012.
- Luperini, Romano; Cataldi, Pietro; Marchiani, Lidia, *La scrittura e l'interpretazione (Storia e antologia della letteratura italiana nel quadro della civiltà europea)*; Volume VI – *Dall'Ermetismo al Postmoderno*, Palumbo Editore, Palermo, 1998.
- Luperini, Romano; Cataldi, Pietro; Marchiani, Lidia; Marchese, Franco; Donnarumma, Raffaele, *La scrittura e l'interpretazione*, volume II, tomo IX, G. B. Palumbo & C. Editore, Palermo, 1998.
- Marrone, Gaetana, *Italian literary studies*, Taylor & Francis, New York, 2007.
- Papini, Giovanni, *Testimonianze. Saggi non critici*, Studio Editoriale Lombardo, Milano, 1918.
- Petronio, Giuseppe; Masiello, Vitilio, *La produzione letteraria in Italia*, volume IV – *L'età della Rivoluzione e di Napoleone: dall'Illuminismo al Romanticismo*, Palumbo, Palermo, 1994.
- Pietropaoli, Antonio, *Le strutture della poesia: saggi su Campana, Ungaretti, Sbarbaro, Montale, Quasimodo, Gatto*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 1983.
- Popović, Tanja, *Rečnik književnih termina*, Logos art, Beograd, 2010.
- Racković, Nikola, *Leksikon crnogorske kulture*, DOB, Podgorica, 2009.
- Sanguineti, Edoardo, *Poesia italiana del Novecento*, Einaudi, Torino, 2007.
- Tondo, Michele, *Salvatore Quasimodo*, Mursia, Milano, 1970.

Sajtografija:

- Cane, Alessandro; Cardilli Lorenzo; Jesurum, Rachele, *L'Ermetismo: Salvatore Quasimodo, Mario Luzi, Alfonso Gatto*, <https://library.weschool.com/corso/salvatore-quasimodo-mario-luzi-alfonso-gatto-poesia-ermetica-7087.html>, vrijeme posjete sajtu: 15. 6. 2018. god., u 17:00 h.
- Nardi, Massimo, *La meditazione poetica di Adriano Grande*, <https://it.zenit.org/articles/la-meditazione-poetica-di-adriano-grande/>, pristup sajtu: 14. 6. 2018. god., u 17:00 h.

- Vukadin, Ana; Machiedo, Mladen, *Bibliografija 1959–2008*, file:///C:/Users/Boris/Downloads/SRAZ_53_Vukadin.pdf, vrijeme pristupa sajtu: 28. 6. 2018. god., u 20:00 h.

Desanka JAUKOVIĆ

**CONTEMPORARY ITALIAN POETS
IN JOURNAL *STVARANJE* (1946–1991)**

The present paper presents and analyses the translations of poetry of contemporary Italian poets published in Montenegrin literary and cultural journal *Stvaranje*, from the first year of its publication (1946) to the last journals published in 1991. The detection of the presence and analysis of a significant number of translations of contemporary Italian literature contributes to cultural and literary reconstruction of the post-war period in our region, illuminating a less-explored part of our cultural history. In the abovementioned period, *Stvaranje* published translations of 120 poems authored by 62 Italian poets, along with adequate reflections on the contemporary Italian literary scene.

Key words: *Stvaranje*, Italian poetry, translations, contemporary literature

Pregledni rad

UDK 821.131.1.09-992

Olivera POPOVIĆ (Podgorica)

Filološki fakultet – Nikšić

oljapop@yahoo.it

JEDAN ITALIJANSKI PUTOPIS O CRNOJ GORI IZ 1877. GODINE*

Tema priloga je jedan italijanski putopis o Crnoj Gori koju je njegov autor Alfredo Seristori posjetio u vrijeme crnogorsko-turskog rata 1876–1878. U radu se rasvjetljava istorijsko-politički i kulturni kontekst njegovog putopisnog zapisa i utvrđuju činioici koji su uticali na stvaranje određene slike o Crnoj Gori u Seristorijevom djelu. Zasnivajući teorijsku analizu ovog putopisa na interpretativnim modelima autora koji su proučavali putopisne prikaze balkanskih zemalja uopšte, uputili smo i na izvore diskursa o Crnoj Gori kome se priklonio Seristori, ali i neki drugi strani autori koji su o ovoj zemlji pisali u vrijeme Velike istočne krize.

Ključne riječi: *Alfredo Seristori, Crna Gora, putopis, Velika istočna kriza*

Sredinom XIX vijeka interesovanje velikih sila za Balkan, a time i za Crnu Goru, bilo je veoma izraženo jer je to vrijeme kada su balkanski nacionalni pokreti ušli u svoju završnicu, ponovo otvarajući tzv. „istočno pitanje“, koje se odnosilo na probleme vezane za podjelu posjeda Osmanskog Carstva na Balkanu i utvrđivanje interesnih zona velikih sila.¹ Snažan uticaj spoljnopolitičkih motiva na interesovanje stranih posjetilaca za Balkan ogleda se i u broju putopisnih djela o balkanskim zemljama koja su u tom razdoblju objavljena.² Međutim, za razliku od autora sa francuskog, engleskog i njemačkog

* Ovaj rad prethodno je objavljen na italijanskom jeziku: „Un parlamentare italiano nel Montenegro ai tempi della Grande crisi d’Oriente (1875–1877)“, *Aevum*, 90, 2016, sv. 3, str. 671–679.

¹ Živko Andrijašević, Šerbo Rastoder, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006, str. 237.

² Up. Fridhilde Krauze, „Crna Gora: literatura na njemačkom jeziku“, *Bibliografski vjesnik*, XVII/1988, br. 2, str. 2–103; Marija Todorova, *Imaginarni Balkan*, Biblioteka XX vek/Krug, Beograd, 2006; Danilo Lekić, *Francuzi o Crnoj Gori u XIX vijeku*, Kulturno prosvjetna zajednica u Baru, 1985.

govornog područja, neuporedivo je manji broj Italijana koji su Crnu Goru u to vrijeme posjetili i u svojim djelima je opisali. Poslije prvog i jednog od najznačajnijih italijanskih putopisa o Crnoj Gori Bartolomea Bjažoleta³, od sredine četrdesetih pa sve do sredine sedamdesetih godina XIX vijeka nema primjera putopisne proze originalno nastale na italijanskom jeziku, već se italijanska čitalačka publika upoznavala sa prilikama u Crnoj Gori posredstvom prevoda putopisnih djela sa francuskog i njemačkog jezika. Odsustvo italijanskih autora moglo bi se, moguće, objasniti činjenicom da je do 1861. godine Italija bila razjedinjena država, posvećena ratovima za oslobođenje od tuđinske vlasti i nacionalno ujedinjenje. Prije dostizanja ovih ciljeva, njene ekspanzionističke tendencije bile su teško ostvarive, a neposredno po ujedinjenju mlada i na unutrašnjem planu nedovoljno integrisana država morala da se suoči sa nizom vlastitih unutrašnjih i spoljnopolitičkih problema.⁴ Stoga Italija nije bila spremna za učešće u rješavanju „istočnog pitanja“, pa je u godinama koje su uslijedile jedan od ciljeva njene spoljne politike bilo održavanje postojećeg stanja na Balkanu.⁵

Velika istočna kriza, odnosno ustanci u Hercegovini (1875), Bugarskoj (1876) i Crnoj Gori (1876) stavili su „istočno pitanje“ u središte političkih interesovanja evropskih zemalja. Iako su se zvanično zalagale za očuvanje integriteta Otomanskog Carstva i sprovođenje građanskih i administrativnih reformi koje bi poboljšale status hrišćana na teritorijama unutar njegovih granica, evropske vlade vidjele su u ovim događajima i priliku za svoju teritorijalnu, političku i ekonomsku ekspanziju na Balkanu.⁶ Kada je riječ o Italiji, događaji na Balkanu podsjetili su Italijane na tradiciju italijanskog preporoda (*risorgimento*), odnosno borbu za nacionalno oslobođenje i političko ujedinjenje, dajući podstrek idejama o mogućoj saradnji Italijana i južnoslovenskih naroda.⁷ U tom kontekstu bilježi se i prisustvo italijanskih dobrovoljaca u redovima ustanika u Hercegovini.⁸ Ipak, dok se jedan dio italijanske javnosti

³ Bartolomeo Biasoletto, *Relazione del viaggio fatto nella primavera dell'anno 1838 dalla Maestà del Re Federico Augusto di Sassonia nell'Istria, Dalmazia e Montenegro*, H. F. Favarger libraio, Trieste, 1841.

⁴ Up. Slavko Burzanović, „Crnogorske misije Čezara Durandoa“, *Istorijski zapisi*, LXXXIII/2010, sv. 2, str. 97.

⁵ Isto, str. 97–98.

⁶ Francesco Cognasso, „Questione d'Oriente“, *Enciclopedia italiana*, Istituto di Enciclopedia Italiana, Roma, vol. 28, 1935. Dostupno na: [http://www.treccani.it/enciclopedia/questione-d-oriente_\(Enciclopedia_Italiana\)/Vrijeme_pristupa_sajtu](http://www.treccani.it/enciclopedia/questione-d-oriente_(Enciclopedia_Italiana)/Vrijeme_pristupa_sajtu): 16. 10. 2018.

⁷ Up. Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović, *Crna Gora u spoljnoj politici Italije*, knj. 1: Od osnivanja italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora 1861–1875, prvi dio: 1861–1875, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2011, str. 11.

⁸ Nikša Stipčević, „O italijanskim dobrovoljcima u hercegovačkom ustanku“, *Zbornik Mati-*

zalagao za poštovanje nacionalnog principa u određivanju novih granica na Balkanu, stav zvanične Italije povodom razbuktavanja Istočne krize bio je da Bosnu i Hercegovinu treba prepustiti Austriji, u zamjenu za pripajanje Italiji austrijskih posjeda na sjeveroistoku Apeninskog poluostrva.⁹ Uprkos ovoj zamisli, na Berlinskom kongresu (1878), na kome je Crna Gora dobila dvostruko uvećanje teritorije u odnosu na stanje prije rata i međunarodno priznanje državnosti, italijanski diplomatski predstavnici držali su se po strani, podržavajući *status quo* na Mediteranu i odustavši od bilo kakvih teritorijalnih kompenzacija Italiji nakon što je Austrija dobila pravo da okupira Bosnu i Hercegovinu, postavi vojne garnizone u Novopazarskom sandžaku i vrši pomorski i sanitarni policijski nadzor nad lukom Bar, jednim izlazom Crne Gore na Jadransko more.¹⁰ U narednim godinama Italija odustaje od svoje orijentacije prema saradnji sa Južnim Slovenima na Balkanu i okreće se mediteranskim interesima, sklapajući savez sa Njemačkom i doskorašnjim neprijateljem – Austrijom (1882).¹¹

U vrijeme kada su ratni događaji već bili u punom jeku, 1877. godine Crnu Goru je posjetio Alfredo Seristori (Alfredo Serristori, 1833–1884), autor koji će Italijanima omogućiti neposrednije upoznavanje sa prilikama u ovoj zemlji. Seristori nije bio čovjek od pera i nije mnogo napisao. Ovaj bivši gradonačelnik jedne toskanske varoši u blizini Firence u Crnu Goru došao je kao poslanik tadašnjeg italijanskog parlamenta.¹² Zadržavši se desetak dana, svoje utiske sa ovoga puta objavio je već iste godine u knjizi pod naslovom *Obale Dalmacije i Crna Gora*.¹³ Seristori je djelo posvetio aktuelnom italijanskom ministru finansija Kvintinu Seli (Quintino Sella, 1862–1884), sa nadom da će ovaj istaknuti državnik uzeti Crnogorce pod svoju zaštitu i založiti se za njihovo dobro ukoliko nekad bude bio u prilici da o tome odlučuje. Autor u posveti

ce srpske za istoriju, Novi Sad, 2005, 71–72, str. 173–179.

⁹ Ove ideje javile su se još četrdesetih godina XIX vijeka. Up. Giuliano Procacci, „Le sconfitte del Risorgimento“, *Storia degli italiani*, vol. II, Editori Laterza, Bari, 1998, str. 350–351. Up. i: Đulijano Prokači, *Istorija Italijana*, CID – Filozofski fakultet, Podgorica – Nikšić, 2008.

¹⁰ Vincenzo Clemente, „Corti, Luigi“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 29, 1983. [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_(Dizionario-Biografico)/); Vrijeme pristupa sajtu: 12. 12. 2018.

¹¹ Ljiljana Aleksić-Pejković, Slavko Burzanović, nav. djelo, str. 11. Giuliano Procacci, nav. djelo, str. 422–423.

¹² Up. Giovanni Magherini-Graziani, *Commemorazione del conte Alfredo Serristori*, Tipografia dello stabilimento S. Lapi, Citta di Castellò, 1902, str. 6–27.

¹³ Alfredo Serristori, *La costa dalmata e il Montenegro*, Barbera, Firenze, 1877. Reprint: Alfredo Serristori, *La costa dalmata e il Montenegro*, British Library, Historical Print Editions, 2010. Up. i Alfredo Seristori, *Crna Gora i dalmatinska obala tokom ratnih zbivanja 1877. godine*, CID, Podgorica, 2010.

objašnjava i da je motiv njegovog putovanja bila želja da upozna Crnogorce o kojima je često slušao.

Seristorijev putopis sastoji se iz dva dijela. Prvi dio, sačinjen u šest poglavlja, obuhvata opis autorovog putovanja od Trsta do Kotora. U drugom, dužem dijelu, tj. u preostalih trinaest poglavlja, opisan je njegov boravak u Crnoj Gori. Seristori je na put krenuo parobrodom iz Trsta, avgusta 1877. godine. Nakon što je nekoliko dana proveo u obilasku gradova na dalmatinskoj obali, iz Kotora je, u pratnji crnogorskog konzularnog zastupnika u ovom gradu Petra Ramadanovića i nekolicine mještana, stigao na Cetinje. Nakon dvodnevnog boravka u crnogorskoj prijestonici, gdje je uspio da se sretne sa sekretarom knjaza Nikole, Seristori je preko Rijeke Crnojevića i Danilovgrada nastavio putovanje prema crnogorskom vojnom logoru koji se nalazio u blizini Nikšića. Tamo je vrijeme proveo uglavnom u društvu tadašnjeg italijanskog diplomatskog predstavnika u Crnoj Gori Čezarea Duranda (Cesare Durando, 1830–1919), a bio je u prilici i da upozna i brojne diplomate iz drugih zemalja, kao i samog crnogorskog knjaza.¹⁴ Na povratku, takođe u društvu italijanskog konzula, Seristori se u Kotor vratio drugim putem, preko Grahova i Risna.

Ovaj autor pripada onoj vrsti pripovjedača čije djelo nosi snažan lični pečat. Za razliku od putopisaca čija su djela orijentisana prema spoljnom svijetu i dokumentarnog su karaktera, Seristori je upravo svoju ličnost stavio u prvi plan putopisne naracije.¹⁵ Postao je pravi književni lik, s obzirom na to da pažnju čitalaca usredsređuje najviše na putničku događajnost. Autor detaljno izvještava o nevoljama i opasnostima s kojima se suočio na putu do crnogorskog vojnog logora, kao i o neugodnostima koje su pratile njegov boravak u njemu: spavanje u šatoru, vremenske nepogode, opasnosti od divljih ali i od domaćih životinja kojima je bio izložen, povremeno i sa komičnim ishodima. Ovaj romaneskni karakter Seristorijevog putopisa odraz je kulture romantizma, u kojoj se, za razliku od prethodne prosvjetiteljske paradigme, težište pripovijedanja pomjera sa spoljašnjeg ka unutrašnjem svijetu, a putopisac odbacuje „ekonomisanje impresijama“, odbijajući zabranu da govori o sebi.¹⁶ U romantizmu dolazi i do prožimanja uloge pisca naratora i pisca protagoniste, pa su putopisne priče često obogaćene romanesknim elementima, kao što su pomagači i protivnici (npr. gostioničari, kočijaši, razbojnici), prepreke koje

¹⁴ Čezare Durando je bio italijanski konzul u Sarajevu, a po izbijanju crnogorsko-turskog rata 1876. godine poslat je u Crnu Goru da bi se na licu mjesta informisao o crnogorskom prilikama. O njegovim aktivnostima up. Slavko Burzanović, nav. rad.

¹⁵ Up. Luca Clerici, „Per un atlante dei resoconti dei viaggiatori italiani in Italia: l'Ottocento“, u: Ilaria Crotti, *Il viaggio in Italia. Modelli, stili, lingue*, Edizioni scientifiche italiane, Napoli, 1999. str. 144.

¹⁶ Slobodanka Peković, „Putopis – uslovljenost žanra“, u: Slobodanka Peković (ur.), *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010, str. 24.

treba savladati, zagonetke koje treba riješiti, opasnosti koje treba otkloniti. Tako u putopisu neprohodne šume i planine, nabujale rijeke, zabačene krčme, vijesti o razbojnicima itd. odgovaraju teškim zadacima koji se postavljaju pred junake romana.¹⁷

Seristori je suzdržan u opisima crnogorskih gradova i naselja kroz koje je prošao, pa o njima daje svega nekoliko šturih rečenica. Od cetinjskih znamenitosti opisuje samo knjažev dvor, za koji kaže da je „golema građevina bez ikakve posebne arhitekture“, dok ga niske kuće podsjećaju na italijanski grad Vijaređo.¹⁸ Mnogo više pažnje ovaj autor je posvetio opisu hrane, načina njenog pripremanja i serviranja. Prizor kasapina koji je pred nekom gostionicom na Njegušima starom sabljom sjekao zaklanog ovna, dok se nekoliko žena raspravljalo oko komada mesa koje su željele da kupe, podsjetio je autora na antičko doba. Asocijacije na Homerova vremena izazvao mu je i pogled na ovnove koji su se čitavi okretali na ražnju u crnogorskom vojnom logoru. Ovakve scene ostavljale su snažan utisak na strane posjetioce i bile su osnovni pokazatelj crnogorske egzotičnosti, pa su putopisci u susretu sa ovakvim prizorima pribjegavali postupku vremenske dislokacije Crne Gore u doba drevne prošlosti.¹⁹ Seristorijeve reakcije otkrivaju i njegove poteškoće da se kao plemić, naviknut na određenu etikeciju, prilagodi novoj sredini. Tako on bilježi da je njegov objed u pomenutoj gostionici veoma ometao izgled stolnjaka, pa je od posluge zatražio da ga „zbog prekomjernog šarenila boja koje su bole u oči“ zamijene drugim.²⁰

Seristorijev putopis donosi slike teškog i siromašnog života u Crnoj Gori, uz podatak da su mnogi Crnogorci, izmučeni nemaštinom, bili prinuđeni da spas potraže emigrirajući kako u neke susjedne zemlje, tako i u južne krajeve Rusije. Autor zapaža i da ratne okolnosti dodatno pogoršavaju ovo stanje i da je na pomolu još veća glad kao posljedica zapostavljanja poljskih radova. Posebno mu je bila zanimljiva činjenica da se, u ovakvim okolnostima, hrana ratnicima dijeli „prema potrebi“, tako da se nekad udovoljavalo zahtjevima bataljona za većim sljedovanjem, a kad bi namirnica ponestalo jednostavno se nije ni jelo.²¹

Tokom boravka u logoru Seristori nije samo predstavljen crnogorskom knjazu Nikoli I Petroviću (1841–1921), nego je bio u prilici da sa njim često razgovara i provodi vrijeme u njegovom društvu. Crnogorski vladar opisan je

¹⁷ Attilio Brilli, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, Il Mulino, Bologna, 2006, str. 387–388.

¹⁸ Alfredo Serristori, nav. djelo, str. 62.

¹⁹ Bartolomeo Biasoletto, nav. djelo; Carlo Yriarte, „Il Montenegro“, *Il Giro del Mondo*, v. 5, 1877, pp. 233–313.

²⁰ Alfredo Serristori, nav. djelo, str. 58.

²¹ Isto, str. 147.

u Seristorijevom djelu kao veoma lijep čovjek, čija fizionomija odaje „blagost duše i istančanost osjećanja“.²² Autor ističe i knjaževo široko obrazovanje koje je obuhvatalo i dobro poznavanje francuskog i italijanskog jezika. Poseban utisak na ovoga putopisca ostavila je iskrenost Nikole I i ophođenje „bez imalo oholosti“, kao i prisnost koju je pokazivao u odnosu sa svojim podanicima.²³

Za razliku od knjaza Nikole, za koga kaže da nije ljubitelj rata, Seristori Crnogorce opisuje kao narod svim bićem predan ratovanju. Bilježi da su okretni i izvrsni strijelci, da u susret neprijatelju idu „uz vidne znake radosti“ i da ih je teško natjerati da napuste bojno polje.²⁴ Od istaknutih ratnika čitaocima je predstavio predsjednika crnogorskog senata Boža Petrovića, senatore Maša Vrbicu i Iliju Plamenca, kao i vojvode Peka Pavlovića i Lazara Soćicu. Seristori je bio naročito impresioniran fizičkim izgledom i ratničkim vrlinama Ilije Plamenca.

Autor je u ovom djelu opisao i svoje pratioce. Među njima se izdvajao jedan „mršav, ispijen i blijed“ momak iz nekog sela u okolini Kotora, u odijelu evropskog kroja, ali toliko pohabanom i odrpanom da se autoru učinio sličan nekom pjesniku „koga su sudbina i muze u životu dobrano namučile“.²⁵ Za razliku od njega, dva knjaževa perjanika podsjećala su ga na Don Rodrigove razbojnice iz romana *Vjerenici (Promessi sposi)* književnika italijanskog romantizma Alesandra Manconija (Alessandro Manzoni, 1785–1873). Seristori ističe da upravo perjanici prednjače u šepurenju, a zapazio je i njihovu osobinu da vole svuda da komanduju.²⁶ Osim kao hlabre i ponosite ratnike, Seristori Crnogorce prikazuje i kao izuzetno čestite, tvrdeći da su ovdje seoske i poljske krađe, pljačke i otimačine „stvari potpuno strane i nepoznate“, i smatrajući da oni mogu da posluže kao uzor drugim narodima.²⁷

Puno prostora u svom putopisu autor je posvetio Crnogorkama, opisujući njihov fizički izgled i način života. On bilježi da su crnogorske djevojke „lijepo građene, tamnog tena, crne kose i izražajnih crta lica“, dok se za suvonjave udate žene ne bi moglo reći ni da su im rod.²⁸ Njihovo brzo starenje i oronuli izgled Seristori objašnjava rađanjem velikog broja djece, malom ili nikakvom brigom o sebi, ali prije svega njihovim tegobnim životom koji ih „izjeda prije vremena“.²⁹ Ovo ilustruje podatkom da je često gledao žene kako nose teške terete.

Uvid u patrijarhalno-hijerarhijske principe koji regulišu rodne odnose u Crnoj Gori, Seristori je stekao i posmatrajući način komunikacije između

²² Isto, str. 97.

²³ Isto.

²⁴ Isto, str. 109–110, 145.

²⁵ Isto, str. 54.

²⁶ Isto, str. 160.

²⁷ Isto, str. 66–67.

²⁸ Isto, str. 57.

²⁹ Isto.

muškaraca i žena. Paradigmatske slike pune kontrasta u kojima se prikazuju žene u inferiornom položaju (čovjek na magarcu, dok žena ide pored pješice; čovjek sa čibukom u ruci, a žena povijena pod teškim teretom na leđima; čovjek sa gostima za sofrom, a žena dvori i služi) opšte su mjesto ne samo italijanskog diskursa o Crnoj Gori.³⁰ Ipak, iako smatra da su Crnogorke generalno podređene muškarcima, autor naglašava da su one veoma poštovane, ističući njihovu ulogu u društvu. Pored toga što učestvuju u ratu prenoseći municiju i brinući se o ranjenicima, Seristori ukazuje i na moralnu podršku koju žene pružaju svojim muževima, očevima i braći u vojnom logoru, smijući se, šaleći se i ne pokazujući nikakve znake zabrinutosti zbog mogućeg negativnog ishoda ratnih okršaja.³¹ Ističe i njihovo dostojanstveno i ponosito držanje u slučaju pogibije muža ili bliskog člana porodice, pa umjesto da prolivaju suze, one veličaju njihovo junaštvo.³² Autor naglašava i edukativnu ulogu crnogorskih žena u njegovanju patriotskog duha kod njihovih sinova od samog djetinjstva.³³ Takođe, primijetio je i neke pomake u smislu poboljšanja njihovog statusa, iznoseći zanimljiv detalj o tome kako je knjaz odobrio određenom broju žena da u ratnim okolnostima obavljaju dužnost vojnih krčmarica, ali pod uslovom da budu sve zajedno smještene. Zapazio je i da ima Crnogorki koje su u društvenim odnosima privilegovane u odnosu na ostale, što zavisi od ugleda i materijalnog položaja njihovih porodica.³⁴

Mnoga Seristorijeva zapažanja i ocjene o prilikama u Crnoj Gori političkog su karaktera i tiču se „istočnog pitanja“. On pozdravlja borbu Crnogoraca protiv otomanske vlasti koju smatra nazadnom u svakom pogledu.³⁵ Tako prekorijeva razvijene evropske zemlje zbog njihovog ravnodušnog odnosa prema hrišćanima u Turskoj, koju optužuje za stagniranje civilizacije na Balkanu:

„Na plaćanje novčane kazne osuđuju se tako ljudi koji su ošinuli malo jače konja ili mazgu, sjecnuli uši mački ili potkratili malo više rep psu, a u istim tim gradovima, vjerovatno isti odbori društava za zaštitu životinja bivaju, ako ne neskloni, ono bar ravnodušni prema sudbini stotina hiljada ljudskih bića koja bi bila na našem stupnju civilizacijskog razvoja da ih četiri stotine godina loše vladavine i ropstva nije dovelo u takvo bijedno stanje u kojem se sada nalaze.“³⁶

³⁰ Up. Olga Elermajer-Životić, „Štiglicovi putopisi o južnoslovenskim krajevima“, u: *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrh Štiglic (1801–1849) i njegov odnos prema Jugoslovenima*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1991, str. 157.

³¹ Alfredo Serristori, nav. djelo, str. 100.

³² Isto, str. 81.

³³ Isto.

³⁴ Isto, str. 143–144.

³⁵ Isto, str. 74, 138–139.

³⁶ Isto, str. 24–25.

Seristori poziva evropske narode da podrže potlačene hrišćane i odreknu se politike očuvanja cjelovitosti Otomanskog Carstva, navodeći razloge zbog kojih podršku Turcima smatra besmislenom, ubijeden da je njih, uprkos velikim naporima evropskih zemalja, nemoguće civilizovati, i prepoznajući u turskom načinu ratovanja divljaštvo, vjerski fanatizam i težnju prema dominaciji nad drugim narodima.³⁷ Crno-bijelu sliku Turaka kao zaostalih i okrutnih zulumčara i Crnogoraca kao hrabrih i humanih vitezova Seristori ilustruje primjerima, kao što je epizoda o jednom popu koji je „poput Homerovih junaka“ izazivao na megdan turske prvake, a čija je odrubljena glava potom završila na kocu, kao opomena ostalima.³⁸ Turskom nečovječnom postupanju prema zarobljenicima Seristori suprotstavlja vojnički kodeks Crnogoraca, prema kojem su zarobljenici uvažavani i poštovani i čiji se tretman nije razlikovao od tretmana crnogorskih vojnika.

Osim u kontekstu Seristorijevih političkih stavova vezanih za sudbinu Otomanskog Carstva na Balkanu, njegovo glorifikovanje Crnogoraca, nasuprot prikazu Turaka kao zlikovaca i tirana, treba posmatrati u kontekstu njegovog ličnog iskustva. Seristori je bio učesnik u Krimskom ratu (1853–1856), kao i u ratovima za oslobođenje i ujedinjenje Italije, u kojima je bio odlikovan za hrabrost.³⁹ On stoga apeluje na svoje sunarodnike da pomognu Crnogorcima jer su i sami donedavno vodili rat sa istim ciljem, a naglašava i da već ima Italijana koji se na crnogorskoj strani bore kao dobrovoljci. Autorova želja da izazove simpatije svojih sunarodnika prema Crnogorcima ogleda se i u njegovom isticanju emotivnih i istorijskih veza Italije i Crne Gore. Seristori tako pominje neskrivene simpatije knjaza Nikole prema Italiji i njegovo interesovanje za prijatelje koje je tamo stekao. Podsjeća i na vladavinu Mletačke Republike na Jadranu u prošlosti, predstavljajući to razdoblje kao vrijeme napretka, naročito u kulturnom smislu.

Kroz Seristorijevo djelo provijava i određena želja za obnovom italijanskog prisustva na istočnoj jadranskoj obali.⁴⁰ U tom smislu on podsjeća i

³⁷ Isto, str. 162–163.

³⁸ Može biti zanimljiv podatak da je Seristori svoju vojnu karijeru započeo upravo u turskoj vojsci u vrijeme Krimskog rata. Knjigu u kojoj je zabilježio ova svoja iskustva posvetio je tadašnjem turskom zapovjedniku Omer-paši Latasu, koga opisuje kao velikodušnog i plemenitog čovjeka, zahvaljujući mu se na mogućnosti da se u njegovoj vojsci usavrši u vojnim vještinama i pomoći koju mu je tom prilikom pružio. Seristori je tada veličao junaštvo i slavu turske vojske. Up. Giovanni Magherini-Graziani, nav. djelo, str. 10.

³⁹ Up. Giovanni Magherini-Graziani, nav. djelo, str. 3.

⁴⁰ Većina putopisaca iz druge polovine XIX vijeka pokazivala je simpatije prema kolonijalnim poduhvatima svojih zemalja. Alfredo Seristori javlja se kao skromni donator Italijanskog geografskog društva poznatog po promovisanju italijanske kolonijalne ekspanzije. Vrlo aktivan član ovog društva bio je Kvintino Sela, kome je Seristori i posvetio svoju knji-

na suparništvo Italije i Austrije, opisujući negodovanje austrijskih vlasti zbog uspostavljanja brodske linije između Italije i obala Dalmacije.⁴¹ Seristori je očito bio eksponent zvanične italijanske politike, što se ogleda u njegovom stavu da Austriji treba dozvoliti da upravlja Bosnom, zbog nacionalne i vjerske heterogenosti ove regije, a da Italija treba da teži razvoju trgovačkih odnosa sa dalmatinskom obalom. Zalaganje za nacionalni princip u određivanju granica država, kao i antitursko raspoloženje, obilježili su i neke od rasprava koje su o „istočnom pitanju“, spoljnoj politici Italije i ulozi drugih velikih sila u ovom konfliktu, svega nekoliko mjeseci prije Seristorijevo dolaska u Crnu Goru, vođene u tadašnjem italijanskom parlamentu.⁴² Seristori piše i o zategnutim odnosima Crne Gore i Austrije, izazvanim kako austrijskim ocjenama da ovaj „slovenski Pijemont“ podstiče pobune na austrijskoj teritoriji u cilju ujedinjenja južnoslovenskih naroda, tako i teritorijalnim pretenzijama Crne Gore na Primorje.⁴³

Seristorijevo djelo karakteristično je po neposrednosti iskustva i zapažanjima koja odaju pronicljivog posmatrača. Prema klasifikaciji Cvetana Todorova, koji je putnike u zavisnosti od njihovog prikaza zemlje koju su posjetili i odnosa prema drugoj sredini, podijelio u deset kategorija, Seristori pokazuje karakteristike egzota, jer on nalazi dovoljno sličnosti u drugoj kulturi da bi je mogao doživjeti kao blisku, ali i mnogo elemenata koji mu pružaju priliku da uživa u razlikama.⁴⁴ Seristori se istovremeno približava i putnicima alegoristima, koji stranu sredinu opisuju da bi govorili o problemima vlastite zemlje.

Seristorijev prikaz Crne Gore kao herojskog društva ima istovremeno i arhaične i savremene obrise. Opis primitivnog načina života u Crnoj Gori, poređenja Crnogoraca sa ratnicima antičke Grčke, isticanje njihovog viteštva, poštenja i čestitosti, kao i posvećenosti cijelog društva jednom zajedničkom cilju, dio su vizije o drevnoj junačkoj zajednici čiji život regulišu prirodni zakoni i najviša moralna načela. Njena veza sa savremenim evropskim tekinama XIX vijeka sastoji se u motivu ove borbe, a to je sloboda i dostizanje nacionalnog ujedinjenja. Seristori se tako priklanja *junačkom diskursu*, a Crnogorci u tom viđenju postaju dio evropske porodice naroda jer svojom

gu o Crnoj Gori. Daniele Natili, *Un programma coloniale. La Società geografica Italiana e le origini dell'espansione in Etiopia (1867-1884)*, Gangemi, Roma, 2008, str. 118.

⁴¹ Alfredo Serristori, nav. djelo, str. 18–21.

⁴² V. *Atti parlamentari, Camera dei deputati, Sessionedel 1876–77 – Discussioni – Tornatadel 18. dicembre 1876.* <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed021.pdf>; Tornata del 23 aprile 1877. <http://storia.camera.it/regno/lavori/leg13/sed095.pdf> Vrijeme pristupa sajtu: 11. 11. 2013.

⁴³ Alfredo Serristori, nav. djelo, str. 112.

⁴⁴ Up. Cvetan Todorov, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994, str. 328–336.

borbom ostvaruju evropsku ideju slobode i u skladu s tzv. mitologijom „predziđa“ brane Evropu i ostale Evropljane od ekspanzije Otomanskog Carstva.⁴⁵ Prikaz Crne Gore u istom duhu dao je i italijanski novinar i publicista Evgenije Popović (1842–1931) koji je takođe posjetio ovu zemlju u vrijeme Velike istočne krize i svoje utiske pod pseudonimom Emilio Terđesti (Emilio Tergesti) objavio u putopisnim dopisima i priložima koje je slao italijanskim listovima *Guerra d’Oriente*,⁴⁶ i *Nazione*.⁴⁷ I Seristori i Popović rodoljublje prikazuju kao žilu kucavicu crnogorskog društva, a Crnu Goru kao bastion slovenstva, koji svoje postojanje duguje hrabrosti i požrtvovanju njenog stanovništva, odnosno njegovom podređivanju ličnih interesa kolektivnim stremljenjima. *Junački diskurs* bio je tijesno povezan sa politikom evropskih zemalja u vezi sa razrješenjem „istočnog pitanja“, a prisutan je i u djelima drugih stranih autora koji su u ovo vrijeme pisali o Crnoj Gori.⁴⁸

Premda neveliko, Seristorijevo djelo i sa dokumentarnog stanovišta predstavlja vrijedno svjedočanstvo, s obzirom na nivo njegove faktografske pouzdanosti.⁴⁹ Zajedno sa izvještajima Čezarea Duranda, ovaj putopis pokazuje političku prirodu ponovnog italijanskog interesovanja za Crnu Goru i istočnu obalu Jadrana.

Literatura

- ALEKSIC-PEJKOVIĆ, Ljiljana, BURZANOVIĆ, Slavko (ur.), *Crna Gora u spoljnoj politici Italije*, knj.1: Od osnivanja italijanskog konzulata u Skadru do razgraničenja Crne Gore na osnovu Berlinskog ugovora 1861–1875, prvi dio: 1861–1875, Istorijski institut Crne Gore, Podgorica, 2011.
- ANDRIJAŠEVIĆ, Živko M., RASTODER, Šerbo, *Istorija Crne Gore od najstarijih vremena do 2003*, Centar za iseljenike Crne Gore, Podgorica, 2006.
- BRILLI, Attilio, *Il viaggio in Italia. Storia di una grande tradizione culturale*, Società editrice il Mulino, Bologna, 2006.

⁴⁵ František Šistek, *Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009, str. 265–266.

⁴⁶ Emilio Tergesti, „Una visita al principe del Montenegro“, *Guerra d’Oriente*, 1876, br. 2, str. 15; br. 3, str. 23–24; br. 4, str. 26–27; „Lettere dal Montenegro“, *Guerra d’Oriente*, 1876, br. 3, str. 39; br. 6, str. 44–46; br. 24, str. 185–187; br. 27, str. 209–211. Up. prevod Vesne Kilibarde: Emilio Terđesti, „Kod knjaza na Cetinju“, *Pobjeda*, 1989, 4. VI, str. 17; „Raport sa bojišta“, 11. VI, str. 16; „Ranjenici ‘dezertiraju’ iz bolnice“, 18. VI, str. 14.

⁴⁷ Emilio Tergesti, „Lettere dal Montenegro“, *La Nazione*, novembre 1876; „Ragusa, 25. dicembre 1876“, *La Nazione*, dicembre 1876.

⁴⁸ Up. Božidar Jezernik, *Divlja Evropa*, Biblioteka XX vek, Beograd, 2008, str. 113, 161.

⁴⁹ Up. Slavko Burzanović, nav. rad, str. 102.

- BURZANOVIĆ, Slavko, „Crnogorske misije Čezara Durandoa“, *Istorijski zapisi*, LXXXIII, 2010, sv. 2, str. 97–109.
- CLEMENTE, Vincenzo, „CORTI, Luigi“, *Dizionario Biografico degli Italiani*, vol. 29, 1983, [http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_\(Dizionario-Biografico\)/](http://www.treccani.it/enciclopedia/luigi-corti_(Dizionario-Biografico)/)
- CLERICI, Luca, „La letteratura di viaggio“, u: BRIOSCHI, Franco, DI GIROLAMO, Costanzo (ur.), *Manuale di letteratura italiana: Storia per generi e problemi*, Bollati Boringhieri, Torino, 1996; vol. III, *Dalla metà del Settecento all’Unità d’Italia*, str. 590–610; vol. IV, *Dall’Unità d’Italia alla fine del Novocento*, str. 778–805.
- COGNASSO, Francesco, „Questione d’Oriente“, *Enciclopedia italiana*, vol. 28, Istituto di Enciclopedia Italiana Giovanni Treccani, Roma, 1935.
- MAGHERINI-GRAZIANI Giovanni, *Commemorazione del conte Alfredo Serristori*, Tipografia dello stabilimento S. Lapi, Citta di Castellò, 1902, str. 6–27.
- NATILI, Daniele, *Un programma coloniale. La Società geografica Italiana e le origini dell’espansione in Etiopia (1867–1884)*, Gangemi, Roma, 2008.
- PEKOVIĆ, Slobodanka, „Putopis – uslovljenost žanra“, u: PEKOVIĆ, Slobodanka (ur.), *Knjiga o putopisu*, zbornik radova, Institut za književnost i umetnost, Beograd, 2010, str. 11–26.
- PROCACCI, Giuliano, *Storia degli italiani*, Editori Laterza, Bari, 1998.
- STIPČEVIĆ, Nikša, „O italijanskim dobrovoljcima u hercegovačkom ustanku“, *Zbornik Matice srpske za istoriju*, Novi Sad, 2005, 71–72, str. 173–179.
- ŠISTEK, František, *Naša braća na Jugu: češke predstave o Crnoj Gori i Crnogorcima 1830–2006*, Matica crnogorska, Cetinje – Pogorica, 2009.
- TODOROV, Cvetan, *Mi i drugi: francuska misao o ljudskoj raznolikosti*, Biblioteka XX vek, Beograd, 1994.
- ŽIVOTIĆ-ELERMAJER, Olga, *Iz nemačko-jugoslovenskih književnih veza: Hajnrh Štiglic (1801–1849) i njegov odnos prema Jugoslovenima*, Srpska akademija nauka i umetnosti, Beograd, 1991.

Olivera POPOVIĆ

**AN ITALIAN TRAVELOGUE ABOUT
MONTENEGRO FROM 1877**

In this paper we analyse a travelogue written about Montenegro after a visit to the country by its author, a member of the Italian parliament – Alfredo Serristori, during the Turkish-Montenegrin War (1876–1878). We have tried to examine the historical, political and cultural context of the travelogue in order to determine the factors that influenced the image of Montenegro and Montenegrins in it. Building our analysis on the models of interpretation used by those scholars who dealt with travel literature about Balkan countries in general, we have referenced the sources of the Montenegro discourse that was embraced not only by Serristori, but also by other foreign authors who wrote about the country during the Great Eastern Crises.

Key words: Alfredo Seristori, Montenegro, travelogues, Great Eastern Crisis

Pregledni rad

UDK 821.163.41.09 Gudelj P.

Nikola SUNARA (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

niksun@ffst.hr

Marko DRAGIĆ (Split)

Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu

mdragic@ffst.hr

FAIRY WORLD IN CROATIAN MYTHOLOGICAL TALES AND PETAR GUDELJ'S POETRY AND PROSE

Procopius of Caesarea, Byzantine writer and member of the court of Byzantine emperor Justinian I described the customs of Slavs who infiltrated the Byzantine territory in the 6th century A.D. In his piece *De Bellis* he wrote that Slavs especially worshiped nymphs (fairies) and rivers. Jacobus da Varagine also wrote about fairies in his cult piece *Legenda Aurea* written in 1275 and published for the first time in 1470. In Croatian mythology, fairies are commonly mythological creatures. In Slavic and Croatian mythology, fairies are fabulous beauties, almost always dressed in long white, less often blue, dresses, with combed long golden-yellow hair, blue or green eyes, a flower wreath on their head, harmonious voice, quick and lean. They are an incarnation of beauty. In Croatian tales, fairies endowed people with physical and spiritual strength; gave strength to weak shepherds; bestowed beauty upon girls. According to the Croatian tales, fairies taught people to be considerate, humble, and kind and instructed girls and women in weaving, making bread, healing, and other skills. Also, according to tales, they protected children from danger. It is said that they did evil only if someone annoyed them by betraying the secret that one of their feet had donkey or horse hoofs or goat cloven hoofs.

Fairies can be found in many literary works written by Croatian writers, such as Marin Držić, Petar Zoranić, Juraj Baraković, and many others. Numerous Croatian writers have produced literary pieces of anthological value inspired by stories about fairies. Among them is Petar Gudelj considered by historians of

Croatian literature to be the greatest living Croatian poet. Therefore, paper analyses Petar Gudelj's collection of poems and prose *Zmija mladoženja* in search of fairy motifs and compares them to relevant literature and Croatian mythological tales.

Keywords: *mythology, fairies, Petar Gudelj, traditional stories, folk beliefs*

1. Introduction

Fairies are the most common mythological creature in Croatian folklore. They are the companions of heroes in oral stories and poems. The fairies are leaders and advisors in many Croatian literary works such as *Tirena* by Marin Držić, *Planine* by Petar Zoranić or *Vila Slovinka* by Juraj Baraković and other authors. The fairies are mythical inhabitants of impassable and mysterious mountains whose peaks rise above valleys inhabited by people whose admiration, awe and imagination they provoke.

The following paper offers a review of knowledge about the fairies in Croatian tradition. Texts from Petar Gudelj's collection of poems and prose *Zmija mladoženja* in which fairies occur as one of the central motifs are compared with the before mentioned knowledge about fairies. Those who are aware of the abundance of tales about the fairies in the foothills of Biokovo and in Imotska Krajina are not to be surprised by the fact that the fairies are an important element in the poetry of Petar Gudelj who is connected by his birth and life to that area.

The aim of the paper is to compare Gudelj's characterization of the fairies with the perceptions of them which were recorded by scientist and collectors of immaterial cultural heritage in the field. Results of the comparative analysis will indicate in what manner the Gudelj's image of fairies differs from the oral tradition and in which manner it coincides.

2. Origin of the fairies

The first mention of fairies is found in *De Bellis*, a work by 6th century Byzantine writer Procopius of Caesarea, in which he says that Slavs specially worshiped fairies and rivers (Dragić 2018: 133). Orbini mentions them in *The Realm of the Slavs* while talking about Slavic beliefs: *They also worship forests and fairies with other demons to whom they offer sacrifices and while making sacrifices, they prophesy* (Orbini 1999: 86). Zovko in *Vjeronjanja iz Herceg-Bosne* (1901: 144) says that fairies come from India and that every country and town have exactly twelve fairies and that there can be neither more nor less of

them. In case something bad happens to one of the fairies, their elder will send a substitution from India while the injured fairy recuperates. According to a tale recorded by Kutleša (1993: 396), they are the daughters of Adam and Eve whom they hid from God because they were ashamed of their great number. When He came to visit them, he did not find their daughters and so they did not receive His blessing. However, He showed them mercy and, instead of blessing and heavenly delight, gave them strength, beauty, speed, power over clouds, water, mountain regions, and desserts. Dragić (2013: 197) cites several tales about the origin of the fairies. In the first tale, they came to be when Adam and Eve hid six of twelve of their children from God and so He told them: *How many visible, so many invisible*, thus turning the hidden children into faeries. In the second tale, God turned Eve's most beautiful daughters, whom she kept secret from Him, into fairies and they have always existed and will exist until the Last Judgment of the world. According to the third tale, Adam and Eve had fifty children. As they were ashamed of bringing all of them for baptism, they led just thirty of their children. God got angry at them because they hid the remainder of their children from Him and He told them that the children who were left at home would all be witches and fairies. Croats believed, says Dragić, that fairies were the souls of the prematurely deceased or murdered girls or children. In most cases, it was believed that girls who died young became fairies. Šešo (2016: 26–28) cites a tale about the origin of fairies which was recorded by Lovretić in Otok in Slavonia. According to that tale, the fairies originate from Adam and Eve who hid half of their children from God, and God turned those children into fairies. He brings other tales about the origin of fairies in which God turns all of Adam's daughter into fairies, or He punishes Cain for murder by making wolves, dogs, snakes, fairies, succubi and sorceresses from his blood.

Fairy in Gudelj's short story *Pra-pradidov rubac* identified herself as the young man's sister and Adam's daughter: *This is given to you by your sister, daughter of Adam* (2007: 273). This is in accordance with the tales of the fairies' origin in which they are Adam's and Eve's hidden children. The story entitled *Mari se Kajinjoj poznalo* is about a girl who got pregnant but was not accepted by her mother and for that reason she committed suicide by jumping into a pit where both she and her child were accepted by the fairies inhabiting the pit (Gudelj 2007: 287–288). Transformation of Mare, who ended her life by jumping into a pit, is in accordance with the tales that speak of prematurely deceased or murdered girls and children becoming fairies. A poem about *rusalki* also matches the mentioned tales and says that they were girls: *Engaged, unwed, unloved. Which were taken from their wedding, before / being kissed, by death and brought to whirlpools of the wide rivers behind the Carpathians. / To the other world* (Gudelj 2007: 295).

2.1. Types of fairies

Ivan Kukuljević Sakcinski dedicated special attention to the fairies in a text he published in sequences in *Danica* from October 3rd to November 7th 1846. He noticed that in the earlier papers the fairies were compared to the Roman nymphs. He categorizes and places them into three elements, air, earth, water, and quotes their folk names: *vila oblakinja*, *vila planinkinja* or *podgor-kinja* and *vila vodena*. Taking into consideration their spiritual characteristics, fairies can be good and evil. Thus, air fairies are always good, water fairies are always evil, and earth fairies have an ambivalent character, sometimes they are good, and sometimes they are evil (Kukuljević 1846a: 160). He divides earth fairies into the mountain and field fairies (Kukuljević 1846c: 167). Water fairies, in accordance with the folk belief, are divided into two groups. The first group consists out of those which are half fish and half girl and are always in water, especially in the sea. The folk calls them sea virgins, sea-girls or sea-maids. The second group physically resemble beautiful pale girls and live in rivers, lakes, wells and springs and which they gladly come out of. They are called underwater fairies (Kukuljević 1846d: 177). Kutleša (1993: 396) says that the folk thinks that there are three types of fairies. The first group contains the real fairies which are beautiful, slim and tall, have blue or green eyes, golden hair, and are almost always dressed in white, rarely blue. *Vilci*, so called by Kutleša, are in the second group. They are male and that is the only characteristic that differentiates them from the fairies. Because of their small number, fairies look for partners among humans. The last group that Kutleša mentions are *vilenjaks*. They are the favorites of the fairies among the humans and so they are lucky, rich, and heroic and can even fly after fairies turn them into *vilenjaks*. According to Dragić, considering their habitat people divide faeries into cloud fairies, mountain fairies, water fairies, and lake fairies¹. It is believed, he continues, that there are nine types of fairies and, along with that, only in Biokovo's hinterland stories are told about the existence of black fairies (2013: 198–199). Fairies can be good, evil and of ambivalent character. Good fairies are not always good, but sometimes punish people who do not hold up their part of the agreement or those whom they deem not worthy of

¹ In Jajce and its surrounding area tales are told about lake faeries: *Long time ago, in the old times, in the rapids by the watermills, lake faeries used to bathe. As all faeries, they were beautiful and young. A miller fell in love with one of the young and beautiful faeries. Wanting to be with her forever, he jumped into the rapids under the watermill. He never returned nor was found. Everyone knew how much he loved the fairy, so no one cried nor wrote an obituary. Everyone knew that he went to meet his loved one and that they were happy now.* (Dragić 2008: 430).

them. Because of that, they are characterized as mild, rather than exclusively good. It is believed that evil fairies do evil deeds when they are provoked or when people misbehave and they take revenge on them (Šešo 2016: 30, 34).

Gudelj mentions sea and mountain fairies in the poem *Vilinsko vrime* (2007: 285) and *rusalki* in the eponymous poem for which he says that they are in rivers, *our prematurely deceased sisters and loved ones* (2007: 295).

2.2. Perception of faeries

All fairies, according to Kukuljević, are beautiful young women with a pale face and dressed in white. Their hair is golden and long and when unbound it reaches their heels. Their body is slim and often compared to fir and they are light like birds. Fairies' eyes pierce like lightning and their voice is melodious so a person who once hears faeries' song can no longer listen to the human voice and spends its whole life in heartache caused by that pleasure. He who sees a fairy constantly yearns for her beauty and, not finding pleasure in earthly beauties anymore, soon dies of grief (Kukuljević 1846a: 160). However, all fairies do not look the same. Tellers in some places told Kukuljević that earth fairies have goat legs (Kukuljević 1846c: 167). Zovko cites donkey leg as their physical characteristic and mentions how fairies when meeting people looked if someone was looking at their donkey leg which they hid under their dresses. If the interlocutor tried to see the donkey leg, they stopped the conversation immediately and took vengeance inflicting evil on him, his family and their property. They dressed in dresses which they borrowed from women during the night who never knew that fairies were wearing their clothes. Every day they had to change their dress because if they did not do so, they would die. They returned the borrowed dresses in the same condition and in the same place they found them earlier. The fairy song they used to perform in the *kolo* reminded of bees buzzing more than of singing (Zovko 1901: 145–146). Filakovac (1905: 144) describes fairies as women with a very beautiful waistline, in long white clothes, with long golden hair that almost reaches their legs. They moved as if they were levitating and no one ever saw their face. In Poljica, Ivanišević notes, fairy looked like a young girl and the only thing distinguishing it from humans was that instead of human legs she had mule hoofs. With a blushed face and dressed in white, she had long unbound hair reaching the ground, while some fairies braided their long hair. Not all of the fairies had the same complexion or color and he cites that within them there were four different drops of blood: white, blue, yellow and black. White was Christian, blue the Orthodox, yellow Jewish and black Romany (Ivanišević 1905: 254). In his recording from Bukovica, Ardalić (1917: 302) notes

that the fairies were very beautiful girls in shiny clothes that no one could look at. Up to the knee, their leg was from a mule, but the person who would notice that was wise not to wonder about it or laugh because the fairy would take revenge on the disrespectful people. The folk recounts different beliefs on the fairy legs. Some think that they had goat feet, others mention donkey hoofs, and the remaining believe that the people invented that to explain the fact that the fairies were always encountered in high and inaccessible places which could only be reached by goats. The characteristic people warn about is fairy sensitivity because the individual who would betray a fairy or give away her secret would suffer a serious punishment (Kutleša 1993: 396). In the paper about the spiritual culture of littoral Bunjevci, Škrbić (2000: 219) says that fairies were perceived as relatively noble and physically attractive beings. They were assumed to be the creatures on the side of God because they helped Mary and Jesus. The whiteness they wore is evidence of their innocence because fairies never get married. Their beauty was only disturbed by the hoof. Čiča, in his book *Vilenica i vilenjak* (2002: 77), connected two labels to fairies. They are white and stepsisters. When describing their appearance, Dragić (2013: 198–199) highlights their beauty, long golden-yellow combed hair, blue or green eyes, and long white or rarely blue dresses. They only inflicted evil upon those who would betray that they had one horse or donkey hoof or goat's cloven hoof. Special attention was given to fairies' hair because it was believed that it possessed strength and life so heroes often used to wear hairs on their belt which would give them strength and made them invincible. Those who would pull out a fairies' hair would become victims of their curse and the fairy who lost a hair would die of grief. For that reason, fairies richly rewarded those who would untangle their hair without breaking a single hair. Records gathered by Vuković are in agreement with the conclusion of the before mentioned researchers because in her case fairies are also described as beautiful girls dressed in white with long hair and donkey hoofs instead of legs which give them away as fairies. The fact unique to recordings from the Zagvozd area is that fairies' hair had a foul smell because of the parasites living in their hair. For that reason, people who would run into a fairy would have to be exceptionally careful not to insult her, thus they would have to tell her that her hair smells good in order to avoid her retribution. Fairies were also vengeful to those who talked to other people that they encountered them. Vuković (2013: 11–12) concludes that in their essence fairies are not malevolent nor dangerous to those who do not insult or betray them. In *Vile s Učke* Rudan (2016: 300–305) describes fairies as supernatural beings similar to women and tales compared them to nuns because they lived in a secluded female community. In her book it is emphasized that fairies used *zaprežić*, a

part of their garment, to carry rocks when they built the Pula Arena. Other important characteristics of the fairies as underlined by the author are enormous strength evident in examples in which fairies carried large stone blocks for the building of Arena, but at the same time they were depicted as clumsy for miscalculating the time so they were unable to complete the Arena before the sunrise or they lost the stone blocks along the way. In all parts of Croatia, Šešo notices (2016: 24), fairies were described as beautiful and gorgeous and they symbolized happiness and yearning. Confronted with the contemporary situation in the field he concludes that nowadays believes in fairies are rare, but people still tell stories about them and describe them in accordance with the common features of fairies: beauty, combing of long hair, animal forms that deforms their beauty. The same author cites their negative traits, namely arrogance, vanity, and vengefulness. He, as well, mentions a tale in which God punished fairies for boasting about their beauty by turning their feet into hoofs (Šešo 2016: 34–35).

Fairies in Gudelj's story *Sinovi Cvite Mikrutove* are described as beauties: *All day long they walked with them around the fair, everyone was in awe of their beauty (...)* (2007: 76). They were similarly depicted in a story whose framework Gudelj took from Fr. Silvestar Kutleša: *She is beautiful, two eyes cannot get enough of looking at her (...)* (2007: 298). In *Pra-pravidov rubac* fairy is described as tallish (2007: 272) and the same is repeated in *Petar Delipetar* (2007: 298) and in the story about fairy named Ljupka, also taken from Kutleša: *In every manner similar to girls of her age, just taller and more beautiful* (2007: 299). Fairies are dressed in white or blue in the story about sons of Cvita Mikrutova: *(...) all marveled at their beauty, white and blue clothes and no one knew who they were* (2007: 76). Young fairy from *Pra-pravidov rubac* (2007: 272) and Ljupka from the eponymous story (2007: 299) were dressed in white as well as the young fairy who crossed Iva Nenadić's path in the evening when she was returning home with her flock of sheep (2007: 302). The fairy who was harassing Petar Delipetar during his midday rest from hard labor was dressed in blue. Gudelj described the fairies which were following the Mikruts as having long and blonde hair (2007: 76). In the poem *Staroslavenska večera* Slavic women *blonde and longhaired, in linen dresses reaching their heels, were no different from the fairies* (2007: 294). The fairy unbound her yellow hair in front of Petar Delipetar (2007: 298) and Iva Nenadić saw a *young girl of ten or twelve years, with goldish hair reaching her waist (...)* passing in front of her (2007: 302). Ljupka's hair, aside from being long and golden, glowed in the dark: *the Karamatić's while dining did not light a candle: her hair was their light* (2007: 299). Fairies watched the sons of Cvita Mikrutova with their blue eyes (2007: 76) and eyes of Stipan's fairy

stepsister were *wide, deep, blue* (2007: 273). In the poem *Vilinsko vrime* their eyes were flashing (2007: 285) and in *Staroslavenska večera: Their eyes were glowing blue and silver from spring under Velebit and Biokovo* (2007: 294). Rusalki's eyes became *waterish* (2007: 295) and Ljupka watched gently at Ivan Skalešić Kutleša and *the glow of her eyes, blue and purple, quivered over his face* (2007: 300). The narrator's great-grandfather Stipan in *Pra-pradidov rubac* heard the fairy's song before he saw the fairy. *At noon over Jamutina I heard a girl singing, quiet and harmonious: not sure if it is a girl singing or a wild bee buzzing* (2007: 272). Gudelj mentions flapping of fairy's wings in the poem *Vilinsko vrime* (2007: 285) and in the tale about Ljupka he noted that she did not have wings (2007: 299). In *Vilinsko vrime* he compared fairies to girls and noticed that (...) *you could not differentiate fairies from girls nor girls from fairies* (2007: 285). In *Staroslavenska večera* he says: *Our wives and girlfriends, blonde and longhaired, in linen dresses reaching their heels, were no different than the fairies, so many among us, in the early dawn, took a fairy with him on the journey* (2007: 294). He also records differences between women and fairies when Petar Delipetar notices: *I see: she is not one of us. Everything about her is like in other girls, but different, unusual, stranger. She is beautiful, two eyes cannot get enough of looking at her, and she is charming and nice, but, none the less, I am afraid of her* (2007: 298). Gudelj gave special attention to rusalki and says that their eyes became *waterish* and their hair green. He compares their yellow-green hair to willows: *As willows, they unbind their hair and let it down the river. So, their hair / gets mixed with the vegetation* (2007: 295). Their kisses are cold and they smell of mud like river fishes. When they get out of the river and into the wheat and rye fields, their hair is silver and green like rye (2007: 195).

2.3. Fairy habitats

Air fairies live among the stars and clouds. They left our world when it changed (Christening is cited as a possible reason) and populated the stars. The fairies that inhabit the clouds have their city of gold, crimson and pearls (Kukuljević 1846b: 164). Mountain fairies reside on mountains, hills and in forests. Their palaces are located inside caves, pits, and grottos. Field fairies live in the fields and plains. The same author says that in the old times they gladly walked over meadows and pastures and at the threshing floors and crossroads they had their playgrounds or sat and combed their golden hair. Water fairies reside in the sea, rivers, lakes, wells, and springs (Kukuljević 1846d: 175–177). Filakovac (1905: 144) lists meadows, edges of forests, water, garbage dumps and ash dumps as places where fairies are seen at dusk or in

the early morning. Ardalić (1917: 303) wrote that fairies inhabit inaccessible locations like high ledges or *kukovi*. Forest fairies (*nagorkinje*), as recorded by Škrbić (2000: 219), live on wooded hills, and Čiča (2002: 95–96) states that fairies inhabit *clean locations* and can usually be seen under oaks, elm, pear and hawthorn trees. Those trees stand out with their beauty, size or position and people avoid going to the *clean locations* so as not to anger the fairies. Dragić (2013: 198) lists clouds, mountains, forests, fields, caves, wells, creeks, rivers, lakes, seas as places where fairies reside and precisely names Biokovo, Mosor, Omiš, and Velebit as Dalmatian fairy habitats. In Vuković's paper (2013: 10) fairies occupy mountain areas, pits, caves, meadows. Šešo (2016: 29) finds fairies dwelling in secluded places far from people, such as caves, mountains, pits, holes in the ground, steep cliffs.

Gudelj's fairies most commonly reside in pits. In the poem, *Svim svojim pšeničnim tijelom* fairies sleep in the Dvogrljača pit (2007: 6). Fairy palace is situated in the Jamutina pit in the story *Pra-pradidov rubac* (2007: 272). The following verses can be found in the poem *Vilinsko vrime: Around us, under us, above us, fairies. In caves, in pits, in clouds* (2007: 285). Fairies from *Staroslavenska večera* have inhabited *Adriatic caves and pits. Their blue and silver eyes could be seen in undersea sources beneath Velebit and Biokovo* (2007: 294). Fairy Ljupka answered a question about the fairies' habitats as follows: *We reside in high mountains. In caves and pits, lakes and clouds.* She especially highlighted mountain Vran as a place of fairy assembly (2007: 299).

2.4. Fairies' activities

Fairies, according to Kukuljević (1846a: 161), can change their appearance and take qualities of fairies belonging to a different element, but all of them are wise healers, fortune-tellers, and prophets and can overpower any human being with their wisdom and strength. Furthermore, fairies forge extremely sharp sabres that can even cut through stone, they build fast ships and give away superb horses which have no equal in the world. The air fairies collect thunder and lightning and watch over the world from above. Sometimes they come down to the ground to prophesy to people and defend them from evil or to teach young people different arts. In the area surrounding Križevci, it was believed that every young Friday (the first Friday of the month) a fairy would come down to teach women how to cure and be of service to people (Kukuljević 1846b: 164). The mountain fairies hunt over mountain areas and are armed with arrows. They also sing, dance *kolo*, prophesy and cure people. When they are in a good mood, they talk to people and animals and ride horses and deer. Occasionally, a conflict emerges among them and

then the mountain roars with screams and the ground shakes. The earth fairies invite young heroes, shepherds, and hunters to their dances where they bestow on them good and bad luck in accordance with their will. The author mentions examples of men marrying the mountain fairies and fairies giving birth to children which they plant to ordinary women. These children are smarter than human but have no other fairy characteristics. He also emphasizes that the mountain fairies preferred to sing and prophesy (Kukuljević 1846c: 167–168). He mentions that they were seen under the moonlight around the graves of murdered people dancing in a circle carrying torches. The field fairies were good and they helped with the field work, but since the people have changed their old customs and started fighting, the fairies have disappeared from the Croatian fields and can rarely be seen by people they like (Kukuljević 1846d: 176–177). The water fairies, Kukuljević (1846d: 177) points out, are almost always malevolent. They lure young men to water so they could pull them into the deep from which there is no coming back. They leave water under the moonlight to dance on the hills. Sometimes they throw something into the water to make it poisonous and the people who drink that water die of poisoning. It is believed that people should not drink the water in which the fairies live because they always watch over it and are especially angry if someone blurs the water. When they do not have a reason to inflict evil, they try to set people against each other because it gives them a pleasure to see people killing each other (Kukuljević 1846e: 180). Zovko (1901: 145) noted that fairies eat on a squared stone and that they only eat green food. Filakovac (1905: 144–145) mentions that fairies dance *kolo* to bagpiper's song. A mark of their dance remains behind them, especially on uncut grass, and around the mark, a white foam can be seen that the people believe to be the fairy saliva. Fairies give birth to children, but there is no mention of male fairies. When the fairy child is baptized, the fairies from that region assemble in celebration under a big tree. The person who would disrupt their celebration would get into great trouble. Ivanišević states that fairies comb their hair with golden combs, wash their faces on wells, buzz like bees when singing and cannot be understood. They eat noble food: honey, butter, young lamb and pork. They walk around caves, wells, and dance *kolo* on meadows which leaves a mark behind them.²

² This tale was recorded in 2011 in Vinovo Gornje: *A man called Stipan Matas told me this. He is from Kladnjice, his mother from Gotovci. And he told me – he was born in 1895 – when he was a boy, a woman from Matasi married Marko Gotovac from Gotovci. Her name was Anđelija. And she, that Anđelija, was with her sheep, and Stipan was close to her. And fairies... there were, as he said, eight or ten of those fairies, approximately, on a meadow, in Dubrava. And they called Anđelija:
– Hey, Anđelija, hey, Anđelija, come over and we will dance kolo!
And she replied:*

They have wings and can fly and they are known to take horses and ride them during the night. In the morning that animal is found by its owners tired with its mane tangled in ten, twelve folds. Those horses are thought to be lucky, and if their mane is untangled, it gets tangled up again on its own (Ivanišević 1905: 254–255). In the Bukovica area, fairies have helped heroes since the ancient times and it was said that the people who learned about the medicinal herbs from the fairies are *from the fairy side*. Fairies prefer to comb their hair when the sun is shining while it is raining at the same time. People should be particularly careful when the fairies are singing because they easily fall asleep and the fairies can hurt them. In that area as well, people emphasize the danger of stepping on a mark left behind by a fairy dance, especially with your left foot (Aradalić 1917: 302–303). Some of the tellers expressed their belief to Škrbić that fairies dance *kolo* during the night in open places which leaves a mark called *vilenjsko* or *vilensko kolo*. Those kinds of places should be avoided because, according to teller's testimony, fairies can lift people who trespass on that ground in the air. People living around Velebit and Kapela, who spoke of fairies to the author, highlighted their ability to fly and mentioned that during the night they steal people's horses which they ride or use to thresh wheat. The horses are returned to their stable before the dawn, but marked by a tangled mane. They believe that fairies can do all of the earthly businesses much faster than people (Škrbić 2000: 219). Čiča (2002: 96) notes that in Lika wind is related to fairies because, according to a tale, they create it and wind can seize a person and throw him or her somewhere or the fairies use a whirlwind to bring the people they want to themselves. The same author 2002: 97–98) mentions fairies' malice in situations when someone offends them and the danger of stepping on a mark left behind by a fairy dance. The fairies, according to Dragić, seduced young men in their sleep, cured people, helped poor girls to weave attire for marriage, helped weak shepherds, took

– *May the devil take you, you have harassed me, she said, a couple of days ago, whole day, and now you call me again.*

And Stipan, he was with his flock. She was also, that Anđelija. And they kept calling her and calling her and he said: I will go over there and see those fairies.

– *And they – girls. Fairies – girls. They have long hair up to... up to the middle of their back.*

– *Beautiful, – he said, – girls, these fairies – he told me. – But, – he said, – those fairies have donkey legs. Legs like a donkey. And they started dancing kolo with her, and she, that Anđelija, danced with them, on that meadow – it is called Dubrava. And when they... when she had had enough of it... she could not dance as they could – devil only knows how long would they dance – so, they called Anđelija many times to dance with them, those fairies. But they are beautiful, you know. And... the only thing that diminishes them, you know, donkey legs. And now, that Anđelija was seen a couple of times, that she would dance with them. But she would not want to dance. No. They made her. I would not know anything else to tell you about the fairies (Dragić 2017: 59).*

young people over lakes, and brought elderly people to church, endowed and rejuvenated people, taught them in skills and knowledge the fairies possess, kept children out of harm's way, rode horses and tangled their manes, bestowed beauty upon inconspicuous girls. Tales about the fairy *kolo* dance are numerous and a person who would distract them from their dance or would watch them dancing, would become mute or blind (Dragić 2013: 198, 201; 2018: 135–136). At the Biokovo's foothill, they were seen riding horses and dancing and tellers stress the fact that fairies do not move like people, they fly (Vuković 2013: 10–11). In tales from Istra, fairies build, sleep, give strength, dance, appear and disappear, help the ones who were with them, give birth and take care of their offspring, know how to do agricultural work. They usually appear during the night (Rudan 2016: 308). The tales about fairies braiding horses' manes during the night which no one could untangle and about them riding horses are numerous.³

Fairies helped people, protected their wheat from hail and thunder and as compensation took *a handful of still green and milky wheat: to make green and milky fairy bread. To make a cookie for the youngest fairy daughter. They will leave half of it for a hungry shepherd boy, on a rock by a plitvina* (Gudelj 2007: 6) as it is described in the poem *Svim svojim pšeničnim tijelom*. In the same poem, it is evident that the fairies went to water early in the morning because they only drink water no one touched or drank before them. They used to sit in the moonlight and sing (2007: 7). The fairies gladly danced *kolo* on meadows and that is the reason why people *always left a small field under grass so that the fairies have a place to dance* (2007: 7). Mate Pilja, fairies' favourite, danced *kolo* with them and described the experience: *At dawn, before my departure, in Stinički dolac, on dewy clover, we danced kolo* (2007: 287). Rusalki return from the other world once a year in the eponymous poem: *To make wreaths, to kiss boys and to dance kolo* (2007: 295). In multiple places, Gudelj mentions how fairies used to wash clothes and dry it on mahaleb

³ This tale was recorded in Unešić in 2004: *Once my sister-in-law and I went to search for our horses. Ten o'clock passed and back then people did not close horses into barns and some insisted that we had to go to Krka to grind wheat and that we had to go and find the horses because we had to come early to Krka. And we went to horses, found all but one. Kata, my sister-in-law, being more relaxed than me, called to him: „Come, Sivac, come!“ He was at least two or three kilometers from us and when he ran towards us, grey fire was under his hoofs caused by his speed and rocks and his mane was tangled up, and no one could untangle it, his nostrils cracked, all the heavenly angles could not untangle that mane that was circularly braided!*

It is said that horse, if it is good, fairies ride it, they need a fast one and they make braids in its mane which are not to be cut because they would suffocate the horse if they are cut. (Dragić 2017: 57).

cherries or on stones near pits. The first example can be found in the poem *Svim svojim pšeničnim tijelom* and says that fairies in *Stublina* washed their clothes and dried them on mahaleb cherry trees (2007: 7). They dried their clothes in the moonlight on mountain stone slabs in the poem *I kliču splitske djevojke* (2007: 160). In the poem about the *Vodenjača* pit fairies at midnight spread their clothes over stone slabs and dry it in the moonlight (2007: 271). Ljupka says that they weaved their clothes on stone looms, in caves, out of *St. Michael Day* cobweb, fog and moonlight: that's why it is so thin and white (2007: 299). In the poems, *Konjska smrt* (2007: 35) and *Staroslavenska večera* (2007: 294) fairies used to braid horses' manes, and on Midsummer Day they made a wreath which they used to decorate the *Kraljevići*' oxen in the story entitled *Kraljevići* (2007: 42). When the *Kraljević* brothers were thrown into the *Čalina* pit during the war, the fairies saved them from certain death and led them out of the pit at the daybreak. That day, Gudelj says, they will have lunch and dinner with the fairies. Milk from barren snakes and goats and green fairy bread (2007: 43). In the poem *I kliču splitske djevojke* fairies feed their and other people's lost and stray children with ground young, still immature barley and give them goat milk to drink (2007: 160). *Vilenjak* Mate Pilja, who was in search of *Mara Kajina*, was invited to dinner by the fairies. The dinner was fairy: green fairy bread in chamois milk. Oranges from *Dubrovnik* gardens, cave honey. Cold water from the springs under *Biokovo* in crystal glasses (2007: 287). Young fairy Ljupka told that fairies eat black bread, honey and chamois milk (2007: 299). *Marijan Aljić-Gudelj* claimed in the story *Turska glava* that his wall was dug by a fairy in one night for one *Bosnian pasha*, on a lost bet (2007: 213). In *Mitski Runovići* fairies used to sit in the moonlight on two dolmens in *Runovići*. Two upright stones (*dolmens, ćulaks*), between which the Sun entered and descended into *Radičevac*. So that it may, on its tiresome voyage from *Mračaj, Osoje, and Bijakova*, be empowered by its water. In the moonlight, the fairies sat on them and combed their hair. It is still possible to find golden fairy hair in brambles under them (2007: 233). Gudelj's fairies, as well, possess extensive knowledge of plants and they take care of them. In the poem *Vodenjača jama* Gudelj has written: Fairies carry water out of water pits at dawn. They water flowers (2007: 271). They picked medicinal herbs all over mountains and used them for healing (2007: 294). The herbs also gave them supernatural capabilities and so Ljupka anointed herself with a miraculous herb called *širnešljika*, brought to her by naive shepherds, and vanished. She begged shepherds to bring her *širnešljika* herb from *Radovanj*. They brought many herbs but never found *širnešljika*. One time a shepherdess found it and brought it back. Ljupka anointed herself with the herb and disappeared: flew away like a fairy (2007: 300).

2.5. Relationship with people

Few virtuous people can meet a fairy without danger to them. Such men and women fairies would teach some of their secret knowledge and skills. Fairies have a special affection for people who are blood brothers or sisters with them and that is evident in the fact that these people can outperform everyone in everything because their fairy blood sister is at their side all the time ready to help (Kukuljević 1846a: 160–161). Even nowadays many tellers say that people, liked by the fairies, could become *vilenjaks*.⁴ The fairies would lure a man and he would mindlessly walk over mountains and hills. First, he would meet the eldest fairy who was in charge to which he would swear that he would always be a friend to fairies. She already knew if he would really be a friend to them so she would slap the one who would lie on the cheek and sent him back where he came from. The one speaking the truth would be allowed to proceed to the next fairy who would teach him everything about herb and their medicinal properties. The third fairy would teach him how to make different meds, to whom they should be given and to whom not. In the end, he would reach the fairy assembly in which all the fairies would be gathered. They would meet him and accept him, talk with him and teach him different things. The fairies would be joyous to include a new member into their company and thus they would sing and celebrate.⁵ Filakovac (1905: 144), who says that all fairies are ill-tempered, proceeds to say that they reveal themselves to some people and to some not. They are known to injure or even kill the people whom they do not like. The ones they like they endow with good luck, clairvoyance, knowledge of divination, healing, herbs. In Poljica it was recorded that some people who interact with fairies become *vilenjaks* and can fly from one place to another in a moment. Together with fairies they walk over mountains and fly overseas and with the help from fairies amass great wealth without working. The fairies were known to take people and keep them by their side for years. They were described as good donors but would get angry

⁴ In Predgrade near Ljubuški, a teller told the following: *Everyone was saying that my grandfather was a vilenjak. He was able to jump inside a house from the floor on to the roof beams. In the evening, when he would be returning from a meeting, he always sang, and in Lent, he sang lament of the Virgin Mary. Many people said that one moment you could hear him on Tikiruša, the other at home, the next on Vitaljina (a distance of 5–7 kilometers). Some even said that the fairies carried him. He always complained about his mother and sisters spitting at him (as at a supernatural force), and in the house they tied him up, but in vain. He suddenly jerks and jumps onto a beam. He never had peace and especially during the night. Just after the first rooster would crow, he would fall asleep like a log.* (Dragić 2005: 191).

⁵ cf. Zovko 1901: 147.

if a person would look into their present and then the present, usually gold, would turn into coal, straw or some other worthless matter. Human resistance and sharing information about meetings with them were another thing that annoyed them. They used to live, sleep and have offspring, always female, with a young man of flawless behaviour. Ivanišević (1905: 227, 239, 255), as well as others, warns about the danger of stepping on the mark left behind by the fairy dance because the fairies smite the one who does that and what follows is illness, without cure, and death. The one who would meet the fairies would be lucky, and if he would make friends with them, they would give him anything he would want, strength, money, health, and happiness (Ardalić 1917: 304). In the area around Velebit people talk about fairies kidnapping handsome young men and beautiful women (Škrbić 2000: 219). The relationship between fairies and humans is in its most concrete form in the case of *vilenica* and *vilenjak*. In the traditional culture *vilenica* is a person of folk's trust whose specialty is healing, but whose skill set includes removing spells which are a common cause of illness.⁶ *Vilenjak* was fairies' favourite whom they would help and sometimes they even had children together. People known as *vilenica* and *vilenjak* are mediators between the fairy world and our world. *Their testimony about the experience with the fairies, as well as other people's stories about the nature of that relationship, separates them from their surroundings* (Šešo 2002: 82–83). The fairies choose a child they will kidnap and that child *is initiated into the mystic arts by the creatures, (...), which possess the knowledge about medicinal herbs, the future and have tremendous power* (Šešo 2002: 85). After the child was initiated and the training has finished, it is returned to its community with abilities typical of an initiated person. Fairies do not train *vilenjak* just to help people, *the fairies also help him to perform the magical flight (...)*. Šešo recorded that *vilenjak* can help if a person steps on the mark of a fairy dance (2002: 88). In the Zagvozd area tellers mentioned, besides fairies, creatures close to them which they called *viljen/vilen/vilenjak*. Those are people chosen by fairies to be their friends. They had some fairy characteristics like cheerfulness, agility, speed, and work efficiency (Vuković 2013: 13–14). Fairies looked for partners among the best and most handsome young men for, according to a tale, they only gave birth to female offspring (Dragić 2013: 201). In tales from Istra, fairies mostly do good, but their help is not unconditional. They helped people they liked and the ones who helped them. An important detail in their relationship with people is that people accept their subordinate role. If a person tries to occupy a position of power in that relationship, fairies will not agree to that (Rudan 2016: 306). Tellers spe-

⁶ cf. Čiča 2002: 72.

ak of real people kidnapped by fairies and they also mentioned relationships between young men and fairies which sometimes resulted in offspring. Those relationships never ended happily because in time fairies always leave their husband and child vanishes with them.⁷

The delicacy of relations between fairies and humans manifests itself in Gudelj's work too. People share the common living space with the fairies being careful not to offend them. So, on a field near the Dvogrljača pit, occupied by fairies, farmers always left a small valley uncultivated so that the fairies have a place to dance. One year, when they ploughed it over, the fairies made their revenge. *Once when great-grandfather Pilip, defying fairies, ploughed and seeded it, fairies danced all over Dvogrljača, and that year nothing remained of wheat* (2007: 7). Shepherds went to water carefully during the day to avoid fairies who went early in the morning. Fairies were vindictive to those who were disrespectful or who made fun of their leg and that is the reason why Joviša Kraljević died. *The preceding night, Ustasha raided the Kraljević vale. They captured nine Kraljević men, bound them with wire and led them to Čalina pit. They unbound them by the pit and the Kraljevićs made the wide Orthodox sign of the cross and jumped into the Čalina pit one after another. All the Kraljevićs were caught in the air by the fairies, except for Joviša. When Joviša jumped, fairies moved their hands out of his way. He broke his neck* (2007: 43). That happened to him for making fun of fairy's donkey leg. *He lifted a fairy's skirt who came on Wednesday to market in Imotski. He revealed her donkey leg and wool between her legs. He disgraced her in front of the whole world* (2007: 43). He did not give water to a fairy child although he had an opportunity to do so (2007: 43). That is why his brothers left the pit guided by an invisible fairy while he remained on its bottom. Fairies had a special relationship with *vilenjaks*. Gudelj tells that everyone knew that Teco Lubina was *vilenjak*, but everyone was afraid of him and no one dared to say that to him. His hair was curly and thick because fairies used to pull their fingers through it. They braided his horse's mane and every year he won at a horse race in Gorica. Many believed that was not a horse, but a fairy turned into a horse. Fairies threw fish to Teco out of clouds. People would see him at multiple places at the same time. He knew what weather would be like seven days in advance (2007: 59–60). Teco was in conflict with Stipe Uršić from Brela. *They led the hail clouds: Teco clouds from Imotski to coast, Stipe coastal to Imota, they fought using pulled out fir and beech trees all over Bijakova. Once, Teco threw a knife at Stipe, from cloud to cloud, hit his hip, and maimed him. Since then Uršić has pulled his right foot behind himself* (2007: 60–61).

⁷ cf. Šešo 2016: 39–40.

Fairies took people they liked with them and the disappearance of the Mikruts was explained that way. They were seen accompanied by girls of miraculous beauty dressed in white and blue with blue eyes. When the Mikruts disappeared, the folk explained their disappearance with words: *Fairies, only fairies. They have put a spell on them and took them to their palace on and under Bijakova. It is not the first time they have taken the most handsome young men from fairs in Slivno, Krstajice, Raščane, and Župa. No one ever saw them* (Gudelj 2007: 76).

Women of family Pekić were of fairy kin and their husbands *vilenjaks*. When girls would reach the age of twelve, they would go to Biokovo to stay with their fairy cousins. When it was time for the daughter of Đidija Pekić to go to the mountain, he refused to let her. His wife glanced at him grimly and he slapped her for doing so. A severe punishment followed.

At that moment, it started to thunder out of the clear sky over the Pekić house. When he heard angry female voices out of a nearby pit, Đidija fired his gun into the pit. The gun blew up in his arms, wounding his face and arms. Gunpowder burned his eyebrows and eyelashes, scorched his eyes. Since then, he was left with only left eye vision and that was poor.

His wife and children went missing. Wine in his wineskins turned into water. Stone tanks broke and oil poured out of it and into the pit. Buttons on dolamas turned dark, kumparans got worn out. In jars where they used to keep gold, found coal instead. Flour was swept away by the wind. The meat turned to wood. Three wolves filled with hay ran howling to Osoje.

Đidija's wife was a fairy. His mother and grandmother and great-grandmother were also fairies. All of his aunts and sisters-in-law were fairies. He was a vilenjak and all of Pekić family were vilenjaks (Gudelj 2007: 206).

Fairies often rewarded their favourites and so the narrator's then seventeen years old great-grandfather Stipan met a girl near *Jamutina* who sang in a fairylike fashion similar to a bee buzzing and collected clothes which were drying on stone slabs. He came in front of her and asked if she would give him a scarf. She answered: *Yes, take this one, mine. My grandmother weaved it of fog and moonlight in Bijakova and gave it to me. I wore it in my bosom when my breasts started to grow. While I fly, I use it to tie my hair* (Gudelj 2007: 272). He wanted to give her something in return, but she told him: *Fairy gifts have no compensation. This is given to you by your sister, Adam's daughter. To you and your home. May this scarf, my gift, forever remain in your house. Never take it out of the house. Show it only when proposing to girls and when your daughters are born and getting married. You will have the most beautiful brides. You will give birth to the most beautiful and wise daughters* (Gudelj 2007: 273). He wished to follow her into the pit and told her that he loved her,

but the fairy would not allow him to follow her and pointed out that she was his sister. She recommended that he marries her blood sister Mara Sokolova.

Mara Kajina jumped into a pit in story *Mari se Kajinaj poznalo* after she got pregnant in an extramarital relationship (Gudelj 2007: 286–288). *Vile-njak* Mate Pilja from Krstajice was sent to find her. He descended into the pit and reached the fairy palace where he was welcomed as a friend. However, he, although a friend of the fairies, kept to some established rules of behaviour. The fairies invited him to dinner where he saw a young girl with a child, but refrained from asking questions *because to fairies' inquisitiveness was the most hated human trait*. Just before morning, he joined fairies in a *kolo* dance and while dancing the young fairy gave him a scarf to take it to her mother Kaja. After he took his leave from the fairies, he went to see Kaja with the scarf and people met him like returned from the other world. *They thought that it was not me, but my spirit. Some, when they saw me, fled* (Gudelj, 2007: 288).

In a tale which Gudelj, with modifications, took from Fr. Silvestar Kutleša's⁸ book, Petar Delipetar narrates to Fr. Silvestar about his encounter with fairies in the summer of 1924 during the time of harvest. Name of the teller in Kutleša's original tale was Ivan Delipetar. In the evening, after the reapers went home, he and his son went down the field collecting the remaining wheat ears in the moonlight. When he reached the middle of the meadow, he saw eight or nine fairies sitting in a circle. He did not dare to look at them directly, but pretended not to see them and kept walking by them without losing sight

⁸ Original tale: „On a summer day in 1924 I had a couple of men and a lot of women helping me with a harvest. That day I finished harvesting. When the night fell the reapers had dinner and after the dinner went to carry sheaves of wheat to the threshing ground. The sky was clear, the moon was shining like it was daylight. I accompanied the reapers and helped them pick up sheaves. I told the reapers to go down the field in a single line because it is easier to pick up wheat ears when you go in a single line than in two lines. The reapers did not understand me or did not want to listen to me and went in two lines down the field. When they were finished, my son and I went to pick up the remaining ears. I went down one line and he went down the other. There were about twenty paces separating us. We were going parallel to each other. Right in the middle of the field, I encountered fairies sitting on the ground. There were eight or nine of them. Sitting in a circle, like people at lunch. When I saw them, I was startled and turned my look away. I passed behind them and looked at them covertly. They brought their heads to each other; whispered something and laughed. I came home unsettled but told nothing about it. The next day at noon I went to the threshing ground to sleep in the shade. And I slept for some time. In my sleep, I felt someone touching my leg. When I woke up, I saw a young girl by my side. She was quite tall, thin in the waist. All dressed in blue. She was smiling at me, beautiful as an apple. I saw she was not one of us. I moved away, but she moved closer. I remained silent; she did the same. When she saw that I was moving away, keeping silent, not even looking at her, she leaned over me and spat in my face. Then she was gone fast, like a fairy.“ (Ivan Delipetar, *Vice*, August 3rd 1936) (Kutleša 1993: 389)

of them. They whispered something, laughed and glanced at him. He went home upset and told no one of that encounter. The thought of it did not allow him to sleep so tomorrow around the noon he took a nap in the shadows on a threshing floor. He was awakened by a feeling that someone was by his side and the feeling was right because a young girl was sitting next to him, looking at him and smiling. She had all the physical characteristics of a fairy, she was beautiful, thin at the waist, tall, dressed in blue with blond unbound hair. He immediately noticed that she was different: *I saw: she was not one of us. Everything about her was like in other girls, but different, unusual, stranger. She was beautiful, two eyes could not get enough of looking at her; and she was charming and nice, but, none the less, I was afraid of her* (Gudelj 2007: 298). He did not know what she wanted from him and thought that she might be one of those he saw the previous night. He started moving away from her and looking the other way. She did not like his behaviour, so she leaned over him, spat in his face and disappeared as swiftly as a fairy (2007: 297–298).

The second tale Gudelj took from Kutleša⁹ and modified was, Gudelj says, said to Kutleša by his aunt Mara. Young fairy Ljupka was caught by the Karamatić shepherds and taken to their home. From then on, she lived alongside her peer Manda Lovrina. Together they guarded goat kids and lambs, spun, knitted and weaved and in those works Ljupka was better than any of the girls in the Karamatić family. She was similar to girls of her age in every regard, except she was taller and more beautiful and had blonde hair. Other girls asked her about her family and home and she told them that she has mother Milka and a lot of aunts and cousins who are all fairies who live in mountains, pits, lakes and clouds. She also told them about their way of life.

⁹ Original tale: „*The Karamatić shepherds caught a young twelve year old fairy in Oštrc and brought her home with them. The fairy ate, drank and slept with her peer Manda Lovrina. She asked her about her name and the fairy answered that she was Ljupka, nicknamed Koka. Then they asked her if she had someone to call her own. She said that she had her mother, Milka. She told her friend where she lived and what she ate. Black bread, milk and honey, and she lived in mountains, caves, in pits and lakes and clouds. When Manda asked why her mother had abandoned her, she replied: „My mother did not abandon me, but she left me to guard our house in Brina. She went to Vran, to the fairy assembly. She told me she would not come back for three days and instructed me not to go anywhere from the cave. I did not want to stay still, so I went after her and got lost in Oštrc where the shepherds have found me!*“ *She had neither wings nor donkey leg. Her clothes were white, and her yellow hair always combed and unbound. She often sighed and looked at Brina and clouds, never cried. She asked shepherds to bring her a herb called širnešljika from Radovanj. Shepherds brought herbs, but not the right one. Once a shepherdess found the right herb and brought it to her. Ljupka anointed herself with it and disappeared. She flew away like a fairy and only said: „My poor, it has been a long time since you saw your Koka!*“ (Mara widow of M. Kutleša, December 8th 1932) (Kutleša 1993: 394)

Three years which Ljupka spent with the Karamatićs were the best three years for that family. Their estate thrived, cattle and land were fertile. When she reached the age of fifteen, the family intended her for Petar, the oldest son of the family patriarch Mate. However, she was inclined only to Kutleša's father Ivan Skalešić Kutleša. Even though she was fond of him, her only wish was to return to her home and to her mother. For that reason, she talked shepherds into bringing her a herb she called širnešljika. When after a long search a shepherd brought the right herb back to her, she anointed herself with it and disappeared in a moment. All mourned for her, and especially Ivan Skalešić. Still, she came to him in sleep and told him that there was a girl for him in Vileničina Brist. She told him: *On Sunday stand next to the gates of the church of Saint Roch and look at girls entering the church. The one who looks at you the way I did and smile at you the way I did, she is the one. You are hers; she is yours.* The one who took a look at him was Ruža, the daughter of Jure Vilenica, a girl of fairy kin (Gudelj 2007: 299–301.) The original tale differs from the Gudelj's modified one in several details. Mara Kutleša in the story she told Fr. Silvestar Kutleša mentions neither that Ljupka spent three years with the Karamatićs nor that that time was a period of prosperity for the family. She said nothing of her being better than others at work or of her fondness of Ivan Skalešić Kutleša.

In the third tale Gudelj took from Kutleša¹⁰, the one that Iva Nenadića told him, she, then fifteen, came into contact with fairies. She was guarding her flock of sheep on a hill called Bovan which was known as a fairy habitat because in a pit under it was a fairy home. Stories were told about that hill for a woman, Ana Majina, was turned into an owl by a fairy after her calling for

¹⁰ „I was a girl of fifteen years. I went to guard the sheep. One day I took them to a big mountain. I sang a song, as I like singing. My dear flock grazed peacefully. Female works I already did good, I petted my sheep with a little rod. Out of the mountain, a fairy called: „U, u, shepherd, u, u!“ I remembered that thin – beautiful voice could not belong to a human being, and I answered her: „U, u, f... you, u, u!“ In the evening, when I drove my sheep home, I looked to the side and saw a girl of ten-twelve years, crossing my path and going into the forest. She was dressed in a long dress, had yellow-golden hair going down her back and under her waist. Immediately I thought to myself she had to be a fairy. I got my sheep home, but I was thinking about the calling and the girl in white. I kept quiet and told no one because I heard from older people that you should not talk about sightings. The next day I took a barrel and went for water to Ričina. I started pouring in water when a calling came from a hill near Ričina: „U, Ive Nenadića, u, u! Come to us!“ And I replied: „U, I will not go there, u, u!“ I poured the water; took up the barrel and ran home. I saw them playing around me. I prayed to God during the whole way home to free me from them. I, young virgin, without a sin, prayed to God and God answered my prayers. They did not harass me anymore.“ (Ive Nenadić, an elderly woman, 68 years old, August 3rd 1936) (Kutleša 1993: 389)

the sheep and goats woke up a fairy child. A fairy called for Iva Nenadića: *U, u, shepherd, u, u!* She, realizing that it was a fairy, because of her thin and harmonious voice and knowing that no other woman dared to come there, replied: *U, u, f... you, u, u!* In the evening, when she was returning home, a twelve-year-old girl dressed in white with long golden hair crossed her path and went into the forest. She told nothing of it to anyone for it was believed that sightings are not to be discussed. Tomorrow, when she went to Ričina to get some water, fairies called for her again: *U, Ive Nenadića, u, u! Come to us!* She replied: *U, I will not go there, u, u!* She went home immediately. She was afraid because she saw fairies playing around her. She prayed to God that they leave her alone, and her prayers, as she said, were answered and fairies no longer haunted her (Gudelj 2007: 302–303). The mentioned story differs from the original tale in the fact that in the original recording Iva Nenadić did not mention that she guarded her sheep at the Bovan hill and there is no mention of Ana Majina who was turned into an owl by a fairy for waking up a fairy child.

2.6. The disappearance of fairies

Ivanišević's tellers connected the disappearance of fairies to the advent of the modern time and technology, so they told him that fairies no longer appear since the time when people started using rifles and machines, and they describe the time when they walked among us as being fruitful and happy (1905: 255). Ardalić sees priests who banished them from books as the reason for their disappearance (1917: 304). Dragić remarks that tales blame human sins for the disappearance of fairies (2013: 198).

3. Conclusion

Gudelj's poetry is organically connected to the mythical Biokovo area where it came to be. Fairies, as the central piece of Croatian mythological tales, take up an important place in his poems and stories, and their depiction greatly coincides with the recordings from other parts of Croatia. In Gudelj's works, fairies are also Adam's daughters or prematurely deceased girls. In his poems and stories, as well as in folk perception, they are described as beautiful girls with long blonde hair, dressed in white or blue, with blue or purple eyes, whose singing buzzes like bees, etc. They are similar to ordinary girls in every manner. However, they are somehow different, more beautiful, more dangerous. But, Gudelj does not mention one important characteristic which is widely distributed in folk tales and that is fairy's donkey or goat leg. Habitats of Gudelj's fairies coincide with the folk tradition, provided that he

puts special emphasis on pits where fairy palaces are located and from where they fly out. Gudelj's fairies help people. They dance *kolos*, sing, comb their hair, ride horses and braid their mane, know herbs and use them to heal or for magical flights. The fact that the consulted literature does not mention and Gudelj describes multiple times is that fairies wash and dry clothes around their pits. Their relationship with people was based upon a delicate balance and deep respect they expected from the people. In Gudelj's text, we can see several examples in which people did not show due respect towards fairies and were severely punished for it. As they severely punished the people who broke unwritten rules on the relationship with them, they awarded and protected those whom they liked and who respected them.

Bibliographi

- Ardalić, Vladimir, Vile i vještice (Bukovica u Dalmaciji) [Fairies and Witches (Bukovica in Dalmatia)], *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, book XXII, ed. Dragutin Boranić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1917, pp. 302–306.
- Čiča, Zoran, *Vilenica i vilenjak*, Institut za etnologiju i folkloristiku, Zagreb, 2002.
- Dragić, Marko, Vile u tradicijskim pričama šibenskog zaleđa [Fairies in the Traditional Stories of Šibenik's Hinterland], *Suvremena pitanja, časopis za prosvjetu i kulturu*, XIII (25). Matica hrvatska, Mostar, 2018, pp. 132–151.
- Dragić, Marko, *Tradicijske priče iz Zagore [Traditional Stories from Zagora]*, Književni krug Split; Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split 2017.
- Dragić, Marko, Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije [The Mythical World of Zagora in the Context of European Mythology], *Kultovi, mitovi i vjerovanja na prostoru Zagore*, Kulturni sabor Zagore, Filozofski fakultet u Splitu – Odsjek za povijest i Veleučilište u Šibeniku, Split, 2013, pp. 195–227.
- Dragić, Marko, Lada i Ljeljo u folkloristici Hrvata i slavenskom kontekstu [Lada and Ljeljo in the Folklore of Croats and Slavic Context], *Zbornik radova Filozofskoga fakulteta u Splitu 5*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2012, pp. 43–62.
- Dragić, Marko, *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik) [Poetics and History of Croatian Oral Literature (Faculty textbook)], Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2008.
- Dragić, Marko, *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, proza, drama i mikrostrukture [Croatian Oral Literature of Bosnia and Herzegovina, Prose, Drama and Microstructures]*, MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo, Sarajevo, 2005.

- Filakovac, Ivan, Vjerovanja (Retkovci u Slavoniji) [Beliefs (Retkovci in Slavonia)], *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, book X, vol. 1, ed. Dragutin Boranić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1905, pp. 144–146.
- Ivanišević, Frano, Poljica: Stvorovi kao ljudi [Poljica: Creatures Similar to Humans], *Zbornik za narodni život i običaje južnih Slavena*, book X, vol. 2, ed. Dragutin Boranić, Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb, 1905, pp. 227–268.
- Kukuljević, Ivan, Vile (Prinesak k ilirskomu bajoslovju) [Fairies (Proceedings to Mythology)], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, vol. XII, no. 40, Zagreb, October 3rd 1846a.
- Kukuljević, Ivan, Vile (Prinesak k ilirskomu bajoslovju) [Fairies (Proceedings to Mythology)], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, vol. XII, no. 41, Zagreb, October 10th 1846b.
- Kukuljević, Ivan, Vile (Prinesak k ilirskomu bajoslovju) [Fairies (Proceedings to Mythology)], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, vol. XII, no. 42, Zagreb, October 17th 1846c.
- Kukuljević, Ivan, Vile (Prinesak k ilirskomu bajoslovju) [Fairies (Proceedings to Mythology)], *Danica horvatska, slavonska i dalmatinska*, vol. XII, no. 44, Zagreb, October 31st 1846d.
- Kutleša, fra Silvestar, *Život i običaji u Imockoj krajini [Life and Customs of Imotska Krajina]*, Matica hrvatska: Ogranak Imotski, Imotski, 1993.
- Orbini, Mavro, *Kraljevstvo Slavena [The Realm of the Slavs]*, Golden marketing, Narodne novine, Zagreb, 1999.
- Rudan, Evelina, *Vile s Učke [Fairies from Učka]*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2016.
- Šešo, Luka, *Živjeti s nadnaravnim bićima [To Live with Supernatural Creatures]*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2016.
- Škrbić, Nevena, Pojedini elementi duhovne kulture primorskih Bunjevaca [Some Elements of the Spiritual Culture of Bunjevci from the Coast], *Senjski zbornik*, vol. 27, no. 1, Gradski muzej Senj i Senjsko muzejsko društvo, Senj, 2000, pp. 217–226.
- Vuković, Ivana, Tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića i pojave na području Zagvozda [Traditional Beliefs in Supernatural Beings and Phenomena on the Territory of Zagvozd], *Ethnologica Dalmatica*, vol. 20, no. 1, Etnografski muzej Split, Split, 2013, pp. 5–37.

VILINSKI SVIJET U HRVATSKIM MITSKIM PREDAJAMA TE POEZIJI I PROZI PETRA GUDELJA

Prokopije iz Cezareje, bizantski pisac i član dvora bizantskoga cara Justinijana I opisao je običaje Slavena koji su u 6. stoljeću prodirali na bizantski teritorij. U svom djelu *De bellis* napisao je kako su Slaveni posebno štovali nimfe (vile) i rijeke. O vilama piše i Jakov Voraginski u kulturnom djelu „Legenda aurea“ napisanom 1275. godine a prvi put objavljenom 1470. U hrvatskoj mitologiji vile su najčešća mitska bića. U slavenskoj i hrvatskoj mitologiji, vile su bajkovite ljepotice, gotovo uvijek u dugim bijelim, rjeđe plavim haljinama, dugih zlatnožutih počesljanih kosa, s modrim ili zelenim očima, s cvjetnim vijencem na glavi, milozvučnog glasa, hitre i vitke. Oličenje su ljepote. U hrvatskim predajama vile su ljude darivale tjelesnom ili duhovnom snagom; nejakim pastirima darivale su jakost; neuglednim djevojkama darivale su ljepotu. Prema hrvatskim predajama vile su odgajale ljude da budu obzirni, skromni, dobri, a djevojke i žene podučavale su tkanju, pravljenju kruha, liječenju i dr. Također, prema predajama, čuvale su djecu od pogibelji. Pripovijeda se da su činile zlo jedino ako bi im se tko zamjerio izdajući tajnu da im jedno stopalo ima magareća ili konjska kopita ili kozje papke.

Vile susrećemo u djelima mnogih hrvatskih književnika, primjerice: Marina Držića, Petra Zoranića, Jurja Barakovića i mnogih drugih. Mnogobrojni su hrvatski književnici nadahnuti pričama o vilama stvorila djela antologijske vrijednosti. Među njima je i Petar Gudelj koji je po mišljenju hrvatskih povjesničara književnosti najveći živući hrvatski pjesnik. Stoga se u radu analizira zbirka poezije i proze Petra Gudelja *Zmija mladoženja* u potrazi za vilinskim motivima koji se kompariraju s relevantnom literaturom i hrvatskim mitskim predajama.

Ključne riječi: *mitologija, vile, Petar Gudelj, tradicijske priče, narodna vjerovanja*

Izvorni naučni rad
UDK 821.163.42.09-32

Anica BILIĆ (Vinkovci)

Centar za znanstveni rad Hrvatske akademije
znanosti i umjetnosti u Vinkovcima

AN IMAGOLOGICAL READING OF JOSIP KOZARAC'S *TENA* OR HOW SLAVONIA BECAME *UNRESTRAINED*

On the 160th anniversary of Josip Kozarac's birth (1858–1906)

The article will imagologically analyse Kozarac's story *Tena*, published in 1894 in the journal *Dom i svijet* (The Home and the World). The colonial past of Slavonia and the imperial policy of the Austro-Hungarian Monarchy have been eternalized in the story, and can be read and decoded with a postcolonial key; therefore, the apparatus of postcolonial theory and criticism is applicable to its interpretation. Since the *Other* is of crucial importance in postcolonial theory, the article will focus on hetero-images and the identity markers of Others who contributed to the sad narrative of the fate of a Slavonian Posavina (the region of the Sava River basin) village at the end of the 19th century, and of the village beauty Tena, and contributed to her submissiveness arising from colonial and gender repression, and social poverty. The article will track the process of stereotyping, beginning with a prototype originating in the life of Vrbanja, and continuing with Kozarac's narrative and the literary character of Tena until reaching the stereotype of unrestrained Slavonia.

Key words: *Other, colonialism, capitalism, hetero-images, self-images, stereotype*

INTRODUCTION

The historical framework of Kozarac's story *Tena*¹ is the Austro-Hungarian military campaign as part of the colonial imperial policy of European powers, conveyed at the *Congress of Berlin*, and the wider context of the im-

¹ Josip Kozarac, *Tena*, *Dom i svijet*, Ilustrovani list, Published by Knjižara Lav. Hartmana (Kugli i Deutsch), Zagreb, 1894, no. 1, p. 1–3; no. 2, p. 19–20; no. 3, p. 35–37; no. 4, p. 51–54.

perial endeavours of the 19th century and the creation of a geopolitical map of the world with great empires. Kozarac's literary discourse contains colonial experiences, hegemonic practices and the liberal-capitalist ideologemes of the more advanced west, the representations of the dominant Other, and the subordinate, inferior, marginal, backward Slavonia as a transitional space and area of contact.

According to Edward Said, literary writing is a creative blend of fact and fiction, and the reality depicted in a literary text is not ideologically neutral but depends on imperial policies.² Josip Kozarac's Slavonia, especially in the story *Tena*, observed from a postcolonial perspective,³ is a territory where colonial interventions of several centres of power took place, a transitional space where the influence and interest spheres of various imperial powers intertwined, an area on the edge of the West, and a meeting point with the European Orient, or the Western East. The colonial relationships connote power, and the holders of power in the colonial past were the representatives of imperial power, while in the upcoming capitalist relationships they are the holders of capital, Westerners with a more advanced culture, and Europeans, while in a patriarchal society they are men.

Slavonian Posavina was until 1881 part of the Military Frontier, the militarised and centralised buffer zone that, as a demarcation line between two large legitimate state communities, the Austro-Hungarian Monarchy and the Ottoman Empire, separated one identity from the other. Under a strict military

² Edward W. Said, *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Konzor, Zagreb, 1999.

³ Postcolonial theory and criticism is a literary and cultural criticism that studies the interactions and the clashes of European peoples and societies, and colonised peoples. It studies the conflict between a more powerful and a weaker culture, and the struggle that happens when one culture dominates the other.

SUBJECT: the role of literature in the production of the Other

MAIN PRINCIPLES:

1. challenging universalism,
2. acknowledging the Other,
3. criticism of the Eurocentric view of other cultures,
4. rejecting the canon of the West's supremacy,
5. enabling the marginalised groups or geographic areas to self identify and establish their own value systems.

METHODS:

1. exposing the stereotypes of colonised peoples, their cultures, civilisations, languages, etc.
2. identifying the double standards and criteria Western authors apply to themselves and their culture, and to others and different cultures.

Cf. Lukač-Zoranić, Amela, „Postkolonijalna kritika u engleskoj književnosti“, *University Review (Univerzitetska misao)*, issue 07/2008, p. 49–57. http://www.academia.edu/4887229/POSTKOLONIJALNA_KRITIKA_U_ENGLESKOJ_KNJIZEVNOSTI [Visited on 12 January 2018]

administration and discipline, all domains of life were supervised, and human rights and freedoms were violated, while repression and a system of corporal punishment (beatings, canings) resulted in the blind obedience and servility of border guards. The Austrian military strictly controlled both the private and the public sphere of life, made impossible the break-up of co-operatives, and used force to maintain patriarchy, as that is how the foundations of economy were preserved, and progress was stifled. Due to the demilitarisation in 1873 and the encroachment of capitalism, the old patriarchal frontier Slavonia, with a pre-modern society and a hundreds-year-old traditional and regional culture, started to change. Instead of progress, changes often led to the economic and moral downfall of numerous maladaptive and incapable of coping with changes people who were not able to handle the shift from a collectivised to an individual economy (Tena's father Jerko Pavletić), which is why their ruined farms and houses were bought by foreign immigrants (Jaroslav Beranek, Czech, German and Hungarian settlers, etc.). The Austrian regime allowed the foreign capitalists to exploit the natural resources of Slavonia, primarily the oak forests (Leon Jungman), without taking care of the local population. The arrival of capitalism brought money and the possibility of easy gain into Slavonia, and everything was sold and bought without any criteria (Tena).

The focus of the realistically set story *Tena* is the fate of a village beauty, depicting the social changes and historical events of that time. Besides the masculine and feminist ideologemes, it is possible with an imagological analysis⁴ to determine the relationship of Us and the Other, and find the hetero-images with the images of the Other about the traditional community of a Slavonian Posavina village at the end of the 19th century, and self-images with the image a community forms about itself.

THE OTHER IN *TENA*

The realistic discourse implies social motivation and the conditionality of characters and the plot, therefore, Tena, the main protagonist, does not decide on her existence and status in the society. The beauty that makes her stand

⁴ Imagology studies the images of foreign countries and peoples (hetero-images) and of one's own country and people (self-images). The cultural imaginarium is a collection of characteristic imagemes of a certain culture within a particular period. An imageme is a collection of characteristic images of a subject (usually ethnic) in a certain culture. Since an imageme implies images coloured with values, its background contains a certain *ideologeme*. When understanding imagemes, surrounding imagemes and ideologemes of culture to which the observed imageme belongs are important. Cf. Davor Dukić, „Predgovor: O imagologiji“, eds.: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejčić-Poje, Ivana Brković (tb), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, p. 5–23.

out has a crucial impact on her position in the society and decides her status as a social outsider⁵. Tena is the embodiment of an existential outsider – she is excluded and left out of dominant social norms due to her looks, behaviour and talent, while her physical attributes make her an above average beauty, and her free behaviour pushes against the restrictions of a patriarchal community. As an existential outsider she is a projection of the foreign and the different in the unconscious self, and not only encourages reflection on mechanisms of social exclusion but also triggers such mechanisms. The perception of the different implies the activation of cultural and worldview definitions. The different fosters in a traditional environment a lack of understanding and conflicts, which lead to its marginalisation and discrimination, or causes fascination with that which is different as well as provokes the wish to get to know and come in contact with the otherness, gradually create interactions in the coexistence of all, acknowledge diversity, and accept the different as desirable. Tena is attracted by the unknown, foreign, new, by that which transcends the boundaries of the known, deviates from the usual and goes beyond the default: the Czech soldier Beranke, the Romani Đorđe, the Frenchman Leon, even though Leon is as a typical Other both repulsive and irresistible, in which we recognise the Lacan's paradox:⁶ „The differences in class, education, and the way of life between her and Leon, all this repulsed her more than attracted her to Leon.“⁷

Who are Tena's lovers?

The theme of Kozarac's story is the moral degradation of the village beauty Tena, to which the men with predictable gender roles contributed: an Austro-Hungarian soldier – the Czech Jaroslav Beranek, a wood trader – the Frenchman Leon Jungman with German roots, a trough maker and a musician – the Romani Đorđe, and the Slavonian farmer Joza Matijević. All, besides the local Joza Matijević, are just passing through Slavonia, either living there temporarily or just traversing it, and are of different social status, national and cultural identity, and with a different relationship towards the region of Slavonia.

How did they end up in Slavonia?

In Kozarac's story *Tena*, as well as in the rest of his opus, Slavonia is a migration space through which pass various imperial and interest groups. As observed by the postcolonial theory, Slavonia, depicted in the literary dis-

⁵ Hans Mayer differentiates two groups of outsiders: *existentialist outsiders*, who cannot, due to their physical, ethical or psychological predispositions, be or become the majority, and *intentional outsiders*, who due to their intellectual commitment break the norms of society. Hans Mayer, *Autsajderi*, Zagreb, 1981.

⁶ Andrea Milanko, „Poredak Realnog u lakanovskoj psihoanalizi“, *Filozofska istraživanja*, vol. 31, no. 2, Zagreb, 2011, p. 407–416.

⁷ All quotes are from the story *Tena*, taken from: Josip Kozarac, „Tena“, Josip Kozarac, *Djela*, ed. Emil Štampar, Zora, Zagreb, 1950, p. 341–373.

course of Josip Kozarac, is a transitional space of the Western colonial and imperial power in its expansion to the Orient, while Slavonian Posavina is eternalized as the frontier between the East and the West, and the Sava River is a natural, geopolitical, state, cultural and civilization border from the Ottoman Other in a *restless* Bosnia, that has to be moved and was indeed relocated within the narrative time of *Tena* with the movement of military troupes and activities.

If we remain, keeping in mind the historiographical knowledge, focused on the Austro-Hungarian troupes located along the Sava River with the intention to „cross into Bosnia at an opportune hour“, we can indirectly place the time of the plot of the Kozarac's story *Tena* to 1878, when the Austro-Hungarian Monarchy, gained, based on the Article 25 of the Congress of Berlin, held from 13 June until 13 July of 1878, the mandate from the great colonial powers, Germany, France, Italy, Great Britain and the Russian Empire, to establish its rule and administration over Bosnia and Herzegovina, and set out to take over with their military the territory that belonged to the Ottoman Empire, in order to prevent the creation of a Slavic state at its southern border, after the independence of Serbia, Montenegro, Romania and Bulgaria was recognised. The 13th Zagreb Army Corps was sent to Posavina, its 20th division crossed the Sava River near Šamac and Bosanski Brod on 28 July 1878, and its 18th division crossed it on August 1, when they continued to penetrate into northern Bosnia up to Banja Luka, Maglaj and Jajce. Kozarac in his literary discourse confirms the chronology of the war and the movement of troupes across the Sava River with the folk concept of time: „It took place sometime in the middle of summer“. The war operations lasted from 29 July until 20 October 1878, when the occupied Bosnia and Herzegovina came under the rule of the Austro-Hungarian Monarchy.⁸ These are the historical facts of the institutionally verified history, while the historical experiences of the common folk are formed by the narrative about the relationships of villagers, especially local girls and women, with soldiers who were mainly Slavs and were sent to the war campaigns in Bosnia. Sergeant Jaroslav Beranek from the Czech regiment was deployed to the house of Jerko Pavletić, at the street number 40 in an unnamed Slavonian Posavina village⁹.

⁸ Tomislav Farkaš, *Bosna od Berlinskog kongresa do Prvoga svjetskog rata*, Graduate thesis, mentor Zlatko Đukić, University Josip Juraj Strossmayer of Osijek, Faculty of Humanities and Social Sciences, Osijek, 2017.
<https://repositorij.ffos.hr/islandora/object/ffos%3A2490/datastream/PDF/view> Visited on 6 March 2018.

⁹ The better informed literary historians know that it was Vrbanja, a village on the banks of the Sava River, since Josip Kozarac expressly confirmed that he wrote about the fate of a real young woman from Vrbanja.

Jaroslav Beranek, the representative of the imperial military power and the colonisers (through economic immigration)

Jaroslav Beranek is the character of a soldier-warrior, the conqueror of lands in Bosnia, and later a coloniser in Slavonia. The archetype of the warrior is one of the four male Jungian archetypes, along with the father, the son and the wise old man. In Kozarac's story *Tena the myth of the experience of war*¹⁰ is actualised, of war into which a soldier goes enthusiastically, eager for victory and glory. War belongs to the male world reserved for victories and exploits, after which follow social affirmation and glory, materialised as medals and public recognition. Besides being a skilled and disciplined warrior, he is also loyal to the imperial authority, and loyal to Monarchy as a state community. The army's stay at the Posavina village before leaving for war is depicted as a festival: „...those days were for the entire village an uninterrupted festival, an everyday fair, a joyful wedding...“. According to Roger Caillois¹¹, war and festival are connected by the focus on the community (collectiveness), and an individual is no longer important, unlike the soldiers-warriors who are ready to fight and sacrifice for the common cause. The village population gave unre-served support to the soldiers as fighters for the common cause, which is why when they were accompanied to the Sava River: „Posavac took everything that was best in his house, to let the soldier leaving for war feast for one last time...“. The opportunism of the soldier-warrior got its historical-legal foundation and justification from the *Congress of Berlin*, based on which Austria established its hegemony and supremacy over Bosnia, while Slavonia was a transit space for the passing of military troupes. Despite the victory and occupation of Bosnia, social affirmation did not arrive, and Beranek came once more to colonise Slavonia as an impoverished Czech immigrant-coloniser. The imperial-colonial attitude of the Monarchy towards Slavonia was replaced by the narration about the mass immigration of foreigners and the occupation of fertile Slavonian land as its greatest natural resource: „And so came to be that crisis, the consequence of which was the mass arrival of Czechs to Slavonia. (...) At that time Czechs poured in and bought everything, up to the last acre of land“. Among them was Beranek, an economic immigrant and a war invalid. Josip Kozarac formed positive hetero-images of Czechs as model farmers who brought more modern farming practices to Slavonia. At his first meeting

¹⁰ George L. Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford, 1991, p. 4–16.

¹¹ For more details vd: Roger Caillois, *L'homme et la sacré*, Paris, 1950, Roger Caillois, *Quatre essais de sociologie contemporaine*, Paris, 1951, Roger Caillois, *Rat i sveto*, Evropski duh rata, Beograd, 1995.

with Slavonian Posavina, Beranek could not „stop wondering at the abandoned fertile fields, neglected orchards, and rundown stables. He swam in warmheartedness, in how he will put everything in order, and make it all tidy like a beehive“. With a positive hetero-image of immigrants to Slavonia, especially of Czechs during the time of an agrarian crisis and the dissolution of co-operatives, Kozarac associated a negative self-representation: „...the immigrants – whether from the North or the South – in that same culturally backward region, on the same land, bought from the natives, advance and get rich as if in their own cultural ancestral homeland from which they have arrived, – while the natives flee the plough“.¹² However, Beranek's intentions to buy after the war a house and a farm in a Slavonian Posavina village, to rebuild and improve it economically, and the situation in the narrative program was such that for 200 forints he bought the house of Jerko Pavletić at the street number 40 and his rundown farm with eight acres of land, and offered his hand, the only one left after the conquest of Bosnia, to Jerko's morally fallen and ruined only daughter Tena, left impoverished. The crippled Czech immigrant and the poor local *cura* (young woman) with a suspicious past intended to stay and build a better future that would „rebuild the house of Jerko Pavletić, revive the abandoned fields, and ensure a better life for future generations“. Whether they succeeded remains unanswered.

Failed farmers lost their farms because they could not pay the taxes, while foreign human resources used their knowledge and labour to plough the fertile Slavonian fields for a better future. The imagological analysis of Kozarac's opus and the story *Tena* leads us to conclude that the key to interpreting Kozarac's images of collective identity in Slavonia of his time is neither ethnic nor confessional identity but social, professional and moral identity. Josip Kozarac forms with self-images and hetero-images the image of Slavonians and others with a primarily social and class identity, while ethnic identity is in their shadow. He establishes the collective identity of Slavonians in contrast to other national identities, and confirms his vocation as an excellent Smithian economist. The model of constructing the social Other is a Western contemporary model that insists on rationality and development, individual freedom and the possibility of self-realisation on the basis of equality. Therefore, in his opus the characters who advocate productive work and economic development, and gaining capital morally, are presented as axiologically positive, which is why Dubravko Jelčić considers Josip Kozarac a missionary of work, whose texts we „read today as gospels of labour“.¹³

¹² Josip Kozarac, *Živi kapitali*, Collected works, vol. VII, Printed and published by Knjižara St. Kugli, Zagreb, 1937, p. 45.

¹³ Dubravko Jelčić, „Josip Kozarac danas“, in: *Josip Kozarac, književnik i šumar*, Scientific

Leon Jungman, a commercial agent and the representative of foreign capital and economic exploitation

Leon Jungman, a commercial agent and a representative of a Parisian company for wood purchase, that is, a representative of European capital, arrived to Slavonia with the intent to profit, and for temporary work:

Around All Saints' Day wood traders started to arrive, to work over the winter on those beautiful oaks, the pride and joy of Slavonia, that they bought at the auction. Instead of regimental troops, a whole army of workers from Primorje and Kranj regions has gathered and scattered like ants throughout the glorious forest. Among the traders, who trade in wood, were the Viennese, the Bavarians, the English and the French.

With him and other wood traders, money, capitalism and liberalism arrived to Slavonia, and the free labour market opened up in Posavina forests, forests that were massively exploited and devastated with unprecedented logging. Leon belonged to the advanced West and the French, and his project is identical to the project of liberal capitalism. The most important to him were capital and profit, without any moral scruples, and the plan how to best exploit the natural resources of Slavonia, while still enjoying himself:

...he did not come to Slavonia to forever remain there, to become a resident of that country, to breathe and sigh with it; no, he came to benefit from what is beautiful and valuable, he came to become rich in that country, and when he did become rich, he said: „Fare thee well, beautiful land, I don't need you any longer, I'm leaving for my own land, to my family, to spend that which I have gained from you!“ Tena was the same to him...

The imagological analysis shows that the relationship Us – the Other in the semantic field can be perceived in the catalogue of the differences between the traditional and pre-modern Slavonian Posavina and the advanced modern West. The difference is formed by dissimilation strategies and by emphasising the differences of the Other. Leon is repelled by those characteristics of Slavonians that are undesirable in the Western, modern culture – laziness, backwardness, poverty, passivity, negligence, indolence, and greed and desire for easy money, but cannot resist their sensuality, seductiveness and lyricism, since the typical Other is, according to the Lacan's paradox, both repulsive and irresistible at the same time. Leon and other representatives of economic exploitation are actually attracted the most to the natural resources of the Other, the Slavonian forest, and from 1880 until 1914 the greatest logging of the region

conference proceedings on the 80th anniversary of Josip Kozarac's death, Special issue, vol. 4, JAZU (Yugoslav Academy of Sciences and Arts), Centre for Scientific Research in Vinkovci, Vinkovci, 1988, p. 23.

took place, when centuries-old giants were lost. Josip Kozarac as a forester was a witness to and a harsh social critic of the arrival of foreigners and the foreign capital to Slavonia, who extracted material gain from it and had a bad influence on its society, morally degrading it and leaving behind a wasteland. Leon Jungman is the representative of foreign capital, and a foreigner passing through, who had materially exploited the forest resources of Slavonia and the poor girl Tena from Vrbanja without a drop of love: „he wasn't in love with her, she was not his wife, she was to him like any other woman...“

After leaving Slavonia for Podravina, Leon received Tena's letter, written „in folk verse, plaintive and soft, with a folk song welling up from her heart“. Affective and ideological reflections of the image of Slavonia, equivalent to Herder's imagemes of Slavs, appear in the reflexive reaction of Leon Jungman to Tena's letter full of emotions and written in folk verse:

Oh, Slavic poetry, oh, the soft Slavic heart! Who would today know whether you will one day rule the world or forever just imagine your greatness and genius!

Kozarac inputs into Leon's thoughts slavophilic imagemes, created by August Ludwig von Schlözer and developed by Johann Gottfried Herder, that had prompted Slavophilia and the Pan-Slavic movement during the 19th century, the century when national thought flourished. Herder's ideas were resumed and expanded by Šafarik, Kollár and the Illyrians for the Croatian national revival, developing the idea of Slavic reciprocity as Pan-Slavism, Austro-Slavism, Illyrism and Yugoslavism.

Tena's letter in the form of a folk versed song is the expression of her soul, Slavically soft and delicate, concludes Leon in accordance with Herder's ideas. A German philosopher of Romantic nationalism, Herder favoured poetry, believing that reconciliation and rapprochement of European peoples can happen only through collective poetry¹⁴ and learning, (*Letters for the Advancement of Humanity*, 1871) because poetry, according to him, was always the first reformer who with its joyful doctrine can advance humanity. Herder introduced the notion *Volksgeist*, believing that the spirit of an individual people and its identity lie in its culture and language, and thus favoured oral folk poetry. He thought the soul of a people can be seen in its culture and language. The folk genius is recognisable in the forms of a national cultural practice and we consider it the creator of cultural nationalism. Herder's notion of *Volksgeist* and the imagological description of Slavs with positive images and assessments in his work *Outlines of a Philosophy of the History of Man*

¹⁴ For his idea that the greatest works of poetry do not belong to an individual person or an individual people but to the whole of mankind, Herder must be thanked for pioneering the concept and the notion of world literature.

(I–IV, 1774–1791)¹⁵ impacted the formation of the concept of a *Slavic soul* that designates „as per the established positive prejudice, a selfless, peaceful temperament, a generous soul“.¹⁶ Herder formed positive hetero-images of Slavs as hard working, peace-loving and humane people, and those are the very characteristics that brought to humankind the improvement of living conditions in the neglected areas that Slavs cultivated as industrious farmers. The criticism of imperialism is part of Herder’s ideas. According to Herder, the soft and delicate Slavic soul, and their honesty and non-belligerence have contributed to the Slavs being oppressed and becoming victims of the imperialism of neighbouring peoples.¹⁷ Leon’s rhetorical question, „Who would today know whether you will one day rule the world or forever just imagine your greatness and genius“, subversively acted on the Austrian monarchist and imperialist policies that viewed Slavs as a danger that jeopardises its territorial unity. Herder’s idea of freedom assumes that all individual peoples should have the freedom of choice, development and agency, which is how he encouraged Slavic peoples in their national homogenisation and identification processes in the 19th century. Considering them extremely positive and constructive historical factors, Herder had foreseen for Slavs a great future in the new Europe. Seeing Tena’s soul in her rhymed poetic letter, traditionally defined, the Frenchman Leon Jungman conflates the spirit of Slavonians, which he had the opportunity to get to know, with the Slavic soul with positive hetero-images, and the misgivings for the future of Slavs, even though he himself participates in the overexploitation of natural resources, contributing to the economic and moral deterioration of Slavonia that is going through a huge economic, social and spiritual crisis. The pre-modern traditional society, associated with the patriarchal iconography of the land, home, hearth, and the cradle, is falling apart and opening towards the modern society and culture, where the most important values are profit, capital and individualism. Tena’s life story becomes at a symbolic level the fate of Slavonia and its natural resources, primarily centuries-old oak forests, and subsequently of the fertile land bought by foreigners because „Slovenia is like an overripe fruit, fallen from the tree and now being eaten by wasps, bees and flies, only because the Slavonian is too lazy to harvest his fruit trees. Who could feel sorry for him, when a foreigner can live and survive on this land, and he is not able to, even

¹⁵ Johann Gottfried Herder, *Ideje za filozofiju povesti čovečanstva*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2012.

¹⁶ Hrvatski jezični portal, <http://hjp.znanje.hr/> Visited on 2 March 2018.

¹⁷ Endre Arató, „Karakteristične crte nacionalnih ideologija slavenskih naroda u 1. polovini 19. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 3, No. 1, Zagreb, 1973, p. 259–284.

with everything his grandfathers have left him?" Kozarac's narrative influenced the construction of the stereotype of a lazy Slavonian in a rich Slavonia, and unrestrained *cura* and *snaša* (young women), represented by Tena.

Đorđe, a fiddler, a trough maker and a renegade

Đorđe is a Romani, a *gipsy*, a trough maker and an *egedaš* (a fiddler), who as the representative of a Nomadic worldview experiences Slavonia as a *space one travels through*: „They (A/N, Romani) are in a way similar to people à la Leon Jungman: both are sustained by other people's land, a land they do not care for, they do not work for, but are only there while it is worth it“. The Croatian traditional community and the Romani community are closed communities, socially and professionally determined: the locals are farmers, the Romani are musicians, blacksmiths, trough makers, tinkers, and „rarely anyone ever used a plough“. Đorđe, a trough maker, is part of a marginal group that makes and sells troughs in the surrounding villages, and as an *egedaš* earns money playing at weddings, taverns, dances, for gentry and peasants when asked.¹⁸ Music is an expression of Đorđe's temperamental nature, individual and creative energy, and the sublimation of the irresistible erotic energy woken in him by the beautiful and sensual Tena:

Love had laid a veil on Đorđe's eyes and he could not see anyone besides – Tena. Dying of passion, she would have smothered him had that fiddle not been there, into which he poured the tempestuous flames of his heart; he swayed to his own music, he was constantly at Tena's side during the *kolo* dance, now approaching her, now bending towards her, as if he wanted her to hear with those lightest sounds the whisperings of his heart as well...

Music is a meeting point for the Slavonians and the Romani. Many literary works glorify *gipsy music* as the height of merriment of a traditional community and musical practice. The sounds of an *eged* (a fiddle) of the handsome, temperamental and melodious Romani player Đorđe are a musical background to the crescendo of the hedonistic pinnacle of Tena's licentious life and the marching music accompanying her to imminent ruin she could not even imagine. Tena found herself at the climax of unrestraint and abandon, beyond all rules and norms. Tena passionately reacts to his music and dances,

¹⁸ The music culture of Slavonian villages had three types of musicians: tamburica players, bagpipers and fiddlers (*egedaši*). A tamburica player was usually a young man who played for free, and only when a bagpiper or an *egedaš* were not available. A bagpiper was a villager, while an *egedaš* was a Romani. They were paid to play at weddings, saints' festivals, and every Sunday from Easter to Advent. Vd.: Grozdana Marošević, „Podaci o glazbi u monografijama Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena“, *Narodna umjetnost*, 34/2, Zagreb, 1997, p. 95–107.

and the dance unites both the body and the spirit. Enjoying the *gipsy* music on the *eged*, accompanied by the dance movements of the beautiful and graceful Tena's body, sound and movement transform physicality into an art form, and art unites the spiritual and the body. Đorđe's fiddle playing and Tena's dance are an ecstasy of hedonism, movement, vitality and physicality. The player is not separate from the music, and the dancer is not separate from the dance or the music, and they find beauty in aesthetic and physical pleasure. Together they bond in the ideal of passion¹⁹ and pure hedonism because Tena soon succumbs to the erotic call of sensuality, negating the closed nature of the two communities, the traditional *šokac* (Slavonian) and the Romani community:

And she, swaying both her body and soul on the wings of furious music, melted, and trembled, until at last she succumbed to the tempest and passion, and frantically pulled Đorđe towards her, making him drop his fiddle and bow.

The erotic experience with the fiddler Đorđe is different than the one in Leon's richly furnished rooms, and is focused on extolling moments, without any pragmatics or benefit, that transform into a symbol of vitality and the fullness of life, an ideal of unrestrained and free love, a negation of patriarchal morals, and an overstepping of unwritten but strict rules and customs of the traditional community. In fact, Ivan Filakovac states that with the Romani „this people (A/N, Slavonians) does not marry those people. Nobody speaks the gipsy's language...“²⁰. Both their identities are displaced, Tena is with her beauty, licentious behaviour and by breaking all norms isolated from the expected averageness of a village community and strict rules of behaviour, and Đorđe, as a renegade who had assimilated with the traditional *šokac* community, was loved and accepted in it: „he had distanced himself from the gipsy-ness, with his clothes, speech, and the rest of his life; in fact, he was even not as swarthy as the rest of the gipsies... Đorđe got on well with the other lads, for he was part of their company since they were young, and when they grew up they came to love him for his fiddling. Only when they would fight would they call him a gipsy. There was no greater insult to Đorđe“. Since, according to the postcolonial theory, identity is shaped by differentiating from the Other, and is shown through hetero-images, Kozarac emphasizes the greater amount of temperament and energy in the Romani girl Maruška than in the *šokac* girl Tena, while Đorđe is a renegade, „a young and handsome gipsy, with the last

¹⁹ Ljiljana Gjurgjan, „W. B. Yeats i dekadentizam“, *Umjetnost riječi*, XLVI, 1–2, Zagreb, 2002, p. 92.

²⁰ Ivan Filakovac, *Etnografska građa iz Retkovaca 1898. – 1902.*, manuscript, the Archive Collection of the Committee for Folk Life and Customs, Department of Ethnology, Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb, p. 97–98.

traces of the eastern tribe in his eyes, slightly curvy hair and pearly teeth“. By mixing with Tena he provoked the harsh opposition of the Romani community that had consciously and on purpose interfered with his marital and erotic life in order to make him return to the right path, and without choosing the means to do so: profanities, schemes, slander, curses, and in the end, revenge and punishment. And they succeeded!

TENA, THE VICTIM OF SOCIAL POVERTY,
AND THE SUBJUGATED SUBJECT OF COLONIAL
AND GENDER OPPRESSION

The gender stereotypes of the female body emphasise female beauty, attractiveness and sexuality, on the one hand, and favour the pure female body with the virtues of diligence, chastity, modesty and integrity, on the other hand. In literature these two stereotypical approaches to the female body manifest in the excessive emphasis of outer beauty and the attribution of more value to the beautiful and healthy female body (Tena Pavletić), and less value and a worse status to an ugly, weak and sickly female body (Ivka Matijević). The traditional community is insidiously hypocritical when it comes to the purity and uncleanness of female nature. While the virtues of chastity, modesty and innocence are considered by the public opinion to be necessary to respect a woman, masculine ideology idealises the female beauty and fantasises about the sensuality of a female lover that has all the characteristics necessary to induce to sin (beauty, sensuality, charm), without showing any interest nor ability for marriage, family, work, birth or raising children. This ambivalence is expressed the best with the character of a femme fatale that synthesises the male fear of female sensuality and the irresistible attractiveness of the other, beautiful, dangerous, enigmatic and mysterious female body.

At the end of the 19th century, a woman in Slavonia is an inferior Other, and a victim of colonial and gender oppression. Patriarchal ideology depicts „a true woman“ as a mother and a wife, a symbol of purity and innocence, as the guardian of home, the caretaker of the family and the nation, the angel of the home hearth, model, chaste and capable of taking care of the family, of birthing children and raising them, a loyal servant to the husband and the nation. The representation of „a true woman“ is a reflection of the dominant pattern of patriarchal and imperial oppression, as can be perceived from her position as an object subjugated by man, and from the space of female agency being reduced to the private domain, to the stove, the bed and the cradle, while a village woman is further obligated to perform „female work“ within the gender distribution of work duties and obligations. Masculine and impe-

rial programs of strengthening and maintaining power by subjugating certain groups according to sex, gender, race, and nationality, as well as fears and desires, are inserted into the stereotypes of a woman-mother and a woman-lover. Whether a mother or a lover, a woman should give her master the chance to dominate. A „true“ woman will give her man/husband sexual pleasure, biologically reproduce with him, keep his household, and ensure the stability of patriarchy and the maintenance of power of the existing order, male society and culture. Women must reproduce the found subordinate position in order for men to remain the authority and the pillars of society as well as the heads of the family, and to be able to actively and without hindrance participate in the reproduction of society as a whole. In the imperial patriarchal social system a woman is a doubly subjugated subject. Tena does not conform to the rules and boundaries she was given, her beautiful face and sensual body is where the dominant patriarchal ideology and her identity, fashioned to be different by her body, are conflicted, which is why her fate is tragic – because any deviation is penalised with punishment and exclusion. She has kept her multiply subjugated position as a victim of colonial and gender oppression, as a marginalised, impoverished and defaced woman from the bottom of the social hierarchy who had everything taken away and was left only with her life, and embroidery as an exclusively female field of work, and with taking the hand of Jaroslav Beranek, a war invalid and Czech colonist, with good odds of becoming a „true“, model woman. Kozarac offered that the solution to Tena’s marital crisis was manual labour, but with an opening ending suggested or indicated the possibility of choice between freedom and social coercion.

FROM THE GENDER STEREOTYPE TO THE CULTURAL STEREOTYPE OF SLAVONIA

Tena provided and started something well-known about Slavonians, in the form of, however, already existing mental images, that is, stereotypical images and imagemes. Gender stereotypes of the female body and sexuality impacted the creation of a cultural stereotype of an *unrestrained* Slavonia.²¹ Tena greatly contributed to it by entering the literary reality (Kozarac’s story *Tena*) from an extraliterary reality (seated in Vrbanja’s life), and from it the Croatian cultural imaginarium as a symbol of Slavonia and its fertile land that accepts everyone into its arms, and became a stereotypical Slavonian woman. Julije Benešić confirmed with his essay „*Raspojasana*“ *Slavonija*

²¹ Hrvatski jezični portal: *raspojasan* (T/N, translated as *unrestrained*), in a very good mood, giving oneself licence to say what one means, to sing and enjoy oneself [unrestrained mood]; fully relaxed and comfortable. <http://hjp.znanje.hr/> [Visited on 2 March 2018].

(„Unrestrained“ Slavonia) published in 1911 in *Savremenik* (The Contemporary) that this stereotype, with a textual origin, was already generally accepted and widespread in public communication as an intertextually established and well-known place in cultural memory. Joza Ivakić confirmed in 1914 the great influence of *Tena* on forming stereotypes²², even though he discriminated her with a whole range of emanations of restrained and unrestrained Slavonian women and men, giving only a single explanation and excluding any critical analysis, and belonging to mass communication as an intertextually present and recognisable general place, as a well-known incomplete notion that is not empirically verifiable but is textually confirmed within the time sequence of the literary socialisation of readers:

Many have misinterpreted „*Tena*“ by perceiving her as a prototype of a Slavonian woman; therefore, little by little an opinion formed in our public that almost every Slavonian woman is wanton and loose, and that all there is in Slavonia is immorality and mud.

Reljković and Josip Kozarac have definitely contributed to this opinion being formed, as they have viewed Slavonian life from its dark side, with a noble and patriotic intention to heal wounds and show the way how to eliminate shortcomings. In this they went a bit overboard. The Slavonian life has its better sides. (...)

Josip Kozarac's *Tena* was, therefore, begun to be thought of as the only and the general kind of a Slavonian woman. And this generalising is in its very foundations completely wrong and erroneous. This kind of women can be found in any land and any country; they have been here since forever, and will continue to be until the end of time.²³

The beautiful *Tena Pavletić*, seated in the life of *Vrbanja*, where young Kozarac was a forester's trainee, entered into his art narrative that eternalised the sad story of the fate of female beauty in Slavonian Posavina at the end of the 19th century and influenced the formation of the stereotype of an *unrestrained* Slavonia. The stereotyping can be recognised in the physical characteristics, psychologisms and predispositions of temperament, and in attributing characteristics to a certain community or a nation and a general place in the form of generalised statement that cannot be empirically proven but can be textually confirmed. The descriptive adjective *unrestrained* promotes a single attribute of the essence of Slavonia, resulting in the blending of descriptive and normative, and the confusion between a discourse and a norm. The stereotype is the mini-

²² Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, eds.: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić-Poje, Ivana Brković (tb), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju: Srednja Europa*, Zagreb, 2009.

²³ Joza Ivakić, *Selo u hrvatskoj književnosti*, Rijeka, 1914, p. 17–18.

mal form of information as it derives from a single descriptive adjective, the adjective *unrestrained*. Even though she was different and atypical, Tena affected the creation of a stereotype according to which the whole of Slavonia is unrestrained, wanton, unbridled, loose, unbuttoned, joyful, mischievous, salacious, reckless, frenzied and profligate.²⁴ The process of adjectivation or attribution, that is simultaneously also the process of qualification, brings a disturbing, caricatural, clichéd, simplified and warped image of Slavonians in culture, an image that is as a stereotype the vehicle of the definition of the Other, a simplified and incomplete declaration of the Other, the expression of collective knowledge and the permanent erroneous conclusion, similar to a caricature or a schema, but recognised as a generally accepted, consistent, recognisable place due to frequent repetitions, primarily in literary texts.²⁵ A stereotype, a clichéd statement about a certain type of people, group, community or a nation and their way of life, appearance, behaviour, and the like, is formed as a textual and cultural construct in several phases:²⁶ the idea of Slavonia as a pleasant biotope, an arcadia without care or problems (*imagination*), expressed with the adjective *unrestrained*, influences the formation of an image of the unrestrained, unbridled and carefree people who live in a utopia and prosperity, succumbing to carnal pleasures and vices, is seen as absolute (*totalisation*) and considered valid and real (*naturalisation*). The image of an *unrestrained* Slavonia is generalised. According to this image, all Slavonians are full of vice and uninhibited (*generalisation*), and the Slavonians who are industrious and live an honest and chaste life are excluded and discriminated from the presented schematism.²⁷ This confirms that a stereotype is an ellipsis of the mind and reasoning, that it does not see the whole picture but excludes critical analysis, is not confirmed in empirical reality, is not verifying the facts but only referring to textual reality; therefore, a stereotype is not seen as true nor false but has a strong rhetorical, receptive and axiological impact, especially in the discourse of cultural valuation.²⁸ The beautiful and

²⁴ Julije Benešić, „Raspojasana“ Slavonija, *Savremenik*, Zagreb, 1911.

²⁵ Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, eds.: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić-Poje, Ivana Brković (tb), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju: Srednja Europa*, Zagreb, 2009, p. 132.

²⁶ Vd.: Dubravka Oraić-Tolić, *Hrvatski kulturni stereotipi*, eds.: Dubravka Oraić-Tolić, Ernő Kulcsár Szabó (ur.): *Kulturni stereotipi, Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, Faculty of Humanities and Social Sciences (University of Zagreb), Institute of Literary Studies, Zagreb, 2006, p. 29–45.

²⁷ Anica Bilić, *Stereotip raspojasane Slavonije*, Gradska knjižnica i čitaonica Vinkovci, Vinkovci, 2013, p. 210.

²⁸ Daniel-Henri Pageaux, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, eds.: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić-Poje, Ivana Brković (tb), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009, p. 132.

sensual Tena entered the literary discourse, and as a representative of hedonist Slavonia the Croatian cultural imaginarium through stereotyping, reinforced the negative identity image and the images of Slavonian women, and enabled the continuity of literary constructions and representations of a group identity about Slavonia with a negative value. The stereotype of *unrestrained* Slavonia is a monomorphic and monosemic image in the cultural imaginarium and the symbolic world but is well established in the culture of memory and the reader's horizon, and is widespread and well-known as a literary, social and cultural construct. Although we are living in the time of using irony regarding stereotypes, the status of Kozarac's text as an anthological and canonical text of Croatian literature contributes to the strengthening and the vitality of the stereotype of *unrestrained* Slavonia in the cultural system, and when establishing discursive relationships in the real world as well as connections with other art media, since stereotypes are polycontextual and can be reactivated at any moment in different surroundings. The intention of present time is to question stereotypes and discover in them any indications of phantasm, ideology, utopia and the similar, and their interpretation.²⁹ With this article we have tried to trace the colonial and gender oppression in the literary representation of the character of a woman and the stereotypical image of Slavonia.

CONCLUSION

With his eyes of an acute social analyst and his writer's plume, Josip Kozarac detected the imperialist and hegemonic practice, and the colonial and exploitation activities of the Other in the region of Slavonia. The hegemonic and imperialist practice, the power of money, and the intrusion of innovative capitalism into the Slavonian Posavina village at the end of the 19th century have influenced the narrative about the Posavina beauty Tena, the symbol of the land of Slavonia, who had impacted the creation of the stereotype of *unrestrained* Slavonia. Slavonia itself and the relationship towards the Other is represented by the character of *Tena* who gave to the Other everything she had. Today Slavonia is like Tena, beautiful and impoverished, full of natural resources but lacking people who will demographically and economically „re-build, revive the abandoned fields, and ensure a better life for future generations“, and remain faithful to working the land and revive the dead capital.

²⁹ Jean-Marc Moura, „Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze“, eds.: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić-Poje, Ivana Brković (tb), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju: Srednja Europa*, Zagreb, 2009.

IZVORI I LITERATURA

- Arató, Endre, „Karakteristične crte nacionalnih ideologija slavenskih naroda u 1. polovini 19. stoljeća“, *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu*, Vol. 3, No. 1, Zagreb, 1973., str. 259–284.
- Benešić, Julije, „Raspojasana“ Slavonija, *Savremenik*, 1911.
- Bilić, Anica, Narativ o fatalnoj Mariki, *A Magyar Tudomány* napján elhangzott horvát (és angol) nyelvű előadások gyűjteménye 2014-ig, Eötvös József főiskulla, Kiadó, Baja, 2015., str. *Magyar Tudomány* napján elhangzott horvát (és angol) nyelvű előadások gyűjteménye 2013-ig, Eötvös József főiskulla, Kiadó, Baja, 2015, str. 35–54.
- Bilić, Anica, *Mi i drugi u literarnom nusprostoru*, Gradska knjižnica i čitaonica Vinkovci, Vinkovci, 2013.
- Bilić, Anica, *Stereotip raspojasane Slavonije*, Gradska knjižnica i čitaonica, Vinkovci, 2007.
- Bhabha, Homi, „Diseminacija: vrijeme, pripovijest i margine moderne nacije“, u: Biti, Vladimir (ur.), *Politika i etika pripovijedanja*, Hrvatska sveučilišna naklada, Zagreb, 2002.
- Bhabha, Homi, „Smeštanje kulture“, *Časopis Beogradski krug*, Beograd, 2004.
- Büker, Petra; Kammler, Clemens, *Das Fremde und das Andere: Interpretationen und didaktische Analysen zeitgenössischer Kinder und Jugendbücher*, Weinheim – München, 2003.
- Caillois, Roger, *L'homme et la sacré*, Paris, 1950.,
- Caillois, Roger, *Rat i sveto*, Evropski duh rata, Beograd, 1995.
- Caillois, Roger, *Quatre essais de sociologie contemporaine*, Paris, 1951.
- Culler, Jonathan, „Identitet, identifikacija, subjekt“ u: Culler, Jonathan, *Teorija književnosti, vrlo kratak uvod*, AGM, Zagreb, 2001.
- Davis, Nira Yuval, „Nacionalistički projekti i rodni odnosi“, *Treća*, časopis Centra za ženske studije, V., 1–2, Zagreb, 2003.
- Đukić, Davor; Blažević, Zrinka; Plejić Poje, Lahorka; Brković, Ivana (prir.), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju*, Srednja Europa, Zagreb, 2009.
- Farkaš, Tomislav, *Bosna od Berlinskog kongresa do Prvoga svjetskog rata*, Diplomski rad, mentor Zlatko Đukić, Filozofski fakultet Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku, Osijek, 2017.
- Filakovac, Ivan, *Etnografska građa iz Retkovaca 1898. – 1902.*, rukopis, Arhiv Odbora za narodni život i običaje, Odsjek za etnologiju, Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti, Zagreb.

- Glavaš, Zvonimir, „Razgradnja Orijenta – razvoj i temeljni koncepti postkolonijalne teorije“, *Essehist*, Osijek, 2012, str. 75–82.
- Gjurgjan, Ljiljana, „W. B. Yeats i dekadentizam“, *Umjetnost riječi*, XLVI, 1 – 2, Zagreb, 2002, str. 87–97.
- Herder, Johann Gottfried, *Ideje za filozofiju povesti čovečanstva*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci – Novi Sad, 2012.
- Hrvatski jezični portal, <http://hjp.znanje.hr/> Posjećeno 2. ožujka 2018.
- Ivakić, Joza, *Selo u hrvatskoj književnosti*, Rijeka, 1914.
- Jacobi, Jolande, Psihologija Carla Gustava Junga, Zagreb, 2006.
- Jelčić, Dubravko, „Josip Kozarac danas“, u: *Josip Kozarac, književnik i šumar*, Zbornik radova Znanstvenoga skupa u povodu 80. obljetnice smrti Josipa Kozarca, Posebna izdanja, knj. 4, JAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 1988, str. 19–29.
- Josip Kozarac, *Djela*, ur. Emil Štampar, Zora, Zagreb, 1950.
- *Josip Kozarac, književnik i šumar*, Zbornik radova Znanstvenoga skupa u povodu 80. obljetnice smrti Josipa Kozarca, Posebna izdanja, knj. 4, JAZU, Centar za znanstveni rad Vinkovci, Vinkovci, 1988.
- Kozarac, Josip, Tena, *Dom i sviet*, Ilustrovani list, Naklada knjižare Lav. Hartmana (Kugli i Duetsch), Zagreb, 1894, br. 1, str. 1–3; br. 2, str. 19–20; br. 3, str. 35–37; br. 4, str. 51–54.
- Kozarac, Josip, *Živi kapitali*, Sabrana djela, sv. VII., Tisak i naklada knjižare St. Kugli, Zagreb, 1937.
- Lukač-Zoranić, Amela, Postkolonijalna kritika u engleskoj književnosti, *University Review (Univerzitetska misao)* issue 07/2008., p. 49–57. http://www.academia.edu/4887229/POSTKOLONIJALNA_KRITIKA_U_ENGLESKOJ_KNJIZEVNOSTI [Posjećeno 12. siječnja 2018.]
- Marošević, Grozdana, „Podaci o glazbi u monografijama *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena*“, *Narodna umjetnost*, 34/2, Zagreb, 1997, str. 95–107.
- Mayer, Hans, *Autsajderi*, Zagreb, 1981.
- Mayer, Lana; Živković Zebec, Vedrana, „Drukčiji anđeli“, u: Marina Protrka Štimec; Diana Zalar; Dubravka Zima (ur.), *Veliki vidar: Stoljeće Grigora Viteza*, Zagreb, 2013, str. 451–465.
- Milanko, Andrea, „Poredak Realnog u lakanovskoj psihoanalizi“, *Filozofska istraživanja*, god. 31, sv. 2, Zagreb, 2011, str. 407–416.
- Mosse, George L., *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*, Oxford, 1991.

- Moura, Jean-Marc, „Kulturna imagologija: pokušaj povijesne i kritičke sinteze“, u: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (prir.), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju: Srednja Europa*, Zagreb, 2009.
- Nemeć, Krešimir, „Čuvarica ognjišta, svetica, vamp: Slika žene u hrvatskoj književnosti 19. stoljeća“, u: Botica, Stipe (ur.): *Zbornik radova Zagrebačke slavističke škole 2002.*, Zagreb, 2003, str. 100–108.
- Nietzsche, Friedrich, „On Truth and Lie in an Extra-Moral Sense“, u: Walter Kaufmann (ed. and trans.), *The Portable Nietzsche*, New York, 1954.
- Oraić-Tolić, Dubravka; Szabó, Ernő Kulcsár (ur.), *Kulturni stereotipi: Koncepti identiteta u srednjoeuropskim književnostima*, Zavod za znanost o književnosti Filozofskoga fakulteta u Zagrebu, Zagreb, 2006.
- Pageaux, Daniel-Henri, „Od kulturnog imaginarija do imaginarnog“, u: Davor Dukić, Zrinka Blažević, Lahorka Plejić Poje, Ivana Brković (prir.), *Kako vidimo strane zemlje: Uvod u imagologiju: Srednja Europa*, Zagreb, 2009.
- Said, Edward W., *Orijentalizam: zapadnjačke predodžbe o Orijentu*, Konzor, Zagreb, 1999.
- Spivak, Gayatri Chakravorty, „Tekstovi triju žena i kritika imperijalizma“, u: *Kolo*, časopis Matice hrvatske, god.12, br. 2, Zagreb, 2002, str. 337–356
- Spivak, Gayatri Chakravorty, *Nacionalizam i imaginacija: i drugi eseji*, Fraktura, Zaprešić, 2011.
- Todorova, Marija, *Imaginary Balkan*, Biblioteka XX. vek, Beograd, 1999.
- Showlater, Elaine, „Feministički kriticizam u divljini“, *Književna revija*, Osijek, 1997, str. 3–29.
- Škvorc, Boris, „Kolonizatori i kolonizirani u Andrićevoj „turskoj“ i „austrijskoj“ Bosni: uvod i primjeri (ironičnog) podrivanja stabilnosti teksta“, u: *Andrićeva ćuprija / Andrić's Brücke*, Branko Tošović (ur.), Institut für Slawistik der Karl-Franzes-Universität Graz, Graz, 2013, str. 587–615.
- Škvorc, Boris, „Multikulturalnost i multikulturalizam u postkolonijalnom stanju stvari: Dislocirani identitet, pričanje zajednice, književnost i druge Hrvatske“, *Časopis za hrvatske studije*, Zagreb, 2010, str. 69–112.

**IMAGOLOŠKO ČITANJE *TENE* JOSIPA KOZARCA
ILI KAKO JE SLAVONIJA POSTALA *RASPOJASANA***

U povodu 160. obljetnice rođenja Josipa Kozarca (1858 – 1906)

U članku ćemo imagološki analizirati Kozarčevu pripovijetku *Tena*, objavljenu u *Domu i svijetu* 1894, i osvijetliti je inovativnim čitanjima. U *Teni* je fiksirana kolonijalna prošlost Slavonije i imperijalna politika Austro-Ugarske Monarhije te ju je moguće iščitati i dekodirati u postkolonijalnom ključu stoga je aparatura postkolonijalne teorije i kritike primjenjiva u njezinoj interpretaciji. Kako je u postkolonijalnoj teoriji pojam *Drugi* od presudne važnosti, u članku ćemo usmjeriti pozornost na heteropredodžbe i identitetske marke *Drugi*h koji su dali svoj obol tužnom narativu o sudbini prostora slavonsko-posavskoga sela krajem 19. stoljeća i seoskoj ljepotici *Teni* te pridonijeli njezinu submisivnom položaju, proizašlom iz kolonijalne i rodne represije te socijalne bijede. U članku ćemo pratiti proces stereotipizacije počevši od prototipa sa sjedištem u životu Vrbanje preko Kozarčeva narativa i književnoga lika *Tene* do stereotipa *raspojasane Slavonije*.

Ključne riječi: *Drugi*, kolonijalizam, kapitalizam, heteropredodžbe, autopredodžbe, stereotip

Ethem MANDIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje
talemandic@gmail.com

PUŠKINOV ROMAN „KAPETANOVA KĆI“ U KONTEKSTU MARKSISTIČKE, FORMALISTIČKE I RUSKE KRITIKE – FORMA, ŽANR I REVOLUCIJA

Autor se u ovom radu bavi pitanjima forme i žanra romana *Kapetanova kći* A. S. Puškina, kao i fenomenom revolucije. Namjera ovoga rada je u prvom redu da pokaže kako je Puškinov roman *Kapetanova kći* prije svega, u kontekstu ruske, formalističke i marksističke kritike posmatran revolucionarna književnost. Na kraju da bi bila dokazana početna teza da je *Kapetanova kći* revolucionarni istorijski roman, i da jeste tačna Lukačeva tvrdnja da je Puškinova perspektiva, zapravo stav i „vera u revolucionarnu težnju za društvenim prevratom.“

Ključne riječi: *Puškin, Kapetanova kći, roman, marksizam, formalizam, forma...*

Uvod

Namjera ovoga rada je u prvom redu da pokaže kako je Puškinov roman *Kapetanova kći* prije svega, u kontekstu ruske i formalističke kritike posmatran, revolucionarna književnost. Ovaj rad prikazuje po čemu je *Kapetanova kći* tretirana kao revolucionarni roman i revolucionarna književnost, a ne samo kao priča o pobuni. Krajnji cilj rada je da prikaže kako Puškinovim romanom „počinje novo razdoblje ruske književnosti.“¹ Aleksandra Sergejeviča Puškina su tim romanom posmatrali kao antiklasnog pisca, kakvim ga i želi prikazati Maksim Gorki u svojoj *Istoriji ruske književnosti*.

Đerđ Lukač kaže da je sam Bjelinski već jasno vidio činjenicu da sa Puškinom počinje novo razdoblje ruske književnosti. Bjelinski u knjizi *Dela Aleksandra Puškina* jasno izriče stav o revolucionarnoj prirodi njegove književnosti riječima: „Najbolja pohvala koja se može reći o Puškinu i najbolji dokaz njegove veličine jeste to – da je on već pri samom stupanju na pesničku

¹ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959, str. 18.

arenu bio dočekan isključivim pohvalama spontanog oduševljenja i ogorčenim napadima ljudi koji su u rađanju njegove pesničke slave videli smrt starih književnih shvatanja, a ujedno i svoju moralnu smrt – da vatreni poklici pohvala i pokuda nisu prestajali ni za trenutak kroz ceo njegov život, pa ni posle njegove smrti, i da je svako njegovo novo delo bilo jabuka razdora i za publiku i za povlašćenje književne studije“.²

Ovaj rad će se baviti pitanjima forme i žanra pomenutog Puškinovog djela, kao i fenomenom revolucije. Revolucija je fenomen koji pomjera granice sistema, ali i granice u umjetnosti. Transformativna moć revolucije (društveno-povijesne) utiče na literaturu, ali i pisci unutar književnosti prave svojevrsne žanrovske revolucije. Te revolucije prave geniji, koji formiraju nove žanrove unutar sistema, te ćemo pokušati prikazati šta neki roman, kao roman čini revolucionarnim, te zašto je Puškinov roman doživljen u kritici kao revolucionaran.

Ako, prema Karlu Marksu, u „krupnim crtama možemo azijski, antički, feudalni i moderno buržoaski način proizvodnje označiti kao **progresivne epohe ekonomske društvene formacije** (istakao E. M.)“³, onda možemo i romantizam označiti kao **progresivnu epohu duhovno društvene formacije**⁴ zato što romantizam prvi put u istoriji društvenih kretanja određuje ulogu ličnosti, kako bit romantizma definiše Maksim Gorki: „ličnost je apsolutno slobodna, njena psiha se razvija potpuno nezavisno od spoljašnjih uslova, ličnost je najdublji i najpotpuniji izraz ne samo privremenog i prolaznog nego večnog, postojanog.“⁵

U toj posebnoj duhovno-društvenoj formaciji nastaju novi *oblici literature* zasnovane na novim *oblicima života* u kojima su nastali. Tek su marksisti pokazali da se „logički sled kategorija podudara sa istorijskom nužnošću.“⁶ Lukač tvrdi da „ruski razvitak nosi sa sobom klasični obračun revolucionarne demokratije s liberalizmom, a docnije na svom višem stepenu, klasičnu razradu rukovodeće uloge revolucionarnog proleterijata, stvaranje radničke partije novog tipa, klasičnu formu saveza radnika i seljaka“⁷ – socijalizam. S te tačke gledišta posmatraćemo i Puškinovu *Kapetanovu kći*, ali i Puškinovu pojavu, kako to Lukač nastoji u knjizi *Ruski realisti*.

² V. G. Bjelinski, *Dela Aleksandra Puškina*, Kultura, Beograd, 1952, str. 7.

³ K. Marks, *Ka kritici političke ekonomije*, Predgovor (1859), Moskva, 1934, str. 5.

⁴ Romantizam u zapadnoj civilizaciji možemo obilježiti na ovaj način, kao što je „Marks epohu homerovskog epa mogao da obeleži kao epohu „normalnog detinjstva“ čovečanstva.“ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959, str. 16.

⁵ Maksim Gorki, *Istorija ruske književnosti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1962, str. 95.

⁶ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959, str. 16.

⁷ Isto, str. 17.

Da je književnost (r)evolucija, odnosno smjena žanrova, govori i ruski formalist Boris Tomaševski tvrdeći u svojoj *Teoriji književnosti* da je pojava „genija“ uvijek „svojevrsna **književna revolucija** (istakao E. M.) koja svrgava dotad vladajući kanon te vlast prelazi u područje dotad podređenih postupaka“. Puškinova djela, kao i njegova pojava, revolucionarni su u svjetskoj književnosti, jer donose smjenu (gore navedeni citat Bjelinskog o tome najbolje svjedoči) i žanrovsku inovaciju. Pojava Aleksandra Sergejeviča Puškina jeste i književna i društvena revolucija, a Flaker to i potvrđuje ističući da se sa „Puškinovim imenom zapravo završava početno, često diletantsko, često epigonsko u odnosu na strane uzore, razdoblje ruske povijesti, a započinje svoj život velika ruska književnost XIX stoljeća kao fenomen koji će, nešto kasnije, zapanjiti Evropu.“⁸

Puškin svojim djelom *Kapetnova kći* obrađujući jedan manji historijski događaj⁹ prikazuje proces preobraćanja i promjene, odnosno transformacije društvenih odnosa, ali i subverzivnu moć literature, te uticaj jezika na stvaranje novih revolucionarnih oblika života, o čemu će biti riječi u posljednjem dijelu rada. U krajnjem izvodu, ovaj rad ima jedan širi poseban cilj da pokaže da veliki pisci i najveći predstavnici svojih epoha uvijek u svojem djelu spajaju istovremeno sve osobine i karakteristike poetike epohe kojoj pripadaju, ali i njenu negaciju i osporavanje, to jest put ka novim književnim vrijednostima i epohama. Tako je i Puškin okarakterisan u ruskoj kritici. Geniji uvijek predstavljaju svoju epohu, ali i najavljuju književne vrijednosti budućih epoha: „Puškin je pripadao broju onih stvaralačkih genija, onih velikih historijskih priroda koje radeći za sadašnjost pripremaju budućnost, i već samim tim ne mogu pripadati jedino prošlosti“.¹⁰ Puškin je pripadao svojim cijelim životom epohi romantizama, koji je bio revolucija duhovnog, kulturnog i političkog života Evrope. Rođen na samome kraju XVIII vijeka i živeći do formalnog kraja pravca romantizma, Aleksandar Sergejevič Puškin je bio pravi romantičar realista, te se Lukač s pravom pita: „A zar veliki pisci prethodne epohe – Gete, Puškin – nisu bili realisti?“

Bjelinski se u opsežnoj knjizi *Dela Aleksandra Puškina* samo uzgredno, u jednom pasusu, bavi tim romanom, te za njega kaže sljedeće: „‘Kapetanova kći’ je neka vrsta ‘Onjegina’ u prozi. Pesnik (a ne pisac – napomena E.

⁸ Aleksandar Flaker, *Ruski klasici XIX stoljeća*, Izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb, 1965, str. 9.

⁹ „Reći ćemo samo toliko da je taj historijski pokušaj – primereno delo i u historijskom i u stilskom pogledu. U pogledu stila Puškin je potpuno postigao ono čemu je Karamazin samo težio. „Istorija Pugačovljeve bune“ pokazuje da bismo imali veliko historijsko delo da je Puškin uspeo da napiše istoriju Petra Velikog...“ V. G. Bjelinski, *Dela Aleksandra Puškina*, Kultura, Beograd, 1952, str. 496.

¹⁰ V. G. Bjelinski, *Dela Aleksandra Puškina*, Kultura, Beograd, 1952, str. 7.

M.) prikazuje u njoj život i običaje ruskog društva za vlade Katarine II. Mnoge slike su po vernosti i istinitosti sadržine, po majstorstvu izlaganja – čudo od savršenstva... Ništavan, bezbojan karakter junaka **pripovetke** (istakao E. M.) i njegove ljubavnice Marje Ivanovne i melodramski karakter Švrabina, iako predstavljaju upadljive nedostatke pripovetke, ipak joj ne smetaju da bude jedno od izvrsnih dela ruske književnosti.¹¹

Tumačenjem romana *Kapetnova kći*, to jest prikazom određenih njegovih formalnih i žanrovskih osobina, pokazaćemo između ostalog, da je tvrdnja Bjelinskog o tome što prikazuje taj roman, zapravo realistička tendencija unutar romana, te da ovaj *roman* nije pripovijetka kako je naziva Bjelinski, samim tim što ga i Bjelinski naziva „Onjeginom“ u prozi, ali i prema nekim formalnim elementima djela, do toga da će iz našeg rada proizići da likovi o kojima govori Bjelinski nijesu „bezbojni i ništavni“, već životni i plastični, *ljudski i istiniti*, napravljeni prema narodnim obrascu.

I. Forma romana

„Neću opisivati opsadu Orenburga koja pripada istoriji, a ne porodičnim zabeleškama.“¹² To je rečenica iz desete glave koja se naziva *Opsada grada* istorijskog romana *Kapetanova kći* Aleksandra Sergejeviča Puškina. Pitanje koje se postavlja je: zašto se ta rečenica nalazi u „noveli“, „epizodi“, koja bi trebalo da opisuje istorijski događaj? Zašto je djelo od strane pripovjedača nazvano porodičnim zabilješkama, a od strane kritičara roman koji je žanrovski definisan kao „istorijski“? Dakle, prema tekstu samoga romana, to jest riječima pripovjedača, *Kapetanova kći* je djelo koje se ne bavi istorijom, već je riječ o „porodičnim zabeleškama“.

Da se radi o *porodičnim zabilješkama* saznajemo na kraju romana od fiktivnog *Izdavača* koji nam saopštava: „Ovde se prekidaju beleške Petra Andrejeviča Grinjova. Iz porodičnih uspomena...“¹³ Pripovjedač nam još jednom saopštava da se epilogom nastavljaju porodične zabilješke, te da se time još jednom potvrđuje žanrovska pripadnost toga teksta nečemu što bismo mogli nazvati „porodičnim romanom“, to jest *porodičnom hronikom*. Ali, po širini zahvata i karakteristikama pripovjedača, kao što ćemo pokazati, on to ne može biti. Tu se radi o jednom postupku metadijegetičkog i metaproznog poigravanja. Dakle, čitalac saznaje na koji način je rukopis došao do izdavača i na koji način je *Izdavač* koji se bavi hronikom vremena u kojem je živio Grinjev zapravo priređivač porodičnih zabilježaka, te da su „potraživši za svaku glavu

¹¹ Isto, str. 495.

¹² Aleksandar Puškin, *Kapetanova kći*, Izdavačko preduzeće RAD, Beograd, 1976, str. 87.

¹³ Isto, str. 126.

prikladan epigraf i dozvolivši sebi da izmenimo imena nekih lica.“ Taj postupak uvodi pisac ne bi li dao veću vjerodostojnost svojem tekstu, veću realističnost, o čemu će kasnije biti riječi. Aleksandar Flaker to kazuje u *Istoriji ruske književnosti* navodeći da „odbacujući pretjeranu opisnost u odnosu prema povijesnim ambijentima i predajući riječ fiktivnom pripovijedaču, sitnom ruskom plemiću i sudioniku vojnih zbivanja, Puškin je u prvi plan postavio ljudske karaktere i njihove odnose, a samom Pugačovu, s kojim povijesne slučajnost dovode u vezu mladoga Grinjova, mračnom ali ujedno plemenitom pobunjeniku, dao je gotovo simbolično značenje, premda ga na stranica romana zapravo rijetko sriječemo...“¹⁴

Puškin u romanu *Kapetanova kći* se koristi postupkom uvezivanja novela u makrostrukturu kakav je roman, na taj način praveći, ono što Viktor Šklovski naziva *semantički premještaj* istorijskog događaja u književni. Rajnhard Lauer u *Povijesti ruske književnosti* kaže da je u ruska književnost iznjedrila više tipičnih žanrova različitih od zapadnjačkih shvatanja rodova i vrsta, da se među žanrovima pripovjedne proze „kao posebna vrsta ističe *povest* (pripovijest), a mogla bi se odrediti kao „dulja pripovijetka“ ili „kratki roman“, u pravilu koncipirana s jednim ogrankom radnje i ograničenom perspektivom.“¹⁵ Sličnu tvrdnju iznosi i Lukač govoreći da su „sasvim drukčije mogućnosti istoriskog romana u Rusiji, u ono vreme najzaostalijoj zemlji Evrope.“¹⁶

Kapetanova kći ima tipični romantički završetak sa srećnim krajem u kojem se glavni junak nakon nekoliko nedaća, takođe tipičnih za romantički prosede, srijeće sa junakinjom te oni nastavljaju srećan život sa kojim čitalac nije upoznat, ali kakav se u tom pripovjedačkom arhetipu pretpostavlja. U tim romanima, kao i u *Kapetanovoj kćeri* radnju pokreće upravo želja glavnog junaka da se ponovo sretne sa svojom „dragom“ i junakinjom romana u koju je zaljubljen, te izbavi onu u koju je zaljubljen iz kandži neprijatelja i onog koji je modelovan kao negativan lik u romanu. Grinjov je glavni junak koji je istovremeno i autor bilješki koje čitamo, a Marija Ivanovna, kći kapetana kod kojeg je glavni junak u službi kao vojnik. U fabuli romana javljaju se ljubavni trougao i dvoboji kao tipični elementi zapleta romanse.

To su elementi *mitosa* kako Aristotel naziva *sklop događaja* koji „održava našu pažnju, oblikuje u jedinstvenu celinu.“¹⁷ Taj roman, prema Frajevim modusima, pripada *komičkom modusu*, to jest tipu pripovjednih, fikcionalnih djela s komičkim zapletima. Ti modusi imaju „zaplet u obliku slova U sa radnjom koja tone u duboke i potencijalno tragičke preokrete da bi se iznenadno

¹⁴ Aleksandar Flaker, *Istorija ruske književnosti*, SNL, Zagreb, 1986, str. 56.

¹⁵ Reinhard Lauer, *Povijest ruske književnosti*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 15.

¹⁶ Đerd Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 61.

¹⁷ Nortrop Fraj, *Mit i struktura*, str. 42.

okrenula naviješe ka srećnom kraju.¹⁸ Petar Andrejevič Grinjev, nakon što biva nekoliko puta pred samu smrt vješanjem, zatim na sudu osuđen i protjeran u Sibir, biva spašen od strane junakinje koja u završnom činu oslobađa ga tako što izmoli od same carice njegovu slobodu. Bjelinski kaže da je „Dubrovski“ pandan „Kapetanovoj kćeri“, te da „u obema pripovetkama preovlađuje patos spahiskog principa, i mladi Dubrovski je prikazan kao Ahil među ljudima te vrste, – uloga koja uopšte nije uspela Grinjevu, junaku „Kapetanove kćeri.“¹⁹ Međutim, Puškin nije ni imao namjeru da prikaže Grinjova takvim, već da kroz niz promjena izgradi jedan kompleksan i dinamičan lik čija se ličnost mijenja tokom romana, da bi na kraju spasio tradicionalne ruske vrijednosti onoga vremena: porodicu, ljubav i odnos prema carstvu, ali ih i suprotstavio idejama niže klase. Grinjev je zapravo običan čovjek, koji izlazi kao pobjednik iz revolucije i prevratničkih istorijskih događaja. Zato je tu Gorki u pravu kada tvrdi da bi „izrazito klasni pisac težio da svoju klasu predstavi kao vlasnika društvenih istina“. Tada bi Puškin bio dogmatičan pisac, ali on se trudi da „što je moguće istinitije i realističnije“ opiše sveukupnost ljudskih odnosa, i između klasa, te se pokazuje kao antiklasni pisac.²⁰

U nizu prepoznavanja koja čine dio svakog tragičkog modusa i njegove strukture, Grinjev se ponovo susrijeće s likovima s početka romana. Ta prepoznavanja su *posljedica prethodnih činova* i suština obrta u čvorištima romaneskne fabule. U tim prepoznavanjima Grinjev biva spašen, kao u susretu s Pugačovom, koji je istorijska ličnost. Prepoznajući Grinjova kao dobrotvora s početka romana koji ga je spasio od oluje i učinio mu milost poklanjajući mu zečji kožuh, Pugačov ga ne ubija kao ostale likove nakon osvajanja tvrđave u kojoj Grinjev službuje. U ponovnom susretu pomaže mu da spasi svoju „ljubav“²¹, zbog čega Grinjev u kasnijem slijedu događaja i biva osuđen, kao protivnik države i osoba koja je saradivala s pobunjenikom. Tu junak prolazi kroz neku vrstu iskušenja koja pokazuje njegov istinski karakter, koje istovremeno i provjera njegovog karaktera i njegovih vrlina, zbog čega i radnja uopšte započeta. Grinjova otac šalje u vojnu službu da bi popravio njegov karakter i

¹⁸ Isto, str. 42.

¹⁹ V. G. Bjelinski, *Dela Aleksandra Puškina*, Kultura, Beograd, 1952, str. 495.

²⁰ „...Svejedno je od koga vodili poreklo“, kaže Puškin, „moj način mišljenja, od toga nikako ne zavisi...“ Maksim Gorki, *Istorija ruske književnosti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1962, str. 135.

²¹ Zbog toga što je veći dio fabule posvećen spašavanju ljubavi i odnosa između Maše i Grinjova, ovaj roman se može definisati i kao **ljubavni roman**, jer je i Pugačovljeva seljačka buna u romanu zasnovana „na fabuli o dvoje ljubavnika (plemić Grinjev i „kapetanova kći“ Maša Mironova) i tradicionalnim preprekama koje ovim ljubavnicima postavljaju povijesni događaji.“ Aleksandar Flaker, *Ruski klasici XIX stoljeća*, Izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb, 1965. str. 25.

ličnost koja je bila zapuštena gradskim životom. Roman počinje tako što lik kreće na put. U tom smislu *Kapetanova kći* jeste ili ima elemente **avanturističkog romana**, ili kako to veli Tolostoj: „Sva velika literatura je jedna od dvije priče; čovjek ide na put, ili stranac dolazi u grad“. *Kapetanova kći* jeste roman o sazrijevanju lika, kao što su to didaktički ili obrazovni romani, i prikazuje njegove godine učenja, kao i godine života u kojima vrši vojnu službu u kojima prolazi kroz rat, ljubav, da bi na kraju došao do srećnog ostvarenja sudbine. To je Puškinova *optimistička perspektiva* kako ju je nazvao Đerđ Lukač.

„Prepoznavanja“, kao na primjer kada Grinjev prepoznaje Zurina koji ga spašava od vojnika, iako je dio strukture romana, prema Tomaševskom, kao epizode nijesu povezane sa njegovim glavnim tokom, te samim tim ne mogu se računati *funkcionalnim ulančavanjem epizoda*. Struktura romana, podrazumijeva digresije i nefunkcionalne epizode, što nas navodi da se ipak ne radi o pripovijeci, kako to djelo definiše Bjelinski, iako bi ono zbog svoje dužine, *zbijenosti i lakonskog novelističkog stila*, tako mogla definisati. Ovo potvrđuje da se ne radi o prozi „s jednim ogrankom radnje i ograničenom perspektivom“, ali ipak ovo djelo zbog svoje dužine mora biti definisano kao kraći roman. Na koncu, i sam pripovjedač i junak *Kapetanove kćeri* kaže da je htio sve prikazati na način na koji to rade *starinski romanopisci*.

II. Istorijski romantičarski i realistički roman

Aleksandar Flaker kaže da je „imajući pred očima model romana Waltera Scotta, dobro poznatih u Rusiji, Puškin stvorio svoj povijesni roman *Kapetanova kći*.“²² Lukač u djelu *Istorijski roman* kaže da „Puškin svoje **istorijske romane** (istakao E. M.) komponuje kao Valter Skot, naime s jednim „prosečnim junakom“ kao glavnom ličnošću i sa istorijski značajnom figurom kao epizodnom pojavom u fabuli.“²³ Obojica autora vide uticaj zapadne književnosti i Valtera Skota, koji je bio Puškinov savremenik, na njegov istorijski roman. Puškin koristi priču iz ruske istorije, koja je veoma slična onoj iz Skotova romana *Srce Midlotijana*, u kojem se obrađuje pobuna u XVIII stoljeću iz škotske prošlosti i opsada zamka u Edinburgu. Međutim, iako su tvrdnje Flakerove o uticaju Skota na Puškina tačne, Lukač kaže da „Puškin ni u kom slučaju nije prosti Skotov sledbenik.“²⁴, te da Puškin stvara „istorijski roman jednog višeg estetskog tipa od romana svog učitelja“.

Puškin smješta radnju svog romana u vrijeme carice Katarine II koje je bogato, kako kaže V. Jagić, „znamenitim događajima u izvanjoj istoriji Rusije

²² Aleksandar Flaker, *Istorija ruske književnosti*, SNL, Zagreb, 1986, str. 56.

²³ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 62.

²⁴ Isto.

i slavno povoljnim stanjem nutarnjega života, naročito u pitanjima više prosvjete.²⁵ Kaže dalje V. Jagić da pobuna o kojoj piše Puškin je u ruskoj historiji poznata pod nazvanjem „*Pugačovština*“, te da je taj ustanak u Polvožju „načinio mnogo nesreće na široko i na daleko“. To je razlog zašto je taj ustanak bio Puškinu zanimljiv kao historijska građa, što nam i potvrđuje sam pripovjedač romana *Kapetanova kći*. U vremenima mirnog progresa javlja se unutarnja buna koja potresa carstvo. Puškin je htio ovim romanom da prikaže velike, kritične preokrete u narodnom životu.

Roman *Kapetanova kći*, u smislu godine nastanka 1836. svakako, ne pripada romantizmu, iako je sâm autor Aleksandar Sergejevič Puškin²⁶ većim dijelom svog života pripadao tom pokretu. Romantičari *zastupajući načelo fantastičnosti i vraćajući romanu odij pustolovne neozbiljnosti*, kako to veli Žmegač, te bivajući da su to dvije glavne poetološke osobine romantičarskog romana kakvi su *Hajnrh iz Osterdingena*, *Lucinda*, *Jadi mladog Vertera*, pitanje je koliko je *Kapetanova kći* romantičarski roman i u smislu poetoloških i teorijskih konceptata romana koji su zastupani od strane reprezentativnih romantičara: „Puškin se **bori i protiv romantičnog manira** (istakao E. M.) Vinjija i Viktor Igoa koji „velike ljude“ stavljaju u središte svojih historijskih dela.“²⁷

Ukoliko su romantičari bili ti koji su *osigurali romanu dignitet i primjereno mjesto u poetološkom smislu*, to je u ruskoj književnosti, u praktičnome smislu, učinio Aleksandar Sergejevič Puškin pišući romane kakvi su *Evgenije Onjegin* i *Kapetanova kći*. Ruska književnost, nakon romantizma, postala je dominantna književnost Evrope kada ja proza u pitanju, a vrhunac proze i historijskog romana našao je svoje određenje u Tolstojevom *Ratu i miru*. Za taj tip romana u ruskoj književnosti možemo reći da je započet romanima kao što je Puškinova *Kapetanova kći*,²⁸ iako je on svoje preteče u ruskoj književnosti imao u historijskim romanima Karamazina, romanu *Olga* nepoznatoga pisca, romanima Gerakova i S. Glinke, itd.²⁹

Prema Koljevićevim riječima *Kapetanova kći*, kao i romani Valtera Skota, „pripadaju arhetipu romantičkog historijskog romana“, a Skotov roman

²⁵ V. Jagić, *Ruska književnost u 18. stoljeću*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1895, str. 98.

²⁶ Iako veliki broj autora ističe krajnju granicu romantizma kao pokreta 1830, njegove odlike su dominirale književnom praksom sve do nastanka Floborovog romana *Gospođa Bovari* i Bodlerove zbirke *Cvijeće zla*, kada se konstituiše moderna književnost.

²⁷ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 63.

²⁸ „Za Fon-Vizinom nadoći će Gribojedov i Gogolj, za Hemnicerom Krilov, za Dmitrijevima Bačuškov i Žukovski, za njima Puškin i Lermontov, za Narježnim i Puškin i Lermontov, a za ovima Turgenjev i Gončarov i Tolstoj.“ V. Jagić, *Ruska književnost u 18. stoljeću*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1895, str. 258.

²⁹ Za više podataka o ovome problemu vidjeti: V. Jagić, *Ruska književnost u 18. stoljeću*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1895, str. 243. i 244.

Srce Midlotijana vidi kao anticipaciju i „nagovještaj tradicije realističkog historijskog romana“, za nas je to i roman *Kapetanova kći*: „Tradiciju pisca zamišljam kao njezinu zavisnost od nekog općeg sklada književnih normi koji je, jednako kao i tradicija izumitelja, sadržana u ukupnosti tehničkih mogućnosti njegova vremena.“³⁰ Upravo je vrijeme, trenutak u kojem je živio Puškin, te vrijeme koje je literarno obrađivao, „omogućilo taj jedinstveni klasični međuperiod u modernoj umetnosti: jednu umetnost na ideološkoj visini celog dotadašnjeg evropskog razvitka.“³¹

Da je Puškin započeo tradiciju realističkog historijskog romana koja se nastavila s Lavom Tolstojem, možemo vidjeti, kada kratko uporedimo dva autora. Tolstoj je, doduše, imao mnogo više „mehanički i razvijen osjećaj za historiografiju (preveo E. M.)“³² od Puškina i tom žanru dao mnogo veće razmjere, ali to nije predmet ovog rada. U dijelu *Bogučarovska pobuna* romana *Rat i mir* Tolstoj se jasno naslanja na Puškinov roman. Kako tumači Šklovski u knjizi *Građa i stil u Tolstojevom romanu „Rat i mir“* „ovaj omanji segment romana zaslužuje da dobije posebnu glavu u našem radu zato što je to jedino mesto gde pravi junaci Lava Nikolajeviča – plemići – dolaze u dodir s prostim ljudima.“³³ Ova osobina historijskog romana, vidjećemo u kasnijem dijelu rada, je centralni fabularni događaj *Kapetanove kći*, u kojem se očituje kompleksnost Puškinovog antiklasnog pogleda.

Kapetanova kći građena (pisana) je tako da ima elemente narodne priče, da roman bude kako to veli V. Jagić „savršeniji, narodniji, samostalniji.“ Puškin koristi jezik, obrasce narodne priče, istoriju, društvene prilike da roman učini primamljivim za prefinjenu publiku romantizma, koja je već bila dobro upoznata sa romanima Valtera Skota, kao i da radnju svoga romana učini dovoljno vjerovatnom. Puškin je morao prikazati svojim revolucionarnim optimizmom *narodne snage koje će jednom srušiti truli društveni poredak*. Da je to tako govore i epigrafi poglavlja, koji su narodne poslovice, starinske, narodne i vojničke pjesme i citati historijskih ličnosti.³⁴ Puškin prati Skotove obrasce historijskog romana da bi pokazao ono što je ljudsko i istinito u likovima, što je „zaista ljudsko i istinito u samome narodu.“³⁵

Puškin je svakako morao imati u svijesti događaje koje opisuje kroz anegdote i legende živih svjedoka Pugačovljeve pobune, koja se desila samo

³⁰ Milivoj Solar, *Moderna teorija romana*, Nolit, Beograd, 1979, str. 426.

³¹ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 64.

³² James de Groot, *The historical novel*, Routledge, London, New York, 2010, str. 39.

³³ Viktor Šklovski, *Građa i stil u Tolstojevom romanu „Rat i mir“*, Nolit, Beograd, 1984, str. 124.

³⁴ „Puškin je hteo, upravo kao i Skot, da u svojim istoriskim romanima prikazuje velike, kritične preokrete u narodnom životu.“ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 62.

³⁵ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 63.

26 godina prije Puškinovog rođenja. Istorijska potka romana, kao i uvođenje glavnog junaka u istorijske tokove, želja je pisca da prikaže običnog čovjeka u toku istorije, uvodi svoje prosječne junake u velike ljudske sukobe, „što im nameće izvanredna iskušenja i zadatke, da bi u tim zaoštrenim situacijama prikazao njihovo prerastanje svoje dotadašnje prosečnosti.“³⁶ Puškin bira manju pobunu, koja ima osobine revolucije, koja opet, prema Lukaču, ima za želju da „likvidira klasno društvo na putu ka ukidanju eksploatacije, ka besklasnom društvu.“³⁷, što ćemo kasnije opisati prikazom scene u kojoj Pugačov slavi pobjedu.

Roman je pisan tako da bude primjeren novoj čitalačkoj publici i novim formama pripovijedanja oslanjajući se na tradiciju narodne književnosti i jezika. U već pomenutoj glavi kaže autor zabilješki „lako je zamisliti da je život u Orenburugu bio krajnje nepodnošljiv“. U daljim opisima stanja u gradu i istorijskih događaja vidimo da je tačna ona odrednica koju je dao Alesandro Manconi, u svojoj poetološkoj raspravi *Del romanzo storico* (1829/1945): „Razliku između povijesne predaje (ili dokumentacije) i književnog djela s povijesnom građom Manzoni vidi u tome što tek književno djelo apstraktnu, plošnu sliku historijskih zbivanja ispunjava životom, jer se istom u njemu opći podaci i datumi prožimaju istinskom životnošću davnih zbivanja, time što likovi agiraju kao individue sa svim svojim proturječjima. Ono što povijest odnosno povjesničari prešućuju, to književnost iskazuje.“³⁸ U Puškinovu romanu, za razliku od istorijskog diskursa čitalac je pozvan da zamišlja, odnosno domaštava istorijski ambijent, u čemu vidimo da nije skroz tačna ona već iznesena Flakerova tvrdnja da Puškin „odbacuje pretjeranu opisnost u odnosu prema povijesnim ambijentima“.

Ta osobina istorijskog romana u *Kapetanovoj kćeri* pojačana je činjenicom što su istorijska zbivanja data kao porodične, to jest privatne zabilješke, u kojima je sam autor glavni junak. Istorijska zbivanja i Pugačovljeva pobuna su apsolutno subjektivizirani. Prikazivanje istorije u tom romanu, kao i drugim „istorijskim romanima“, dogodilo se na taj način što su likovi, poput likova u romansama, postali psihološke projekcije glavnog junaka, a radnja je smještena „u razdoblje dovoljno udaljeno u prošlosti da bi se ponovo moglo stvoriti umesto empirijski istražiti.“ *Empirijsko istraživanje stvarnosti* bilo je načelo komponovanja romana u romantizmu.

Činjenica da je roman *Kapetanova kći*, koji je Puškin napisao neposredno pred smrt, te da je on primjer nastanka realističkog romana u ruskoj književnosti, možemo tražiti ne samo dakle u odnosu prema stvarnosti, i u tome

³⁶ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 63.

³⁷ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselina Masleša, Sarajevo, 1959, str. 18.

³⁸ Viktor Žmegač, *Povijesna poetika romana*, Matica hrvatska, Zagreb, str. 133.

da se u vrijeme kada ja pisan već događalo *internacionalizovanje stvarnosti u romantizmu*, koje je dovelo „do suprotnosti između romantizma i njemu savremenog realizma, koji mada potekao iz preromantičarske tradicije, zahteva izrazitije empirijski stav prema stvarnosti spoljenjem svetu.“³⁹ Te suprotnosti susrele su se i u romanu *Kapetanova kći*. Milivoj Solar u svojoj *Povijesti svjetske književnosti* kaže da ne može „realizam romantičarima osporiti da su doista postupali kako njihova načela zahtijevaju, očito je da je i jednoj i drugoj epohi zajednički zahtjev za oponašanjem zbilje.“ *Kapetanova kći* je i realistički i romantičarski historijski roman, to jest jedan od graničnih romana u kojemu završava jedna, a počinje druga epoha u književnosti, te *sadrži zajednički zahtjev obje epohe*.

Dr Mila Stojinić u radu pod naslovom *U središtu historijskih i društvenih odnosa*, a povodom citata Bjelinskog o Puškinovu romanu, piše da on „jasno razlikuje dvostruki stvaralački postupak u građenju likova i realizovanju situacija: romantičarski i realistički, negativno se odnoseći prema prvom i pozitivno prema drugom od njih. Sva širina ovog dela, međutim, nije samo u sudaru dva magistralna književna pravca u njemu. Njegova fabula je utemeljena u široke okvire jedne burne epohe ruske istorije.“⁴⁰ Odnos Puškinov prema istoriji dat je i u samome romanu, njegov odnos prema modernizaciji u prikazivanju historijskih događaja je kritički i ironičan⁴¹, kakav je bio i njegov odnos u poeziji prema svim oblicima carske vladavine, i njegov odnos prema slobodi kao konceptu, čime se njegov historijski roman udaljava od pomenutih uzora i tvorca tog žanra. Dakle, Puškin se svojim djelima s historijskom potkom bori protiv *historijskih kostima*, da se *prošlost prikazuje kao sadašnjost*, da *likovi imaju moderna osjećanja*, te „daje jednu ironičnu i poraznu karakteristiku“ romantičarskih predstavnika, „u kojoj oštro podvlači suprotnost između prazne romantične trke za efektom i prave istoriske jednostavnosti Valtera Skota.“⁴²

Autor zabilješki obraćajući se čitaocima kaže sljedeće: „Kad se setim da se to dogodilo za moga života, a da sam sada doživio blagu vladavinu cara Aleksandra, moram da se divim brzim uspjesima prosvjećivanja i širenja

³⁹ Notrop Fraj, *Mit i struktura*, str. 217.

⁴⁰ Aleksandar Puškin, *Kapetanova kći*, str. 129.

⁴¹ „Započet u stilu „porodične kronike“, ovaj roman razvija se prema živoj pripovjedačevoj naraciji s umetnutim razmišljanjima, humorom, opisivanjem različitih likova sve do seljačkih pobunjenika i njihova vođe Pugačova, a od **Walter Scottova kanona udaljava se ovo pripovijedanje svojom ironijom, a posebno lakonizmom u opisivanju koji je inače karakterističan za Puškinovu prozu** (istakao E. M.), a poslije njega obilježice Ljermontova i konačno Čehova, kojemu je upravo Puškin u mnogome bio stilskim uzorom.“ Aleksandar Flaker, *Ruski klasici XIX stoljeća*, Izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb, 1965, str. 25.

⁴² Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 62.

čovekoljubivih načela. Mladi čoveče! Ako ti moji zapisi dođu do ruku, seti se da su najbolje i najstalnije ono izmene koje potiču od poboljšanja običaja, bez ikakvih nasilnih potresa.“⁴³ Tom rečenicom, koja sažima cijelu ideološku potku romana, Puškin izražava stav blizak onome što Lukač naziva „ideologija umerenog progressa“⁴⁴. Puškin tim redovima staje na stranu progresivnih kulturnih epoha, koje nijesu nastale *poslije nasilnih potresa*, kao što je to romantizam nastao poslije Francuske buržoaske revolucije.

III. Revolucionarni roman

Puškinova *Kapetnova kći* nije samo **roman o revoluciji**, on je **revolucionarni roman**. Ako je romantizam nastao kao kritika i odgovor feudalnom i monarhističkom uređenju, to je i Puškinov roman *Kapetanova kći* čija je perspektiva, glavni stav „vera u revolucionarnu težnju za društvenim prevratom.“⁴⁵ no je po stilskoj tendenciji, kao što smo pokazali, realističan. Aleksandar Flaker, u predgovoru izdanja *Kapetanova kći i druga djela*, tvrdi da je Puškin, u ruskoj drami zapravo „**poveo pravu revoluciju** (istakao E. M.) – koja nije našla pravog nastavljača“⁴⁶, a književna (r)evolucija „počiva na načelu borbe i smjene.“⁴⁷ Smjena se, prvenstveno dogodila u optimističnom pogledu njegovog djela koji je Lukač nazvao „**revolucionarnim optimizmom**“, koji je karakterističan za Puškinovu prozu. Naime, kao ni u Puškinovim novelama, tako ni u ovom romanu, „ne pobjeđuje pobunjeni junak, koga je korumpirano feudalno društvo nagnalo u zločin“⁴⁸, a ljepota njegova romana ogleda se u „slikanju stvarne dinamike odnosa društvenih snaga izražava se i okolnost da feudalizmu koji se raspada ne polazi za rukom da unakazi ljudski lik junaka, da ošteti jezgro njegove čovečnosti.“⁴⁹

U ruskoj prozi je, sa romanom *Kapetanova kći* Puškinovim *najvećim proznim djelom*, poveo pravu revoluciju, uveo nove postupke u žanr ruskog istorijskog romana. Lukač je primijetio da je kod Puškina vrlo važan momenat da on „u svakom svom delu gradi novu formu.“⁵⁰ Ta vrsta romana, za razliku od njegovih istorijskih drama, imala je svojih pravih nastavljača, pogotovo, kao što smo pomenuli, u Tolstojevu romanu. Kao što je i svoje povijesne

⁴³ Aleksandar Puškin, *Kapetanova kći*, str. 56.

⁴⁴ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 53.

⁴⁵ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959, str. 25.

⁴⁶ Aleksandar Sergejevič Puškin, *Kapetanova kći i druga djela*, Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 15.

⁴⁷ Jurij Tinjanov, *Pitanja književne povijesti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998, str. 10.

⁴⁸ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959. str. 24.

⁴⁹ Isto.

⁵⁰ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959. str. 34.

dramske tekstove oslobodio klasicističkih normi, tako je i svoj prozni povijesni tekst, „konvencionalizirajući strukturu“ u kojoj su djela glavnog junaka podređena vjerovatnosti zapleta i priče. U njegovu romanu karakter junaka postaje funkcija u zapletu, a takav postupak „jasno se uočava u narodnim pričama“.

Na primjeru *Kapetanove kćeri* vidjećemo kako je Puškin **revolucionalizovao** rusku prozu, uvodeći u povijesno tkivo elemente narodne priče i govora, što je bio pravi otklon od dotadašnje prozne prakse. Lunačarski je primijetio da se naporedo s Puškinovim sazrijevanjem i shvatanjem važnih procesa promjene unutar Rusije, pogotovo na ekonomskom i sociološkom planu, odvija i Puškinova *poetska evolucija* koja ga vodi „k novim oblicima stvaranja“⁵¹, koje čine „organsko jedinstvo s njegovim udaljavanjem sa plemićkim pozicijama ka buržoaskim“⁵², te da upravo tamo „gredi sve snažniji Puškinov realizam.“⁵³

Roman *Kapetanova kći* prikazuje kako se jedno feudalno, apsolutističko društvo može lako raspasti. Roman prikazuje kako čovjek u sukobu s postojećim poretkom, sa sistemom ipak može učiniti ono što je ispravno. Grinjav je mogao biti „žrtva nepravde“, ali on je „pružio ozbiljan otpor“, te je u otporu ostvarivao ideal pronalaženja svoga Ja. Ono što je izuzetno romantičarsko u romanu je „prevrtljivi i razbojnički prometeizam“⁵⁴ Pugačova, jedne od istorijskih ličnosti u romanu. Opsjednutost temom otpadništva od društva je romantičarska pojava, kakve nalazimo u Šilerovim *Razbojnicima*, ali i u *Jadima mladoga Vertera* i drugim romantičarskim djelima, no i pored toga što je to bila karakteristika evropske, zapadne književnosti, u „seljačkim bunama Pugačova i Stjenke Razina ima tragično-istoriske veličine koje u tim razmerama imaju samo retki seljački ustanci Zapadne Evrope.“⁵⁵

Revoluciju potlačenog čovjeka, seljaka, koji predstavlja prototip revolucije proletera karakteriše beskompromisna borba protiv apsolutističkog feudalizma i monarhizma i drugih totalitarnih režima onoga vremena, te neprihvatanje nametnutih društvenih konvencija ponašanja i moralnih normi života. Međutim, Puškinov „buntovnik nikada ne ispoljava ljudski unakažene crte, naprotiv, iz svakog njegovog čina struji duhovna i moralna nadmoćnost i utoliko oštrije osvetljava pokvarenost društva koje se raspada.“⁵⁶ Isto kao što je Šilerov „Franc prvi veliki autentični nihilista savremene epohe“⁵⁷, tako je i Pugačov prvi veliki revolucionar, to jest preteča ruske revolucije, Velikog

⁵¹ A. V. Lunačarski, *O ruskoj književnosti*, Kultura, Beograd, 1959, str. 27.

⁵² Isto, str. 28.

⁵³ Isto, str. 28.

⁵⁴ Marija Janjijon, *Romantizam, revolucija, marksizam*, Nolit, Beograd, 1976, str. 299.

⁵⁵ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 61.

⁵⁶ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959. str. 21.

⁵⁷ Marija Janjijon, *Romantizam, revolucija, marksizam*, Nolit, Beograd, 1976, str. 301.

oktobra koji je jasno „osvetlio normalnu, klasičnu suštinu ruskog razvoja.“⁵⁸ Tako, čitalac nije odmah spreman osuditi Pugačova, čak i kada surovo vješa ljude, jer se bori za besklasno društvo i za prava seljaka i radnika. Pugačov je i prema Lukaču u Puškinovom romanu nezaboravna, značajna istorijska ličnost, koju je Puškin prikazao „s neodoljivom istoriskom vernošću i ljudskom istinitošću.“⁵⁹ koja, dakle, nije nimalo *simbolična* kako je to definisao Flaker u dijelu koji smo ranije naveli. A to je dakle, realizam koji će kasnije biti glavna stilistička tendencija realističkih istorijskih romana u ruskoj književnosti.⁶⁰ Osnovni momenat u konstrukciji Pugačovljeve pobune „jeste to što je ruska pobuna data tradicionalno – kao besmislena.“⁶¹ Takođe ovu osobinu istorijskog načina tretmana pobune Tolstoj u romanu *Rat i mir* naslijedio je od Puškina, jer je prema Šklovskom „postojala tradicija da se pobune predstavljaju kao glupe i besmislene. Tako nisu pisali samo Ivan Barišnjikov i Lav Tolstoj, nego i Aleksandar Puškin u *Istoriji Pugačovljeve pobune*.“⁶² Pobuna je besmislena, ali Puškinov stav prema njoj otkriva njegovu vjeru u „revolucionarnu težnju za društvenim prevratom, vera koja nadahnjuje veći deo plemstva njegove epohe.“⁶³

U razgovoru između Grinjova i Pugačova očituje se luciferska i egomanijačka crta revolucionara, njihov odnos prema „pravdi“, te njihov odnos prema onome što je dobro i loše, svakako i uzimanje božanskih osobina. Pugačov spašava Grinjovu život jer je mu je ovaj učinio dobročinstvo, što predstavlja paradoks, ali i kompleksnost u liku koji svirepo vješa i siječe ljude koje zarobi: „Bre, zar si mogao slutiti, vaše blagorodstvo da je čovjek koji ti je pokazao put do konaka, bio glavom veliki car? – (Tu se on načini važan i tajanstven.) – Ti si mi mnogo zgrešio – nastavi on – ali ja sam te pomilovao zbog tvoga dobrog dela, zato što si mi bio na usluzi kad sam morao da se krijem od svojih neprijatelja. A tek imaš da vidiš kako ću te nagraditi kad dobijem svoje carstvo! Obećavaš li da ćeš mi služiti?“, ili „Kad kažnjavam, kažnjavam, kad praštam, praštam.“, ili „Ti, znači, ne vjeruješ – reći će on – da sam ja car Petar Fjodorovič?“⁶⁴

Kako je on prikazan kao „*seljački car* prema Petru Velikom i Borisu Godunovu“, Pugačov je istinski protivnik moćne feudalne države i plemićkog porijekla. Kako tvrdi Mila Stojinić, „on može dvojaku informaciju o predsta-

⁵⁸ Isto, str. 16.

⁵⁹ Đerđ Lukač, *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958, str. 62.

⁶⁰ Vidi, 28.

⁶¹ Viktor Šklovski, *Građa i stil u Tolstojevom romanu „Rat i mir“*, Nolit, Beograd, 1984, str. 125.

⁶² Isto, str. 136.

⁶³ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959. str. 24.

⁶⁴ Aleksandar Puškin, *Kapetanova kći*, str. 74, 75.

vama seljaka o vlasti, o nivou njihove svesti i tada još uvek moćnoj feudalnoj državi.“⁶⁵ No, nasuprot toj konstataciji roman *Kapetanova kći* nam nudi sliku o tome kako je Pugačov, njegova buna i seljak modelovan od strane plemićkog sloja jer tom sloju pripada Grinjov i njegove zabilješke, te i on sam kaže kako je on plemićkog porijekla i naziva Pugačova lopovom, varalicom, itd. Aleksandar Flaker u pomenutoj *Istoriji ruske književnosti* kaže da je „Pugačov u Puškinovu romanu više nagovještaj i zla slutnja negoli stvarni lik ruske povijesti.“ Oba junaka, i pozitivni i negativni, Grinjov i Pugačov tipični su junaci ruske književnosti jer su dati „kao nositelji socijalno-psiholoških sindroma ili predodžaba“⁶⁶, te je Grinjov, kao predstavnik ruskog plemstva „pozitivan pandan „suvišnome čovjeku“⁶⁷ kao što su to žene u ruskoj književnosti. Moralna priroda glavnog junaka, njegov pozitivan odnos prema ljubavi, roditeljima, novcu, državi i caru, vojnoj službi iskazuje sa kao vrlina koju junak treba svojim životom da dostigne. U ponovnom susretu, između Grinjova i Pugačova, pobunjenik mu pomaže da spasi svoju „ljubav“, zbog čega Grinjov u kasnijem slijedu događaja i biva osuđen, kao protivnik države i osoba koja je saradivala s pobunjenikom. U tom trenutku nastaje ono što je Rihard Lauer dobro primijetio da je Grinjovljeva „lojalnost prema carici poljuljana kolebanjem između dvaju tabora.“⁶⁸ U tome se očituje revolucionarnost Puškinovog romana, jer Puškin prikazujući jednog plemića kao glavnog junaka, testira odnos prema vladarskoj veličini, jer **povjesni vjetrovi**⁶⁹ glavnog junaka, kao i Pugačova, u jednom trenutku fabule čine pobunjenikom i jednom od žrtava vladarske moći.

U trenutku kada stiže Pugačovljevič proglas u tvrđavu da se predaju, pripovjedač kaže: „Proglas je bio napisan grubim, ali jakim izrazima i morao je izazvati utisak u glavama priprostih ljudi.“ Proglas koji je sastavio Pugačov, otkriva njegov karakter indirektno. Na taj način Puškin teži da stvori *vjerne i uvjerljive karaktere*, Pugačova „karakterizira povijesno i socijalno u govoru“⁷⁰ i tako stvara „povijesni kolorit koji ne gradi na nabranjanju povijesnih realija, već pretežno jezičkim sredstvima.“⁷¹ Proglasi, i glas o Pugačovu su ono što ide ispred njega, ono što i čitalac i likovi u romanu upoznaju prije samog Pugačova. Njegovi proglasi i glas o njemu su način političke borbe, „budući da

⁶⁵ Isto, str. 136.

⁶⁶ Reinhard Lauer, *Povijest ruske književnosti*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 16.

⁶⁷ Isto.

⁶⁸ Reinhard Laufer, *Povijest ruske književnosti*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 85.

⁶⁹ Pugačov krčmaru domaćinu odgovora na pitanje otkud ti u našem kraju sljedećim riječima: „Po bašči letio, konoplju ključao; nabacila se baba kamičkom, a ja s vjetrom.“ Aleksandar Sergejevič Puškin, *Kapetanova kći i druga djela*, str. 123.

⁷⁰ Aleksandar Flaker, *Ruski klasici XIX stoljeća*, Izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb, 1965, str. 25.

⁷¹ Isto, str. 25

država i društvo u Rusiji gotovo nikad nisu raspolagali institucijama političke javnosti.⁷² Tako je Pugačovljeva ličnost kao njegov proglas *gruba i izrazito jaka*, te je on nosilac „stanovitih svjetonazora ili aktualnih ideologija“⁷³ *priprostih ljudi*, običnog ruskog čovjeka. A ideologija pripovjedača, komentatora je plemićka koja modeluje tu svijest i taj jezik kao priprostu, grubu, seljačku. Ovakve vrste proglašenja su preteča reakcionarne propagande iz vremena revolucije. Puškin u svojoj *Istoriji Pugačova* kojim se Puškin bavio i kako historičar kaže u opaskama o buni: „Prvi Pugačovljev poziv na bunu jaičkim kozacima izvanredan je primer narodne krasnorečivosti, ako i nepismene. On je delovao utoliko jače što su Rejnshorpski manifesti ili proklamacije pisani beživotno, sa velikim digresijama i glagolima na kraju stava.“⁷⁴ Pripovjedač romana i historičar iz *Istorije Pugačova* tvrde istu činjenicu da je Pugačovljev jezik narodni i krasnorječiv, a tim prije i jako oružje političke borbe i revolucije, i indirektna karakterizacija lika.

Još jedan primjer povijesnog i socijalnog karakteriziranja likova nalazimo u drugom poglavlju romana u kojem nam glavni lik, čije zabilješke čitamo, prenosi razgovor dvojice seljaka (Pugačova), kozaka u krčmi, te na kraju razgovora zaključuje: „Ništa nijesam mogao onda razumjeti od tog šatrovačkog razgovora, ali kasnije sam već shvatio da se radilo o stvarima jaičkih kozaka, koji su se tek smirili nakon pobune 1772. godine.“⁷⁵ U tom dijelu romana, također, čitamo i direktnu karakterizaciju Pugačova od strane glavnog lika. Čitalac u tom trenutku, kao i glavni junak, ne znaju da se radi o Pugačovu: „Vanjšina je njegova bila neobična. Bilo mu je četrdeset godina, srednjeg rasta, mršav i plećat. U crnoj su mu se bradi promaljale sjedine: žive krupne oči samo su strijeljale. Lice mu je imalo prilično ugodan izražaj, ali bilo je obješenjačko. Kosa podrezana naokolo; imao je na sebi poderan zobun i tatarske hlače.“⁷⁶ Iz ovog opisa vidi se da se radi o prevrtljivom i razbojničkom liku.

U već pomenutom proleptičnom razgovoru Pugačov, kojeg čitalac i Grinjev doživljavaju kao skitnicu, alegoričnim šatrovačkim govorom najavljuje buduće događaje: „Šuti ujko, – odvrati moj skitnica, – bit će opet kišice, niknut će gljivice, a kada bude gljivica, naći će se kotarica...“⁷⁷ Puškin, preko Pugačovljevog govora, koristeći riječi „kišica“ i „vjetar“, koji su prirodne neprilike, želi da najavi pobunu i buduće događaje u kojima će učestvovati likovi

⁷² Reinhard Lauer, *Povijest ruske književnosti*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2009, str. 16.

⁷³ Isto.

⁷⁴ A. S. Puškin, *Istorija Pugačova*, Rad, Beograd, 1972, str. 187.

⁷⁵ Aleksandar Sergejevič Puškin, *Kapetanova kći i druga djela*, Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 124.

⁷⁶ Isto, str. 123.

⁷⁷ Isto, str. 123.

romana. Pobuna i revolucija su prirodne sile koje narušavaju trenutno, mirno stanje. Puškin umjetnički prikazuje javljanje revolucionarnih oblika života. Ovakvi oblici uvijek se javljaju na periferiji kao što je i početak samog romana u kojem se i Pugačov pojavljuje. Čak i pojava njegovog proglasa dolazi s vjetrovima i događa se u trenucima koji glavni lik opisuje na sljedeći način: „Jedne večeri (bilo je početkom listopada 1773. godine) sjedio sam kod kuće sâm, **slušajući hujanje jesenjeg vjetra** (istakao E. M.) i gledajući oblake kako jure mimo mjeseca. U to dođu po mene s komandantovim pozivom. Smjesta da pođem.“⁷⁸ Puškinova *ujednačenost forme* posljedica je ovakvih slika u kojima se predstavljaju osjećanja i događaji, razgovori koji tačno odgovaraju „najdubljim i najistinskijim pravicima objektivne društvene stvarnosti, onim proporcijama kretanja, promene, preobražaja koje su usmerene ka budućnosti ka nastupajućem progresu.“⁷⁹

Čitalac tokom cijelog romana posmatra pobunu, osim u par djelova romana u kojima progovara Pugačovljev lik, kao odmetničku pobunu jedne hulje i otpadnika od društva, božjih i carskih zakona, jer se plaši za život i sudbinu glavnog junaka. A da ni sam Pugačov nije prosti seljak koji se bori za pravdu običnog čovjeka nego je izraz samovolje pojedinca kao i svaka revolucija, buna koju vodi čovjek u ime naroda(!), otkrivaju njegove riječi u kojima tvrdi da on jeste „car“. Pugačov je izraz onog *individualističkog romantizma* koji je „ponikao iz nastojanja usamljene, izolovane ličnosti da sebe ubedi u svoju snagu, u svoju nezavisnost od istorije, u mogućnost individue da upravlja životom.“⁸⁰

Zašto Puškin lakonski opisuje vješanja koja organizuje Pugačov, ali ne prikazuje osudu i ubistvo Pugačova od carske ruke? Osim toga što hroničar romana to ne i vidi, romanom *Kapetanova kći* prikazuje se kako se u pobunama osakaćuje i unakažava ljudsko, te da je Pugačov na kraju žrtva istorijske nužnosti, istinski poetski lik, predstavnik revolucionarnih težnji, najavu „revolucionarne demokratije, čiju smrt ne želi prikazati. Evo kako opisuje Puškin Pugačova i odnose među pobunjenicima, nakon osvajanja tvrđave. Hroničar radoznalo posmatra taj prizor i čini mu se neobičnim: „Svi su se odnosili među sobom kao drugovi ne iskazujući nikakvu naročitu počast svome predvodniku. Razgovor se vodio o jutrošnjoj navali, o uspjesima bune i o budućim namjerama. Svatko je hvalio sebe, iznosio svoje mišljenje, i slobodno protivurječio Pugačevu. I na tom je neobičnom vojnom vijeću zaključeno da se pođe na Orenburg.“⁸¹

⁷⁸ Isto, str. 143.

⁷⁹ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959, str. 25.

⁸⁰ Maksim Gorki, *Istorija ruske književnosti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1962, str. 97.

⁸¹ Aleksandar Sergejevič Puškin, *Kapetanova kći i druga djela*, Školska knjiga, Zagreb, 1974, str. 158.

Puškin se, za razliku od Getea, u umjetničkoj praksi ne plaši da prikaže da je demokratska revolucija neizbježna, te da se *u tom odnosu prema revoluciji* kao kroz kakvu pukotinu, kako kaže Lukač, vidi rascjep između Geteovih i Puškinovih stavova i razlika između njemačkog i ruskog historijskog razvitka. Istinski poznavati Puškina znači porediti ga sa Geteom tvrdi Lukač: „Mladi Gete u svom Gecu od Berlihingena bez ikakvog razumevanja mimoilazi nemačku seljačku revoluciju. Puškin je ovekovečio Pugačovljevu bunu, postao njen istoričar, i već mnogo pre nego što je napisao ova dela, nazvao je drugog vođu seljačke revolucije Stenjku Razina jedinim poetskim likom ruske istorije.“⁸² Puškinov odnos prema historijskim ličnostima, koji su u sebi sadržavali načela revolucije, najavu socijalističkog uređenja, koji se bore protiv carskog apsolutizma, kao što su Pugačov, Razin, bili su predmetom istinske umjetnosti koja mora prikazati revoluciju, biti sama revolucionarna.

Na kraju svog rada o Puškinu Lukač naglašava razliku, to jest suprotnost, između najvećeg od svih romantičara Geta i Puškina, koja se nalazi u „odnosu prema revoluciji i tadašnjim njenim nosiocima – dekabristima.“ Kaže Lukač da nije odlučno pitanje u kojoj je mjeri Puškin organizaciono učestvovao u pripremi dekabrističkog ustanka, ali da su njegovi stihovi „igrali veliku ulogu u izgradnji ideologije, dekabrističke društvene kritike“⁸³, te da se na putu ruskog razvitka od dekabrizma do Velikog oktobra, a odatle do nastanka socijalističkog društva, to jest na samome njegovome početku nalazi upravo Puškin.

Zaključak

„Roman je osveta nad historijom“, kao što to kaže Milan Kundera. Puškin prikazuje deformacije klasnoga društva, i roman *Kapetnova kći* „prema Šilerovoj tačnoj formulaciji, je pesnička osveta za ove deformacije.“⁸⁴ Roman prikazuje strah klasnog društva, i njegovu prividnu monumentalnost, mogućnost da bude srušeno čak i od manjih potresa kakav je Pugačovljeva pobuna. Puškin slikovito prikazuje ono što Iglton naziva borbom političkih ideja. Prikazuje način ili mogućnost, ili *slutnju* prelaska iz jednog sistema u drugi, bez obzira što „revolucija“ ne uspijeva u potpunosti, te buntovnik ne ostvaruje svoje namjere do kraja. U tom djelu Puškin se pokazuje kao nedogmatičan, te svoju „umetnost ne prinosi na žrtvu interesima političke borbe.“⁸⁵ Zato Alek-

⁸² Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselina Masleša, Sarajevo, 1959, str. 38.

⁸³ Isto, str. 41.

⁸⁴ Đerđ Lukač, *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselina Masleša, Sarajevo, 1959, str. 23.

⁸⁵ Maksim Gorki, *Istorija ruske književnosti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1962, str. 135.

sandar Sergejevič Puškin jeste antiklasni, revolucionarni pisac revolucionarne književnosti, kako su ga i prikazivali marksisti i formalisti. Puškin je prikazivao u svojoj prozi, ali i u svojim dramama, ono što je Lunačarski definisao kao „penušavo slobodoljublje“ i *Kapetanova kći* je „ozbiljan protest čoveka (pre svega plemića)⁸⁶, protest „protiv jarma apsolutizma i čitavog onog ekonomskog i kulturnog poretka koji je srastao sa apsolutizmom.“⁸⁷

Iz svega gore rečenoga dokazana je početna teza da je *Kapetanova kći* revolucionarni istorijski roman, i da jeste tačna Lukačeva tvrdnja da je Puškinova perspektiva, zapravo stav i „vera u revolucionarnu težnju za društvenim prevratom.“⁸⁸ U tom se romanu Puškin pokazuje kao suptilan kritičar svih slojeva društva, što je ono na čemu se zasniva borbeni i revolucionarni romantizam, a Puškin kao, kako ih naziva Isaija Berlin, *napredni romantičar* (koji ovim djelom, kao i *Onjeginom* najavljuje veliki ruski realizam). Društveni revolt Puškinove ličnosti i djela bila je tipična osobina *plemstva njegove epohe*. Smatramo da je ovim radom posvećena pažnja koju taj roman zaslužuje, makar u književnoj kritici marksizma i formalizma, crpeći znanje iz ponuđene i dostupne literature, a s druge strane pokušao je donijeti neka nova saznanja, ili tumačenja o njegovoj prirodi.

Literatura:

- Bjelinski, V. G.: *Dela Aleksandra Puškina*, Kultura, Beograd, 1952.
- Berlin, Isaija: *Koreni romantizma*, Službeni glasnik, Beograd, 2012.
- De Groot, James: *The historical novel*, Routledge, London, New York, 2010.
- Eagleton, Terry: *Marxism and Literary Criticism*, Routledge, 2002.
- Flaker, Aleksandar: *Ruski klasici XIX stoljeća*, Izdavačko poduzeće Školska knjiga, Zagreb, 1965.
- Flaker, Aleksandar: *Istorija ruske književnosti*, SNL, Zagreb, 1986.
- Fraj, Nortrop: *Mit i struktura*, Svjetlost, Sarajevo, 1991.
- Gorki, Maksim: *Istorija ruske književnosti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1962.
- Jagić, V.: *Ruska književnost u 18. stoljeću*, Izdanje Matice hrvatske, Zagreb, 1895.
- Janjijon, Marija: *Romantizam, revolucija, marksizam*, Nolit, Beograd, 1976.

⁸⁶ A. V. Lunačarski, *O ruskoj književnosti*, Kultura, Beograd, 1959, str. 26.

⁸⁷ Isto.

⁸⁸ Isto, str. 24.

- Lauer, Reinhard: *Povijest ruske književnosti*, Tehnička knjiga, Zagreb, 2009.
- Lenjin: *O književnosti*, Rad, Beograd, 1963.
- Lukač, Đerđ: *Ruski realisti*, Izdavačko preduzeće Veselin Masleša, Sarajevo, 1959.
- Lukač, Đerđ: *Istorijski roman*, Kultura, Beograd, 1958.
- Lunačarski, A. V.: *O ruskoj književnosti*, Kultura, Beograd, 1959.
- Marks, Engels: *O književnosti i umetnosti*, Rad, Beograd, 1963.
- Marks, K.: *Ka kritici političke ekonomije*, Predgovor (1859), Moskva, 1934.
- Puškin, Aleksandar: *Kapetanova kći*, Rad, Beograd, 1976.
- Puškin, A. S.: *Kapetanova kći i druga djela*, Školska knjiga, Zagreb, 1974.
- Puškin, A. S.: *Istorija Pugačova*, Rad, Beograd, 1972.
- Sartr, Žan-Pol: *Šta je književnost*, Nolit, Beograd, 1981.
- Solar, Milivoj: *Moderna teorija romana*, Nolit, Beograd, 1979.
- Tomaševski, Boris: *Teorija književnosti*, Matica hrvatska, Zagreb, 1998.
- *Veliki pesnici o poeziji*, Kolarčev narodni univerzitet, Beograd, 1964.
- Žmegač, Viktor: *Povijesna poetika romana*, Matica hrvatska, Zagreb, 2004.

Ethem MANDIĆ

**PUSHKIN'S NOVEL "THE CAPTAIN'S DAUGHTER"
AND LITERATURE IN THE CONTEXT OF MARXIST,
FORMALISTIC AND RUSSIAN CRITICISM – FORM,
GENRE AND REVOLUTION**

The author of this paper deals with the issues of the form and genre of the novel „The Captain's Daughter“ by A. S. Pushkin, as well as with the revolution phenomenon. The purpose of the study is primarily to show the way in which the aforementioned Pushkin's novel has, above all, been perceived as revolutionary literature in the context of Russian, formalistic and Marxist criticism. Finally, the author confirms the initial position that „The Captain's Daughter“ is a revolutionary historical novel, as well as that the claim of Lukács that Pushkin's perspective is actually also an attitude and „belief in a revolutionary aspiration for a social upheaval“.

Key words: *Pushkin, The Captain's Daughter, novel, Marxism, formalism, form*

Pregledni rad

UDK 821.133.1(663).09 Sengor L.

UDK 821.133.1(729.81).09 Césaire A

Frano VRANČIĆ¹ (Sinj)

Odjel za francuske i frankofonske studije

Sveučilište u Zadru

fvrancic@unizd.hr

PJESNIŠTVO I IDEOLOGIJA: PRIMJER DJELA LÉOPOLDA SENGHORA I AIMÉA CÉSAIREA

Ovaj rad tematizira utjecaj „crnačke osobnosti“ na poeziju utemeljitelja frankofonskih književnosti Léopolda Senghora i Aiméa Césairea. Naglasivši suvremenost ovih dvaju pisaca, autor rada najprije razmatra genezu filozofskog, književnog i političkog pravca crnaštva kojega su pod utjecajem američkih pjesnika iz Harlema i francuskih nadrealista neposredno pred Drugi svjetski rat u Parizu utemeljili mladi kolonizirani studenti Césaire, Senghor, Damas i Diop. Suočeni s bjelačkim rasizmom i asimilacijskim republikanskim politikama, ovi pjesnici žele afirmirati svoje kulturološke posebnosti tako da povrate izgubljeni afrički identitet. Odbijajući europske filozofske i kulturne modele, oni žele postati ravnopravni povijesni i kulturni čimbenici, te odbijaju biti obični konzumenti zapadnjačke kulture. Filozofski koncept crnaštva najvjernije opisuju prve zbirke poema francusko-senegalskog pjesnika Senghora, napose *Sjenovite pjesme* (*Chants d'ombre*, 1945) i *Crne hostije* (*Hosties, noires*, 1948), ali i *Zapis o povratku u rodni kraj* (*Cahier d'un retour au pays natal*, 1939) i *Čudesna oružja* (*Les Armes miraculeuses*, 1946) njegovog francusko-antilskog prijatelja Césairea, koje unatoč svojoj hermetičnosti i nadrealističkom stilu bolje ilustriraju crnaštvo od bilo kakve teorijske studije. Analiza je pokazala kako se njihove vizije crnaštva, unatoč velikim sličnostima, ipak razlikuju. Uzroke žestine i radikalnosti Césairova crnaštva treba dovesti u vezu s poviješću Antila, gdje je sjećanje na žrtve ropstva vrlo izraženo, ali i s njegovom mladenačkom fascinacijom marksizmom i članstvom u omladinskoj organizaciji Komunističke partije Francuske. Njegova otuđenost bila je veća od Senghorove jer Césaire nije odrastao u Africi i nije

¹ Autor ovog članka je ujedno i prevoditelj kako stihova, tako i citiranih teorijskih izvora.

poznao njenu tisućljetnu povijest i kulturu življenja. S druge, pak, strane, prvi predsjednik neovisnog Senegala nije bio upoznat s traumama crnačke dijaspore pa je Senghorova potraga za identitetom bila manje dramatična, a njegovi stavovi prema kolonijalnoj Francuskoj mnogo pomirljiviji na što je nedvojbeno utjecao pjesnikov katolicizam i obrazovanje u francuskim misijskim školama.

Ključne riječi: *Nova crnačka renesansa, nadrealizam, crnaštvo, kolonijalizam, zaborav, Senegalski Strijelci, katolicizam, oprost, marksizam, revolucionarnost, univerzalnost*

1. Uvod

Zašto proučavati Léopolda Senghora i Aiméa Césairea? Zato što su bili prvi frankofonski pjesnici? Jer su utemeljili književni, filozofski i politički pravac crnaštva? Jer je Senghor bio prvi predsjednik neovisnog Senegala i prvi tamnoputi član Francuske Akademije? Zato što je francusko-martiniški pjesnik Césaire ujedno bio i jedan od najvećih tribuna u novijoj francuskoj političkoj povijesti? Jer je je njihov književni opus ostavio trajan i neizbrisiv trag na intelektualni i kulturni krajolik Francuske i njenih nekadašnjih kolonija? Zbog toga što nije bilo nesklada između njihovog političkog angažmana, filozofskih misli i pjesničkog stvaralaštva? Odgovori na ova retorička pitanja daju nam za pravo da u ovom radu tematiziramo njihovu pjesničku i filozofsku misao crnaštva koja je obilježila cijelu jednu generaciju književnika, intelektualaca i političara nekadašnjih europskih kolonija, posebice u vrijeme borbe zemalja Trećeg svijeta za međunarodnu afirmaciju započetu Banduškome konferencijom (1955). Osim toga, crnačka misao patrijarha afro-antilskih književnosti francuskog jezičnog izričaja je još uvijek aktualna i zbog radikalizacije diskursa pojedinih zapadnjačkih političara i istaknutih kulturnih djelatnika koji pravdaju kolonizaciju Afrike i zločine koje su europske kolonijalne snage počinile u ime „Zadaće bijelog čovjeka“, da citiramo čuveni naslov pjesme (1899) britanskog pjesnika Rudyarda Kiplinga (1865–1936) koji na savršen način ilustrira potpunu eurocentričnost kolonijalnog projekta pravdajući pritom kolonizaciju i gospodarsko izrabljivanje kolonija u ime civilizacijske zadaće bijelaca. Upravo stoga i možemo kazati kako književno, kulturno i političko naslijeđe ove dvojice crnačkih pjesnika može poslužiti kao svojevrsna brana protiv oživljavanja kolonijalne ideologije u javnom prostoru nekadašnjih imperijalističkih sila. Ipak, da bismo shvatili svu originalnost njihovog pjesničkog opusa neophodno je opisati kontekst nastanka crnaštva i povratiti njihovu poeziju u turbulentna vremena Pariza 1930-ih godina i poratnih dekolonizacija Crnog kontinenta.

2. Društveni i književni utjecaji na nastanak crnaštva

Kritičari afro-antilskih književnosti kažu da je crnaštvo književni pravac na čiji su nastanak uglavnom utjecali književnici Supraharske Afrike, Antila, Francuske Gvajane i Madagaskara. Crnaštvo nastaje u Parizu između dva svjetska rata, a na njegovu pojavu presudno utječe miješanje ideja koje su u Europi izazvale posljedice Prvog svjetskog rata, nastanak nadrealizma, politička i kulturološka borba koloniziranih zemalja, rađanje komunizma i napose nacifašizma. Suočeni s rasnom segregacijom, mladi afro-antilski intelektualci, koji studiraju na prestižnim pariškim fakultetima, odbijaju koncept kulturne asimilacije i teoriju „prazne ploče“ (tabula rasa) prema kojoj Afrikanci nemaju civilizaciju niti bilo koji drugi aspekt kulture. Njihov književni model postaju američki crnački književnici 1920-ih godina, poput Langstona Hughesa, Williama Du Bois, Claudea Mackeya, Sterlinga Browna, i Cauntee Cullena, s kojima su dijelili istu sudbinu jer su i oni poput glavnih predstavnika Nove crnačke renesanse svakodnevno bili diskriminirani i kao građani, ali i kao književnici i političari. Ne treba nas onda čuditi što su se prvi frankofonski autori, po uzoru na svoje prethodnike iz Harlemske generacije, pobunili protiv bjelačkog rasizma, ali i kapitalizma koji je od svojih samih početaka odobravao ropstvo i kolonijalna osvajanja. S tim u vezi možda je potrebno napomenuti kako su istraživanja dvojice najvažnijih etnografa tog vremena, Nijemca Léa Frobeniusa i Francuza Mauricea Delafossea, uz veliki doprinos brojnih istaknutih umjetnika poravnala staze književnim djelima Césaireove i Senghorove generacije. O tome najbolje svjedoči veliko zanimanje francuske javnosti za Picassove kipove (*Žena u vrtu*, *Glava žene*) i slike (*Tri žene*, *Ženina glava*, *Gospođice iz Avignona*, *Farmerova žena*) čiji najvažniji motivi prikazuju afričku primitivnu umjetnost². Njima svakako trebamo pridodati teoretičara kubiističke umjetnosti Guillhaumea Appolinairea i njegovu čuvenu pjesmu *Zona* (*Zone*, 1913) u kojoj pjesnik odaje počast afričkoj umjetnosti, autora *Crnačke antologije/Malenih crnačkih priča za djecu* (*Antologie nègre/Petits contes nègres pour les enfants*, 1921) Blaisea Cendrarsa, te Andréa Gidea koji u svojim romanima *Put u Kongo* (*Voyage au Congo*, 1927) i *Povratak iz Čada* (*Le retour du Tchad*, 1928) proziva kolonijalnu administraciju zbog njenih brojnih nedjela upoznavajući pritom čitatelje s kiparstvom, slikarstvom, glazbom i književnosti Crne Afrike. No, Gide nije jedini autor koji senzibilizira francusku javnost za crnačko pitanje. Louis-Ferdinand Céline također daje svoj dopri-

² Prema Janosu Rieszu „crnačka umjetnost se odražava u tri domene: 1) u slikarstvu kod Picassa i kubista; 2) u glazbi od jazza do *Crnačke revije* Joséphine Baker; 3) konačno, u književnosti gdje je utjecala na francuske književnike poput Apollinairea, Blaisea Cendrarsa i Philippea Soupaulta“ (Riesz 2011: 2).

nos objavom *Putovanja nakraj noći* (*Voyage au bout de la nuit*, 1932), ali i René Maran koji publicira prvi istinski crnački roman, *Batouala* (*Batouala*, 1921), za koji je ovaj francusko-gvajanski pisac bio i nagrađen prestižnom književnom nagradom Goncourt. Drugim riječima kazano, Nova Crnačka renesansa dopire do pariških književnih krugova u trenutku Senghorova (1928) i Césairova (1931) dolaska u Francusku. Ta književnopovijesna činjenica je od kapitalne važnosti jer, kako naglašava velika specijalistkinja afro-antilske književnosti Lilyan Kasteloot, „američka crnačka književnost sadrži glavne teme crnaštva pa se u tom smislu može reći kako pravi začetnici crnačkog kulturnog preporoda u Francuskoj nisu bili književnici antilske tradicije, niti francuski nadrealisti ili romanopisci između dva rata, nego crnački autori iz SAD-a. Oni su ostavili trag na svoje mlade frankofone kolege zbog toga što su u svojim djelima branili cjelokupnu crnačku rasu i što su se svi crnci prepoznali u njihovom krikui pobune.“³ Konačno, kada govorimo o genezi crnaštva ovdje je važno naglasiti kako su utemeljitelji crnačkih književnosti francuskog jezičnog izričaja Césaire, Senghor i Damas pronašli u automatskom pisanju nadrealista „tajanstvena oružja“ za borbu protiv asimilacijskih politika Treće i Četvrte Republike. Uostalom, upozorava Richard Laurent Ombga, „revolucionarnost nadrealista savršeno je odgovarala njihovoj situaciji jer oni su htjeli sve uništiti i početi ispočetka“⁴, što zorno ilustriraju Damasova zabranjena subverzivna zbirka pjesama *Pigmenti* (*Pigments*, 1937), i Césairov *Zapis o povratku u rodni kraj* (*Cahier d'un retour au pays natal*, 1939). Utjecaj oca francuskog nadrealizma Andréa Bretona na poeziju Césairea i Senghora se tako ne može dovesti u pitanje budući da su se ova dva autora, slijedeći primjer Rousseaua i Bretonovog *Manifesta nadrealizma* (*Manifeste du surréalisme*, 1924), redovito obračunavala s navodnom supremacijom kartezijanskog racionalizma, te su u gotovo svim svojim pjesmama i esejima na poseban način isticali nevinost i ljepotu primitivnih civilizacija. Pa iako nam se Senghorov i Césairov anti-racionalizam čini slabijim u odnosu na antikartezijanizam njihovih omiljenih francuskih pjesnika „meteora iz Montevidea“, grofa od Lautréamonta, i njegovih *Maldodorovih pjevanja* (*Les Chants de Maldoror*, 1868) ili *Sezone u parku* (*Une saison en enfer*, 1873) Arthura Rimbauda, moramo kazati da crnački pjesnici, za razliku od Bretona, ne crpe svoj izvor nadahnuća u podsvijesti, već u povratku u djetinjstvo, provedenom u divljini Majke Afrike u Senghorovom slučaju ili pak zamišljenom u slučaju Césairea, gdje su seoski pjevači sastavljali pjesme uz frenetični ritam afričkih bubnjeva (tam-tama).

³ Lilyan Kasteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, Karthala-AUF, Pariz, 2004, str. 65–66.

⁴ Richard Laurent Ombga, *La littérature anticolonialiste en France de 1914 à 1960*, L'Harmattan, Pariz, 2004, str. 211.

Gospodarska kriza, jačanje totalitarističkih ideologija i racijalizirano društvo puno društvenih nepravdi nagnat će Césairea i Senghora da postanu još svjesniji negacije afričke civilizacije te započnu kulturološko-političku pobunu protiv kolonijalne vlasti i njenih asimilacijskih politika odgovornih za kulturno i političko otuđenje tamnoputih ljudi. Krenuvši u potragu za skrivenim blagom afričke civilizacije, oni odbacuju zapadnjačke kulturne i političke modele, te objavljuju rat europskoj civilizaciji. Prema Senghoru, Césaire je prvi upotrijebio izraz „crnaštvo“, neologizam koji savršeno rezimira novu crnačku samosvijest, najprije u jednom od šest brojeva časopisa *Tamnoputi student (L'Étudiant noir, 1934)*, zatim u poemi *Zapis o povratku u rodni kraj*, zahvaljujući kojoj će taj književno-filozofski koncept steći svjetsku slavu. Prvi cilj crnaštva bio je oslobađanje tamnoputog čovjeka od kompleksa manje vrijednosti, koji su u njegovu podsvijest usadili europski osvajači, dok je njegov drugi cilj bila potpuna rehabilitacija tamnoputog čovjeka i povratak njegovog ljudskog dostojanstva. U tom smislu Christian Lapoussinière kaže da je „prvi cilj crnaštva bio i ostao dokinuti pejorativno značenje riječi crnac koja se koristila da opiše nešto ružno, primitivno, divlje, manje vrijedno i da pokaže kako je crnac ljudsko biće kao i sva druga ljudska bića. Drugo, braniti afričku kulturu i civilizaciju kao što su se Ronsard i du Bellay borili za uporabu francuskog jezika u odnosu na latinski. Konačno, boriti se za emancipaciju i slobodu crnaca i u širem smislu svih ugnjetavanih naroda.“⁵ Kao što je to lijepo objasnio Césaire, „kada smo ja i Senghor pričali o crnaštvu živjeli smo u vremenu razularene eurocentričnosti i izraženog etnocentrizma. Nitko nije dovodio u pitanje nadmoć europske civilizacije, njenu univerzalnost, nitko se nije sramio biti kolonijom. Europa je to radila mirne savijesti, a kolonizirani čovjek je u potpunosti prihvatio taj pogled na svijet i prihvatio sliku o samome sebi od kolonizatora. Drugim riječima, bili smo u stoljeću u kojem je dominirala teorija asimilacije. To se ne smije zaboraviti. Stoga je crnaštvo bila naša reakcija protiv svega toga: prvo, afirmacija nas samih, povratak našem vlastitom identitetu, otkriće našeg vlastitog „ja“. To nipošto nije bila izokrenuta rasistička teorija. Crnaštvo, to je za mene bio moj pogled na Martinik.“⁶ Mada je Césaire skovao tu riječ po najstrožim pravilima francuskog klasičnog jezika i proslavio je u svojoj prvoj poemi, treba napomenuti da ju je Jean-Paul Sartre dodatno popularizirao u predgovoru *Crni Orfej (Orphée noir)* Senghorove *Antologije nove crnačke i madagaskarske poezije francuskog jezičnog izričaja (Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française,*

⁵ Christian Lapoussinière, Aimé Césaire, de l'engagement littéraire à l'engagement politique, in: *Aimé Césaire à l'oeuvre*, sous la direction de Marc Cheymol et Philippe Ollé-Laprune, AUF, Pariz, 2010, str. 227.

⁶ Daniel Delas, *Aimé Césaire ou le „verbe parturiant“*, Hachette, Pariz, 1991, str. 142.

1948). No, francusko-senegalski pjesnik je ipak najviše teoretizirao o crnaštvu budući da je tijekom cijele svoje književne i državničke karijere „stalno definirao, nijansirao, mijenjao i proširivao“⁷ taj pojam. To mišljenje dijeli i Kasteloot koja dodaje kako crnaštvo u početku označava „jedno iskustvo, a ne teoriju“ i kako se je tek nakon Sartrovog predgovora „pokušalo razraditi crnaštvo kao koncept, a poslije kao ideologiju.“⁸ Po mišljenju Sartrea, crnaštvo je reakcija na kulturnu opresiju judeo-kršćanske civilizacije u kolonijama koja je odgovorna za kulturološku alijenaciju crnaca. Stoga nas ne čudi što će veliki francuski filozof egzistencijalizma, pod utjecajem marksističkih ideja, usporediti tu probuđenu crnačku samosvijest s buđenjem francuskih radnika nakon Pariške Komune (1871) i marksizacijom francuskog radništva koja je uslijedila. Sartre drži kako društveni položaj crnaca i potlačenih radnika, uz određene sličnosti i različitosti, ima iste posljedice. Prema riječima Mezua, Sartre smatra da „bijeli radnici žele pobijediti poslodavce na njihovom vlastitom terenu, to jest u trgovanju, vlasništvu, svim vidovima suvremenog gospodarstva [...] dok se crnac podiže protiv jedne intimne, osobne i subjektivne nepravde koja mu je učinjena, protiv rasizma koji ga pogađa u dubinu njegovog bića. Crnac mora djelovati tako da dokine posljedice te duboke uvrjede i povrati prirodne ili stečene vrijednosti svoje rase.“⁹ U svom predgovoru Sartre¹⁰ ipak ne uviđa svu razliku između marksizma i crnaštva jer se marksizam isključivo zanima za materijalne stvari, dok ideologija crnaštva stavlja naglasak na kulturne i psihološke vrijednosti. Ali, Sartre nije toliko optimističan kao Senghor. Naime, autor *Mučnine (La Nausée)* ne vjeruje u mogućnost pomirbe i sklada

⁷ Okechukwu Mezu, *Léopold Sédar Senghor et la défense et illustration de la civilisation noire*, Paris, Didier, 1968, str. 195.

⁸ Lilyan Kasteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., str. 105.

⁹ Okechukwu Mezu, *Léopold Sédar Senghor et la défense et illustration de la civilisation noire*, op. cit., str. 192.

¹⁰ U predgovoru Senghorovoj *Antologiji* Sartre poistovjećuje crnaštvo s pobunom obespravljenih crnačkih radnika i pogrješno konstatira kako „nije slučajno da su najveći zagovornici crnaštva ujedno i vatreni marksisti“ (Senghor 1948: XL). Sartrovo pjesnika crnaštva s komunizmom moglo bi biti prihvatljivo samo za desetogodišnje poslijeratno stvaralaštvo Césairea i književni opus nekolicine antilskih i haitskih pjesnika poput Renéa Depestra ili Jacquesa Roumaina, ali ono ipak ostavlja po strani Senghora, Diopa kao i druge pjesnike nadahnute idejama progresivnog katolicizma okupljene oko časopisa za kulturu i društvena pitanja crnog svijeta i izdavačke kuće istog imena *Présence africaine*. U tom smislu Laurence Proteau i naglašava da su „pisci crnaštva bili podijeljeni između aktivnog članstva u Komunističkoj partiji Francuske (Césaire, Depestre) i svjetonazorske blizine s lijevim katolicizmom koji je u to vrijeme bio u punom zamahu (Senghor, Diop). Ideološka razmišljanja između književnika crnaštva ublažit će se Césairovim izlaskom iz Komunističke partije Francuske 1956. koja izražava nemogućnost istodobnog afirmiranja posebnosti crnačkoga bića (crnac/rasa) i sličnosti njegovog položaja sa svim potlačenim grupama ljudi (proleter/klasa)“ (Proteau 2001: 30).

između ugnjetavanih naroda Trećeg svijeta i zapadnih imperija. S druge pak strane, Senghorovo crnaštvo je optimistično, prožeto univerzalnošću pjesnikova katolicizma, ali i kulturom oprosta koju žive katolička i muslimanska plemena njegovog rodnog Senegala. On ga definira kao skup kulturnih vrijednosti crnačkog svijeta. Odbijajući negativne aspekte Sartreove dijalektike, Senghor zadržava afirmativnu stranu, to jest crnački afektivni stav prema svijetu, o čemu svjedoče i ove riječi pjesnika-predsjednika izgovorene prilikom predavanja na Sorboni 1961. godine:

Što je dakle to CRNAŠTVO koje vam je predstavljeno kao jedan novi rasizam? Ono je prvo bilo izraženo, opjevano i otplesano na francuskom jeziku. Sama ta činjenica bi vas trebala ohrabriti. Kako možete vjerovati da smo mi rasisti kada smo mi stoljećima bili nevine žrtve, crne hostije rasizma? Jean-Paul Sartre nije u potpunosti u pravu kada u „Crnom Orfeju“ definira crnaštvo kao „antirasistički rasizam“; u potpunosti je u pravu kada ga prikazuje kao „afektivan stav prema svijetu“¹¹.

Ono što razlikuje Césairovo crnaštvo od Senghorovog je to što je potonjem crnaštvo „skup civilizacijskih vrijednosti crnačkog svijeta koje se izražavaju u životu i djelima crnaca“¹², dok je Césaireu crnaštvo „prihvatanje crnačke svijesti koje podrazumijeva uzimanje u ruke vlastite sudbine, povijesti i kulture.“¹³ Césairovo crnaštvo nije samo način borbe protiv kolonijalne opresije i rasne diskriminacije, nego je ono prije svega jedna životna filozofija, jedan psihološki stav i moralno stajalište koje mu pomaže u potrazi za afirmacijom svog izgubljenog identiteta. Kako vidimo, njihove koncepcije crnaštva ne pokazuju osobine rasizma, podrazumijevaju bratstvo svih ljudi i nisu same po sebi negacija Europe. No, unatoč njihovim brojnim sličnostima i istinskom prijateljstvu dvojice pjesnika, Césairova marksizirana vizija crnaštva se ipak razlikuje od Senghorovog katoliciziranog crnaštva čiji je konačni cilj dokidanje antagonizama između afričke i judeo-kršćanske civilizacije, te biološko i kulturološko miješanje ljudi različitih rasa. Međutim, da bismo shvatili sve nijanse u značenju Senghorova i Césairova crnaštva moramo se prvo vratiti u Senghorovo rano djetinjstvo, provedeno u afričkoj džungli, ali i u vrijeme njegovog školovanja u misionarskim školama jer su spomenuta dva iskustva ostavila traga na njegovo poimanje crnaštva, a samim time i na njegovo pjesničko stvaralaštvo.

¹¹ Léopold Sédar Senghor, „Sorbonne et négritude“, *Liberté I*, Seuil, Pariz, 1964, str. 316–317.

¹² Léopold Sédar Senghor, *Qu'est-ce que la négritude?*, in: *Études françaises*, vol. 3, numéro 1, str. 3–20, URI: <http://id.erudit.org/iderudit/036251ar>, stranica posjećena 30. studenog 2015.

¹³ Lilyan Kasteloot, Aimé Césaire, Seghers, Pariz, 1962, str. 93.

3. Crnaštvo u poeziji Léopolda Sédara Senghora

Suprotno uvriježenom mišljenju i Senghor je poput svog martiniškog prijatelja Césairea bio otuđenik. Doista, već u sedmoj godini života Senghor mora napustiti rodni Joal kako bi nastavio školovanje u katoličkoj misiji u Dyiloru i u sjemeništu svećenika Duha Svetoga u glavnom senegalskom gradu Dakru. Njegova tadašnja ambicija bila je postati svećenik i nastavnik, što nesumnjivo predstavlja najveći stupanj asimilacije francuske kulture. Ipak, njegov odmetnički duh i brojne prepirke sa svećenicima, napose kada su oni učili mlade Afrikance kako Afrika nema civilizaciju i kako oni od njih u najbolju ruku mogu učiniti tamnopute Francuze, bit će kobne za crkvenu karijeru mladog sjemeništarca. Prema riječima Abdoulaye Yansanea, „u ovim sukobima s crkvenom vlašću nalaze se ključevi njegove budućnosti jer se Senghor tu po prvi put promiče u branitelja svoje rase. Tu već vidimo njegovu mladenačku želju da obrani tamnoputog čovjeka od kolonijalnog ugnjetavanja.“¹⁴ Protivno njegovoj volji, mladi buntovnik biva izbačen iz sjemeništa i nastavlja školovanje u dakarskoj općoj gimnaziji Van Vollenhoven gdje uspješno polaže maturu. Pomalo paradoksalno zvuči činjenica da Senghor upoznaje Afriku i sve bogatstvo njene kulturne baštine tek po svom dolasku u Pariz. Susret s antilskim studentima Césairom i Damasom, te njihove duge rasprave o položaju crnačke kulture u francuskom kolonijalnom carstvu i SAD-u u tom će pogledu biti od velike važnosti jer će francusko-senegalski pjesnik konačno shvatiti sve specifičnosti afričke umjetnosti koja se suštinski razlikuje od kulture zapadnjačke civilizacije i njenog prenatlaženog racionalizma. Dakle, u trenutku svog dolaska u Europu, Senghor, kao pravi učenik republikanske škole, ne poznaje dovoljno dobro Crni kontinent. Stoga se ne treba čuditi što su njegova znanja o francuskoj civilizaciji bila temeljitija i što je Senghor tek nakon susreta s studentima iz francuskih kolonija dodatno izoštrio svijest o pripadnosti velikoj crnačkoj rasi i postao još svjesniji i ponosniji na posebnosti svog afričkog identiteta. Ta nova svijest, naravno, ostavlja traga na njegovu poeziju jer će pjesnik iz Joala zazivati svoje „Kraljevstvo djetinjstva“, posebice u svojoj prvoj zbirci *Sjenovite pjesme* (1945), prije nego što svoje književno stvaralaštvo stavi u službu politike, što će na poseban način doći do izražaja u njegovoj drugoj zbirci pjesama *Crne hostije* (1948) u kojoj Senghor odaje počast Senegalskim Strijelcima, ali i drugim crnačkim vojnicima palim za slobodu Europe za vrijeme dva svjetska rata. Nakon što je postao prvi tamnoputi profesor gramatike 1935. godine, Senghor započinje sastavljanje spomenutih dviju

¹⁴ Yansane, Abdoulaye, *La problématique de l'engagement politique de Léopold Sédar Senghor dans Chants d'ombre et Hosties noires: critique d'une certaine critique contemporaine*, PhD diss, University of Tennessee, 2013, str. 29.

zbirki čije će uređivanje trajati punih deset godina. Njihovu važnost za povijest afričkih književnosti svakako treba podcrtati budući da one po mišljenju svih relevantnih književnih kritičara bolje ilustriraju crnaštvo od bilo kakve teorijske studije. U *Sjenovitim pjesmama* Senghor vjerno opisuje stanje svoje duše i svakodnevna iskustva egzila. Osjeća jaku nostalgiju za domovinom i sanja o povratku u Afriku, posebice u rodni Joal. Samoća i tjeskoba postaju sve intenzivnije, a pariški dani sve duži o čemu najbolje svjedoče stihovi pjesme *Po čitav dan (Tout le long du jour)*:

Po čitav dan na uskim tračnicama...
Nepokolebljiva volja čežnje pijeska
Po čitav dan, po cijeloj liniji...
Po čitav dan, jako uzdrman na klupama
 prašnjavog i nesipljivog čeličnog vlaka,
Pokušavam zaboraviti Europu u pastirskom srcu Sinea¹⁵.

Pjesnik najviše žali za izgubljenim djetinjstvom. Što su starija njegova sjećanja na život u afričkoj divljini, to im pjesnik pridaje veću važnost u svojim stihovima. On idealizira taj davno izgubljeni Eden do te mjere da čitatelj ima dojam da se toponim Joal rimuje s prvim godinama pjesnikova života. Reminiscencije života iz džungle su toliko brojne i raznovrsne da omogućuju pjesniku polagani povratak u „kraljevstvo djetinjstva“, taj zemaljski raj u koji se on tako žarko želi vratiti ne bi li tako pronašao svoju ravnotežu. Povratak afričkim korijenima možda na najbolji način dolazi do izražaja u pjesmi *Joal (Joal)* u kojoj Senghor evocira svoje djetinjstvo provedeno s plemenom Serer, žrtve precima i buku pjesama hvale pokojnima koji po afričkim vjervanijama nikada ne umiru:

Sjećam se pogrebnih gozba zadimljenih krvlju
 zaklanih stada
Buka svađa, rapsodija pjevača,
Sjećam se i poganskih glasova koji u ritmu pjevaše *Tantum Ergo*
I procesija i palma i slavluka.
Borilačkih korova – oh! Završnog plesa mladih momaka,
nagnutih, raširenih prsiju i čistog ljubavnog ženskog uzvika –
 *Kor Siga!*¹⁶

¹⁵ Léopold Sédar Senghor, *Poésie complète*, Édition critique, Pierre Brunel, coordinateur, Plannète libre, CNRS Editions, Pariz, 2007, str. 16.

¹⁶ Isto, str. 19.

Prema Pierreu Brunelu, „*Joal* je poput većine *Sjenovitih pjesama* poema o egzilu. U europskoj samoći, koja mu je sve nepodnošljivija, pjesnik oživljava kraljevstvo djetinjstva uz koje je strastveno vezan.“¹⁷ Ovo zazivanje djetinjstva nas definitivno podsjeća na poeziju francuskog Nobelovca s antilskog otočja Gvadalupe Saint-John Persea, no Senghorov smisao za fantastično u ovoj pjesmi nesumnjivo dolazi pod utjecajem Bretona i nadrealizma. Iako je Senghor bio praktični vjernik, u stilu pravog kulturološkog mješanca Senghor žali za tradicionalnim obredima plemena Serer jer ti poganski glasovi uz glasno udaranje bubnjeva izvrsno pjevaju na latinskom jeziku kršćanski napjev *Tantum Ergo*. Sve ovo se događa, upozorava Brunel, desetak godina prije Drugog Vatikanskog Koncila (1962) koji dopušta upotrebu narodnih jezika u koralnim napjevima i euharistiji. Čitanjem *Sjenovitih pjesama* uviđamo da se tema idiličnog djetinjstva vraća u gotovo svakoj pjesmi zbirke, pogotovo u Senghorovoj čuvenoj pjesmi *Neka me prate kore i balofon* (*Que m'accompagnent kôras et balafong*):

Prolazeći uz plavu rijeku i svježe rujanske livade
Raj koji čuva zanos jednog djeteta
 očiju sjajnih poput dva mača,
Raju moga afričkog djetinjstva koje čuvaš nevinost
 Europe.
Koji je onda mjesec? Koja godina? Sjećam se njegove
 kratkotrajne blagosti u sutonu.¹⁸

Senghor ovdje suprotstavlja svoje djetinjstvo, provedeno s pastirima i seljacima u senegalskoj regiji Sine-Saloum, sa starošću Europe. Poput svojih istaknutih prethodnika Gidea i Marana, pjesnik-predsjednik povezuje djetinjstvo s nevinošću i daje Africi tu ljudsku vrlinu koju je Europa prema njegovu mišljenju odavno izgubila. Djeca zauzimaju važno mjesto u autorovom imaginariju kao što nam pokazuje slika u kojoj maleni Sereri piju vodu iz dlanova svojih ruku, a koju pjesnik povezuje s tradicionalnim bukoličkim motivima poput frula, pastira ili stada životinja:

I ti česmo Kam-Dyamé kada sam u podne pio
 tvoju tajanstvenu vodu dlanovima mojih ruku,
Okružen mojim uspravnim i nagim prijateljima ukrašenima
 cvjetovima iz tvoje džungle!
Pastirska frula bijaše usklađena s sporošću stada.

¹⁷ Isto, str. 68.

¹⁸ Isto, str. 32.

A kada bi utihnula snažno bi odjekivao tam-tam u velikoj ravnici
I usklađivao povorku za svetkovinu mrtvih.¹⁹

To „Kraljevstvo djetinjstva“, to je upravo ova gore opisana blagost i nježnost bukoličkog života jedne afričke obitelji iz džungle. Svijet je to u kojem se najveća pažnja poklanja plemenskim tradicijama, svijet u kojem žive uobičajene osobe iz svakodnevnog života, pastiri, seljaci, vođiči piroge, ali i svijet u kojem žena igra veliku ulogu. Njenu važnost i utjecaj na Senghora ne treba pretjerano dokazivati jer je serersko društvo u svojoj osnovi matrijarhalno. Naime, kada sererska djeca govore o svojoj obitelji uvijek misle na majčinu obitelj. Žena je stup tog društva i obitelji. Taj matrijarhalni obiteljski sustav utječe i na mladog Léopolda koji je u djetinjstvu bio jako povezan s ujakom Toko'Wallyjem. Zato nas ne treba čuditi činjenica da žene u Senghorovoj poeziji uvijek uživaju veliko poštovanje. Dakle, matrijarhalno društvo utječe na pjesnikovu senzibilnost pa on u svojim pjesmama posebno veliča ženske osobine kao što su intuicija, osjećajnost i strastvenost. U samoći pariškog egzila Senghor još više idealizira crnačke žene čiju ljepotu on želi ovjekovječiti stihovima. Slijedeći primjer američkih crnačkih pjesnika, u svojoj pjesmi *Crnačka žena (Femme noire)* Senghor izokreće solarnu hijerarhiju bjelačkih književnika prema kojoj crna boja ima isključivo negativne konotacije, a bijela pozitivne. Prihativši jednu takvu racionaliziranu hijerarhiju odnosa između bijelaca i crnaca pjesnik se želi osvetiti bijelcima zbog stoljeća ponižavanja i izrabljivanja tamnoputih ljudi. Ipak, valja naglasiti kako ova poema nije upućena niti jednoj određenoj ženi, kao što je to dugo vjerovao Sartre, nego je riječ o tamnoputoj ženi u njenom generičkom smislu zahvaljujući kojoj Senghor slavi cijeli afrički kontinent:

Naga ženo, crna ženo,
Odjevena bojom koja je sâm život i svojim
lijepim tijelom!
Odrastao sam u tvojoj sjeni; blagost tvojih ruku povila je
moje oči.
I evo gdje u srcu ljeta i juga, otkrivam te
Obećana zemljo, s vrha visoke i puste vrleti,
I tvoja me ljepota pogađa u sred srca, poput munje brzog orla.²⁰

Nakon „šesnaest godina lutanja“²¹, da citiramo lijepu Senghorovu sintagmu, pjesnik iz Joala konačno uviđa svu vrijednost i bogatstvo svoje kulture

¹⁹ Isto, str. 32.

²⁰ Isto, str. 20.

²¹ Isto, str. 45.

i civilizacije, njenu superiornost naspram zapadnjačkog vrijednosnog sustava, ali i nenadmašivu ljepotu afričke žene. Zlatno runo za kojim je intenzivno tragao ne nalazi se dakle u Parizu, nego u rijekama i ravnicama njegova djetinjstva. Pjesnik se kaje i poput razmetnog sina priznaje da je sagriješio protiv svog naroda. Stoga se on u *Povratku rasipnog djeteta* (*Le retour de l'Enfant prodigue*) skrušeno vraća Majci Africi tražeći pritom oprost za svoje grijehе. Posljednja pjesma zbirke ujedno označava i kraj Senghorove nostalgije za obiteljskim domom, ali i njegov obračun s europskom civilizacijom, odgovorom za otuđenje i dehumanizaciju njegove tamnolute braće:

Vjerna službenice moga djetinjstva, evo mojih nogu za koje je zalijepljeno
blato Civilizacije.

[...]

Mir, mir, mir, braćo moja, na čelu Rasipnog sina.²²

[...]

Budite blagoslovljeni moji očevi koji blagosivljate rasipnog sina!
Želim vidjeti ginecej s desna; tamo sam se igrao s golubovima i s mojom
braćom lavljim sinovima.

Ah! Opet spavati u svježem krevetu moga djetinjstva

Ah! Moj san opet protežu tako drage crne ruke

I Bijeli osmijeh moje majke.²³

Međutim, ovaj povratak korijenima predaka neće biti konačan jer će politička situacija zahtijevati da se pjesnik vrati u Francusku kao ambasador svog naroda. Nakon kratkog povratka u Senegal (1945–1946) i njegovog novog odlaska, ovog puta u svojstvu saborskog zastupnika Francuske socijalističke partije, pjesni iz sjene i egzil polako nestaju, a Senghor okreće novu stranicu u svom pjesničkom stvaralaštvu. Tako će on napustiti lirsku i nostalgичnu poeziju i prijeći na kolektivnu poeziju kojom on nadilazi osjećaje mržnje i rasnih podjela iz prethodne zbirke pjesama. Nakon žestoke Senghorove reakcije na kulturološko ugnjetavanje i gospodarsku eksploataciju kolonija iz *Sjenovitih pjesama* (*Les Chants d'ombre*), veliki će crnački pjesnik potčiniti svoje pjesničko stvaralaštvo svom političkom angažmanu jer on želi postati glasnogovornikom političkih i kulturnih zahtjeva naroda koji mu je ukazao povjerenje na prvim poslijeratnim parlamentarnim izborima. Zato će on od samog početka *Crnih hostija* (*Hosties noires*) stati u obranu svoje obespravljene rase, o čemu možda najbolje govore stihovi *Uvodne pjesme* (*Poème liminaire*) posvećene njegovom gvajanskom prijatelju Léonu Gontranu Damasu:

²² Isto, str. 46.

²³ Isto, str. 48.

Vi, Senegalski Strijelci, moja crna braćo toplih ruku izloženih ledu i smrti
Tko će vas opjevati ako neće vaš brat po oružju, vaš brat po krvi?
Neću prepustiti riječ ministrima, niti generalima
Neću dozvoliti – ne! da vas krišom pokopaju uz prijezirne pohvale.
Vi niste jadnici praznih džepova i bez časti
Nego ću pokidati osmijehe *bananije* na svim zidovima Francuske.²⁴

U želji da obrani i pokaže sve vrijednosti crnačke civilizacije Senghor u ovim stihovima žestoko kritizira sliku reklame „Banania“, tu uvredljivu fotografiju koja se u to vrijeme mogla vidjeti na svakom pariškom uglu, a koja je prikazivala nasmijanog senegalskog vojnika kako jede taj proizvod od žitarica, kakaa i banane govoreći na žargonu *Dobar je (Y'a bon)*. Za razliku od Damasa koji u svojoj subverzivnoj poemi *I tako dalje (Et coetera)* poziva Senegalske Strijelce da ne sudjeluju u nadolazećem globalnom oružanom sukobu i da se ne miješaju u interne europske konflikte, zbog čega su u konačnici Damasovi *Pigmenti (Pigments)* i bili podvrgnuti cenzuri i zabrani 1937. godine, Senghor kao veliki pristaša republikanskog vrijednosnog sustava ne dovodi u pitanje odanost senegalskih vojnika Francuskoj i veliča njihovu hrabrost i požrtvovnost. Privrženost vrijednostima Francuske Republike Senghor na najljepši način dočarava stihovima poeme *Senegalskim Strijelcima poginulim za Francusku (Aux tirailleurs sénégalais morts pour la France)*, a u kojima pjesnik, nakon odavanja počasti španjolskim republikancima, najavljuje nadolazeće krvoproliće i nedovoljnu zahvalnost Francuske prema prošlim i budućim afričkim žrtvama za slobodu Europe:

Mi vam u ovim danima velikoga straha donosimo
prijateljstvo vaših drugova vršnjaka.
Ah, kad bih jednog dana barem mogao glasom boje
žeravice, kad bih mogao opjevati
Žarko prijateljstvo drugova, žarko kao utroba i nježno i jako kao tetive!
Čujte nas, o mrtvi, ispruženi u vodi duboko na dnu ravni Istoka i Sjevera
Primate tu crvenu zemlju, ispod ljetnog sunca, tu zemlju crvenu od krvi bijelih
žrtava.
Primate je kao pozdrav vaših crnih drugova, Senegalski Strijelci, poginuli za
Republiku!²⁵

²⁴ Isto, str. 137.

²⁵ Isto, str. 146.

Napisavši zbirku *Crne hostije* pjesnik želi istrgnuti zaboravu njihovu žrtvu s kojom se teško što može usporediti u novijoj povijesti Francuske Republike. Naime, doprinos kolonijalnih vojnika u oba svjetska sukoba bio je od presudne važnosti za francusku pobjedu nad Njemačkom. U Bitci za Francusku 1940. sudjelovalo je 160.000 afričkih vojnika, a prilikom oslobađanja juga Francuske njih više od 500.000. Posebno su se istaknuli u bitkama za Bir Hakeim (1942), kada su junačkim otporom Rommelu u pustinji Libije omogućili savezničku pobjedu kod El Alameina, ali i bitci za Monte Cassino (Bitka za Rim) 1944. kada su nacistima zadali nenadoknadive gubitke. Od ukupno 69.000 senegalskih vojnika, njih 29.000 se nije vratilo svojim domovima. Njihova hrabrost toliko je plašila Nijemce da je Senegalce u slučaju zarobljavanja gotovo uvijek čekala sigurna smrt. Ipak, Senghor i njegovi suborci, koji su junački branili most u mjestu La Charité-sur-Loire i odbijali predaju čak dva dana nakon potpisanog primirja, bivaju spašeni u posljednji trenutak intervencijom francuskog poručnika koji je apelirao na vojnu čast njemačkih časnika. U dvije godine zarobljeništva Senghor je promijenio sedam logora, a svoju slobodu duge prvenstveno krhkom zdravlju. Iskustvo zarobljeništva, nacističkog rasizma i poniženja kojima je bio izvrnut ostavljaju neizbrisiv trag na Senghorovu književnu i političku karijeru što najbolje pokazuje sâm naslov zbirke. Kao što je to lijepo istaknuo Jean-René Bourrel, „Senghor prikazuje *Crne hostije* kao kalež patnji ponuđenih Gospodinu Isusu. Ovu zbirku objavljenu 1948. i sastavljenu od pjesama patnje i žrtve napisao je kršćanin koji postaje veleposlanik i posrednik razapete Afrike.“²⁶ Naravno, oksimoron „crne hostije“ upućuje na bijelu boju Kristova tijela i crnu boju mučeničkog naroda. Naime, Senghor vjeruje kako patnje tamnoputih ljudi nisu uzaludne budući da ih je Bog odabrao da svojom žrtvom otkupe cijelo čovječanstvo i donesu mir svim narodima svijeta. U pjesmama *Crnih hostija* Senghor s puno emocija opisuje tužnu sudbinu afričkih ratnih zarobljenika koji nikada ne gube nadu i vjeru u bolju budućnost unatoč neljudskim uvjetima života u njemačkim logorima. Njihov ponos, dostojanstvo i hrabrost vrijedni su divljenja i počasti pa ih pjesnik uspoređuje s gelwarima, potomcima čuvenih ratnika Malinke naroda iz Zapadne Afrike, jer su se borili protiv nacista do zadnjega metka. Najbolji sinovi Afrike prema pjesniku su oni koji nisu htjeli „progutati kruh srama“ i koji su birali smrt umjesto predaje o čemu govori pjesma *Kamp 1940 (Camp 1940)*:

²⁶ Isto, str. 127.

Najčišći među nama su mrtvi: nisu mogli progutati kruh srama.
I evo nas uhvaćenih u zamci, prepušteni divljaštvu civiliziranih,
Istrijebljenih poput bradavičastih svinja.
Slava tenkovima, slava avionima.²⁷

Poput afričkih žena, tamnoputi vojnici nikada ne gube nevinost u očima Senghora. Unatoč teroru i zvjerstvu nacista, oni čuvaju bezazlenost i iskrenost svojih osmijeha. Ništa ne može narušiti njihovo bratstvo i solidarnost, ali i vjeru u bolje sutra. Za razliku od njihovih francuskih kolega, kolonijalni vojnici s prijezirom odbijaju bilo kakvu vrstu kolaboracije s mrskim neprijateljem. Spremni su na svaku žrtvu kako bi živjela nada u jedan bolji i pravedniji svijet. No, iako je pjesnik neraskidivo povezan s vrijednostima Francuske Republike, slika domovine ljudskih prava nije blistava u pjesmama ove zbirke s obzirom da Francuska zaboravlja na svoja temeljna načela, što zorno ilustriraju domorodački sustav u najvećem dijelu poslijeratnog Senegala kao i brojne represije diljem Francuske Unije (1946–1958) od kojih se posebno ističu gušenje u krvi mirnih prosvjeda u Alžiru 1945. (Sétif, Guélma), ustanka na Madagaskaru (1947–1948), koji je prema riječima Glavnog stožera francuske vojske uzeo 89.000 domorodačkih života, te čuveni incident u Tyaroyeu u okolici Dakra kada je u prosincu 1944. godine kolonijalna policija otvorila vatru na Senegalske Strijelce, koji su se upravo vratili iz koncentracijskih logora i koji su samo tražili da im se priznaju ista prava kao i njihovoj francuskoj braći po oružju. Bilanca žrtava u Tyaroyeu je velika budući da je žandarmerija ubila 35 i ranila 35 kolonijalnih vojnika. U trenutku tog tragičnog događaja Senghor je u Parizu. Stoga nas ne čudi što je ton njegove pjesme *Tyaroye* (*Tyaroye*) toliko žestok i buntovan i što ta poema zbog siline napada na „dvostruku izdaju duhovnog i republikanskog poziva Francuske“²⁸, da još jednom citiramo Bourrela, nadilazi možda sve prethodne i buduće obračune s nedjelima francuskog kolonijalizma. U naletu bijesa i gnjeva Senghor se s pravom pita nije li žrtva senegalskih mučenika ipak bila uzaludna:

Crni zatvorenici, mislim francuski zatvorenici, je li istina da
Francuska nije više Francuska?
Je li istina da joj je neprijatelj otuđio lice?
Je li istina da je mržnja bankara potkupila njene čelične ruke?
A vaša krv, nije li ona isprala narod koji zaboravlja svoju dojučerašnju zadaću?²⁹

²⁷ Isto, str. 152.

²⁸ Isto, str. 201.

²⁹ Isto, str. 165.

No, univerzalnost Senghorova katolicizma, odrastanje uz miroljubive susjede islamske vjeroispovijesti kojima riječ oprost nije tek puka fraza, nego vrijednost koju svjedoče skladnim suživotom s kršćanima plemena Serer, omogućuju Senghoru da poput Mesije najavi veliku radosnu vijest o pomirbi i miješanju ljudi različitih rasa, to jest njegovu „civilizaciju Univerzalnog“, filozofski koncept koji pod utjecajem francuskog teologa Teilharda de Chardina Senghor rado promiče u svojim filozofskim esejima *Sloboda I–V (Liberté I–V)*. Nada tako pobjeđuje pjesnikovu ljutnju i bijes pa završni stihovi pjesme *Tyaroye* na najljepši način najavljuju predivne stihove najkatoličkije Senghorove pjesme – *Molitve mira (Prière de paix)*:

Ne vi niste poginuli uzalud. Vi ste svjedoci besmrtno Afrike
Vi ste svjedoci novoga svijeta koji se rađa.
Spavajte mrtvaci! I neka vas uspavljuje moj glas, moj bijesni glas kojeg us-
pavljuje nada.³⁰

Pa iako Senghor u posljednjoj poemi *Crnih hostija* i dalje žestoko proziva kolonijalnu Francusku zbog zločina počinjenih u ime „civilizacijske zadaće bijelog čovjeka“, da citiramo utemeljitelja republikanskog školstva i istaknutog francuskog socijalista Julesa Ferryja, on sve oprašta najstarijoj kćeri Rimske crkve jer ona mu je donijela Radosnu vijest. Štoviše, zbog svoje slabosti prema Francuskoj Senghor moli Boga da ukroti „zmiju mržnje“ u njegovu srcu i posjedne Francusku s desna Ocu, riječi koje su bile neshvatljive mnogim pristašama borbe za neovisnost afričkih država, ali i brojnim drugim intelektualcima i političarima zemalja Trećeg svijeta. No, njegov oprost ne znači da pjesnik zaboravlja mučenike svoje napaćene rase čiju žrtvu on još jednom pokušava oteti zaboravu u ovim stihovima *Molitve mira*:

Da, Gospodine, oprosti Francuskoj koja kaže da ide ispravnim putem, a putuje
zaobilaznim stazama
Koja me poziva za svoj stol govoreći da mi daje moj kruh, koja mi daje de-
snom rukom a lijevom oduzima polovicu.
Da, Gospodine, oprosti Francuskoj koja mrzi okupatora a nameće mi svoju
tešku okupaciju
Koja slavljenički dočekuje svoje junake a Senegalce tretira poput kakvih pla-
ćenika,
radeći od njih crne doge Carstva.³¹

³⁰ Isto, str. 165.

³¹ Isto, str. 168.

Bez obzira što nam se čini da Senghor u stihovima ove „Katoličke Marseljeze“, kako ju još nazivaju neki kritičari crnačkih književnosti, olako oprašta kolonizatoru Bourrel nas upozorava kako ne treba smetnuti s uma ni činjenicu da se pjesnikov oprost ne može samo pripisati školovanju u katoličkim misijama Senegala, nego i druženju s francuskim liberalnim katolicima poput budućeg francuskog premijera i predsjednika Georges-a Pompidoua, što još jednom pokazuje svu intelektualnu i moralnu veličinu utemeljitelja Frankofonije koji je u vrijeme okupacije i kolaboracije jednog dijela francuskih socijalista s Vichyjevskom vladom uspio pomiriti svoj angažman u redovima Francuske sekcije radničke internacionale (SFIO) i Odboru antifašističkih intelektualaca s vjerom u Isusa Krista. Konačno, naša analiza univerzalnosti Senghorova crnaštva bila bi manjkava ukoliko ne bismo spomenuli utjecaj dva velikana francuske poezije kršćanske inspiracije Charlesa Péguyja i Paula Claudela. Njihov utjecaj ne vidi se isključivo u Senghorovom ekumenizmu i težnji za beskonačnim koja na poseban način prožima njegovu lirsku poeziju, nego i u upotrebi biblijskog stiha kojega ova dva pjesnika dovode do savršenstva. Stoga im Senghor u svom eseju *Ono u što vjerujem (Ce que je crois)* odaje počast biranim riječima: „Kada smo ja i Aimé Césaire s Aliouneom Diopom i Léonom Gontranom Damasom pokrenuli pokret crnaštva razmišljali smo isključivo preko Paula Claudela i Charlesa Péguyja. Mi smo ih pocrnčili prikazujući ih kao modele crnačkih pjesnika kakvima smo i sami htjeli biti.“³² Ili još: „Oni su utjecali na nas, zajedno s nadrealistima, [...] jer su pisali na francuskom i jer je njihov stil podsjećao na naše narodne pjesnike.“³³

4. Crnaštvo u poeziji Aiméa Césairea

Za razliku od Senghora, Césaire nije imao susreta s afričkim kontinentom u trenutku sastavljanja svog pjesničkog remek-djela *Zapisa o povratku u rodni kraj* pa ne čudi da je većina njegovih tadašnjih spoznaja o Africi bila izrazito eurocentrična. U najboljem slučaju možemo kazati da se „Mandela s Kariba“ upoznaje s Crnim kontinetom zahvaljujući prijateljstvu s Léopoldom Senghorom. Afrika je, dakle, u vrijeme Césairova studiranja imaginarna tvorevina njegova duha čije je postojanje u prvom redu umjetničke (Apollinaire, Cendrars, Picasso), knjiške (čitanje Frobeniusove *Povijesti afričke civilizacije* i Delafossovih djela *Crnačka duša* i *Negroafričke civilizacije*) i ljudske prirode (Harlemska škola pjesništva, druženje s afro-madagaskarskim studentima u Parizu 30-ih i 40-ih godina). Unatoč visokom stupnju njego-

³² Léopold Sédar Senghor, *Ce que je crois*, Grasset, Pariz, 1988, str. 210.

³³ Léopold Sédar Senghor, *Poèmes*, Éditions du Seuil, Pariz, 1984, str. 249.

ve kulturološke asimilacije, ovaj potomak afričkih robova često biva žrtvom verbalnih rasističkih napada. Uvidjevši da ga pariško društvo ne prihvaća, on upada u duboku egzistencijalnu krizu i započinje dramatičnu potragu za svojim identitetom. Njegova otuđenost veća je od Senghorove što će se poslije odraziti u revolucionarnosti njegovog crnaštva i žestokim napadima na europsku civilizaciju. Kao što je to lijepo napisala Kasteloot, „konačno, treba imati na umu da su Césaire i Damas, zbog toga što su Antiljani, bili više od Senghora frustrirani dalekom i izgubljenom Afrikom, patnjom egzila, strahom da se njihovi sunarodnjaci nikada neće osloboditi duboke otuđenosti starog ropstva. Njihova potraga za korijenima bit će time još tjeskobnija, njihova kivnost prema Europi izraženija, a riječi oprosta rjeđe.“³⁴ Tome treba pridodati i činjenicu da je po svom dolasku u Francusku, na preporuku svog učitelja Eugènea Reverta, Césaire pao pod utjecaj marksizma budući da je Komunistička partija Francuske, uz pojedine marginalizirane trockističke intelektualce, jedina parlamentarna stranka koja u to doba otvoreno kritizira diskriminacije kolonijalnih vlasti. Privučen komunističkom ideologijom, mladi siromašni student iz Fort-de-Francea počinje vjerovati kako treba uništiti kapitalizam i predati radnicima sredstva proizvodnje ukoliko se njegova tamnoputa braća žele dekolonizirati i povratiti svoj kulturni identitet. Članstvo u Savezu komunističke omladine Francuske, ali i sve veći utjecaj Bretona i drugih istaknutih nadrealista ostavljaju traga na Césairea jer on u marksizmu i automatskom pisanju nadrealista vidi moćna oružja za borbu protiv asimilacijskih politika Treće Republike i samovolje kolonijalnih upravitelja. Utjecaj nadrealizma najvidljiviji je u *Zapisu o povratku u rodni kraj*, a komunizma u njegovom beskompromisnom obračunu s kapitalističkim kolonijalizmom, *Raspravi o kolonijalizmu (Discours sur le colonialisme)*, čija publikacija na vrhuncu Hladnog rata (1950) podiže veliku prašinu u francuskoj javnosti, što zbog žestokih riječi upućenih ljudskopravaškoj Europi, što zbog najžešće osude francuskih kolonijalnih zločina na Madagaskaru i u Vijetnamu. Ne treba posebno isticati koliki je značaj ova dva Césaireova djela s obzirom da su ona, naravno, uz *Portret kolonizatora (Portrait du colonisateur, 1957)* Tunizanina Alberta Memmija i djela francusko-karipskog mislioca Franza Fanona *Crna koža, bijele maske (Peau noire, masques blancs, 1952)* i *Prezreni na svijetu (Les Damnés de la Terre, 1961)*, presudno utjecala na vodeće postkolonijalne kritičare Saïda, Spivaka i Bhabhu postavivši tako temelje modernoj postkolonijalnoj kritici. Prema riječima Christiana Lapoussinièra, „od tri utemeljitelja crnaštva svi priznaju da crnaštvo duguje svoju snagu Aiméu Césaireu zbog nekoliko važnih razloga. Prvo, jer je od svih predstavnika ovog pokreta njegova pobu-

³⁴ Lilyan Kasteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., str. 111.

na bila najžešća; zatim jer je svojim intelektualnim poštenjem i popularnošću dobio veće simpatije crnaca ili općenito potlačenih ljudi. On je bio taj koji je imao najveću karizmu s kojom se je i nametnuo kao njihov vođa. Konačno, njegova poema *Zapis o povratku u rodni kraj* je jedan istinski lirski spomenik našeg vremena čiji domet nadilazi sva dotadašnja crnačka književna djela.³⁵ Važnost ove poeme za razumijevanje filozofskog, političkog i književnog pokreta crnaštva je kapitalna budući da ona poput prvih Senghorovih i Damaso-vih zbirka pjesama bolje opisuje crnaštvo od bilo kakve teorijske studije. Zato su čitatelji iz Afrike u ovoj nadrealističkoj poemi prvenstveno vidjeli manifest crnaštva i oštru filipiku protiv bijede i siromaštva u kojoj bivše robovlasničke sile drže zemlje Trećeg svijeta, a nauštrb njene pjesničke dimenzije. S tim u vezi u kritičkom izdanju Césairove poeme gvadaluška književnica Maryse Condé kaže kako je „*Zapis* shvaćen kao poema odbijanja kulturne asimilacije, napada na kolonijalizam koji je opravdava, te rasnog i kulturološkog osvješćivanja“³⁶, dok Jack Corzani u svojoj „Književnosti Francuskih Antila i Gvajane“ u Césairovu crnaštvu i *Zapisu* vidi „provokaciju i sjajni poganski ples protiv europskog kršćanstva, kolonijalizma i kartezijanizma.“³⁷ Mada je matica ove poeme isključivo afrička valja naglasiti kako je inspiracija jednog od najrelevantnijih djela frankofonskih književnosti nastala u Dalmaciji, gdje je Césaire proveo ljetne praznike 1935. na poziv glasovitog hrvatskog lingviste Petra Guberine. Boravak u Šibeniku metamorfozira njegovu misao i služi kao svojevrzni okidač za vulkansku erupciju njegove najpoznatije poeme. Prema jednom od najboljih poznavatelja Césairova književnog opusa Romualdu Fonkui, „putovanje u Hrvatsku na koje je otišao kao student École normale supérieure će ga paradoksalno vratiti na Martinik. Iako on vjeruje da je poluotok Martinska zapravo otok to je mnogo manje zbog geografskih i onomastičkih razloga, a više zbog lokalnih običaja koji ga podsjećaju na Antile. Povratak u rodni kraj dogodit će se u Jugoslaviji, a pisanje poeme započet će u bilježnici jer njegov domaćin Petar Guberina nije imao papira.“³⁸ Većina književnih kritičara, poput Sartra, u *Zapisu* vidi orfejsko putovanje u tmine Hada kako bi pjesnik pronašao svoju Euridiku – crnaštvo. Doista, Césaire se spušta u dubinu svog bića ne samo kako bi se obračunao s izrabljivačkim kolonijalizmom, nego u prvom redu da pronađe izgubljeni dio svog crnačkog identiteta. Na kraju tog puta otuđeni pjesnik s ponosom prihvaća pripadnost

³⁵ Christian Lapoussinière, Aimé Césaire, de l'engagement littéraire à l'engagement politique, in: *Aimé Césaire à l'oeuvre*, op. cit., str. 228.

³⁶ Maryse Condé, *Cahier d'un retour au pays natal*, Hatier, Pariz, 1978, str. 36.

³⁷ Jack Corzani, *La littérature des Antilles-Guyane françaises*, svezak 3. i 4, Éditions Désormeaux, Fort-de-France, 1978, str. 333.

³⁸ Romuald Fonkoua, *Aimé Césaire*, Perrin, Pariz, 2010, str. 52.

svojoj rasi i afričkoj civilizaciji koja po njemu nije ništa manje vrijedna od europske. Osim nekoliko intervjuja i novinskih članaka ova poema je jedino mjesto gdje Césaire razvija svoje viđenje crnaštva i to ne u svojstvu teoretičara, već kroz jedan niz apokaliptičnih slika. Kasteloot kaže kako martiniški pjesnik osjeća „četiri vida crnaštva: boja, rasa, psihologija, potraživanja.“³⁹ U njenom referentnom djelu *Povijest negroafričke književnosti* ova pionirka afričkih studija nam daje četiri citata iz Césaireova *Zapisa* koji savršeno ilustriraju specifičnost autorova crnaštva. Crnaštvo tako prvo upućuje na boju kože jednog tamnoputog pariškog studenta kojega je Césaire susreo u tramvaju, dok u drugom primjeru ono označava cijelu potlačenu crnačku rasu: „Njegov nos koji je izgledao poput usidrenog poluotoka i njegovo crnaštvo koje je bljedilo pod djelovanjem izbjeljivanja.“⁴⁰ Ili još: „Haiti gdje se crnaštvo prvi put pobunilo i pokazalo da vjeruje u svoju čovječnost.“⁴¹ Césaireovo crnaštvo je ujedno i stav prema životu i borbi za neotuđiva prava naroda kojem pripada, što pokazuje stih u kojem pjesnik aludira na istaknutog haitskog junaka i vođu prve uspješne pobune robova (1791–1804) protiv francuske kolonijalne vlasti Toussainta Louverturea: „Moj djed je umro, kažem hura! Staro crnaštvo postupno umire.“⁴² Najzad, njegovo crnaštvo označava i borbu za jedno pravednije društvo u kojem bi bile dokinute rasne, etničke, socijalne i druge nejednakosti, društvo u kojem bi se živjele vrijednosti jednakosti, bratstva i solidarnosti i poštivalo dostojanstvo svakog njegovog člana:

moje crnaštvo nije jedan kamen, njegova gluhoća odudara od dnevne graje
 moje crnaštvo nije bijela pjega mrtve vode na mrtvom oku zemlje
 moje crnaštvo nije toranj niti katedrala
 ono uranja u crveno tijelo zemlje
 ono uranja u strastveno nebesko tijelo
 ono prolazi kroz tamnu iznemoglost svojim poštenim strpljenjem.⁴³

Prvo pjesničko djelo Césairea teško je podijeliti na formalnom planu zbog njegovih „dugih nizova u prozi, biblijskim stihovima ili slobodnom stihu koji nisu niti numerirani, niti odvojeni, niti tiskarski označeni“⁴⁴, da citiramo Dominiquea Combea, pa nam se čini da poema slijedi manje-više vidljivo duhovno i egzistencijalno putovanje mladog pjesnika. Ovdje možemo govoriti o

³⁹ Lilyan Kasteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., str. 109.

⁴⁰ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, Présence africaine, Pariz, 2008, str. 40.

⁴¹ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 24.

⁴² Isto, str. 60.

⁴³ Isto, str. 46–47.

⁴⁴ Dominique Combe, *Aimé Césaire Cahier d'un retour au pays natal*, PUF, Pariz, 1993, str. 7.

putovanju u biografskom smislu, ali i u doslovnom smislu riječi jer Césaire u prvim stihovima poeme evocira svoja osobna sjećanja nastala prilikom susreta s zemljom svog djetinjstva. Taj susret mu pomaže da postane svjestan vlastitih promjena, ali i da uvidi siromaštvo stanovnika Martinika, njihovu skandaloznu potčinjenost kolonizatoru, te skromne uvjete života njegove obitelji. Poema sadrži dvije uzlazne kretnje koje idu od očaja do nade, a nakon kojih se pojavljuje ideja o ponosnom prihvaćanju pjesnikova crnaštva. U tom smislu Combe naglašava da „gnušanje izgleda kao neophodni božji sud kako bi Antiljani postali svjesni svog crnačkog identiteta i riješili se prijezirne slike koju im upućuju bijelci. Tako opisano putovanje ide od degradirajuće slike potčinjene crnačke rase, koju interioriziraju Antiljani, do slavljeničkog prikazivanja prihvaćanja crnaštva.“⁴⁵ *Zapis o povratku u rodni kraj* započinje opisom martiniškog krajolika i njegovih stanovnika. On želi ganuti antiljskog čitatelja kako bi konačno shvatio koliki je stupanj njegova ljudskog i kulturološkog otuđenja:

Na kraju jutra podiže se maleni zaljev u kojem su gladni Antili, Antili uništeni gradom kozica, Antili uništeni alkoholom, nasukani u blato tog zaljeva, u prašinu tog grada strašno nasukani⁴⁶.

U svjetlu ovog opisa sâm naslov zbirke doista izgleda zbnjujuće jer bi svaki čitatelj očekivao da pjesnik veliča toliko priželjkivani povratak rodnoj grudi. No, to ovdje neće biti slučaj, barem ne u prvom dijelu poeme. Suprotno francuskom pjesniku-nobelovcu Saint-John Perseu koji u svojim poemama tematizira sretno djetinjstvo provedeno na rodnom Gvadalupeu, Césaire će, šokiran socijalnom situacijom i psihološkim stanjem svoje crne braće koju zatiče nakon višegodišnjeg boravka u metropoli, žestoko napasti svoje sunarodnjake i kritizirati čuvenu tišinu kojoj se predaje ta inače „brbljava masa“.⁴⁷ Pripovjedač se ne može poistovijetiti s tom otuđenom svjetinom jer je po njemu ona najodgovornija za stanje svoje kulturne alijenacije. On proziva te „mučenike koji ne svjedoče“⁴⁸ pripadnost svojoj rasi i naglašava kako „ni učitelj u razredu niti svećenik na vjeronauku ne mogu izvući jednu jedinu riječ od uspavanog crnčeta.“⁴⁹ Štoviše, da bi izazvao mučninu kod čitatelja pjesnik prikazuje sliku zagnojene rane koja inficira kožu Antila tako da je cijelo otočje pogođeno boginjama, kugom i škrofulozom. Slika Martinika koji slični na jedno veliko bolesno tijelo inspirira nas velikom odbojnošću. Nadahnjujući

⁴⁵ Dominique Combe, *Aimé Césaire Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 8.

⁴⁶ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 8.

⁴⁷ Isto, str. 8–9.

⁴⁸ Isto, str. 8.

⁴⁹ Isto, str. 11.

se baroknom tradicijom, to jest poezijom francuskog protestantskog pjesnika Aggripe d'Aubignéa i Jeana-Baptistea Chassigneta koji također koriste mnoge slike degradacije i raspadanja, Césaireov diskurs poprima biblijske naglaske, ali ne u svrhu prenošenja kršćanskih vrijednosti već obrane i ilustracije negroafričke civilizacije. Dominique Combe je dakle u pravu kada kaže da jedna takva metafora „može samo imati alegorijski domet: rane tijela su izraz moralnog raspadanja otoka.“⁵⁰ Uostalom, to dodatno potkrepljuju opisi ulice Paille čija prostitucija i razvrat simboliziraju dekadenciju cijelog Antilskog otočja:

I jedna sramota, ta ulica Paille,
[...]

Svi preziru ulicu Paille. Tamo se mladež grada prepušta razvratu. Tamo more posebice izljevava svoje nečistoće, svoje mrtve mačke i krepane pse. Jer ulica vodi na plažu, a plaža ne može ništa pjenovitom bijesu valova⁵¹.

„Veliki crnački krik“, kako su od milja čitatelji diljem crnačke dijaspore još nazivali Césairea, ovdje proziva razularenu seksualnost antiljske mladeži koja je odgovorna za nemoć njihovih tijela, a kojoj će u nastavku teksta suprotstaviti muževnost i snagu preporođenog crnaštva. Ipak, pejorativna vizija Antila koju stvaraju pjesnikove uvrjede na račun svojih sugrađana često biva praćena pohvalama. Njegovi osjećaji spram svog naroda postaju tako ambivalentni, te „osciliraju između mržnje i divljenja, gađenja i zanosa“⁵² kao što nam to pokazuje ovo zazivanje Božića:

Viče se i pjeva kao u snu, i spava se isto tako kao u snu s vjeđama od ružičastih latica, a dan dolazi blago poput zapote, i miris gnojnica kakaovaca, i purani [...] na suncu, i opsesija zvonjavom, i kiša, zvana... kiša... koja zveče, zveče, zveče...⁵³

Pažljivim iščitavanjem *Zapisa* dolazimo do zaključka da je ova apologija crnaštva nerazdvojiva od satire i vrijeđanja kojima pisac započinje poemu, ali i da samo prihvaćanje vrijednosti crnačke kulture proizlazi iz pretvaranja satire u hvalospjeve ponovno pronađenog ponosa pripadnosti crnačkoj rasi. Martinik i njegovi stanovnici se nisu promijenili, nego se ovdje radi o jednoj

⁵⁰ Dominique Combe, *Aimé Césaire Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 56.

⁵¹ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 19.

⁵² Dominique Combe, *Aimé Césaire Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 61.

⁵³ Isto, str. 16–17.

mentalnoj revoluciji koja je nagnala pripovjedača da se počne dičiti svojim crnaštvom i da uzvisuje sve ono što je prethodno proklinjao i omalovažavao, rješavajući se pritom bjelačkih predrasuda i neopravdanog kompleksa manje vrijednosti pa Césaire tako kaže: „Jednom neočekivanom i blagotvornom unutrašnjom revolucijom sada slavim moju odvratnu ružnoću.“⁵⁴ Opisavši sve faze osvješćivanja svog crnaštva, pjesnik uranja vlastite korijene u svoj narod, te uviđa da mu jedino taj „silazak u pakao“, da još jednom citiramo Sartra, može pomoći u naumu da preko svojih sunarodnjaka spasi cijelu crnačku rasu. I dok je Orfejeva zadaća bila povratiti Euridiku u svijet živih, pjesnik si daje zadatak da rehabilitira vrijednosti crnačke civilizacije koje su Antiljani izgubili uslijed dvostrukog traumatizma izazvanog trgovinom robljem i kolonizacijom Kariba. „On više ne odbija svoju sudbinu da poput Krista na putu do gore Kalvarije nosi narod kojega je Povijest razapela.“⁵⁵ Ovo preokretanje pjesnikova vrijednosnog sustava se možda najbolje vidi u ponavljanju izraza „Ja prihvaćam“ (J'accepte), sintagme kojom autor revalorizira značenje riječi „crnaštvo“ čije negativne konotacije nestaju u nastavku poeme:

Ja prihvaćam... ja prihvaćam... u potpunosti, bez rezerve...
moju rasu koju nikakva nečistoća pomiješanog hizopa i ljiljana
ne može izbijeliti
moju rasu zaprljanu pjegama
moju rasu boje zrelog grožđa i pijanih nogu
moju popljuvanu i gubavu kraljicu
moju bičevanu i tuberkuloznu kraljicu⁵⁶.

Zahvaljujući snazi svoje nove svijesti o pripadnosti crnačkoj rasi Césaire prihvaća sve pejorativne riječi, koje bijelci koriste da omalovažavaju tamnopute ljude, kao komplimente i vraća ih kolonizatoru u lice poput nekakve vrste „čudesnog oružja“. Tako francusko-martiniški pjesnik-političar uspijeva pretvoriti sve manjkavosti i mane tamnoputog čovjeka u odnosu na bijelog judeo-kršćanskog čovjeka u crnačku vitalnu snagu, a u čemu još jednom uočavamo jasan utjecaj teza njemačkog etnologa Léa Frobeniusa na pjesnikovu misao čije je djelo *Povijest afričke civilizacije (Histoire de la civilisation africaine)*, prevedeno na francuski jezik 1936. godine u izdanju Gallimarda, Césaire redovito iščitavao u društvu Senghora i Damasa:

o prijateljska svjetlosti
o svježiji izvore svjetla

⁵⁴ Isto, str. 37.

⁵⁵ Lilyan Kasteloot, *Histoire de la littérature négro-africaine*, op. cit., str. 138.

⁵⁶ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., str. 52.

oni koji nisu izumili ni barut ni kompas
oni koji nisu nikada znali ukrotiti paru i struju
oni koji nikada nisu istražili ni mora ni nebo
ali oni bez kojih zemlja ne bi bila zemlja.⁵⁷

No, dalek je put do crnačkog oslobođenja jer se potomci robova zbog usađenih strahova i kompleksa niže vrijednosti još uvijek nisu naučili razmišljati kao crnci i boriti se za svoja neotuđiva prava. Snaga i žestina Césairove pobune protiv republikanskih asimilacijskih politika time dobiva još veći značaj pa njegov bivši učenik iz gimnazije Victor Schoelcher i čuveni marksistički revolucionar iz Alžirskog rata za neovisnost (1954–1962) Franz Fanon u svom referentnom djelu *Crna koža, bijele maske* kaže kako sve „do 1940. nijedan crnac nije mogao razmišljati kao crnac. Samo je pojava Aiméa Césairea dovela do traženja i prihvaćanja crnaštva.“⁵⁸ Prema riječima Najib Redouane, „treba naglasiti kako se iza nasilja svojstvenog Césairovu crnaštvu nalazi patnja zbog otuđenja i odlaska s rodne grude. Zahvaljujući svom sjećanju, on zaziva to razdoblje koje je traumatiziralo njegov narod i obilježilo povijest njegove zemlje.“⁵⁹ „Moje sjećanje ima svoj pojas od leševa“⁶⁰ ističe Césaire. Svjestan tragičnih posljedica robovlasničkog društva na psihološku otuđenost stanovnika Karipskog otočja i crnačke dijaspore, on počinje veličati duboke rane i boli mučeničkog naroda. Promatrajući svoje afričko podrijetlo, pjesnik se počinje ponositi činjenicom da je potomak zapadnoafričkog naroda Banmana, čiju hrabrost, dostojanstvo i muževnost on vidi i u svom narodu. Otud i usporedba njegovog naroda s banmanskim kopljem budući da i Antiljani, ukoliko žele pogoditi cilj poput banmanskih poglavica i osloboditi se tako svojih tlačitelja, moraju imati „srce muškarca“, a ne „srce kokoši“⁶¹. Užasnut vlastitom otuđenjem zbog asimilacije zapadnjačke kulture, što najljepše opisuje reminiscencija na susret u pariškom tramvaju s „smiješnim i ružnim tamnoputim studentom“⁶² kojemu se on izruguje kako bi se dopao dvjema mladim Francuskinjama, martiniški autor započinje žestoku samokritiku kojom želi probuditi uspavanu svijest svojih sunarodnjaka, ali i najavljuje siloviti obračun s civilizacijom koja je njegovu braću pretvorila u leševe. Pjesnik se više ne stidi pripadnosti svojoj rasi jer, kaže on, „nijedna rasa nema monopol na

⁵⁷ Isto, str. 46.

⁵⁸ Franz Fanon, *Peau noire, masques blanches*, Le Seuil, Pariz, 1952, str. 144–145.

⁵⁹ Najib Redouane, Leopold Senghor et Aimé Césaire: Pour quelle négritude?, in: *Négritude: Legacy and present relevance*, Cambridge Scholars Publishing, 2009, str. 21.

⁶⁰ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, op. cit., 2008, str. 35.

⁶¹ Isto, str. 58.

⁶² Isto, str. 41.

ljepotu, inteligenciju i snagu.“⁶³ Štoviše, on se hvali crnačkom rasom koja je mnogo više dala čovječanstvu od europskog razuma. Stoga je Petar Guberina u svom predgovoru posljednjem izdanju poeme, objavljenom 1956. u ediciji ugledne pariške izdavačke kuće Présence africaine, opravdano kazao ove riječi: „Nakon što je u paklu upoznao uzvišenost svoje rase i postao dio tog otuđenog tijela, pjesnik prijetećim tonom najavljuje borbu za oslobođenje svoje rase. Shvaća da su svi oni koji su se otuđili od njegove rase zapravo u službi bijelaca; on više voli prisvojiti sve poroke svoje zemlje nego postati dobrim crncem u očima bijelaca.“⁶⁴ Césaire osjeća da će strahovi uskoro nestati i da će njegova braća uskoro biti spremna za borbu: „Kažem hura! Staro crnaštvo polako nestaje.“⁶⁵ Dakle, usađeni strahovi i osjećaji niže vrijednosti trebaju nestati, a crnačka poslušnost ustupiti mjesto revolucionarnoj agresivnosti. I to čak pod cijenu krvi, apokalipse i destrukcije, da parafraziramo Guberinu. To posebice dolazi do izražaja na samom kraju poeme kada se crnci pod Césairovim vodstvom oslobađaju sluganskog mentaliteta, stavljajući pritom crnačke vrijednosti u službu oslobođenja svih potlačenih, neovisno o njihovoj etničkoj, rasnoj ili religijskoj pripadnosti. Taj ustanak opisuju dvije noćne slike koje po prvi puta u tekstu poeme imaju pozitivne konotacije. Prva evocira psa koji se pretvara u vuka i laje na mjesec („da bi moja duša svijetlila i lajala“⁶⁶), dok druga prikazuje vračara kojeg simbolizira šumska sova („da huće sova, moj lijepi znatiželjni anđeo“⁶⁷). Pjesnik u potpunosti prihvaća vrijednosti svoje civilizacije, pronalazi slobodu u svojim „plesovima lošeg crnca“⁶⁸, plesovima koji simboliziraju njegovo kulturološko oslobođenje („ples koji razbija okove“, „ples koji uništava zatvor“⁶⁹) pozivajući pritom svoju tamnoputu braću da se konačno oslobode servilnosti starog crnaštva jer je i „dobro i lijepo i legitimno biti crnac.“⁷⁰ Poema se završava u proročkom tonu s brojnim interferencijama biblijskih tekstova, posebno onima iz knjiga o Izaiji i Jobu, što zorno pokazuje let „crnačke“ golubice koja po uzoru na Knjigu Postanka nosi maslinovu grančicu i najavljuje rađanje jednog novog i pravednijeg svijeta. Last but not least, *Zapis o povratku u rodni kraj* nije jedina poema u kojoj velikan frankofonske poezije progovara o svom crnaštvu budući da i Césairova angažirana poezija iz vremena Drugog svjetskog rata, ali i njegove poslijeratne zbirke pronalaze

⁶³ Isto, str. 57.

⁶⁴ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, Présence africaine, Pariz, 1956, str. 20.

⁶⁵ Aimé Césaire, *Cahier d'un retour au pays natal*, Présence africaine, Pariz, 2008, str. 60.

⁶⁶ Isto, str. 63.

⁶⁷ Isto, str. 63.

⁶⁸ Isto, str. 63.

⁶⁹ Isto, str. 64.

⁷⁰ Isto, str. 64.

inspiraciju u mitovima i kulturi Crne Afrike. Da bismo razumjeli njegovu ratnu i poslijeratnu poeziju, moramo se vratiti u 1939, godinu kada se Césaire i njegova žena Suzanne vraćaju na Martinik i počinju predavati u gimnaziji najvećeg martiniškog grada Fort-de-Francea. U suradnji s Aristideom Maugéom i Renéom Menilom supružnici tada pokreću časopis *Tropicici (Tropiques)* čime započinje njihova kulturološka borba protiv kolonijalne administracije u pravom smislu te riječi. Suočen s tužnom gospodarskom i socijalnom antilskom zbiljom, Césaireu će spomenuti časopis poslužiti u borbi protiv rezigniranosti i kulturološke alijenacije stanovnika Martinika, ali i kolaboracije lokalne buržoazije s Višijevskim upraviteljem Francuskih Antila admiralom Robertom. Kao pravi sljedbenik De Gaullea, Césaire u *Tropicima* objavljuje brojne priloge i pjesme u kojima on i njegovi najbliži suradnici na (ne)izravan način pozivaju Antiljane na odbijanje poslušnosti policijskoj diktaturi kolonijalnog režima te na poseban način naglašavaju važnost automatskog pisanja nadrealista za povratak afričkim korijenima i oslobođenje crnačke osobnosti. Većina pjesama njegove druge zbirke *Čudesna oružja (Les Armes miraculeuses, 1946)* ugledala je svjetlo dana u ovom književnom i kulturnom časopisu čiju je izdavačku djelatnost nakon svega nekoliko brojeva Višijska Vlada maršala Pétaina najstrože zabranila. Nadrealistička estetika Césaireu nudi „mogućnost oslobađanja od shema, navika i vrijednosti zapadnjačke misli koje su ugušile vrijednosti njegove rase. Drama Antiljana, dakle, drama Césairea je upravo ovaj jaz koji su između njega i afričke kulture iskopali egzil i asimilacija. Crnaštvo, to je Orfejeva potraga za svojom Euridikom, kako je to lijepo kazao Sartre.“⁷¹ Da bi pronašao svoj izgubljeni identitet tamnopusi Antiljanin se mora vratiti crnaštvu Majke Afrike pa pjesnik u stihovima *Čudesnih oružja*, točnije u pjesmi *Posjećivanja (Visitation)* kaže:

Ne trebam se ničega bojati jer ja sam stariji od Adama. Ne potječem niti od istoga lava, niti od istoga stabla. Ja sam od jedne druge topline i od jedne druge hladnoće. O svjetlosti, o roso, o izvori, o bjelouške, o ruševine zvjezdanih gradova. Moje djetinjstvo puno mlijeka, krijesnica i drhtanja gmazova⁷².

Stoga Kasteloot i tvrdi da je nadrealizam Césaireu poput nekakve vrste „liječenja od ovisnosti. [...] Césaire treba sada osvojiti svoje unutrašnje carstvo, srušiti umne prepreke koje ga u tome sprečavaju, otkriti samome sebi svoju vlastitu osobnost i razvijati je nakon što je oslobodio njenu strukturu.“⁷³ O tome progovaraju i pjesnikove poslijeratne zbirke *I psi su utihnuli (Et les chiens se taisaient)*, *Čudesna oružja*, *Sunce prerezana grla (Soleil cou coupé)* koje zbog njihove hermetičnosti nisu u tolikoj mjeri plijenile pozornost francuske i fran-

⁷¹ Lilyan Kasteloot, *Aimé Césaire*, op. cit., 1962, str. 31.

⁷² Aimé Césaire, *Poésies*, Seuil, Pariz, 1994, str. 87.

⁷³ Lilyan Kasteloot, *Aimé Césaire*, op. cit., 1962, str. 33.

kofonske čitalačke publike. Poput *Zapisa*, i pjesme ovih zbirka opisuju crnačku pomirenost sa sudbinom, njihovu zombifikaciju i ponižavajuću docilnost prema dojučerašnjim bjelačkim robovlasnicima pa pjesniku ne preostaje ništa drugo nego da se napaja na afričkim vrelima ili projicira u budućnost prizivajući nastanak jednog pravednijeg i solidarnijeg svijeta. S tim u vezi Kastelot dodaje da je većina Césaireovih poema izraz jedne od ovih dviju vrsta bijega od martiniške stvarnosti istaknuvši kako je „pjesnički čin kod njega uvijek vezan s jednom mučninom, jednom netrpeljivošću spram sadašnjosti koja proizvodi neodoljivu potrebu da stvori nešto drugo, da mijenja živote pomoću riječi koja mu jedina preostaje kada mu sve drugo ne polazi za rukom.“⁷⁴ Pjesnik se svim silama trudi promijeniti sudbinu svog napaćenog naroda i želi stvoriti jednu novu vrstu antilskog čovjeka pa Kastelot u njegovom pjesničkom činu opravdano vidi „posljednji akt oslobođenja.“⁷⁵ Sjećanje na trostoljetno ropstvo i dalje proganja pjesnika o čemu svjedoče njegovi brojni simboli poput putovanja, selidbe, brodoloma, galija, jedrenjaka. Motiv brodoloma najljepše opisuju stihovi pjesme *Zavjetni darovi jednog brodoloma (Ex-voto pour un naufrage)* zbirke *Sunce prerezana grla*, dok potragu za crnačkim identitetom i snagu afričkog kontinenta najintenzivnije osjećamo u ovom ulomku *Posjećivanja* u kojemu nemirno more pjesniku daje snagu koja izlazi iz same utrobe afričke zemlje:

O uzburkani valovi bez broja bez odjeka jake opijene riječi / nemirni valovi i moje grudi slane od starog zaljeva i mlada boja / nježna na nebeskim grudima i žene ukrašene divnim dijamantima / eruptivne sile nacrtajte vaše putanje i preuzmite telepatske veze koje prolaze kroz tvrdu materiju⁷⁶.

U stihovima *Čudesnih oružja* pjesnik se ponovno diči svojim afričkim pretcima, osjeća svu snagu kozmičkih sila Crnog kontinenta, te izražava vjeru da istinski preporod Antila počinje i završava Afrikom. Ta vjera u povratak izgubljenog afričkog Edena i vedriju budućnost Antiljana vidljiva je i u pjesmama *Čudesnih oružja* u kojima Césaire veliča pripadnost svojoj crnačkoj rasi, osuđuje europski kolonijalni projekt, pozivajući pritom crnce na pobunu, što se najjasnije vidi u stihovima *Batuquee (Batouque)*, pjesme nazvane po južnoafričkom plesu kojega su crni robovi ponijeli sa sobom u Ameriku, a koji je široj javnosti poznat kao prethodnik čuvene brazilske sambe:

Sunce, hvataj za vrat! Crnac urlikalo, crnac mesar, crnac gusar (...) / uspavano stado bjegova pod bambusovom trstkom / ubij, ubij stado karamba. Ubojico oslobađam te u ime silovanih crnkinja. / Oslobađam te mojim rukama davždenjaka.⁷⁷

⁷⁴ Isto, str. 36.

⁷⁵ Isto, str. 37.

⁷⁶ Aimé Césaire, *Poésies*, op. cit., str. 87.

⁷⁷ Isto, str. 130–131.

Kako bi probudio uspavanu crnačku samosvijest, pjesnik koristi slike životinja, napose gmizavaca od kojih se posebice ističu zmije i krokodili. U njegovoj poeziji stoga susrećemo mnogo različitih vrsta zmija od bjelouška, riđovka, čegrtaša, pa sve do kobra, anakonda i pitona. Zmija tako predstavlja njegovu totemsku životinju jer ona ne simbolizira samo snagu njegove potrage za izgubljenim korijenima, nego predstavlja i silinu i agresivnost njegove pobune protiv kolonijalnog poretka i njegovog hijerarhiziranog društva. Iz istog razloga u njegovim poslijeratnim pjesmama pronalazimo i motiv vulkanske erupcije u kojemu vidimo pjesnikovu aluziju na erupciju vulkana Pelée koji je uništio martiniški grad Saint-Pierre 1902. godine odnijevši za sobom živote 30-ak tisuća ljudi. Ali, Kasteloot nas upozorava da „Césaire nije anarhist jer njemu svaka revolucija mora završiti nastankom svijeta u kojem se može disati punim plućima; njegovo verbalno nasilje samo služi dokidanju prostitucije i sodomije kako bi iste ustupile mjesta radosti življenja i običnim užiticima koji su mogući jedino ako se poštivaju temeljna ljudska prava.“⁷⁸ Dakle, pjesnikov nadrealizam nipošto nije jedna ideologija, nego sredstvo oslobođanja koje mu je pomoglo da bolje upozna samoga sebe, „da izbroji svoje rane, one koje će vrijeme izliječiti kao i one koje će ostati vječne, da upozna svoje demone, one koje će pobijediti, ali i one kojih se nikada neće moći riješiti.“⁷⁹ Pronašavši svoju Euridiku, pjesnik više ne osjeća potrebu za korištenjem automatskog pisanja nadrealista, a njegova umjetnost doseže svoj vrhunac što najbolje vidimo u Césairovom stvaralaštvu 1950-ih godina. Ipak, naša analiza utjecaja crnaštva na poeziju Césairea bila bi nepotpuna kada ne bismo spomenuli pomalo zaboravljenu pjesnikovu zbirku *Okovi (Ferrements)* iz 1960. godine. Suprotno hermetičnosti pjesama *Čudesnih oružja* i *Sunca prerezana grla*, stihovi ove zbirke nisu toliko zahtjevni za razumijevanje. Sâm naslov zbirke odnosi se na okove i lance kojima su robovlasnici vezali Afroamerikance tijekom tri stoljetne prekoatlantske trgovine robljem. Prema riječima Kasteloot, Hénane i Souley Ba, ovdje se ne radi o „pjesnikovom povratku u prošlost, nego o jednom načinu da kaže da prošlost ima velike posljedice na sadašnjost i da Antiljanin čuva njen teret i ožiljke u svojoj podsvijesti, svom sjećanju i svakodnevnom životu, ali i u njegovim spontanim refleksima, odnosima prema svijetu, prema crncima i bijelcima.“⁸⁰ Kao i u prethodnim zbirkama, pjesnik ovdje tematizira imperativ pobune protiv rasnog i kulturnog ugnjetavanja kolonijalnog tlačitelja, otuđenost antiljskih crnaca i njihovu gotovo ropsku potčinjenost bjelačkom martiniškom građanstvu. Iako su prve

⁷⁸ Lilyan Kasteloot, *Aimé Césaire*, op. cit., str. 53.

⁷⁹ Isto, str. 63.

⁸⁰ Aimé Césaire, *Du fond d'un pays du silence... Édition critique de Ferrements par Lilyan Kasteloot, René Hénane et M. Souley Ba, Orizons, Pariz, 2012, str. 14.*

pjesme *Okova* pune gorčine i duboke tjeskobe, na što su nedvojbeno utjecala pjesnikova razočaranja na privatnom (razvod od supruge i suradnice Suzanne) i političkom planu (neslaganje s kulturnom politikom Komunističke partije Francuske, njenim odobravanjem sovjetske agresije na progresivne socijalističke vlasti Poljske i Mađarske, ali i njenom potporom intervenciji francuske vojske u Alžiru), zbirka se završava jednim veselim tonom i najavom skorih nezavisnosti afričkih zemalja. Pjesnikova vjera u preporođeno crnaštvo i njegov antikolonijalizam najbolje se možda vide u pjesmama *Pozdrav Gvineji* (*Salut à la Guinée*), *Pozdravimo Treći svijet* (*Pour saluer le Tiers Monde*) i *Vrijeme slobode* (*Le Temps de la liberté*), a utjecaj marksističke ideologije, koje se pjesnik unatoč izlasku iz Partije nikada nije odrekao, u pjesmama *U sjećanje na jednog crnog sindikalista* (*À la mémoire d'un syndicaliste noir*), *Grob Paula Éluarda* (*Le Tombeau de Paul Éluard*) i *O stanju SAD-a* (*Sur l'état de l'Union*). Pjesma *Vrijeme slobode* (1950), napisana nakon gušenja u krvi radničkog ustanka u Obali Bjelokosti (Dimbokro, Grand Bassam) od strane represivnog kolonijalnog aparata, svjedoči o autorovoj čvrstoj vjeri u pobjedu obespravljenih i poniženih afričkih radnika nad kolonijalno-kapitalističkim snagama čiji je jedini cilj stjecanje profita i izrabljivanje prirodnih resursa Crnog kontinenta: „Afriko tvoja su oružja / tvoje gole šake tvoja antička mudrost tvoj novi razum / Afriko ti se ne bojiš ti se boriš i znaš / bolje no što si ikad znala ti gledaš / oči u oči grabežljive guvernere i prolazne bankare / lijepa si uvrijeđena Afriko i velika je tvoja svijest i dolazi dan kada će tvoji najbolji sinovi ubiti kolonijalnu ce-ce muhu.“⁸¹ *Pozdrav Gvineji* pjesma je nadahnuta gvinejskim odbijanjem De Gaulleova prijedloga za većom autonomijom kolonija prilikom referenduma 1958, ali i svojevrsni homaž prvom gvinejskom predsjedniku Sekou Touréu. *Pozdravimo Treći svijet* posvećen je Léopoldu Senghoru, a na njegovu genezu presudno je utjecao Kongres crnačkih pisaca i umjetnika održan u Rimu u travnju 1959. godine. Ovaj susret crnačke dijaspore je bio svojevrsna najava neovisnosti afričkih zemalja koje započinju osamostaljenjem Senegala 1960. Susret s afričkim intelektualcima i najava skore dekolonizacije oduševljuju Césairea pa on u stihovima ove pjesme s puno emocija zaziva rijeke Bénoué, Tchad, Sénégal i jezero Niger po kojima će četiri afričke države dobiti svoje ime. Unatoč vjetrovima promjene, pjesnik se s tugom i gorčinom prisjeća ropstva, trgovaca robljem, njihovih brodova i šipke za koju bi bili vezani afrički robovi. No, vjera u budućnost Crne Afrike ipak pobjeđuje pjesnikovu ogorčenost i pesimizam pa on u kontinentu svojih predaka vidi kontinent „otvorenih ruku, ispruženih prema svim ranjenim

⁸¹ Isto, str. 184.

rukama svijeta.“⁸² Ovi stihovi još jednom potvrđuju univerzalnost Césairove crnačke misli, dok dosljednost njegovog marksiziranog crnaštva i antikolonijalizma najbolje ilustriraju gore spomenute pjesme prožete socrealističkom estetikom *U sjećanje na crnog sindikalista* i *O stanju SAD-a* u kojima pjesnik odaje počast poznatom martiniškom sindikalistu i neustrašivom borcu za društvenu pravdu Albertu Crétinoiru, te žrtvi američkog bjelačkog rasizma, ubijenom zbog udvaranja bjelkinji, Emmetu Tillu čija je nasilna smrt 1955. godine pokrenula Pokret za građanska prava baptističkog svećenika Martina Luthera Kinga.

5. Zaključak

U zaključku rada valja još jednom naglasiti kako su u vrijeme pisanja svojih prvih pjesama oba autora bili pravi otuđenici, no, za razliku od svog martiniškog prijatelja, Senghor je ipak imao privilegiju odrastanja u Africi. Stoga je i njegov egzil bio manje bolan pa ga on u svojoj lirici evocira bez ikakve gorčine, bez žestoke napetosti koja dominira Césairovom crnačkom poezijom. Dovoljno je da se pjesnik iz Joala prisjeti djetinjstva provedenog u divljini Senegala da bi pronašao svoje korijene i izgubljenu ravnotežu. Uzvišujući povratak afričkim društvenim vrijednostima, Senghor pronalazi svoj identitet koji se ne ograničava na samu Afriku, nego uključuje i crnačku dijasporu i sve ljude dobre volje koje on poziva na gozbu davanja i primanja, to jest civilizaciju Univerzalnog, filozofski koncept dijametralno suprotan teorijama o sudaru kultura i civilizacija koje u europskom javnom prostoru zagovaraju sljedbenici američkog znanstvenika Samuela Huntingtona. Mada Senghor nikada nije bio indiferentan prema traumama i ljudskim tragedijama tamnoputih ljudi, njegova stajališta u vezi kolonijalizma su uvijek puno umjerenija od Césairovih. Kao državnik uvijek bi rado govorio predsjednicima afričkih zemalja kako i sami crnci zbog njihovih slabosti i nesloge nose jednaku odgovornost za kolonizaciju kao i sami kolonizatori. Premda pjesnik-predsjednik u *Crnim hostijama* žestoko kritizira ropstvo, kolonizaciju i njihove katastrofalne posljedice na psihološku alijenaciju domorodačkog stanovništva, „njegova poruka je“, kaže ugledna kritičarka frankofonskih književnosti Najib Redouane, „manje nasilna. On to najčešće radi uzvišenim tonom slobodnog čovjeka, a nakon prozivanja i osude nepravde i tiranije uvijek dolazi oprost.“⁸³ Redouane dodaje i to da „taj tolerantni i otvoreni stav pun nade i optimizma, a kojega Senghor ne prestaje pokazivati spram zapadnjačkih vrijednosti da-

⁸² Isto, str. 234.

⁸³ Najib Redouane, Leopold Senghor et Aimé Césaire: Pour quelle négritude?, in: *Négritude: Legacy and present relevance*, op. cit., str. 24.

tira iz njegovih pariških dana kada je kao student u Latinskoj četvrti otkrio vrijednosni sustav socijalizma i kršćanskog humanizma, što on naziva Katoličkom Marseljezom.⁸⁴ Utjecaj francuskih katoličkih filozofa i pjesnika poput Barrèsa, Maritaina, Chardina, Claudela i Péguyja nije tako samo vidljiv u Senhorovim poemama i esejima u kojima on u ime evanđeoskih načela i svog republikanizma oprašta Francuskoj njena kolonijalna nedjela, nego i njegovoj suradnji s Francuskom Republikom u okviru Frankofonije, prijateljstvu s De Gaulleom i Pompidouom, koje će mu silno zamjeriti mnogi predsjednici zemalja Trećeg svijeta i dojučerašnje kolege iz redova Socijalističke stranke, te nadasve njegovim tezama o biološkom i kulturološkom miješanju ljudi različitih rasa. I dok su njegove *Sjenovite pjesme* (1945) tematizirale povratak korijenima i nostalgiju za izgubljenim rajem djetinjstva, *Crne hostije* (1948) prikazuju unutrašnju evoluciju čovjeka čije misli sazrijevaju, a u kojima on produbljuje svoje zajedništvo sa svojim poniženim narodom i cijelim čovječanstvom. Objavljivanjem *Crnih hostija* Senghor postaje glasnik „Radosne vijesti“ i najavljuje rađanje jednog boljeg svijeta, preporođenog mučeništvom afričkih vojnika. Kako je kazao Bourrel, „taj mir i bratstvo koji su temelj novog svijeta mogli su samo biti ostvareni zahvaljujući crnačkoj žrtvi: Senegalski Strijelci koji su za spas Republike prolijevali svoju krv u Prvom svjetskom ratu, Etiopljani koje je napala fašistička Italija u općoj nezainteresiranosti svjetske javnosti, kolonijalni vojnici Bitke za Francusku, američki crnački vojnici iz vremena oslobođanja Francuske, pobunjenici iz Thiaroyea i prije njih, naravno, brojne žrtve trgovaca robljem.“⁸⁵ Pjesnikova vizija „razapete Afrike“, spasiteljice ljudskog roda, nalazi se tako u samom središtu Senghorova katolicizma i daje duhovnu dimenziju njegovu poimanju crnaštva koje u konačnici treba voditi nastanku panhumanizma. S druge pak strane, Césaire je kao potomak afričkih robova bio mnogo otuđeniji pa je ta činjenica uvelike utjecala na revolucionarnu agresivnost njegove crnačke poezije, zbog čega su ga u jeku dekolonizacije 1960-ih predsjednici mladih afričkih demokracija i aktivisti za ljudska prava, poput Nelsona Mandele, radije čitali i citirali od Senghora. Beskompromisna borba protiv europskog etnocentrizma, akulturacije i kulturološkog otuđenja tamnoputih ljudi bila je konstanta cijele Césairove književne i političke karijere pa bez ustezanja možemo reći da je njegova koncepcija crnaštva izražena u *Zapisu o povratku u rodni kraj* (1939), ali i u drugim pjesnikovim zbirkama (*Čudesna oružja*, *Okovi*) jedan humanistički projekt upućen svim potlačenim ljudima i svim žrtvama ksenofobije i rasizma. Braneći sve one čija su elementarna ljudska prava ugrožena, Césaire se obraća

⁸⁴ Isto, str. 25.

⁸⁵ Léopold Sédar Senghor, *Poesie complète*, Édition critique, Pierre Brunel, op. cit., str. 127–128.

svim obespravljenim ljudima, svim onima čiji vapijući glas nitko ne čuje. Njegovu univerzalnost možda najzornije pokazuju ove riječi *Zapisa* s kojima se i dan danas rado poistovjećuju brojni potlačeni narodi poput tibetanskog naroda: „Moja usta bit će usta svih nesretnika koji nemaju usta, a moj glas sloboda onima koji se slamaju pod teretom očaja.“⁸⁶ Iz tog razloga možemo kazati kako je Césaireovo crnaštvo jednako univerzalno kao i Senghorovo budući da i Césaireova poezija dira u dušu svakog čovjeka izvrnutog rasnoj diskriminaciji, društvenoj nepravdi ili bilo kojem drugom obliku netolerancije. Jednom riječju, njegovo crnaštvo, poput Senghorovog, nije isključivo ograničeno na obranu i ilustraciju negroafričke civilizacije jer ono ne zatvara Antiljane u krug afričke kulture, već im omogućava da preuzmu sudbinu u svoje ruke i da budu otvoreniji prema drugim kulturama i civilizacijama. Unatoč određenim razlikama u njihovom poimanju crnaštva, ono za obojicu autora predstavlja jedan oblik otpora i odbijanja europske dominacije u kolonijama, rehabilitacije i izgradnje vlastitog identiteta koji se ne povlači u sebe i nije isključiv prema vanjskom svijetu. Afirmirajući vrijednosti svojstvene afričkoj civilizaciji, a da pritom drugom i drugačijem ne nameće svoj sustav vrijednosti, crnaštvo je, dakle, način življenja crnačke kulture, ali i miroljubiva borba za priznanje i poštivanje vlastitih duhovnih, društvenih, kulturnih i povijesnih vrijednosti. Opjevavši bogatstva afričkih kulturnih tradicija, Senghor i Césaire su pokazali vjeru u budućnost afričke kulture dajući tako nemjerljiv doprinos univerzalnoj civilizaciji. Njihov glas dao je ploda kako na književnom, tako i na političkom planu jer utemeljitelji crnaštva nisu nikada razdvajali svoj književni opus od svog društveno-političkog angažmana. Naprotiv. Možemo kazati kako su uspjeli u svom naumu da ovaj koncept pretvore u pravu filozofsku misao koja je postala nepresušno vrelo nadahnuća mnogim afričkim (Kourouma, Labou Tansi, U’Tansi), karijskim (Glissant, Condé, Gratiant) i kvebeškim (Miron) književnicima pa ne čudi što se poznati martiniški autor Patrick Chamoiseau i kongoleški romanopisac i pjesnik Alain Mabanackou pitaju „kako pisati poslije Césairea“⁸⁷. Prema tome, crnaštvo nije izgubilo svoju aktualnost na početku stoljeća u kojem živimo, pogotovo ne u kontekstu nehumanog i brutalnog fenomena globalizacije, ali i rastućeg zatvaranja u sebe manjinskih etničkih, vjerskih i drugih zajednica širom Starog kontinenta. Preispitujući naš humanizam, crnačka poezija utemeljitelja afro-antilskih književnosti francuskog jezičnog izričaja tako postaje sigurno utočište svih onih koji unatoč sve većim društvenim nejednakostima i svakodnevnim diskriminacijama još uvijek vjeruju u čovječanstvo. Stoga vjerujemo da će njihovi lirski spomenici i dalje biti

⁸⁶ Aimé Césaire, *Cahier d’un retour au pays natal*, op. cit., 2008, str. 22.

⁸⁷ Ching Selao, *Les fils d’Aimé Césaire, De la Martinique au Québec*, in: *Tangence*, numéro 98, 2012, str. 43.

svjetionici budućim naraštajima ljudi kad god njihove slobode i identitet budu ugroženi jer je ljepota i žestina Senghorovog i Césairovog crnaštva uvijek bila u skladu s principima kojima su se vodili u javnom i privatnom životu, a to su borba za slobodu, pravdu i dostojanstvo svakog čovjeka.

Literatura

- Césaire, Aimé, *Cahier d'un retour au pays natal*, préface de Petar Guberina, Présence africaine, Pariz, 1956.
- Césaire, Aimé, *Cahier d'un retour au pays natal*, Présence africaine, Pariz, 2008.
- Césaire, Aimé, *Du fond d'un pays du silence...* Édition critique de *Ferremets* par Lilyan Kasteloot, René Hénane et M. Souley Ba, Orizons, Pariz, 2012.
- Combe, Dominique, *Aimé Césaire Cahier d'un retour au pays natal*, PUF, Pariz, 1993.
- Condé, Maryse, *Cahier d'un retour au pays natal*, Hatier, Pariz, 1978.
- Corzani, Jack, *La littérature des Antilles-Guyane françaises*, svezak III. i IV, Éditions Désormeaux, Fort-de-France, 1978.
- Delas, Daniel, *Aimé Césaire ou le „verbe parturiant“*, Hachette, Pariz, 1991.
- Fanon, Franz, *Peau noire, masques blanches*, Le Seuil, Pariz, 1952.
- Fonkoua, Romuald, Aimé Césaire, Perrin, Pariz, 2010.
- Kasteloot, Lilyan, *Aimé Césaire*, Seghers, Pariz, 1962.
- Kasteloot, Lilyan, *Histoire de la littérature négro-africaine*, Karthala-AUF, Pariz, 2004.
- Lapoussinière, Christian, Aimé Césaire, de l'engagement littéraire à l'engagement politique, in: *Aimé Césaire à l'oeuvre*, sous la direction de Marc Cheymol et Philippe Ollé-Laprune, AUF, Pariz, 2010.
- Mezu, Okechukwu, *Léopold Sédar Senghor et la défense et illustration de la civilisation noire*, Didier, Pariz, 1968.
- Ombga, Richard Laurent, *La littérature anticolonialiste en France de 1914 à 1960*, L'Harmattan, Pariz, 2004.
- Proteau, Laurence, *Entre poétique et politique Aimé Césaire et la négritude*, Sociétés contemporaines 2001/4 (n°44), str. 15–39. DOI 10.3917/soco.044.0015.
- Redouane, Najib, Leopold Senghor et Aimé Césaire: Pour quelle négritude?, in: *Négritude: Legacy and present relevance*, Cambridge Scholars Publishing, 2009.

- Riesz, Janos, „Le discours sur l’art nègre: modèle de la réception de la future littérature nègre?“, in *Littératures noires* („Les actes“) [En ligne], mis en ligne le 21 avril 2011, Consulté le 02 février 2017. URL: <http://actesbranly.revues.org/482>.
- Sartre, Jean-Paul, Orphée noir, in: *Anthologie de la nouvelle poésie nègre et malgache de langue française* de Léopold Sédar Senghor, PUF, Pariz, 1948.
- Selao, Ching, Les fils d’Aimé Césaire, De la Martinique au Québec, in: *Tangence*, numéro 98, 2012, str. 36–56.
- Senghor, Léopold Sédar, „Sorbonne et négritude“, in: *Liberté I, Négritude et humanisme*, Seuil, Pariz, 1964.
- Senghor, Léopold Sédar, *Ce que je crois*, Grasset, Pariz, 1988.
- Senghor, Léopold Sédar, *Poèmes*, Éditions du Seuil, Pariz, 1984.
- Senghor, Léopold Sédar, *Poésie complète*, Édition critique, Pierre Brunel, coordinateur, Planète libre, CNRS Editions, Pariz, 2007.
- Senghor, Léopold Sédar, Qu’est-ce que la négritude?, in: *Études françaises*, svezak 3, broj 1, str. 3–20, URI: <http://id.erudit.org/iderudit/036251ar>, stranica posjećena 30. studenog 2015.
- Yansane, Abdoulaye, *La problématique de l’engagement politique de Léopold Sédar Senghor dans Chants d’ombre et Hosties noires: critique d’une certaine critique contemporaine*, PhD diss, University of Tennessee, 2013.

Franco VRANČIĆ

POETRY AND IDEOLOGY: EXAMPLE OF LÉOPOLD SENGHOR’S AND AIMÉ CÉSAIRE’S POETIC WORKS

The paper focuses on „black“ influence on the poetry of the Francophone literature founders Léopold Senghor and Aimé Césaire. Emphasising the modernity of these two writers, the author considers the genesis of the philosophical, literary and political movement called Négritude, a movement that was founded in Paris in late 1930s by young colonised students Césaire, Senghor, Damas and Diop, under strong Harlem renaissance and French surrealist influence. Faced with white racism and republican assimilation policies, these poets wanted to affirm their cultural traits by reclaiming their lost African identity. By rejecting European philosophical and cultural models, they wanted to become equal historical and cultural factors, refusing to be ordinary Western culture consumers. The philosophical concept of Négritude is most accurately described in Senghor's first published collections of poems *Chants d’ombre* (*Shadow Songs*, 1945) and *Hosties noires* (*Black hosts*, 1948), as well as in Césaire’s *Cahier d’un retour au pays natal* (*Notebook of a Return*

to the Native Land, 1939) and *Les Armes miraculeuses (Miraculous Weapons, 1946)*. Moreover, Césaire's surrealist poems better illustrate Négritude than any theoretical study. The analysis has, however, shown that their visions of the movement, despite great similarities, still differed.

Key words: *New Black Renaissance, surrealism, Négritude, colonialism, oblivion, the Senegalese Tirailleurs, Catholicism, forgiveness, Marxism, universality*

Pregledni rad
UDK 821.134.2.09-1

Stijepo STJEPOVIĆ (Zadar)

Sveučilište u Zadru

sstjepovic@unizd.hr

BERCEOVI *SIGNA PELAGI* U KONTEKSTU SREDNJOVJEKOVNE APOKALIPTIČNE KNJIŽEVNOSTI

Ovaj rad analizira prvih deset strofa spjeva Gonzala de Bercea, *Los signos que aparecerán antes del juicio final*, u kojima pjesnik iznosi prva četiri od petnaest znakova koji prethode posljednjem sudu, a koji su zbog svoje povezanosti s morem nazvani *signa pelagi*. Samojoj analizi prethodi uvod koji pruža kulturnopovijesni kontekst nastanka spjeva, od općenitih okolnosti do apokaliptičnih književnih djela koja su prethodila ili utjecala na Bercea.

Ključne riječi: Berceo, apokaliptična književnost, srednjovjekovlje, španjolska književnost

Gonzalo de Berceo je pjesnik koji se nalazi u samim začetcima kastiljske književnosti. Njegovo djelo *Los signos que aparecerán antes del juicio final* bavi se apokaliptičnom tematikom. Poema se sastoji od sedamdeset i sedam strofa. Svaka strofa ima četiri monorimna stiha s cezurom, zbog čega je ovaj način pisanja dobio naziv *cuaderna vía*, a svaki stih ima četrnaest slogova. Tematski, tekst možemo podijeliti u tri dijela, od 1. do 24. strofe, od 25. do 60. i od 61. do 77. strofe. U prvom dijelu pjesnik izlaže petnaest znakova koji prethode posljednjem sudu, u drugom dijelu opisuje paklene muke i rajске nagrade, dok u trećem dijelu apelira na savjest primatelja poruke kako bi ozbiljno uzeo njezin sadržaj i promijenio život. U ovom će radu u središtu zanimanja prva četiri znaka koja prethode sudu te odgovaraju tekstu od 5. do 10. strofe, a tematski su vezana uz događaje povezane s morem.

Prva polovica 13. stoljeća po mnogo čemu je prekretnica u hispanskom srednjovjekovlju, a prvorazredni događaj koji je zajednički simbol ovim promjenama je bitka kod mjesta Navas de Tolosa 1212. Ipak, ovaj se događaj nije dogodio nenadano već su mu prethodila stoljeća pripreme. Nakon kolapsa antičke civilizacije uslijedilo je dugotrajno i mukotržno razdoblje oporavka. U postupku rastakanja i raspada koje je potrajalo stoljećima jedine oaze kulture

koje su čuvale i prenosile znanje sljedećim naraštajima na prostoru europskog zapada bili su samostani, posebno oni benediktinski. Samostan je bio poput oraha koji je uz pomoć tvrde ljuske branio dragocjeni sadržaj u svojoj sredini. I dok se središnji dio Europe donekle konsolidirao, posebno nakon uspostave Franačke države, rubni su dijelovi bili i dalje izloženi napadima. Prostor Pirinejskog poluotoka bio je jedan od takvih rubnih dijelova koji je u srednjovjekovlju proživljavao procese koji su se u znatnoj mjeri razlikovali od ostatka Europe. Arapskim osvajanjima u 8. stoljeću prostor Pirinejskog poluotoka odsječen je od ostatka Europe i postaje dijelom ogromnog kalifata koji se prostire od Atlantika do rubnih dijelova Indije. Ipak, u graničnoj zoni između kalifata i Franačke, na južnim obroncima Pirineja i u planinskim područjima na samom sjeveru Pirinejskog poluotoka, moglo bi se reći na ničijoj zemlji, formiraju se jezgre kršćanskih državica koje će tijekom sljedećih stoljeća širiti svoj teritorij prema jugu.¹ Do konca 10. stoljeća njihovo je napredovanje sporo i mukotrpno i ta kraljevstva uglavnom žive izolirano od ostatka Europe i procesa koji se odvijaju sa sjeverne strane Pirineja. Ali od 11. stoljeća situacija se značajno mijenja. Prodor prema jugu se intenzivira i uspostavljaju se dinastičke veze s europskim plemstvom dok se na duhovnom planu to održava putem širenja klinijevske, odnosno gregorijanske reforme što kulminira zamjenom lokalnog mozarapskog crkvenog obreda onim rimskim na saboru u Burgosu 1080. godine. Alfons VI vlada dvama središnjim kraljevstvima, kastiljskim i leonskim, sklapa brakove s francuskim plemstvom te promovira crkvene reforme. Žila kucavica koja će od 11. stoljeća cijeli prostor sjevera Pirinejskog poluotoka spojiti s Europom je hodočasnička staza prema Santiago de Composteli. U ovom kulturnopovijesnom kontekstu krajem 10. ili početkom 11. stoljeća nastaju i najstariji sačuvani zapisi na nekom iberoromanskom jeziku, poznate *glosas Emilianenses*, koje svoj naziv duguju samostanu San Millán de la Cogolla. Upravo ovaj samostan paradigmatički objedinjuje razne prethodno spomenute momente. Na tom je prostoru u 6. stoljeću obitavao pustinjač Aemilianus, a u 7. se stoljeću na pustinjakovu grobu uspostavlja vizigotski samostan kao i svetački kult zahvaljujući kojem je dobio ime. Samostan preživljava arapska razaranja i pojavljuje se u 11. stoljeću kao nositelj crkvenih reformi, između ostaloga i zahvaljujući dolasku stranih redovnika posredovanjem Alfonsa VI. U selu Berceo, u neposrednoj blizini ovog samostana, koncem 12. stoljeća rodio se Gonzalo, prvi pjesnik koji je pisao kastiljskim jezikom. Istovremeno, u drugim dijelovima Europe pojavljuju se značajne ličnosti koje će odrediti njezin identitet sa svojim znanstvenim i umjetničkim dosezima.

¹ Fernando Domínguez Reboiras: „La España medieval, frontera de la cristiandad“, u: Vázquez, A.; Galindo, A. (ur.): *Cristianismo y Europa ante el Tercer Milenio*, Universidad Pontificia, Salamanca, 1998, p. 75–88.

S jedne strane car Fridrih II svojim političkim potezima nagoviješta prototip moderne države, a s druge strane podupiranjem sicilskih pjesnika postavlja talijanski jezik uz bok latinskom. Europom niču prva sveučilišta, a rijeke hodočasnika slijevaju se u Rim i Santiago. Od presudnog je značenja i pojava tzv. prosjačkih redova od kojih su najznačajniji franjevci i dominikanci. Dotadašnji sustav redovništva na Zapadu počivao je na benediktinskom Pravilu. Benediktinski samostani od 6. stoljeća funkcioniraju kao fizičke i duhovne utvrde koje čuvaju pismenost i kulturu. Jedno od temeljnih načela Pravila je i *stabilitas loci*, naime redovnici su ulaskom u jedan samostan ostajali u njemu do smrti, a svaki pojedini samostan bio je samostalan i nije pripadao nekoj većoj mreži. Načelo supsidijarnosti primjenjivalo se u potpunosti. Pojava prosjačkih redova donosi velike promjene. Redovnici postaju pokretni i, barem u počecima ovih dvaju redova, žive lutalačkim načinom života. Veliki propovjednički žar ubrzo ih rasprostranjuje diljem Europe. Ubrzo pripadnici ovih redova ulaze i na sveučilišta pa Bonaventura, Duns Scotus i William Ockham postaju vodeći teološki mislioci srednjovjekovlja dok teologija proživljava vrhunac svoje sistematizacije kroz djelovanje Tome Akvinskog. Sva ova događanja nisu bez posljedica i s južne strane Pirineja.

Pjesnička kompozicija koja u sebi sintetizira razmišljanja i brige srednjovjekovlja, a ostavlja i značajan utjecaj na sljedeća stoljeća zasigurno je apokaliptični himan *Dies irae*. I u ovom se slučaju pripadnici dvaju novih redova, franjevac Toma Čelanski i dominikanac Latino Malabranca Orsini pojavljuju kao mogući autori ovog spjeva,² premda ima i onih koji mu porijeklo traže kod Bonaventure ili kod nekih značajnih duhovnih ličnosti iz prijašnjih stoljeća kao što su Grgur Veliki i Bernard iz Clairvauxa.³ Bez obzira na autora ili upravo zbog onih koji se nalaze pri vrhu popisa potencijalnih autora, spjev je izvrsno odrazio srednjovjekovnu duhovnost, a u prilog njegovoj općeprihvaćenosti govori i činjenica da je bio dio redovite liturgijske prakse do sredine 20. stoljeća.

Apokaliptične teme duboko su ukorijenjene u judeokršćanskoj biblijskoj i nebiblijskoj književnosti. Sama riječ *ἀποκάλυψις* uobičajeno se prevodi kao otkrivenje, odnosno iznošenje na vidjelo nekih skrivenih znanja. Do otkrivenja dolazi putem nadnaravne objave koju prima prorok kao autor teksta. U Starom zavjetu apokaliptične elemente nalazimo u knjigama proroka Baruha, Ezre, Hagaja, Izaije, Joela i Zaharije, a najizraženije kod proroka Danijela. U Novom zavjetu apokaliptični odlomci nalaze se u evanđeljima i Pavlovim poslanicama, a čitava knjiga posvećena ovoj temi nalazi se na samom kraju

² Ernesto Monaci, *Scritti vari di filologia*, Forzani, Roa, 1901, p. 488.

³ Charles Herbermann, *Catholic Encyclopedia*, Robert Appleton Company, New York, 1913.

Biblije u Ivanovoj Apokalipsi, odnosno knjizi Otkrivenja. Pored spomenutih knjiga postoji još i cijeli niz apokrifnih apokaliptičnih starozavjetnih i novoza- vjetnih djela koja nisu ušla u kanon Biblije. Ubrzo nakon nastanka posljednje biblijske knjige, u drugom stoljeću, javljaju se prvokršćanski pisci koji su bili u neposrednom kontaktu s najznačajnim osobama iz prvog stoljeća kr- šćanstva. U svojim spisima ističu da je povijest koja je započela stvaranjem i čovjekovim padom u grijeh došla do svog posljednjeg stadija Kristovim otkupiteljskim djelovanjem nakon kojeg su nastupila „posljednja vremena“. Kršćanstvo, uračunavajući pritom i njegove židovske korijene, povijest pro- matra linearno, a ne ciklički. Svršetak ovozemaljskog svijeta prvorazredna je tema od samih početaka. Već se u Pavlovim poslanicama iskazuje potreba za zauzdavanjem pretjerane zabrinutosti koja je pojedine vjernike očito dovodila do opsesije. S jedne strane Pavao potiče na stalnu budnost i iščekivanje op- ćeg suda i Kristova povratka dok s druge strane osuđuje i odbacuje potpunu obuzetost ovim pitanjem koja je rezultirala proricanjem fiksnih datuma kada bi se pojedina apokaliptična zbivanja trebala dogoditi. O apokaliptičnim pi- tanjima raspravljaju u svojim spisima i Ignacije Antiohijski, Justin, Tertulijan i Origen.⁴ Unatoč odbacivanju takvih gotovih rješenja određeni su povijesni trenuci izazivali jača apokaliptična razmišljanja. Raspadanje Carstva i propast staroga svijeta u očima brojnih promatrača izazivala je osjećaj da je riječ i o konačnom kraju. Budući da mnogi pripisuju ova zbivanja, a posebno pusto- šenje Rima 410. god., pojavi i pobjedi kršćanstva, pisci poput Aurelija Augu- stina i Pavla Orozija⁵ tome proturiječe ističući da nije riječ o propasti već o smjeni epoha. Augustin upozorava da svaki događaj ima svoje lice i naličje te spominje povijesne događaje iz ranijih stadija rimske države kako bi ukazao da je svojevrsna kriza bila uvijek prisutna.⁶ Orozije, porijeklom iz hispanjskih krajeva, dijeli povijest na periode babilonske, makedonske, kartaške i rimske države nakon kojih će uslijediti stvaranje univerzalnog kršćanskog carstva koje će biti sljednik svih navedenih država. Dakle, konačni rasplet ljudske povijesti morao bi s dogoditi tek na kraju tog posljednjeg carstva. Ovo su naj- osnovniji obrisi ideja kojima su se nadahnjivali srednjovjekovni pisci u svo- jim razmatranjima o apokalipsi. Jedno od značajnih srednjovjekovnih djela apokaliptičnog karaktera, a zasigurno najznačajnije na Pirinejskom poluotoku su *Commentarium in Apocalypsin* Beatusa iz Liébane iz druge polovice 8. stoljeća. Pri sastavljanju svog djela Beatus se služio ulomcima iz djela Ireneja,

⁴ Alexander Roberts, James Donaldson, ur., *Ante-Nicene Fathers*, Peabody, Massachusetts: Hendrickson, 1994.

⁵ Marie-Pierre Arnaud-Lindet, *Orose: Histoires contre les païens*, 3 vols, Collection des Uni- versités de France, Les Belles Lettres, Paris, 1990–1991.

⁶ Aurelije Augustin, *O državi Božjoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 1995.

Jeronima, Ambrozija, Augustina, pape Grgura I, Izidora Seviljskog i drugih. Djelo se prepisivanjem širilo diljem Europe tako da je do danas sačuvano trideset i pet primjeraka od kojih je dvadeset i sedam ilustrirano, a u nekim slučajevima se među ilustracijama nalazila i *mappa mundi*. Primjerci su dobili naziv *beatus*, a jedan od njih nastao je i u samostanu Svetog Dominika u Silosu. Berceo je kao autor životopisa Svetog Dominika iz Silosa zasigurno bio upoznat s ovim *beatusom*.⁷ U ranosrednjovjekovnoj hispanskoj eshatološkoj tradiciji ne smije se zanemariti niti *Prognosticum futuri saeculi Julijana iz Toleda* niti djela Aspringija iz Beje.⁸ Početna neodlučnost u bavljenju ovim temama na hispanskom prostoru duguje se, između ostaloga, i želji za distanciranjem od priscilijanizma.⁹

Prve četiri strofe predstavljaju uvod. Berceo svoje apokaliptično izlaganje otvara obraćajući se gospodi i tražeći njihovu pažnju na trenutak. Za razliku od novovjekovnog i modernog poimanja, autorstvo i originalnost potrebno je prikriti i zatomiti. Pravi autor je samo Bog, a čovjek može biti samo dobar imitator. Za postizanje ovog efekta autor se služi uobičajenim postupkom koji susrećemo u predmodernoj književnosti, a to je da se poziva na neku staru i učenu knjigu. Postupak ima i svoje podvarijante pa tako neki autori nalaze anonimna djela koja dovršavaju, ali u Berceovom slučaju autor „svete knjižice“ je poznat i riječ je o svetom Jeronimu. Pozivanje na Jeronima, prevoditelja svetopisamskih tekstova s hebrejskog i grčkog na latinski, daje Berceu čvrsto uporište *ex auctoritate* kako bi započeo svoje izlaganje. Jeronimov prijevod, poznat pod naslovom *Vulgata*, postaje na srednjovjekovnom Zapadu temeljna orijentacijska točka za bavljenje Svetim Pismom, posebno imajući u vidu da je poznavanje hebrejskog i grčkog bilo vrlo ograničeno. *Vulgata* poprima značenje kanonskog teksta, gotovo se može reći alternativnog izvornika. Bilo je prijepora oko pitanja je li Berceo konzultirao Jeronimove spise izravno ili putem posrednika. Kao najraniji spomen *signa iudicii* navodi se tekst eritrejske Sibile kojeg Augustin prevodi u svom traktatu *De civitate Dei*. Premda su ovaj tekst navodili Laktancije i Izidor Seviljski, nije se održao kao izvor u daljnjim stoljećima.¹⁰ Postoje naznake da se Berceo služio tekstovima Petra Comestora i Petra Damianija.¹¹ Odlomak iz Matejevog evanđelja, kao i paralelna mjesta

⁷ Vicki Ann Warren, *Las iluminaciones del Apocalipsis: Gonzalo de Berceo y el Beato de Silos*, doktorska disertacija, Universidad Complutense de Madrid, 2014.

⁸ Estefanía Bernabé Sánchez, *Los signos del Juicio Final: Gonzalo de Berceo y la tradición escatológica medieval*, Ediciones de La Ergástula, Madrid, 2013.

⁹ Andrés Barcala Muñoz, *El fantasma del priscilianismo, Apringio de Beja y el Apocalipsis*, *Hispania sacra* 49 (1997), p. 327–348.

¹⁰ Brian Dutton, *El Duelo de la Virgen, Los Himnos, Los Loores de Nuestra Señora, Los Signos del Juicio Final (Obras Completas III)*, Tamesis Books, London, 1975, p. 135.

¹¹ José Luis Pensado Tomé, *Los „Signa Iudicii“ en Berceo*, *Archivum: Revista de la Facultad*

u drugim sinoptičkim evanđeljima, koji govori o ovim zbivanjima prilično je kratak i navodi tek nekoliko znakova. Na nebu tako dolazi do pomrčine sunca i mjeseca, pada zvijezda i uzdrmanja nebeskih sila, a zatim i pojava „znaka Sina Čovječjega“, dok istodobno na zemlji vlada smrtna tjeskoba.¹² Dakle, za razradu ove teme bilo je potrebno posegnuti za Ivanovim Otkrivenjem i njegovim starozavjetnim prethodnicima. Petar Damjan, koji proučava-teljima ove teme preporuča Augustinovo djelo *De civitate Dei* i Jeronimove komentare proroka Daniela, navodi da je Jeronim izlučio petnaest znakova, a svaki znak odgovara jednom danu koji neposredno prethodi sudu. Od sveto-pisamskih tekstova ističe ulomke iz proroka Izaije, proroka Daniela, Druge poslanice Solunjanima te Ivanovo Otkrivenje. U prvom dijelu svog traktata objašnjava kako je teško govoriti o posljednjim stvarima kao što je teško govoriti o onome što je bilo prije postanka svijeta. Damjan hvali svog čitatelja zbog njegovog zanimanja, ali mu i objašnjava da traži od njega ono što mu je nepoznato i prisiljava ga da istražuje i poučava nepoznanice. S druge strane, navodi da je korisno i vrijedno razmišljati o tome kako je vremenito prolazno u usporedbi s trajnim, a ljudi mogu o tome znati samo ono što im je objavio Bog koji nema početka ni kraja. U posljednjem, četvrtom poglavlju svog izla-ganja Petar Damjan navodi znakove apokaliptičnih zbivanja po danima. Prva četiri znaka klasificira kao *signa pelagi*, sljedeća tri kao *signa aeris*, a ostalih osam ne svrstava u skupine.¹³ Kod Petra Comestora nalazimo, za razliku od Damjanovog teksta, gotovo potpunu podudarnost s Berceovom raspodjelom znakova na dane. Comestorov je tekst prilično sličan onome koji se pripisuje Bedi Časnome, ali se smatra da je prerađen u 11. stoljeću zbog čega dobiva naziv Pseudo-Beda. U drugoj polovici 12. stoljeća pojavljuje se i *Liber sen-tentiarum* Alana iz Lillea koji se također poziva na Jeronima i navodi petnaest znakova.¹⁴ Iz istog vremena je i latinski tekst pisan u obliku *cuaderna via* koji je možda bio predložak Berceovim stihovima.¹⁵

U svakom slučaju Jeronimova mu je knjižica poslužila kao vodič, a Jeronima naziva *Padre Jerónimo, pastor de nos e tienda* koji je čitajući he-brejski svetopisamski tekst pronašao čudne i zanimljive stvari.¹⁶ Po Berceu,

de Filología 10 (1960), p. 229–270.

¹² Mt 24, 29–30. Biblijski navodi donose se prema sljedećem izdanju: *Biblija: Stari i Novi zavjet*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2018.

¹³ Petrus Damianus, *De novissimis et Antichristo*, PL 145 0840A, mlat.uzh.ch, Digitalni repo-zitorij *Corpus Corporum* Sveučilišta u Zürichu.

¹⁴ Alanus de Insulis, *Liber sententiarum*, PL 210 0229A, mlat.uzh.ch, Digitalni repozitorij *Corpus Corporum* Sveučilišta u Zürichu.

¹⁵ Rudolf Pieper, *Zur Geschichte der mittellateinischen Dichtung, IV: Quindecim signa ante iudicium*, Archiv für Literaturgeschichte, 9 (1880), p. 119.

¹⁶ Kratki citati iz prvih deset strofa Berceovog spjeva donose se prema sljedećem izdanju:

riječ je o pitanjima koja zahtijevaju dulje izlaganje: *qui oír las quisiere, tenga que bien merienda*. Naime, *omne bono* razradio je u svojim spisima pojavu određenih znakova, *cosas extrañas, de extraña hacienda*, koji prethode posljednjem sudu, a koji se u latinskim tekstovima nazivaju *signa iudicii*. Duboka tjeskoba izražena u evanđeoskim ulomcima nalazi svoj snažan odraz na koncu treće strofe: *venrán muy grandes signos, un fiero temporal, que se verá el mundo en presura mortal*. U četvrtoj, završnoj strofi uvoda, Berceo zaključuje da je Jeronimov cilj *salus animarum*; da puk koji izgubljeno luta popravi svoje ponašanje, iskupi svoje grijeha i ne bude odijeljen od Krista. Sredstvo kojim se to postiže je *timor Domini* ili *que se tema el Pueblo*.

Petom se strofom otvara opis znakova, odnosno njihov prvi dan. Prvi od zastrašujućih znakova je podizanje razine mora koje će svojom visinom nadići čak i najviše vrhove planina. Dok Comestor navodi da ta razlika iznosi četrdeset lakata, a Damjan petnaest lakata, Berceo ne daje egzaktne mjere već samo spominje *muchos estados*, ali je bogatiji u opisivanju okolnosti ovih zbivanja dajući i svoj osobni zaključak o strahovitosti ovoga prizora u posljednjem stihu šeste strofe: *quiquiere que lo vea será mal espantado*. Osobitost ovog uzdizanja mora leži u činjenici da ne dovodi do poplave i općeg potopa svijeta i čovječanstva kao u pripovijesti o Noi iz Postanka, već se događa fenomen koji evocira prizore prelaska Crvenoga mora iz Izlaska: *Kad su se vode razdvojile, Izraelci sidoše u more na osušeno dno, a vode stajahu kao bedem njima nadesno i nalijevo*.¹⁷ Naime, prizor uzdignutog mora podsjeća na led ili dobro obrađen zid pa ga Berceo opisuje riječima: *será como helado, como pared enfiesta o muro bien lavrado*. Poruka nade koju donosi pripovijest o općem potopu podrazumijeva pročišćenje čovječanstva nakon čega slijedi novi početak. Unatoč tragičnosti sveopćega uništenja, ispred Noe i njegovih potomaka stoje nove prilike i mogućnosti. Izlazak izraelskoga naroda iz egiptaskog sužanjstva, prikazan u Knjizi izlaska, ima potpuno druge konotacije. U bezizlaznoj situaciji, dok ih progone faranovi vojnici, Izraelci dolaze do morske obale. Tada nastupa događaj dramatične transcendentalne intervencije koji se zbiva u vrlo kratkom vremenskom odsječku. U kršćanstvu se izlazak iz Egipta, prva Pasha, promatra kao predznak Kristove muke, smrti i uskrsnuća koji se također događaju upravo na taj blagdan. Posljednji sud kao događaj prema kojem je usmjerena čitava povijest čovječanstva postaje tako ponovno uprizorenje Pashe, poput njezinog trećeg, završnog čina. Povezanost Kristove Pashe i posljednjeg suda bila je vidljiva i kroz liturgijsku tradiciju budući da je četvrti crkveni sabor u Toledu iz 633. odredio da se Otkrivenje čita u svim

Gonzalo de Berceo, *Los signos que aparecerán antes del juicio final*, Edición de Arturo M. Ramoneda, Castalia, Madrid, 1980.

¹⁷ Izl 14, 21–22.

crkvama hispanskog prostora tijekom pashalnog vremena, odnosno od blagdana Uskrsa do blagdana Duhova, te da ga svećenici moraju znati objasniti vjernicima. Ako tome dodamo da se smatra kako je utjecaj spisa Beatusa iz Liébane bio značajan do te mjere da je čak doprinio i uspostavi kulta svetog Jakova, ne iznenađuje tvrdnja o općoj omiljenosti Otkrivenja među mozara-bičkim vjernicima u stoljećima koja slijede.¹⁸

Drugi znak, odnosno dan, odgovara sedmoj strofi koja donosi antitezu događaja iz prvog dana. Idući iz jedne krajnosti u drugu, more se povlači dotle da se nalazi na dubini na kojoj ga ljudi više ne mogu vidjeti. Berceo ponovno naglašava element straha, ali za razliku od tjeskobe pred zastrašujućim prizorom nepomičnog morskog zida iz prve strofe, u ovom je slučaju riječ o strahu od nepoznatog i zazoru od neistražene provalije u kojoj se more skriva pa nitko niti ne pomišlja na takav pothvat: *de catarlo nul omne sól non será osado*. Konac strofe daje kratku obavijest o povratku mora u prvotni položaj. Prva dva znaka, koja zapravo funkcioniraju kao dihotomija teze i antiteze simbola podizanja mora, jasno ukazuju da je još uvijek riječ o upozorenju. Ne događa se opće uništenje svijeta iz Postanka niti potapanje egipatskih progonitelja kao u Izlasku pa se može zaključiti da cilj još uvijek nije smrt ni uništenje nego izazivanje straha. More u Otkrivenju dijeli zlu sudbinu koja čeka zemlju, a na njegovom žalu, dakle na spoju kopna i mora, stoji Zmaj. U predmodernom društvu more ima prvorazrednu komunikacijsku ulogu, najveći dio prometa odvija se morskim putem, a na obali ili u njezinoj neposrednoj blizini nalaze se najveća urbana središta. Apokaliptični Babilon sa svojom trgovinom koja privlači ljude sa svih strana svijeta najveći je od tih središta i čeka ga *sud nad Bludnicom velikom što sjedi nad vodama velikim*¹⁹ što uzrokuje očaj među trgovcima i moreplovcima jer *svi kormilari i putnici, svi mornari i moreplovci izdaleka stoje i, gledajući dim njezina požara, zapomažu*.²⁰ Živa bića u moru bit će uništena djelovanjem drugog od sedmorice anđela, a more će u preobraženom svijetu nakon suda u potpunosti nestati.

Opisujući treći dan, Berceo u osmoj strofi pojačava osjećaj straha i tjeskobe dvama sintagmama *será grant espanto e un fiero pesar* čime jasno izražava razliku u odnosu na razmjerno jednostavni izraz *mal espantado* iz opisa prvog znaka. Od ovog se trenutka u apokaliptična zbivanja uključuju i živa bića. Sve se ribe pojavljuju na morskoj površini ispuštajući glasne zvukove. One su na ovaj dvostruki neprirodni ili natprirodni čin primorane nagonom koji ih nadilazi: *non podiendo quedar*. Deveta strofa donosi odgovor ostalih

¹⁸ Joël Saugnieux, *Berceo y el Apocalipsis*, u: Actas de las III Jornadas de Estudios Berceanos, 1981, p. 161–178.

¹⁹ Otk 17, 1.

²⁰ Otk 18, 17–18.

životinja na poziv riba. One se odzivaju redosljedom u poretku stvaranja odnosno stupnju razvijenosti, po srednjovjekovnom shvaćanju, pa nakon riba slijede velike i male ptice koje se kreću ispuštajući također krikove jer su *todas mal espantadas*. Na koncu njihov primjer slijede domaće i divlje životinje koje se, dolaskom noći, ne mogu smiriti i otpočiniti. Kod ovog znaka nema povrata u prvobitno stanje pa prema tome označava trenutak prijelaza od prijetnje do realizacije.

Četvrti i posljednji *signum pelagi* očituje se u paradoksalnom izgaranju mora i rijeka. Odmah na početku desete strofe Berceo daje do znanja da se znaka koji slijedi treba jako bojati. Gorenje je izuzetno snažno što kod ljudi uzrokuje potpunu pomutnju, a strah ih dovodi do želje za skrivanjem pod zemljom: *querranse, si podieren, so la tierra meter*. U biblijskoj je simbolici podzemlje mjesto smrti, a u ovom je slučaju prisutna čak i želja za nepostojanjem koja evocira ulomak iz Hošee: *Tad će govoriti brdima: „Pokrijte nas!“ i bregovima: „Padnite na nas!“*.²¹ Ovim se znakom zaključuju *signa pelagi* i novi niz ostvarivanjem prvog značajnog destruktivnog zahvata u apokaliptičnoj dinamici.

Berceovi *signa pelagi* nadovezuju se na četiri uvodne strofe te sadržajno predstavljaju prijelaz prema iznimno dramatičnim i destruktivnim apokaliptičnim događajima koji slijede u idućih jedanaest znakova. U njima uočavamo upozoravajući karakter teksta u kojem pjesnik pokušava doprijeti do primatelja svoje poruke i posvijestiti mu nužnost promjene životnog smjera. Ovaj će se motiv zrcalno preslikati na posljednji dio poeme kada će autor još snažnije upozoravati svoje slušatelje odnosno čitatelje na neminovnost tih događaja i potrebu obraćenja. Premda je podjela na različite vrste znakova prisutna kod Petra Damjana i premda Berceova poema po mnogo čemu odgovara drugim srednovjekovnim tekstovima, njezina se posebnost iskazuje u stvaranju amalgama između srednjovjekovne apokaliptične književnosti nastale izvan Pirinejskog poluotoka i specifičnog iberskog pristupa ovoj temi koji ima svoje uporište u ranosrednjovjekovim autorima, a kulminira pojavom Beatusa iz Liébane koji apokaliptične teme čvrsto vezuje uz događaje povezane s arapskim osvajanjem i vlašću nad poluotokom.

²¹ Hoš 10, 8.

Stijepo STJEPOVIĆ

**BERCEO'S *SIGNA PELAGI* IN THE CONTEXT OF
MEDIEVAL APOCALYPTICAL LITERATURE**

This paper analyses the first ten strophes of the poem *Los signos que aparecerán antes del juicio final* written by Gonzalo de Berceo. The poet exposes the first four of the fifteen signs that anticipate the final judgement, which are called *signa pelagi* because of their connection to the sea. The analysis is preceded by an introduction that explains a cultural and historical perspective of the creation of the poem, from general circumstances to the apocalyptic literary works that preceded or influenced Berceo.

Key words: *Berceo, apocalyptic literature, Middle Ages, Spanish literature*

Pregledni rad
UDK 316.334.56

Marta BORIĆ-CVENIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku
marta.boric5@gmail.com

Hrvoje MESIĆ (Osijek)

Akademija za umjetnost i kulturu u Osijeku
hmesic007@gmail.com

ULOGA KREATIVNIH INDUSTRIJA U BRENDIRANJU I OBLIKOVANJU SLIKE GRADA

Pristup analizi grada kao cjeline podrazumijeva istraživanje kulturnog, simboličkog i povijesnog utjecaja na njegove stanovnike. Kultura se smatra vodećim elementom urbane strategije razvoja, povezana je s identitetom i kapitalom što pridonosi individualizaciji, ekološkoj održivosti, raznolikosti, društvenom dijalogu te socijalnoj koheziji. Danas gradovi postaju sve više svjesni da kultura i kreativne industrije pružaju različitost i posebnost u odnosu na druge gradove te povećavaju opću kvalitetu života u gradu.

Grad je potrebno shvaćati kao živi organizam koji se neprestano mijenja, bilo pod utjecajem društveno-ekonomskog razvoja, ili pak pod utjecajem kreativnih industrija i brendiranja. Branding grada je dio suvremenoga urbanoga koncepta koji ima za cilj promoviranje imidža grada, njegovih proizvoda, turizma, ali i privlačenje investicija. Danas marketing grada čini jedan od aspekata prostornoga razvoja te time gradovi dobivaju na važnosti u političkom, ekonomskom, društvenom, kulturološkom te marketinškom smislu.

U radu će se istražiti, kritički analizirati i objasniti modeli stvaranja grada oslanjajući se na društveno-humanističke koncepcije oblikovanja grada, kao što su urbana i kulturna geografija, ekonomika i obnova, slikovitost grada te urbana antropologija, ali i koncept brendiranja kao „pomak u fazi“ koji je neminovan za stvaranje suvremene konkurentne slike grada. Istraživački pogled zaustavit će se i na teorijskoj interpretaciji uloga koje kreativne industrije imaju u brendiranju grada kao suvremene međunarodne razvojne strategije čiji temelj čine ekonomija, kultura

i kreativnost. Kreativne industrije i stvaranje kreativnoga duha stimuliraju razvoj inovacija i tehnologija te pokreću ekonomski napredak gradova. Tako nastaje kreativan grad, nova paradigma razvoja grada, grada poželjnog za život.

Zaključit će se kako kultura, kreativne industrije, ali i brendiranje u budućnosti grada postaju izuzetno bitnim elementima urbanog razvoja, planiranja i kreiranja suvremene konkurentne slike grada po mjeri čovjeka.

Ključne riječi: *fenomen grada, kultura, brendiranje, kreativne industrije, kreativan grad*

1. GRAD KAO SUSTAV ZNAČENJA

1.1. „Čitljivost“ slike grada (*imageability*)

Italo Calvino je zapisao: „Složeniji simbol koji mi je pružio veću mogućnost da izrazim tenziju između geometrijske racionalnosti i spleta ljudskih života je simbol grada.“¹ Kevin Lynch naglašava da grad nikad nije potpuno određen niti dovršen jer nijedan njegov element ne doživljava se sam za sebe već je povezan sa svojom okolinom, raznim događajima te sjećanjima na prošle doživljene događaje. Stoga, svaki stanovnik ima svoju sliku grada natopljenju sjećanjima.² Odnos između prošlosti i identiteta uspostavlja se kroz kulturu koja oblikuje identifikacijske procese grada u kojem se isprepliću privatna i javna povijest. Kultura se može definirati kao „splet osobitih duhovnih, materijalnih, intelektualnih i emocionalnih značajki društva ili društvene skupine, kompleksna mreža značenja, odnosa, vjerovanja i vrijednosti koje uokviruju ljudske odnose prema svijetu.“³ Urbana kultura je prostorna, odnosno vezana je uz grad i njegovu mentalnu sliku prožetu simbolima, reprezentacijama i znakovima. Počinje se proučavati 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća konceptom novovalne kulture. Stoga je prostornost urbane kulture zasićena „društvenim odnosima: ona počiva na društvenim odnosima, proizvodi ih i sama je od njih proizvedena.“⁴ Teoretičar Kurt Iveson, nadalje, naglašava i ulogu stanovnika te njihovih svakodnevnih praksi u kreiranju i korištenju urbanoga prostora.⁵

¹ Calvino, I., *Američka predavanja*, Bratstvo jedinstvo, Novi Sad, 1989, str. 4.

² Usp. Lynch, K., *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974, str. 2.

³ Cetinski, V., *Menadžment institucija i destinacija kulture*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, 2012, str. 4.

⁴ Hayden, D., *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*, The Mit Press, London, 1997, str. 41.

⁵ Usp. Iveson, K., *Introduction*, u: *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, br. 14, 2010, str. 25–32.

Sredinom 20. stoljeća Lynch je sustavno obradio elemente gradske slike, potaknuo zanimanje za vizualnost grada ustanovljujući kriterij slikovitosti grada. Svoja istraživanja objavio je u djelu *Slika jednog grada*⁶. Grad naziva konstrukcijom u prostoru, a svaki pojedini građanin se na određeni način poistovjećuje s nekim dijelom grada. Takva slika o gradu natopljena je uspomnama, osjećajima i značenjima. Opažanje grada i njegovih sastavnica karakterizira fragmentarnost, a slika grada stvara se uz pomoć svih osjetila koja su neprekidno uključena te tako nastaje niz utisaka i zapažanja. Slika grada je važna zbog ugodne okoline za svakodnevno uživanje te stvaranja životnog smisla. Kako bi se razumjela vizualna kvaliteta grada, potrebno je proučiti mentalne slike koje imaju njegovi stanovnici. Posebnu pozornost treba obratiti na vizualnu kvalitetu čitljivosti budući da se na taj način pojedini dijelovi grada mogu najlakše spoznati i uklopiti u konkretnu sliku. Stoga je, prema Lynchu, čitljivost najvažnija kvaliteta dispozicije grada. Mogućnost orijentacije u gradu povezana je s osjećajem samopouzdanja i sigurnosti. U takvom procesu orijentacije i snalaženja ključna je slika naše okoline, odnosno uopćena mentalna predstava koju ima pojedini stanovnik grada. Tako poznata okolina, izražena osjećajem samopouzdanja i sigurnosti, neophodna je za rast pojedinca. Grad je zato moćan simbol našega kompleksnog društva s vrlo snažnim izražajnim smislom. Vrijednost grada raste ukoliko u sebi posjeduje nešto od mističnosti ili iznenađenja. Lynch opravdava mističnost grada, no naglašava kako ne smije biti gubitka od osnovne forme, mistifikacija smije biti prisutna u malim cjelinama, a labirint treba biti oblikovan na način da ga se može istražiti i razotkriti. Zato promatrač ima kreativnu ulogu u stvaranju svoje vlastite slike svijeta. Ukoliko je gradska sredina uređena do krajnjih detalja, nije moguće stvaranje novih priča o gradu. Ne inzistirajući na stvaranju idealnog grada sa svojom okolicom, ipak je potrebno sliku grada uvijek iznova nadopunjavati. Izgrađivati sliku grada moguće je samo komunikacijom promatrača i njegove okoline. Promatrač organizira i daje značaj onomu što okolina sugerira. Tako nastaje dvosmjerni proces promatrača i okolice. Lynch, nadalje, opisuje da svoja istraživanja vizualnosti grada ne podređuje pojedinačnim shvaćanjima već razmišljanjima određene grupe što je važno za urbaniste koji fizički oblikuju gradsku sredinu. Stoga je osnovni zadatak, pri izrađivanju slike grada, pronaći zajedničku mentalnu sliku koju u sebi nosi svaki stanovnik grada. Sliku čovjekove okoline moguće je objasniti s njezina tri čimbenika: njezinog značaja, identiteta i strukture. Slikovitost grada čini kvaliteta objekta koji treba potaknuti snažan utisak na promatrača. Ovaj element grada čine boje, odnosno oblici koji identificiraju mentalnu sliku stanov-

⁶ Usp. pod 2. Lynch, K., str. 2–105.

nika grada. Slikovit i čitljiv grad na taj će način privlačiti pogled i pozivati na aktivno sudjelovanje. Grad kojeg prepoznamo kao sliku kontinuiteta jasno je povezan u skladnu cjelinu.

Elementi slike grada prema Kevinu Lynchu jesu:

1. Putovi (*paths*) – dominantni element u prostoru, imaju orijentacijski karakter. Čovjek doživljava grad kretanjem slučajno ili po navici. Putanje kojima se čovjek kreće su prolazi, staze, ulice, kanali, željezničke pruge, šetnice. Slika grada ovisi o brzini kretanja promatrača. Stoga je nužno znati početak i kraj puta, a što izgrađuje identitet promatrača. Ljudi najčešće imaju povjerenja prema širokim ulicama jer se stanovništvo njima najčešće kreće, odnosno putovi koji imaju svoj identitet imaju i svoj kontinuitet. Jasno povezani putovi povezuju grad u cjelinu što kod promatrača izaziva ugodan osjećaj.

2. Rubovi (*edges*) – linearni element kojeg promatrač ne koristi. To su granice između dviju vrsta urbanih površina. Ne smatraju se putovima jer predstavljaju prekid u kontinuitetu. Također, kao i putovi, imaju orijentacijski, ali i organizacijski faktor zbog povezanosti urbanih površina (gradovi okruženi zidovima ili vodenom površinom). To su: pregradni zidovi, željeznički usjeci, obale, barijere, rubovi izgradnje.

3. Područja (*districts*) – relativno veliki dijelovi gradskog područja koji imaju dvodimenzionalne oblike, specifične po svojoj unutrašnjoj strukturi, kako bi ih promatrač mogao prepoznati. Kao primjer može se navesti povijesni grad koji se lako može prepoznati sa svojom prilagođenošću suvremenom gradu. Područja ne moraju imati čvrsto definirane granice. Neka područja mogu biti okrenuta samima sebi, bez povezanosti s gradom izvan svoje sredine. Za razliku od takvih, postoje i oni koji su povezani s elementima grada kojemu pripadaju.

4. Čvorišta (*nodes*) – strateške točke grada u koje promatrač može ući, ali i one strateške točke od kojih polazi ili prema kojima se kreće. To mogu biti križanja, trgovi, mjesta gdje počinju ili završavaju prometnice, ulični ugao, mjesta koncentracije autobusa, glavne željezničke stanice. Cijeli grad može imati ulogu čvorišta.

5. Orijeptiri (*landmarks*) – vizualna referentna točka koja se izdvaja među mnoštvom drugih različitih objekata. To su: spomenici, natpisi, kupole, tornjevi, izlozi ili ostalo što primijeti promatrač. Takve vizualne točke važne su jer mogu poslužiti za donošenje odluke o smjeru kretanja. Kao orijentiri su velika pomoć.

Svi nabrojani elementi čine ukupnu sliku grada. Važno ih je međusobno povezati jer svaki element različito djeluje na one ostale. Ne postoji univerzalna slika određenog urbanog područja, već slike koje su međusobno povezane. Određena su mjesta, za Lynchu, lako uočljiva dok se za neke zaboravlja iako

su posjećena nekoliko puta. Stoga je važan element slikovitosti kojim se detaljnije objašnjava razina čitljivosti grada. Koristeći mnoštvo elemenata, raste i slikovitost grada. Na taj način kognitivno mapiranje stvara dvostruki trag pamćenja: verbalni i vizualni. Tako ljudi svladavaju prostor grada te mu daju značenje.⁷

1.2. Urbana i kulturna geografija, ekonomika i obnova

Zbog različitih pojava u prostoru, fenomen grada nužno je objasniti interdisciplinarno. Teorije i modeli strukture grada koriste se kako bi se objasnio razvoj prostora grada. Prve analize nastaju već početkom 20. stoljeća. Naime, brojni sociolozi, geografi, urbanisti, antropolozi te kulturolozi žele objasniti pojedine pojave u prostoru grada.

Urbana geografija⁸ svrstava teorije i modele u tri skupine. To su: sociološke teorije i modeli, ekonomske teorije i modeli te teorije sistema. Sociološke teorije i modeli nastaju 30-ih godina u Sjedinjenim Američkim Državama. Američki sociolozi proučavaju ljudsku ekologiju koja pronalazi međuovisnost ljudi i okoline. U takvom proučavanju najviše je napredovala čikaška ekološka škola. Četrdesetih godina razvijaju se nova načela ekologije grada zbog nemogućnosti primjene pravila prostorne strukture i razvoja u drugim gradovima. Naime, prostorna struktura grada mijenjala se u skladu s društveno-ekonomskim razvojem te se istraživao odnos između socijalne organizacije i uvjeta okoliša. Faktorska ekologija drugi je pravac kojeg karakterizira statistički model, odnosno analiza socijalnih područja (Bell, Shevky). Treći je pravac ekološki kompleks (Schnore, Duncan) koji se dijeli na četiri skupine: stanovništvo (migracije, veličina, dinamika rasta...), okoliš (fizička i topografska obilježja), organizacija (industrija, trgovina), tehnologija (izvori energije, komunikacija). Prostorna struktura grada nastaje ekološkim procesima kao što su: decentralizacija, sukcesija, koncentracija, centralizacija, segregacija i

⁷ Usp. Perinić, L., *Urbani prostor i kognitivizam*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, br. 1, Rijeka, 2010, str. 107.

⁸ Usp.:

a) Vresk, M., *Grad i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 2002, str. 53–151.

b) Mumford, L., *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Naprijed, Zagreb, 1988.

c) Vresk, M., *Grad i urbanizacija: osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

d) Glamuzina, N., *Urbana historijska geografija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2013.

e) Kavedžija, I., *Grad – antropološko mjesto*, u:

<http://www.ffzg.unizg.hr/antropologija/StudentskiRadovi/1Kavedzija.pdf>

(Stranica posjećena 26. veljače 2019).

invazija. Natjecanje kao faktor najviše djeluje na nabrojane ekološke procese (dva objekta ne mogu zauzimati isti prostor). Nekoliko je modela ekološko-prostorne strukture grada:

1. Burgesov model ili teorija koncentričnih zona – gradovi se razvijaju u pet koncentričnih zona oko središta grada. Prvu zonu čini poslovni dio grada (banke, trgovina, hoteli...), druga je zona prijelazna (siromašni slojevi stanovništva s pojavom segregacije, geta), treću zonu čini stambeni dio za radnike sa zgradama za najam, a petu zonu čine stambeni objekti najbogatijih.

2. Hoytova teorija i model sektora – kritizira Burgesov model, odnosno teoriju koncentričnih zona, ističući da stambene zone ne pokazuju samo raspored u koncentričnim zonama, nego po sektorima.

3. Teorija i model razvoja grada s više jezgara (Ullman, Harris) – jezgre oko kojih se grad razvija ne nastaju oko jednog centra već se broj jezgri mijenja od grada do grada (jezgre mogu biti obala, trgovački dio grada, željezničke stanice, luke). Izdvojene jezgre nastaju zbog djelovanja faktora: specifični uvjeti lokacije (trgovina), grupiranje djelatnosti radi stjecanja zajedničke koristi (trgovina i banke), međusobno ometanje djelatnosti (stambena i industrijska zona), zbog nemogućnosti plaćanja visoke rente, neke djelatnosti se nalaze u područjima niže rente.

4. Evolutivni model prostorne strukture (Sjoberg, Schnore) – grad je proizvod društva te se njegov razvoj promatra kroz prostornu i vremensku dimenziju (predindustrijski grad, industrijski grad, metropolitanski grad, informacijski grad.).

5. Model socijalnih prostora grada – razvojem društva jača diferencijacija socijalnih slojeva.

Teorije sistema nastaju šezdesetih godina zahvaljujući razvoju kibernetike i opće teorije sistema. Pristupi i modeli teorije sistema dijele se u dvije skupine:

1. Grad kao prostorni sistem. Sistemi se dijele u tri kategorije: prostorni sistemi, sistemi s prostornim aspektom, neprostorni sistemi.

Grad kao prostorni sistem funkcionalna je cjelina koju čine međusobno povezani elementi. Svaki element u sistemu je podsistem. Sistemi se promatraju iz 3 stajališta: strukture (zbroy elemenata i veza između njih), funkcija (cirkulacija kroz postojeće veze), razvoj (promjene u strukturi i funkcijama). Sistemi mogu biti zatvoreni, otvoreni i poluotvoreni. Gradove definiramo kao otvorene prostorne sisteme.

2. Grad kao ekosistem – grad se proučava s ekološkog aspekta te ovisi o pojedincima, društvu, okolini i dr. U ekosistemu čovjek je najvažnija karika. Stoga se grad može shvatiti kao modificirani ekosistem. Kako bi grad mogao funkcionirati kao ekosistem, trebaju postojati dva smjera cirkulacije ljudskih potreba (roba, sirovina, informacija). To su: u grad i iz grada.

Ekološki problemi grada dijele se u tri skupine: problemi onečišćenja i degradacije okoliša, problemi socijalne sredine, problemi prostorne organizacije života u gradu.

Potrebno je, stoga, planskim mjerama utjecati na promjenu rada cjelokupnog urbanog ekosistema. Urbanističko planiranje može tome značajno doprinijeti kroz dva gledišta: arhitektonsko oblikovanje (brine o estetskom oblikovanju grada npr. o ulicama, trgovima i zgradama) te strukturno planiranje (planiranje stambenih i industrijskih zona).

Početak 20. stoljeća počinje razvoj i kulturne geografije. Definira se kao grana geografije koja tumači društva i zajednice na lokalnoj, regionalnoj i nacionalnoj razini, ponajprije na odnos čovjeka i okoline. Laura Šakaja, vrsna teoretičarka ove zapostavljene znanstvene discipline, naglašava da bi se kulturna geografija trebala baviti odnosima prirodnog svijeta i ljudskih zajednica, proučavajući promjene prirodnih pejzaža u kulturne pejzaže.⁹ Kulturnu geografiju zanimaju društveni procesi formiranja identiteta, izgradnje kulturne različitosti, pripadnosti, a potrebno ju je promatrati i kao stil mišljenja te inzistira na interpretaciji. Osim toga, kulturna geografija obrađuje pitanja prakse, sustava značenja, moći i to treba činiti kritički. Kulturne se geografije stoga trebaju baviti i strukturama moći te njihovim ostvarivanjima u društvenoj, političkoj i ekonomskoj domeni. One imaju utjecaj na kreiranje politike u društvenim zajednicama: upravitelji naslijeđa, kustosi muzeja... Šakaja zaključuje da nova kulturna geografija, nasuprot tradicionalnoj kulturnoj geografiji, naglašava kulturu kao kontekst i socijalnu interakciju pojedinaca koja se vrši društvenim institucijama.¹⁰

Prostor je u 20. stoljeću prihvaćen kao važna ekonomska kategorija i tako je nastala prostorna ekonomika. Prostor se promatra kao činitelj ekonomske uspješnosti. Urbana ekonomika dio je prostorne ekonomike koja proučava zakonitosti razmještaja u prostoru. Prostorna ekonomija svoje izvore nalazi u Njemačkoj kada je industrijalizacija kasnila, a poljoprivreda je održavala nacionalnu ekonomiju. Tada i nastaju prva razmišljanja o važnosti razmještanja poljoprivrede u prostoru. Začetnikom prostorne ekonomike smatra se Henrich von Thünen koji je 1826. godine objavio djelo *Izolirana država*. Takva država kružnog je oblika, oslobođen utjecaja izvan svojih granica s plodnim tlom. U geometrijskom središtu kružnice nalazi se grad koji je jedino središnje mjesto. Teritorij je premrežen prometnicama, a stanovnik države sam vrednuje svoje interese. Thünen upozorava na važnost troškova transporta jer će se poljoprivredna proizvodnja razmjestiti oko središnjeg tržišta u obliku koncentričnih

⁹ Usp. Šakaja, L., *Uvod u kulturnu geografiju*, Leykam international, Zagreb, 2015, str. 15–17.

¹⁰ Usp. Šakaja, L., *Kultura kao objekt geografskog proučavanja*, u: Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, br. 3, Zagreb, 1998, str. 461–484.

krugova. Potkraj 19. stoljeća Launhardt se javlja svojom teorijom o lokaciji industrije, a nadopunjuje ju Weber koju temelji na 3 elementa: transportni troškovi, troškovi radne snage, anglomerativno-deglomerativni čimbenici (mogućnost tehničkog unapređivanja). Za razvitak prostorne ekonomike posebno se ističe A. Lösch koji je razvio svoj tržišni model „pčelinjeg saća“ u kojem se proizvodne jedinice okupljaju oko središta. Teorija središnjeg naselja uvela je grad u prostornu ekonomiku kao središnjeg čimbenika organizacije prostora. Ovu teoriju prvi je upotrijebio njemački teoretičar Walter Christaller. Smatrao je da je osnovna uloga grada opskrba robom i uslugama okolnog područja. Grad (središnje naselje) treba opskrbiti okolno područje robom tako da troškovi budu što manji, a što omogućuje gospodarski rast i povećanje stanovništva. Dvadeseto stoljeće ističe problem pretjerane urbanizacije. Stoga se u prostornoj ekonomiji pojavljuje policentrizam kao model ravnomjernijeg razvoja gradova. Grad u urbanoj ekonomiji osnova je proučavanja. Proces urbanizacije temeljni je činitelj rasta grada. Zemljište bitno utječe na strukturu grada, na mjesto i cijenu življenja. Na uzroke rasta grada pokušalo se odgovoriti s demografskog i ekonomskog gledišta. Demografski rast gradova mjeri se stupnjem urbanizacije. Demografska ekspanzija dogodila se u 20. stoljeću. Problem urbanizacije javlja se u obliku prevelikih koncentracija u gradovima neprimjerene veličine (loša kvaliteta života, kriminal, problemi s prometom). Problem su i standardi življenja u selima te nemogućnost pronalaska posla te na taj način grad privlači stanovništvo. Ekonomski rast gradova mjeri se povećanjem ukupne vrijednosti proizvoda. Istraživanja su pokazala da bržem razvitku gradskih središta doprinosi povezanost okolnog stanovništva i gradskih sredina. Teorija lokacije temeljni je model urbanoga rasta.¹¹

Mnogi su se gradovi, u tranzicijskom periodu, suočili s potrebom obnavljanja svojeg urbanog naslijeđa. Ognjen Čaldarović naglašava da su najvažniji procesi obnove bili sljedeći: proširivanje pješačkih zona, obnova starije stambene i industrijske izgradnje, nova izgradnja, nova stambena i poslovna izgradnja, uređivanja centralnog dijela grada, uređivanje starog i sadnja novog zelenila, obnova parkovnih i drugih rekreacijskih površina, smanjivanje dotoka privatnog vremena različitim sustavima, jačanje javnoga prijevoza, ali i osiguravanje biciklističkih staza. Urbana je obnova prihvaćena kao proces fizičke, ali i socijalne strukture grada. Naime, bogatije stanovništvo napuštalo je središte gradova, a u njihove prostore ulazilo je siromašnije stanovništvo koje nije uplaćivalo sredstva u gradsku blagajnu. Rekonstrukcija je obuhvaćala proces izgradnje novih struktura, a u manjem dijelu restauraciju postojećih elemenata fizičke strukture. Revitalizacija je proces koji proučava

¹¹ Usp. Šimunović, I., *Urbana ekonomika*, Školska knjiga, Zagreb, 2007, str. 22–58.

razloge degradacije fizičkog i socijalnog tkiva grada te, na različite načine, revitalizira i unosi promjene u strukturu grada. Takva revitalizacija zahvaća i socijalnu intervenciju potičući dolazak novog stanovništva. Regeneracija je slična procesu revitalizacije, a obuhvaća mjere kojima se zapušteni dio grada treba obnoviti. Ona obuhvaća rekonstrukciju, ali i izgradnju nove strukture. U regeneraciju su uključene i političke intervencije u socijalnu strukturu određenog dijela grada. Restauracija obuhvaća obnavljanje tradicionalnih struktura, trgova, ulica, rekonstrukciju postojećih struktura... Restauracijom se obnavlja, ali se mogu raditi i replike koje su od izuzetne važnosti za grad. Gentrifikacija urbane obnove obuhvaća izmjenu socijalne strukture dijela grada odbačenog od društva. Njome se omogućuje stanovanje u izmijenjenim urbanim uvjetima, a očekuje se da će potaknuti proširenje urbane obnove i na ostale siromašnije socijalne strukture. Na taj se način dijeli stanovništvo na uključene i isključene, a najčešće ju potiču privatne inicijative.¹² Čaldarović i Šarinić zaključuju da „revitalizirani elementi gradske strukture mogu značajno povećati atraktivnost, ugodnost i privlačnost ukupne urbane scene koja, u tom smislu, kao obogaćena pozornica pruža šanse i za cjelovitije doživljavanje ukupnosti urbanih kvaliteta pojedinih ambijenata, ali i grada u cjelini.“¹³ Urbana obnova je, dakle, sastavnim dijelom kreativnog potencijala grada i njegovih izvedbi.

1.3. Urbana antropologija

Urbana antropologija, kao antropološka ili etnološka subdisciplina, istražuje procese koji oblikuju odnose između čovjeka, vremena i prostora te ljudskih praksi i simboličkih izražaja u gradu. Samo istraživanje grada tijekom 70-ih i 80-ih godina 20. stoljeća pripadalo je području urbane sociologije dok se 90-ih godina uključuje cjelokupna društveno-humanistička struka dajući svoj doprinos istraživanju grada kao kulturno-društvene konstruirane stvarnosti različitih identitetskih odrednica i sjećanja te dimenzija. Stoga se grad treba proučavati kao mreža različitosti (društvenih, političkih, urbanih, kulturnih). Gulin-Zrnić naglašava da su se teme urbane antropologije proširile unutar područja socijalne i kulturne antropologije¹⁴ dok Low i Lawrence Zuniga zaključuju da se „kompetencija kulturne i socijalne antropologije kao per-

¹² Usp. Čaldarović, O., *Još jednom o urbanoj obnovi: o pojmovima i procesima obnove urbanog naslijeđa*, u: *Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj*, br. 1–2, Zagreb, 2010, str. 70–75.

¹³ Čaldarović, O.; Šarinić, J., *Suvremeni grad: javni prostori i kultura življenja: primjer Zagreba*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2017, str. 21.

¹⁴ Usp. Gulin-Zrnić, V., *Antropološka istraživanja grada*, u: *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2006, str. 12.

spektive istraživanja grada i urbanog života nalazi upravo u konceptualizaciji grada kao nedovršenosti, varijabilnosti, različitosti, fluidnosti¹⁵ s naglaskom na zajednici ili pojedincu. Stoga je grad promjenjiva kategorija/proces koju pojedinac/zajednica može preuređivati u skladu sa svojim potrebama, djelatnostima te praksama (življeno iskustvo). Zanimljivo je za istaknuti da su sedamdesetih godina 20. stoljeća utvrđene razlike između konceptualnih naziva *antropologija grada* i *antropologija u gradu*. Goode i Eames utvrđuju da je u *antropologiji grada* urbani kontekst glavni interes istraživanja, dok *antropologija u gradu* podrazumijeva istraživanje klasičnih antropoloških tema.¹⁶

Ozbiljnija proučavanja grada kao relevantne kategorije u hrvatskoj znatnosti ne postoje sve do istraživanja etnologinje Dunje Rihtman-Auguštin. Kao prednost proučavanja grada, navodi dvije mogućnosti: istraživanje migracija seoskih migranata u grad te suživot kulturnih različitosti koji doprinosi zajedništvu. Urbana antropologija u SAD-u pojavljuje se koncem šezdesetih godina kao nasljednica istraživanja Čikaške škole urbane sociologije. Važno je uočiti tri skupine tema i studija izvedenih unutar američke urbane antropologije: dolazak seljaka u grad i njihova adaptacija novom načinu života, problem manjinske skupine u gradu s posebnim naglaskom na socijalno devijantne skupine i klasične teme socijalne antropologije (npr. etničke grupe). Na taj su se način, prema Gulin-Zrnić, teme urbane antropologije raširile unutar kulturne i socijalne antropologije.¹⁷ Važan poticaj razvoju urbane tehnologije daje Ulf Hannerz koji 1980. godine objavljuje knjigu *Istraživanje grada*. Hannerz proučava gradove koji se razlikuju prema različitim društvenim odnosima koji rastu unutar pet elemenata urbanog života: promet, kućanstvo i srodstvo, susjedstvo, rekreacija, opskrbljivanje. Takvu konstrukciju Hannerz naziva domenskom antropologijom jer se njegov „socijalno-antropološki pristup urbanizmu temelji na istraživanju konstrukcije urbanog društva u relacijskoj perspektivi, kroz uloge i odnose koje pojedinci oblikuju u nizu društvenih situacija i interakcija.“¹⁸ Zbornik radova *Theorizing the City* proučava novu urbanu antropologiju pristupajući istraživanju grada različitim znanstvenim disciplinama i promatrajući ga kao svakodnevni proces te simboličko mjesto svakog njegovog stanovnika. Zbornik je preveden i objavljen 2006. godine pod nazivom *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*. Za daljnju analizu ovoga poglavlja koristit će se i znanstvene spoznaje navedenog naslova zbornika radova. Seta M. Low započinje promišljanje pitanjem

¹⁵ Low, S. M.; Lawrence – Zuniga, D., *The Anthropology of Space and Place: Location Culture*, Blackwell Publishing, Oxford, 2003, str. 32.

¹⁶ Isto pod 14. Gulin-Zrnić, V., str. 11.

¹⁷ Isto pod 14. Gulin-Zrnić, V., str. 10–11.

¹⁸ Isto pod 14. Gulin-Zrnić, V., str. 12.

zašto se gradom sustavno nije bavila antropologija. Zaključuje da to nije bilo moguće zbog odsustva teorijskog pristupa. Važno je poznavati antropologiju grada jer se na taj način rješavaju različiti urbani problemi. Stoga, potrebno je promatrati društvene odnose koji se u gradu svakodnevno događaju jer grad kao „poprište svakodnevnih prakse, pruža dragocjene uvide u povezanost makroprocessa i oblikovanja ljudskog iskustva. Grad nije jedino mjesto u kojemu se može proučavati ta povezanost, no intenziviranje tih procesa, kao i njihovih posljedica na ljude, pojavljuje se i najbolje se može razumjeti upravo u gradovima. (...) Grad je središte istraživanja kulturnih i društveno-političkih manifestacija urbanog života i svakodnevnih praksi oslikanih u urbanim etnografijama.“¹⁹ U prijašnjem poglavlju rada opisan je utjecaj Čikaške škole na razvoj urbane antropologije urbanim ekološkim elementom, unutar modela humane ekologije. Nadalje, na istraživanje urbane antropologije utjecala su i istraživanja lokalnih zajednica, posebno proučavanja uklanjanja siromašnih naselja i stambenih smještaja u Londonu i Laosu. Low povijesni pregled urbane antropologije nastavlja tumačeći istraživanja društvenih odnosa siromašnih stambenih naselja Latinske Amerike, te analize nastajanja novih gradova (Brazilija) i utjecaju stranog kapitala koji zapostavlja razvoj lokalnog stanovništva i radnika. Zato antropologija grada istražuje i borbu za prava na zemljište. Posebno se ističe Leedsov teorijski model protoka novca i dobara. Osamdesetih godina teorijska istraživanja počinju se baviti političko-ekonomskim istraživanjima grada. Kao primjere takvih istraživanja Low navodi 3 teorije: Hannerzova teorijska monografija, Susserina ključna etnografija radničke četvrti u Brooklynu, Mullingsova kritika istraživanja gradova u Sjedinjenim Državama. Sve troje preispituju društvene posljedice kapitalizma koji oblikuju urbano iskustvo. Teoriju o porukama upisanih u okoliš koji se iščitavaju kao tekstovi analizira Jacobs nazivajući takve gradove reprezentacijskim gradovima. Low zaključuje svoje uvodno promišljanje o gradu navodeći da antropološka istraživanja grada proučavaju mnoge modele kao što su: urbana ekologija, analiza zajednice, proučavanja urbanističkog planiranja, analiza lokalnih odnosa, političko-ekonomski modeli i dr.²⁰ U zborniku radova *Promišljanje grada* izloženo je dvanaest teorijskih slika grada. Low ih dijeli na:

1. Društveni odnosi:
 - a) podijeljeni grad,
 - b) etnički grad,
 - c) rodni grad,
 - d) prijeporni grad.

¹⁹ Low, S. M., *Uvod: teorijsko promišljanje grada*, u: *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2006, str. 19.

²⁰ Usp. pod 19. Low, S. M., str. 21.

2. Ekonomski odnosi:
 - a) deindustrijalizirani grad,
 - b) informacijski grad,
 - c) globalni grad.
3. Arhitektonski pristup urbanoj analizi:
 - a) modernistički grad,
 - b) postmoderni grad,
 - c) utvrđeni grad.
4. Religijski i kulturni pristup:
 - a) sveti grad,
 - b) tradicionalni grad.

Zbornik radova detaljno analizira pet gradova koji karakteriziraju modernu urbanu antropologiju: globalni grad, prijeporni grad, podijeljeni grad, modernistički grad, postmoderni grad.

Kao prilog analizi čitljivosti slike grada, u daljnjem tekstu autori će analizirati koncept i sliku kreativnog grada koji, također, karakterizira suvremenu urbanu antropologiju te se može pridružiti Lowijevoj tipologiji grada unutar ekonomskih odnosa. Florida i Landry zajedno su započeli istraživanja i proučavanja kreativnih i kulturnih industrija u kontekstu kreativnih gradova. „Kreativni gradovi nastaju brendiranjem mjesta, tj. sinergijom svih onih čimbenika koji mjesto čine must see destinacijom. Brendiranjem se postiže identitet grada i stvaranje osjećaja koje mjesto donosi. U kreativnim gradovima treba biti doza alternative i trebaju biti otvoreni za različite identitete i toleriranje različitosti.“²¹ Stoga Valentina Gulin-Zrnić naglašava da grad „nije objektivna danost nego proces, a sukladno tomu stanovnici grada nisu samo pasivni nositelji postojećeg urbanog života nego, u simboličkom smislu, i graditelji grada jer u svojoj svakodnevici kreativno prisvajaju i prerađuju grad.“²²

2. KREATIVNI GRAD I KULTURA

2.1. Od kulturnih do kreativnih industrija

Termin kulturna industrija nastaje 1947. godine kada su Adorno i Horkheimer upotrijebili izraz „kulturna industrija“ da bi označili „masovnu kulturnu proizvodnju i standardizaciju kulturnih proizvoda“.²³ Termin je uveden

²¹ Perinić, L., *Kreativni gradovi: uzroci i posljedice*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, br. 1, 2010, str. 4.

²² Gulin-Zrnić, V., *Kvartovska spika: značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2009, str. 25.

²³ Adorno, T. W.; Horkheimer, M., *Dialectic of Enlightenment*, u: Adorno, T. W., *The Culture Industry*, Routledge, London, 2006, str. 15.

u kulturnu teoriju, zahvaljujući istim autorima Adornu i Horkheimeru, putem kritike masifikacije kulturnih proizvoda i sadržaja, korištenjem tadašnjih novih tehnologija – radija, televizije, filma i fotografije. ‘Kulturne industrije’ kao množinski naziv uvodi u upotrebu skupina autora predvođenih Bernardom Miégeom 1979. godine tijekom istraživanja razvoja kulturne proizvodnje i kulturnih industrija za UNESCO.²⁴ „Termin su ‘preuzeli’ francuski sociolozi (najviše Morin, 1962.; Huet i sur., 1978; Miége, 1979.) te aktivisti i tvorci javne politike.“²⁵ Uvođenjem množinskoga pojma kulturne industrije u terminologiju, zapravo se upućuje na bogatstvo kulturne proizvodnje koja se pojavila u drugoj polovici prošloga stoljeća potpomognuta novim tehnologijama toga vremena kao što su primjerice: ulazak TV-a u svako domaćinstvo, razvoj načina prijenosa (broadcastinga), ulazak videa na tržište i sl. Godine 1988. John Myerscough objavio je izvještaj pod nazivom *Ekonomska važnost umjetnosti u Britaniji* u kojem su kulturne industrije percipirane kao „aktivnosti koje se bave u prvome redu simboličkim dobrima, dobrima čija ekonomska vrijednost proizlazi prvenstveno iz njihove kulturne vrijednosti“.²⁶ Važnost kulturnih industrija na europskoj razini priznata je 1999. godine u Essenskoj deklaraciji pod nazivom *Deset aksioma za kulturne industrije u Europi*. Većina autora pod pojmom kulturnih industrija podrazumijeva proizvodnju i potrošnju kulturnih dobara. Za definiciju kulturne industrije izdvojena je i sintagma ICISS izvješća po kojoj kulturna industrija podrazumijeva one aktivnosti čije je podrijetlo u individualnoj kreativnosti, vještini i talentu te koje imaju potencijal stvaranja bogatstva i poslova putem generiranja i korištenja intelektualnog vlasništva. „Unutar ekonomskog diskursa pojam ‘kulturne industrije’ prvi se put ekstenzivno koristi u Velikoj Britaniji osamdesetih godina prošlog stoljeća (O’Connor, J., 2000.) te po Flemingu (1999.) predstavlja prethodnicu socijalnih i ekonomskih transformacija na kraju 20. stoljeća. Posljedica prelaska s industrijske ekonomije masovne produkcije standardiziranih dobara na sustave fleksibilne, specijalizirane produkcije i individualizirane potrošnje svjesne imidža odražava se i na ekonomiziranje kulturnim proizvodima – dakle i na industriju izdavaštva kao grane koja proizvodi specifično kulturno dobro – knjigu. Kulturna industrija obuhvaća sve one aktivnosti koje određuju i tumače kulturu kroz proizvodnju, distribuciju i potrošnju značenjski prožetih kulturnih dobara (Pratt, M., L. 2001.; O’Connor, J., 1999.), tj. one aktivnosti

²⁴ Švob-Đokić, N.; Primorac, J.; Jurlin, K., *Kultura zaborava – Industrijalizacija kulturnih djelatnosti*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008, str. 157.

²⁵ Hesmondhalgh, D., *The Cultural Industries*, Thousand Oaks; Sage Publications, London, 2002, str. 15.

²⁶ O’Connor, J., *Definition of cultural industries*, Manchester Institute for Popular Culture, u: http://kulturekonomi.se/uploads/cp_litrev4.pdf (Stranica posjećena 5. ožujka 2015).

koje se prvenstveno odnose na simbolična dobra — dobra čija prvotna ekonomska vrijednost proizlazi iz njihove kulturne vrijednosti.⁴²⁷ Nadalje, kulturna industrijalizacija donosi rast „kulturnih djelatnosti, intenzivno širenje i tržišnu distribuciju kulturnih proizvoda, što je bitno potpomognuto tehnološkim inovacijama. Ona potiče snažnu ‘ekonomizaciju’ kulture, odnosno pretvaranje kulturne kreativnosti u proces privređivanja, a kulturne kreacije u robu.⁴²⁸ Prema UNESCO-voj definiciji, „kulturna industrija odnosi se na industriju koja kombinira kreativnost, produkciju i komercijalizaciju kreativnih sadržaja, a koji su po svojoj naravi kulturni, neopipljivi.⁴²⁹ Greater London Council (GLC) definira kulturne industrije kao one koje su ponajprije usredotočene na umjetnike, dok su kreativne industrije zasnovane na tehnološkoj reprodukciji koje ciljaju na masovno tržište.

Termin kreativne industrije prvi put se počinje koristiti u Australiji ranih devedesetih godina (Commonwealth Government, 1994), ali „su ga značajno promovirali tvorci javne politike u Velikoj Britaniji kada je Odjel za kulturu, medije i sport osnovao Ured za kreativne industrije.⁴³⁰ Pojam kreativne industrije pojavljuje se 1997. godine u Creative Industries Mapping Document te predstavlja jedan od najvažnijih dokumenata za područje kreativnih industrija u Velikoj Britaniji. Jedna od najčešćih definicija kreativnih industrija je ona koju je odredio britanski Odjel za kulturu medije i sport⁴³¹, a glasi: „Kreativne industrije su one koje izviru iz individualne kreativnosti, sposobnosti i talenta te koje imaju potencijale za stvaranje bogatstva i zapošljavanje, generiranjem i iskorištavanjem intelektualnoga vlasništva.⁴³² Pojam kreativnih industrija je širi od pojma kulturnih industrija jer pokriva proizvodnju softvera, oglašavanje, odnose s javnošću i slične aktivnosti koje su relevantne za stvaranje kreativnih proizvoda i usluga. Nove tehnologije su iznimno važne za rast ovog sektora, a digitalizacija je jedan od ključnih procesa koji potiču njegov rast i utjecaj. Definicija kreativnih industrija pokazala

²⁷ Tomašević, N., *Kulturna industrija*, u: Kolo, god. XVIII, br. 3–4, 2008, str. 114.

²⁸ Švob-Đokić, Nada, *Kultura zaborava – industrijalizacija kulturnih djelatnosti*, Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2008, str. 14.

²⁹ UNESCO, *Convention on the Promotion, and Protection of the Diversity of Cultural Expressions*, 2005.

³⁰ UNCTAD, *Creative industries and Development*, Eleventh session, Sao Paulo, 13–14 June 2004, Distr. GENERAL TD(XI)/BP/13, 4 June 2004, str. 4.

³¹ DCMS – Department of culture, media and sport – Odjel za kulturu, medije i sport. O važnosti i značaju koji kreativne industrije imaju u Ujedinjenom Kraljevstvu, svjedoči i činjenica da Britanci imaju i ministra za kreativne industrije i turizam.

³² DCMS, *Creative Industries Economic Estimates Methodology*, u: https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/499683/CIEE_Methodology.pdf (Stranica posjećena 25. veljače 2019).

se dosta problematičnom zbog svoje širine. Sagledava se kao „jasno proširivanje termina ‘kulturne industrije’ uključivanjem novih tehnologija (multi-medije, softvera, itd.).“³³ UNESCO definira kreativne industrije kao one koje imaju korijen u individualnoj kreativnosti, vještini i talentu, a potencijal su za stvaranje profita, stvaranje radnih mjesta i za eksploataciju intelektualnog vlasništva. Postoji mnoštvo podjela kulturnih i kreativnih industrija, a prema „EU modelu koncentričnih krugova u jezgri kreativnih industrija se nalaze književnost, muzika, izvođačke umjetnosti i vizuelna umjetnost. U druge industrije u jezgri spadaju film, muzeji, galerije, biblioteke i fotografija. U šire kulturne industrije spadaju reklamna industrija, arhitektura, dizajn i moda, a u industrije koje su povezane sa gore navedenim industrijama spadaju kulturno naslijeđe, izdavaštvo i printani mediji, televizija i radio, snimanje zvuka i video zapisa, i kompjuterske igre.“³⁴ U kreativne industrije sukladno UNESCO-voj podjeli ubrajaju se: oglašavanje, arhitektura, umjetnost, umjetnički obrti, dizajn, modni dizajn, film i video, softver i kompjuterske igre, glazba, izvedbene i vizualne umjetnosti, izdavaštvo, televizija i radio. Sam koncept kreativnih industrija ima za cilj da opiše „konceptualno i praktično spajanje kreativnih umjetnosti (pojedinačni talent) sa kulturnim industrijama (masovno) u kontekstu novih medijskih tehnologija (ICT) u okviru nove ekonomije znanja, koje mogu da koriste novonastali interaktivni građani-potrošači.“³⁵ Termin kreativne industrije je puno širi od termina kulturne industrije zato jer obuhvaća software, oglašavanje, odnose s javnošću, i slične aktivnosti koje su važne za stvaranje kreativnih proizvoda i usluga.³⁶

2.2. Kreativni gradovi – pojam, značenje, koncept

Kreativni gradovi su oni gradovi koji potiču razvoj umjetnosti, razvoj kulturnih i kreativnih industrija te samim time nude mogućnosti za zapošljavanje kreativaca i kreativne klase. Svaki grad, osviješten o svom imidžu u svijetu, želi postati kreativan grad jer su kreativni gradovi – gradovi budućnosti koji uključuju pametan, održiv i uključiv rast. U širem smislu ideja o ‘kreativnim gradovima’ govori o tome kako se „lokalni urbani prostori mogu nanovo zamisliti, podmladiti i dobiti nove namjene unutar konkurentnog globalnog

³³ Rotzenböck, V. i sur., *Summary: An Analysis of the Economic Potential of the Creative Industries in Vienna*, Kulturdokumentation, Mediacult and Wifo, Wien, 2004, str. 10.

³⁴ Vežić, A., *Uloga kulture i kulturnih industrija u lokalnom ekonomskom razvoju*, u: <http://crvenared.wordpress.com/publications/uloga-kulture-i-kulturnih-industrija-u-lokalnom-ekonomskom-razvoju-aida-vezic/> (Stranica posjećena 25. veljače 2019).

³⁵ Hartley, J., *Kreativne industrije*, Clio, Beograd, 2007, str. 11.

³⁶ Buljubašić, I.; Borić, M.; Hartmann-Tolić I., *The impact of promotion in creative industries – The Case of Museum Attendance*, u: *Ekonomski vjesnik*, God. XXIX, br. 29, 2016, str. 111.

okvira.³⁷ Grad kao urbana cjelina se proučava u sklopu različitih disciplina kao što su arhitektura, sociologija ili pak urbano planiranje, no svima im je zajedničko to da „imaju ambicije za razvoj, izražene kroz inicijative politika koje su namenjene za to da se gradu donese veći regionalni ili globalni značaj.“³⁸ John Hartly ukazuje na pojedine ključne aspekte trenutnog zanimanja za kreativne gradove kako slijedi: „Lokacije (gradovi) zadržavaju svoj značaj tokom ekonomskog i kreativnog razvoja; potrošnja i inovacija su implicirane u strategijama za društvenu, ekonomsku i političku revitalizaciju; ljudima je potrebna direktna interakcija, socijalizacija i mreže kako bi stvorili sinergije.“³⁹ Postoje brojne definicije kreativnih gradova, no najčešće se koristi ona prema UNESCO koja kreativne gradove definira kao:

- „čvorišta koja putem kreativne industrije promiču društveno-ekonomski i kulturni razvoj u razvijenim i nerazvijenim zemljama,
- društveno-kulturni klasteri koji povezuju različite društveno-kulturne zajednice s ciljem stvaranja zdravog urbanog okoliša.“⁴⁰

Kreativni grad se može definirati i kao „dinamična mjesta eksperimeniranja i inovacije gdje nastaju nove ideje i gdje se sastaju ljudi sa svih područja života kako bi od svojih zajednica stvorili što bolja mjesta za život, rad i igru.“⁴¹ Kreativni grad zadovoljava tri ključne potrebe svojih građana: život, radno vrijeme i slobodno vrijeme. Takav grad omogućava kvalitetnu ravnotežu života u poslovnom i privatnom pogledu.⁴² Prema Lamza-Maronić, Glavaš i Mavrin, kreativni gradovi su urbane sredine koje posjeduju:

- težu infrastrukturu, poput obrazovnih i istraživačkih instituta, kulturne ponude, te komunikacijske kanale visokog stupnja,
- kapacitete koji omogućuju politikama da pretvore gradsku povijest u „imidž“, urbanu kulturu, sustave vrijednosti i životne stilove primjere kreativnosti u gradu,
- receptivnost, otvorenost prema učenju i odgovornost među građanima i njihovim javnim i privatnim kulturnim organizacijama,

³⁷ Crewe, L., Beaverstock, J., *Fashioning the City: Cultures of Consumption in Contemporary Urban Spaces*, u: Geoforum, god. 29, br. 3, 1998, str. 287–308.

³⁸ Isto pod 35. Hartley, J., str. 333.

³⁹ Isto pod 35. Hartley, J., str. 336.

⁴⁰ Ministarstvo kulture, URL: <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=9842> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

⁴¹ Bradford, N., *Creative Cities Structured Policy Dialogue Backgrounder*, Canadian Policy Research Network, Ottawa, 2004, str. 1.

⁴² Usp. Lamza-Maronić, M.; Glavaš, J.; Mavrin, I., *URBANI MANAGEMENT: Izazovi, upravljački trendovi i regeneracijske prakse za gradove*, Ekonomski fakultet u Osijeku, Osijek; Studio HS Internet, 2016, str. 13.

- postojanje kulturnih, čak i eksperimentalnih prostora za istraživanje i promociju kulturne inovacije.⁴³

Kada se govori o kreativnim gradovima, važno je spomenuti i Mrežu kreativnih gradova kao krovno udruženje koje okuplja kreativne gradove. UNESCO-va Mreža kreativnih gradova (UCCN) osnovana je 2004. godine, a trenutno se sastoji od 180 gradova iz 72 države. Mreža kreativnih gradova okuplja one gradove koji zajednički rade s istim ciljem na održivom urbanom razvoju i kulturnoj raznolikosti. Također, Mreža kreativnih gradova nastoji razviti međunarodnu suradnju među gradovima koji su prepoznali kreativnost kao strateški čimbenik održivoga razvoja, ali i partnersku suradnju sa privatnim i javnim sektorom, strukovnim organizacijama, zajednicama, civilnim društvom, ali i kulturnim ustanovama. Na taj način „Mreža kreativnih gradova omogućuje razmjenu iskustava, znanja i pomoći među gradovima članovima radi promicanja sredstava razvoja lokalnih kreativnih industrija i poticanja suradnje za održivi razvoj gradova širom svijeta.“⁴⁴ Ciljevi Mreže kreativnih gradova su: jačanje stvaranja, proizvodnje, raspodjele i uživanja kulturnih dobara i usluga na lokalnoj razini; promicanje kreativnosti i kreativnih izričaja posebno među ugroženim skupinama, uključujući žene i mlade; unapređenje dostupnosti kulture i sudjelovanja u kulturnome životu, kao i korištenja kulturnih dobara; uključivanje kulturnih i kreativnih industrija u lokalne razvojne planove.⁴⁵ Uspješnost razvoja kreativnoga grada ovisi o povijesnim čimbenicima te prednostima poput raznolikog kulturnog života, urbanog okruženja koje inspirira te posjedovanje međunarodnog kulturnog imidža. Osim toga, za razvitak kreativnih gradova potrebni su kreativni građani, odnosno ljudski potencijali koji rade za dobrobit društva. Jedna od karakteristika kreativnih gradova jest i „ne samo toleriranje, već i prihvaćanje različitosti budući da postoji svijest da su nerijetko upravo doseljenici oni koji su na odgovornim funkcijama tehnoloških i znanstvenih istraživanja, odnosno oni koji najviše doprinose gospodarskom i ekonomskom razvoju.“⁴⁶ Kreativnost grada povezana je s načinom upravljanja, planiranja, ekonomijom, socijalnom uključenosti, kulturom i lokalnim identitetom, pružajući stratešku osnovu takvome okruženju. Prema Perinić, Richard Landry u djelu *Art of City Making* (2006) navodi korake koje grad mora poduzeti da bi postao kreativan, od čega se najkonkretnijim čini sljedeće: prepoznati primjere dobre prakse i analizirati točne

⁴³ Isto.

⁴⁴ UNESCO Mreža kreativnih gradova, URL: <https://en.unesco.org/creative-cities/content/about-us> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

⁴⁵ Ministarstvo kulture, URL: <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=9842> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

⁴⁶ Isto pod 21. Perinić, L., str. 112.

razloge njihova uspjeha, detektirati najvažnije inozemne projekte, posjetiti te lokacije te pokušati implementirati viđeno u vlastitoj sredini (prilagođeno specifičnom lokalnom kontekstu i uvjetima).⁴⁷ Današnja istraživanja pokazuju da čak 95% kreativnih industrija zapravo nastaje u gradovima. Dakle, gradovi bi trebali biti ti koji potiču razvoj kreativnosti kao i razvoj kreativnih i kulturnih industrija. Još ako je grad kategoriziran kao kreativan, onda je zapravo to „plodno tlo“ za poticanje razvoja kulturnih i kreativnih industrija. Također, kreativni gradovi, ukoliko se priključe Mreži kreativnih gradova, mogu surađivati na globalnoj razini, izmjenjivati iskustva i to posebice iz područja kreativnih industrija i kulturnoga i kreativnoga turizma. Istraživanje iz 2017. godine *The Cultural and Creative Cities Monitor*⁴⁸ je pokazalo da kreativni gradovi imaju: 19% više radnih mjesta po stanovniku, 8% više mladih ljudi po stanovniku, 73% više studenata u visokom obrazovanju, 15% više visokoobrazovanih ljudi po stanovniku, 22% više EU stranaca i 26% više ne-EU stranaca po stanovniku.

U Hrvatskoj pojava kreativnih gradova je relativno nov koncept jer je inicijativa Kreativnih gradova osnovana tek 2018. godine. Pokrenuli su ga prvi Hrvatski klaster konkurentnosti kulturnih i kreativnih industrija (u daljnjem tekstu HKKKKI) i Udruga gradova. U Rijeci je potpisana povelja o pokretanju projekta u kojemu sudjeluju slijedeći gradovi: Donja Stubica, Drniš, Jastrebarsko, Kaštela, Kastav, Koprivnica, Ludbreg, Oroszlavlje, Osijek, Ozalj, Pleternica, Pregrada, Rijeka, Samobor, Slatina, Šibenik, Varaždin, Vodice, Vrgorac, Zabok, Zadar, Zagreb i Zlatar. Kreativni gradovi Hrvatske su „inovativna mreža koja okuplja predstavnike lokalnih samouprava i zajednica i stručnjake iz kreativnih i kulturnih industrija kako bi zajedno osmislili modele upravljanja kulturnim i kreativnim resursima gradova radi pokretanja lokalnih ekonomija i stvaranja novih prilika za ulaganja. Izrada modela upravljanja uključuje identificiranje potencijala i prilika u gradovima uz participaciju građana kao predstavnika različitih interesnih sfera koji imaju koristi i sudjeluju u stvaranju lokalne ekonomije, a u cilju kreiranja jedinstvenog identiteta gradova na temelju kojeg će se vršiti fokusirana ulaganja u razvoj za rast i radna mjesta.“⁴⁹ Mreža kreativnih gradova Hrvatske nudi niz prednosti i dugoročnih koristi onim gradovima koji se priključe toj mreži, a neki od njih su:

- „Stvaranje dugoročnog održivog, uključivog i pametnog modela razvoja s konkretnim utjecajem i mjerljivim rezultatima

⁴⁷ Isto pod 21. Perinić, L., str. 114.

⁴⁸ *The Cultural and Creative Cities Monitor*, u: <https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/cultural-creative-cities-monitor/> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

⁴⁹ *Kreativni gradovi Hrvatske*, URL: <http://kreativnigradovi.net/kreativni-gradovi-hrvatske/> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

- Povezivanje gradova kroz sadržaje i projekte
- Sustavna edukacija zaposlenih u gradovima i razmjena
- Aktivna komunikacija i podizanje vidljivosti gradova-članica
- Kreiranje novih inovativnih pristupa projektima i uslugama
- Veća prepoznatljivost gradova u RH i EU
- Razvoj web platforme kao alata za podršku u radu
- Integrirani pristup fondovima
- Izrada zajedničke strategije razvoja Mreže kreativnih gradova
- Jačanje kompetencija i razvoj novih usluga i partnerstva
- Podizanje svijesti o važnosti povezivanja i sudionitva
- Uspostava sustava vrednovanja i ocjenjivanja kvalitete
- Razvoj identiteta i raznolikosti gradova i njihove ponude
- Razvoj povezanih projekata za EU fondove s drugim EU mrežama i gradovima.⁵⁰

Program u koji su uključeni gradovi potpisnici povelje sastoji se od tri modula. Svaki modul provodi se u suradnji s lokalnom samoupravom i partnerima uključenima u projekt. Modul 1 – Priprema za razvoj identiteta grada za fokusirani razvoj kulturnog turizma – Kroz njega mapiraju se postojeći sadržaji iz kreativnih i kulturnih industrija na temelju kojih se radi razvoj ideja kroz radionice s predstavnicima lokalne samouprave i svih relevantnih dionika. Radionice vode stručnjaci s iskustvom u radu na izradi branda i u radu s lokalnom zajednicom. Kroz mapiranje se identificiraju potencijali u kreativnim i kulturnim industrijama, a kroz radionice ideje osmišljavanje identiteta grada.

Modul 2 – razvoj mjera za poticanje stvaranja novih radnih mjesta u KKI u sinergiji s esencijom brenda – Svrha je razvoj akcijskih planova za upravljanje utvrđenim potencijalima radi poticanja razvoja lokalne ekonomije s fokusom na razvoj kulturnog turizma. Kroz niz radionica predstavnici lokalne samouprave osnažuju se za razvoj i provedbu akcijskih planova i stvaraju se partnerstva u lokalnoj zajednici. Radionice vode stručnjaci iz kreativnih i kulturnih industrija i predstavnici partnera.

Modul 3 – Izrada brenda grada – Kroz njega se izrađuje brend grada i strategija implementacije. Brand grada je osnovno komunikacijsko sredstvo kojim se grad predstavlja svojim stanovnicima, turistima i potencijalnim investitorima, nacionalnoj i međunarodnoj zajednici. On obuhvaća ono što grad jest, ali i ono što teži postati kroz svoj razvoj.⁵¹

⁵⁰ *Kreativni gradovi Hrvatske*, URL: http://hkkki.eu/kg/kgh_ppt_prezentacija.pdf (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

⁵¹ *Kreativni gradovi Hrvatske*, URL: <http://kreativnigradovi.net/program/> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).

3. MARKETING i BRENDIRANJE kao neizostavni procesi stvaranja imidža kreativnoga grada: umjesto zaključka

Marketing gradova je izuzetno bitan ukoliko se želi postići prepoznatljivi imidž grada. „Branding gradova je dio strateškog marketinga koji ima za cilj promoviranje imidža grada, njegovih proizvoda, turizma i privlačenja investicija.“⁵² Danas je gradovima, u uvjetima globalizacije i ogromne konkurencije, itekako potreban marketing i to kako bi im pomogao kreirati prepoznatljivi međunarodni imidž, ali isto tako i privući potencijalne investitore, gospodarstvenike, buduće stanovnike ili pak turiste. Postoje brojne definicije marketinga, a neke od njih se navode u nastavku. Marketing možemo definirati kao „socijalni i upravljački proces kojim pojedinci i skupine dobivaju što trebaju i žele putem stvaranja i razmjene proizvoda i vrijednosti s drugima.“⁵³ Američko marketinško udruženje (AMERICAN Marketing Society – AMA) definira marketing kao „proces planiranja, provođenja i stvaranja ideja, proizvoda i usluga, određivanja njihovih cijena, promocije i distribucije kako bi se obavila razmjena koja zadovoljava ciljeve pojedinaca i organizacija.“⁵⁴ Također, razlikuju se društvena i menadžerska definicija marketinga prema Kotleru i Kelleru. „Društvena definicija prikazuje ulogu marketinga u društvu. Marketing je društveni proces koji kroz stvaranje, ponudu i slobodnu razmjenu proizvoda i usluga koji nose vrijednost drugima, pojedincima i grupama omogućuje da dobiju ono što im je potrebno ili što žele. Prema menadžerskoj definiciji, marketing se često opisuje kao „umjetnost prodaje proizvoda“, no ljude iznenađuje kada saznaju da najvažniji dio marketinga nije prodaja!“⁵⁵ Za potrebe marketinga grada svakako treba uzeti u obzir društvenu definiciju marketinga, jer kao što i sama definicija nalaže, marketing kao društveni proces kroz stvaranje, ponudu i razmjenu proizvoda omogućuje da pojedinci dobiju ono što žele, ali i da grad postane ono što želi uz prepoznatljivi imidž i brand. Kada se govori o marketingu grada, marketing treba svakako promatrati i kao proces. Marketing kao proces sastoji se od nekoliko sukcesivnih faza, u okviru kojih se obavljaju brojne i raznovrsne marketinške aktivnosti. Faze su: „analiziranje tržišnih prilika; istraživanje i izbor ciljnih tržišta; oblikovanje marketinške strategije; planiranje programa marketinga (oblikovanje marketinškog miksa) te organiziranje, primjena i kontrola marketinških napora.“⁵⁶ Sukladno ovim

⁵² Prilagođeno prema Jorge de Vincente, *State branding u 21. stoljeću*, Fletcher School, May 2004, str. 6.

⁵³ Kotler, P.; Wong, V.; Saunders, J.; Armstrong G., *Osnove marketinga*, Mate, Zagreb, 2006, str. 6.

⁵⁴ Previšić, J.; Došen-Ozretić, Đ., *Međunarodni marketing*, Masmedia, Zagreb, 1999, str. 7.

⁵⁵ Kotler, P., Keller, K. L., *Upravljanje marketingom*, Mate, Zagreb, 2008, str. 6.

⁵⁶ Previšić, J.; Ozretić-Došen, Đ., *Marketing*, Adverta, Zagreb, 2004, str. 10.

fazama marketinga kao procesa, u nastavku poglavlja navodi se i prijedlog modela uvođenja brandinga u gradove. Brendiranje nekog grada igra veliku ulogu u njegovoj prepoznatljivosti. Brendiranje mjesta odnosno stvaranje marke mjesta postaje „nužnost i jedan od preduvjeta za kvalitetno pozicioniranje na tržištu.“⁵⁷ U današnjem globaliziranom svijetu treba imati svoju marku, biti prepoznatljiv i drukčiji od drugih. Brendiranje, nije samo stvaranje marke proizvoda, usluge, grada, već je to osjećaj koji nam izaziva neki proizvod, usluga, grad, tvrtka ili slično. Također, ističe se da nije sve u brendingu, nije dovoljno samo proglasiti neki grad kreativnim. Poželjno je da ta identifikacija dođe izvana, da drugi prepoznaju kreativni napredak u razvitku grada. „Sa aspekta gradova, regije ili države marka ili brand predstavlja svojevrsno označavanje grada, odnosno skup svih očekivanja, misli, razmišljanja, saznanja, osjećaja i asocijacija koje mi ‘nosimo’ u našim glavama o nekoj državi, gradu ili regiji. Silicon Valley je marka, kao što je i Hollywood, California, New York ili London.“⁵⁸ Nadalje, marka nekog grada omogućava njegovo „opisivanje, interpretaciju i povezivanje sa određenim obilježjima, karakteristikama, vrijednostima i emocijama. Brand omogućava označavanje nekog grada na više razina, od stvarnog fizičkog do emocionalnog, psihološkog. Kao i poznato poduzeće, tako i poznati grad, regija ili država lakše pronalazi kanale za prodaju vlastitih proizvoda ili usluga, lakše dolazi do najbolje radne snage, do većeg broja posjetitelja, turista, investicija i događaja te igra sve značajniju ulogu na nacionalnom i globalnom nivou.“⁵⁹ Ugled mjesta treba graditi na osobinama koje su pozitivne, atraktivne, jedinstvene, održive i relevantne za mnogo različitih ljudi širom svijeta. „Place branding strategija određuje najrealnije, najkonkurentnije i najsnažnije strateške vizije za grad, regiju ili državu, i osigurava da je ta vizija podržana, ojačana i obogaćena svakim činom ulaganja i komunikacije između tog mjesta i ostatka svijeta.“⁶⁰ Stvaranje marke je zahtjevan proces te se ne može obaviti u kratkom roku. Proces brendiranja iziskuje i troškove, međutim ako se stvarno uložilo puno truda i kvalitete, korist nadmašuje troškove. Brendiranje treba tretirati kao investiciju a ne kao trošak.⁶¹ Budući da je brendiranje kao proces izuzetno bitan za prepoznavanje identiteta kreativnoga grada, u nastavku se navodi jedan od modela uvođenja brandinga u gradove⁶²:

⁵⁷ Mihevc, Z., *Brendiranje gradova kao ekonomska nužnost*, u: Tehnički glasnik, god. 9, br. 2, 2015, str. 198.

⁵⁸ Paliaga, M., *Branding i konkurentnost gradova: vizija napretka kroz razliku*, samostalna naklada, Rovinj, 2007, str. 9.

⁵⁹ Isto pod 58. Paliaga, M., str. 9–10.

⁶⁰ Isto pod 57. Mihevc, Z., str. 199.

⁶¹ Clifton, R., Simons, J., *Brands and branding*, The Economist, London, 2003, str. 1–11.

⁶² Isto pod 58. Paliaga, M., str. 48.

Priprema za izgradnju branda-ulazni podaci, utvrđivanje postojećeg identiteta grada	Analiza situacije i trendova u okruženju, SWOT analiza Postavljanje misije, vizije i temeljnih ciljeva grada Analiza konkurencije Ciljne grupe i istraživanje potreba korisnika Identitet grada i analiza postojećeg imidža grada
Kupci Stanovnici i zaposleni u gradu/Turisti i posjetitelji/ Business (Lokalno gospodarstvo/Strani ulagači)	Definiranje gradskog proizvoda, politika kvalitete i strategija unapređenja mjestu Izgradnja i dizajn marke grada Istraživanje tržišta Dizajn logotipa i slogana branda Izgradnja identiteta branda Edukacija Strategija pozicioniranja marke grada Strategija izgradnje imidža marke grada Strategija komunikacije marke grada (odnosi s javnošću, oglašavanje)
Implementacija i kontrola procesa	Primjena Mjerenje uspješnosti marke i procjena vrijednosti marke s aspekta grada Proširenje branda grada i globani branding Kontrola i repozicioniranje marke grada Povratna veza

Ono što se može zaključiti iz modela uvođenja brandinga u gradove su tri ključna koraka koja moraju biti ispunjena. Prvi korak čini priprema za izgradnju brenda putem analize situacije i trendova u okruženju, SWOT analize te analize identiteta grada i analize postojećeg imidža grada. Drugi je korak analiza svih stakeholdera tj. zainteresiranih strana kao što su kupci, stanovnici i zaposleni u gradu, turisti, poslovni subjekti, domaći i strani ulagači. Drugi korak je ključan jer se u njemu provode ključni procesi koji se odnose na branding kao što su: dizajn marke grada, dizajn logotipa i slogana branda te strategije pozicioniranja marke grada i izgradnje imidža marke grada. Zadnji korak je implementacija i kontrola procesa tj. primjena svih prethodno navedenih koraka kako bi se uspješno proveo branding grada.

Kreativan grad je grad budućnosti koji uključuje pametan, održiv i uključiv kulturno-ekonomski i sociološki rast. Urbani marketing i brendiranje su izuzetno bitni za stvaranje koncepta kreativnoga grada unutar ekonomskih odnosa urbane antropologije jer oni pomažu u kreiranju prepoznatljivog imidža, odnosno čitljive slike grada, grada poželjnog za život po mjeri čovjeka. Na taj je način kultura ključno sredstvo pomoću kojeg se shvaćaju društveni procesi, identiteti i promjene kreativnog *scapea* grada.

LITERATURA

- Adorno, T. W.; Horkheimer, M., *Dialectic of Enlightenment*, u: Adorno, T. W., *The Culture Industry*, , Routledge, London, 2006.
- Bradford, N., *Creative Cities Structured Policy Dialogue Background*, Canadian Policy Research Network, Ottawa, 2004.
- Buljubašić, I.; Borić, M.; Hartmann-Tolić I., *The impact of promotion in creative industries – The Case of Museum Attendance*, u: Ekonomski vjesnik, God. XXIX, br. 29, 2016.
- Calvino, I., *Američka predavanja*, Bratstvo jedinstvo, Novi Sad, 1989.
- Cetinski, V., *Menadžment institucija i destinacija kulture*, Fakultet za menadžment u turizmu i ugostiteljstvu, Opatija, 2012.
- Clifton, R., Simons, J., *Brands and branding*, The Economist, London, 2003.
- Crewe, L., Beaverstock, J., *Fashioning the City: Cultures of Consumption in Contemporary Urban Spaces*, u: Geoforum, god. 29, br. 3, 1998.
- Čaldarović, O., *Još jednom o urbanoj obnovi: o pojmovima i procesima obnove urbanog naslijeđa*, u: Kvartal: kronika povijesti umjetnosti u Hrvatskoj, br. 1–2, Zagreb, 2010.
- Čaldarović, O.; Šarinić, J., *Suvremeni grad: javni prostori i kultura življenja: primjer Zagreba*, Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2017.
- DCMS, *Creative Industries Economic Estimates Methodology*.
- Glamuzina, N., *Urbana historijska geografija*, Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, Split, 2013.
- Gulin-Zrnić, V., *Antropološka istraživanja grada*, u: *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.
- Gulin-Zrnić, V., *Kvartovska spika: značenja grada i urbani lokalizmi u Novom Zagrebu*, Institut za etnologiju i folkloristiku – Naklada Jesenski i Turk, Zagreb, 2009.
- Hartley, J., *Kreativne industrije*, Clio, Beograd, 2007.
- Hayden, D., *The Power of Place: Urban Landscapes as Public History*, The Mit Press, London, 1997.
- Hesmondhalgh, D., *The Cultural Industries*, Thousand Oaks; Sage Publications, London, 2002.
- <http://crvenared.wordpress.com/publications/uloga-kulture-i-kulturnih-industrija-u-lokalnom-ekonomskom-razvoju-aida-vezic/> (Stranica posjećena 25. veljače 2019).
- https://assets.publishing.service.gov.uk/government/uploads/system/uploads/attachment_data/file/499683/CIEE_Methodology.pdf (Stranica posjećena 25. veljače 2019).

- Iveson, K., *Introduction*, u: *City: analysis of urban trends, culture, theory, policy, action*, br. 14, 2010.
- Jorge de Vincente, *State branding u 21. stoljeću*, Fletcher School, May 2004.
- Kavedžija, I., *Grad – antropološko mjesto*.
- Kotler, P., Keller, K. L., *Upravljanje marketingom*, Mate, Zagreb, 2008.
- Kotler, P.; Wong, V.; Saunders, J.; Armstrong G., *Osnove marketinga*, Mate, Zagreb, 2006.
- *Kreativni gradovi Hrvatske*, URL: http://hkkkki.eu/kgk/kgk_ppt_prezentacija.pdf (Stranica posjećena 23. veljače 2019).
- Lamza-Maronić, M.; Glavaš, J.; Mavrin, I., *URBANI MANAGEMENT: Izazovi, upravljački trendovi i regeneracijske prakse za gradove*, Ekonomski fakultet u Osijeku; Studio HS Internet, Osijek, 2016.
- Low, S. M., *Uvod: teorijsko promišljanje grada*, u: *Promišljanje grada: studije iz nove urbane antropologije*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2006.
- Low, S. M.; Lawrence-Zuniga, D., *The Anthropology of Space and Place: Location Culture*, Blackwell Publishing, Oxford, 2003.
- Lynch, K., *Slika jednog grada*, Građevinska knjiga, Beograd, 1974.
- Mihevc, Z., *Brendiranje gradova kao ekonomska nužnost*, u: Tehnički glasnik, god. 9, br. 2, 2015.
- Ministarstvo kulture, URL: <https://www.min-kulture.hr/default.aspx?id=9842> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).
- Mumford, L., *Grad u historiji: njegov postanak, njegovo mijenjanje, njegovi izgledi*, Naprijed, Zagreb, 1988.
- O'Connor, J., *Definition of cultural industries*, Manchester Institute for Popular Culture, u: http://kulturekonomi.se/uploads/cp_litrev4.pdf (Stranica posjećena 5. ožujka 2015).
- Paliaga, M., *Branding i konkurentnost gradova: vizija napretka kroz razliku*, samostalna naklada, Rovinj, 2007.
- Perinić, L., *Kreativni gradovi: uzroci i posljedice*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, br. 1, 2010.
- Perinić, L., *Urbani prostor i kognitivizam*, u: Drugost: časopis za kulturalne studije, Rijeka, br. 1, 2010.
- Previšić, J.; Došen-Ozretić, Đ., *Međunarodni marketing*, Masmedia, Zagreb, 1999.
- Previšić, J.; Ozretić-Došen, Đ., *Marketing*, Adverta, Zagreb, 2004.
- Rotzenböck, V. i sur., *Summary: An Analysis of the Economic Potential of the Creative Industries in Vienna*, Kulturdokumentation, Mediacult and Wifo, Wien, 2004.

- Šakaja, L., *Kultura kao objekt geografskog proučavanja*, u: Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja, br. 3, Zagreb, 1998.
- Šakaja, L., *Uvod u kulturnu geografiju*, Leykam international, Zagreb, 2015.
- Šimunović, I., *Urbana ekonomika*, Školska knjiga, Zagreb, 2007.
- Švob-Đokić, N.; Primorac, J.; Jurlin, K., *Kultura zaborava – Industrijalizacija kulturnih djelatnosti*, Jesenski i Turk, Zagreb, 2008.
- Švob-Đokić, Nada, *Kultura zaborava – industrijalizacija kulturnih djelatnosti*, Jesenski i Turk: Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2008.
- *The Cultural and Creative Cities Monitor*, u: <https://composite-indicators.jrc.ec.europa.eu/cultural-creative-cities-monitor/> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).
- Tomašević, N., *Kulturna industrija*, u: Kolo, god. XVIII, br. 3–4, Zagreb, 2008. u: <http://www.ffzg.unizg.hr/antropologija/StudentskiRadovi/1Kavedzija.pdf> (Stranica posjećena 26. veljače 2019).
- UNCTAD, *Creative industries and Development*, Eleventh session, Sao Paulo, 13–14 June 2004., Distr. GENERAL TD(XI)/BP/13, 4 June 2004.
- UNESCO Mreža kreativnih gradova, URL: <https://en.unesco.org/creative-cities/content/about-us> (Stranica posjećena 23. veljače 2019).
- UNESCO, *Convention on the Promotion, and Protection of the Diversity of Cultural Expressions*, 2005.
- Vežić, A., *Uloga kulture i kulturnih industrija u lokalnom ekonomskom razvoju*.
- Vresk, M., *Grad i urbanizacija*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.
- Vresk, M., *Grad i urbanizacija: osnove urbane geografije*, Školska knjiga, Zagreb, 2002.

Marta BORIĆ-CVENIĆ & Hrvoje MESIĆ

**ROLE OF CREATIVE INDUSTRIES IN THE PROCESS OF
BRANDING AND SHAPING A CITY IMAGE**

An approach to city analysis as such involves exploring cultural, symbolic and historical influence it has on its inhabitants. Culture, being a key component of urban development strategy, is connected to identity and capital, contributing to environmental sustainability, diversity, cultural dialogue, and social cohesion. By observing such connections cities become aware of the fact that it is culture and creative industries that distinguish them from other cities and enhance the quality of life. In this context, the present paper will provide a critical analysis of different models of city production and socio-humanistic concepts that help shape the city, such as urban and cultural geography, restoration economy and city anthropology. Moreover, branding will also be discussed as an essential concept in the process of creating a contemporary city image. Theoretical interpretation of the role played by creative industries in creating a city brand will also be presented. Finally, the paper will argue that culture, creative industries and branding are integral elements of urban development, planning, and creating a current city image.

Key words: city phenomenon, culture, branding, creative industries, creative city

Pregledni rad
UDK 371.3:374

Sava KOVAČEVIĆ (Podgorica)

Centar za obuku i obrazovanje – Podgorica

kovacevic.sava@gmail.com

KONCEPTUALNI OKVIR I ULOGA NEFORMALNOG OBRAZOVANJA U NASTAVNOM PROCESU

Uloga i primjena neformalnog obrazovanja u nastavnom procesu u Crnoj Gori je tema koja je u Crnoj Gori aktuelna, zbog sve većeg značaja neformalnog obrazovanja, tačnije zbog shvatanja da je proces cjeloživotnog/doživotnog učenja nemoguć bez objedinjavanja formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja. Temom sam objasnio značaj različitih modela i metoda neformalnog obrazovanja sa svim njegovim karakteristikama. Ukazao sam na potrebe inkorporiranja neformalnog u formalni sistem obrazovanja u cilju permanentnog sticanja znanja. Poseban akcenat stavljam na dosadašnju primjenu neformalnog obrazovanja kod nas, u smislu uključenosti, angažovanosti i djelovanja međunarodnih organizacija na tom polju. Takođe, namjera mi je bila da ukažem na ulogu međunarodnih organizacija i neophodnost njihovog zajedničkog djelovanja za postizanje uspješnih rezultata na polju konstantnog učenja i usavršavanja u cilju stvaranja kompetentnog i konkurentnog pojedinca.

Ključne riječi: socijalno obrazovanje, neformalno obrazovanje, formalno i informalno obrazovanje, kompetentno obrazovanje, cjeloživotno učenje

UVOD

Obrazovanje u funkciji unapređenja znanja i vještina je organizovano i strukturirano, uglavnom samostalno i nezavisno od kadrovske funkcije i nedovoljno je integrisano u koncept razvoja kadrova, uključujući i napredovanje. Ono igra veoma važnu ulogu u razvoju svakog pojedinca, jer su danas ljudi osnovni elementi promjene.

Savremeni tokovi globalizacije, udruživanja, partnerstva – mijenjaju odnos snaga pojedinih faktora u životu. Visina nadnica radnika igra sve manju ulogu u okviru svjetske konkurencije, a sve značajniju ulogu dobija

produktivnost, kvalitet, kvalitetna prezentacija, dizajn, upotrebna vrijednost, inovativnost, kreativnost i marketing. Nova stvarnost znači da više nemamo kontrolu nad ekonomskim vremenom recesije i naglim ciklusima privrednog procvata, nezaposlenošću, tempom štednje i potrošnje, već samo nad klimom, što podrazumijeva izbjegavanje protekcionizma ili obrazovanje zaposlenog stanovništva kako da funkcioniše u društvu koje se temelji na znanju. Potrebe za onim što obrazovanjem treba steći se mijenjaju sa ubrzanim razvojem nauke i tehnologije kao i socijalnim i ekonomskim promjenama koje nastaju 60-ih i 70-ih godina XX vijeka. Ovakvom sistemu je potrebno da odgovori kompletan pojedinac koji je spreman da kontinuirano uči i radi na sebi. Pored navedenog rekao bih da je pojedincu potrebno kvalitetno obrazovanje u kom će dobiti znanje i steći vještine za primjenu naučenog.

Obrazovna ponuda neformalnog obrazovanja i obučavanja najčešće nije zasnovana na stvarnim potrebama pa nije mogla dati odgovarajuće efekte. Evropa se suočava sa krupnim izazovima modernog doba, koji se sastoje u promjeni ekonomskog koncepta, ali i promjeni sastava društva, koje je sada multietničko u mnogim zemljama Evrope. Kao nužna posljedica ovih promjena, dolazi do promjene koncepta obrazovanja, koji postaje moderni obrazovni koncept **učenja za cio život**. Evropa izražava uvjerenje da formalno obrazovanje više nije u stanju da odgovori na ove izazove koristeći isključivo sopstvene snage i vrijednosti, već mu je potrebno ***ojačanje u vidu neformalne obrazovne prakse***¹ i *elementi jednog se mogu naći u onom drugom*².

Po ugledu na EU Crna Gora u zakonskom okviru (Zakon o osnovnom obrazovanju i vaspitanju, Zakon o crnogorskom kvalifikacionom okviru, Zakon o opštem obrazovanju i vaspitanju Crne Gore) definiše određene promjene u interesu primjene neformalnog obrazovanja. Jedan od ciljeva reforme školstva jeste da se izvjesni elementi neformalnog obrazovanja inkorporiraju u sam sistem formalnog obrazovanja i time ga ojačaju i dopune. To je ono što imamo prilike da vidimo i u našoj zemlji, u vidu reforme formalnog obrazovanja, koja, između ostalog, podrazumijeva korišćenje dobrih iskustava i prakse koji su potekli iz neformalnog obrazovanja, kao što su: uvođenje novih pristupa u prenošenju znanja, stvaranje učeničkih participacionih tijela, isticanje ideje samoregulacionog učenja, projektnih učenja i sl.

¹ Savjet Evrope, *Izveštaj Komiteta za kulturu i obrazovanje*, 1999. godine, str. 32.

² Savjet Evrope, *Izvod iz izveštaja Radne grupe zadužene za Neformalno obrazovanje*, 2001. godine, str. 46.

NEFORMALNO OBRAZOVANJE – pojam, karakteristike i razvoj

1. Pojam neformalnog obrazovanja

Novi, a opet stari vid obrazovanja je neformalno obrazovanje. Poznato nam je da se primjenjuje odavno, ali je iz svoje sjenke tek nedavno izašao. Da bi se shvatilo njegovo značenje najbolje je objasniti ga kroz poređenje sa formalnim obrazovanjem, čiji zastupnici uglavnom vjeruju samo u njega i obično imaju predrasude po pitanju usavršavanja drugim putem.

Dok je formalno obrazovanje vezano strogo za školske okvire i školsku instituciju, a uspostavljeno prema tačno propisanim pravnim pravilima, planu i programu, neformalno je fleksibilno i suprotno, zbog čega popunjava praznine prvog obrazovanja. „U nekim slučajevima, zbog nedostatka dovoljno efikasnog modela fleksibilnog formalnog obrazovanja, neformalna edukacija je nosilac smanjenja jaza između postojećeg i potrebnog obrazovanja, naučnih disciplina i želja mladih ljudi.“³ Zbog nepostojanja striktnih pravila organizacije, neformalno obrazovanje hvata korak sa inovacijama u znanju i korak sa promjenama obrazovnog društva.

Pojam neformalnog obrazovanja sagledavamo kroz koncept obrazovanja za cijeli život, tj. cjeloživotno učenje. Uniju učenja predstavljam sljedećim grafikom.

Grafik 1: Međusobni odnos obrazovanja

³ http://znanje.infostud.com/saveti/files/savet_194/neformalnoobrazovanje.pdf , 1. 2. 2011, 11:20 h.

„Neformalna edukacija je cjeloživotni proces u kojem ljudi uče iz svakodnevnih iskustava i neformalna edukacija je organizovana edukativna aktivnost van formalnog sistema.“⁴ Zasnovanost na razgovoru, nepostojanje školskog programa, vođenje (re)akcija kroz (ne)razumijevanje određenih stavova, refleksije na akcije i reakcije, kao i učenje iz tog kompletnog procesa, ukoliko su ga ljudi svjesni, okvir su svakodnevnog života. Organizovani treninzi, radionice, obuke, fleksibilnog tipa, bez školskog kurikulumu, ne poznaju svoje rezultate, tj. rezultate svog procesa rada, jer oni isplivavaju nakon dužeg vremena, nakon smirivanja emocija, tenzija zbog različitih mišljenja, stavova i vrijednosti. Ovakav efekat komunikacije podsjeća na debate ali je daleko od toga, jer neformalno obrazovanje nema unaprijed uspostavljene i organizovane grupe sa različitim stavovima, već grupe koje u procesu rada kreiraju svojim različitim stavovima sam proces i vode ga.

Prema trenutno navedenom, važi da „neformalno obrazovanje označava organizovane procese učenja usmjerene na osposobljavanje osoba za rad, za različite socijalne aktivnosti i za lični razvoj“⁵. Mnogi ga pored sa obrazovanjem odraslih, a treba ga uvesti od najranijeg uzrasta, tj. od prvih školskih koraka, kako bi se prednostima ovog sistema nadoknadili nedostaci formalnog sistema.

Formalno i neformalno obrazovanje nijesu suprotnosti i pored njihovih razlika. „Oba naglašavaju organizovano i namjerno učenje. Oba uključuju strukture, profesionalne edukatore i izbore od strane učenika. Odgovornost za učenje je zajednička između edukatora i učenika.“⁶ Kako zbog tih sličnosti tako i zbog razlika koje među njima postoje, zbog tehnoloških postignuća koja dovode sadašnja znanja do zastarijevanja, potrebno ih je objediniti praktično, jer su teorijski već objedinjeni u koncept cjeloživotnog/doživotnog učenja. Stalnim radom na svojim vještinama, samoučenjem i samostalnim usavršavanjem svojih znanja pojedinac može sticati dodatna znanja i vještine na obukama, seminarima, treninzima neformalnog obrazovanja i time se obrazovati za određeni posao ili se usavršavati i napredovati u svojoj struci. Razlika koja postoji, a koja pojedincima u stručnom napredovanju ne može škoditi u njihovoj borbi za sopstveni obrazovni razvoj, je ta što neformalno obrazovanje nema status legalnosti da bi bio na rangu formalnog obrazovanja, što mu je i nedostatak. Međutim, društvo je to napravilo nedostatkom, ne dozvoljavajući

⁴ Musa, A., *Socijalna edukacija i omladinski rad – Priručnik za predavanja – Univerzitetski kurs liderstvo i omladinski rad u zajednici*, Forum Syd, Podgorica, 2006, str. 30.

⁵ CIVITAS BIH, *Konferencija Balkan Forum: Neformalno obrazovanje na Balkanu*, Sarajevo, 2007, str. 14.

⁶ Etlng, A., *What is Nonformal education?*, The Pennsylvania State University, 1993, page 72–75.

diplome u neformalnom obrazovanju i priznavajući diplome više od sertifikata, ali pojedinci i društvo treba da shvate da je za njihov sadašnji i budući rad i za njihov život, obrazovanje stečeno neformalno veoma važno, bez obzira na dobijanje sertifikata, a ne diplome.

Kroz narednu tabelu smo željeli da izdiferenciramo formalno od neformalnog. Ove razlike se ogledaju kroz karakteristike koje su predstavljene u tabeli 1.

Tabela 1. Karakteristike formalnog i neformalnog obrazovanja

Kriterijumi:	Formalno obrazovanje	Neformalno obrazovanje
OD KOGA SE UČI?	<ul style="list-style-type: none"> • od učitelja/nastavnika koji je nosilac znanja • odnos učitelja/nastavnika i učenika je jednosmeran i vertikaln (nastavnik je onaj koji zna i on je glavni akter, a učenik je onaj koji uči od nastavnika) 	<ul style="list-style-type: none"> • uči se od cijele grupe, od svih u grupi • odnos nastavnika i učenika je dvosmjeran i horizontaln (i nastavnik uči od svojih učenika i učenici od svog nastavnika, i učenici uče među sobom, jedni od drugih)
KAKO SE UČI?	<ul style="list-style-type: none"> • institucionalizovano, akademski • često ono što se uči nema veze sa onim što se realno događa u zajednici • ne zasniva se na potrebama onih koji uče 	<ul style="list-style-type: none"> • kroz rad, akciju, praksu, iskustvo – interaktivno • zasnovano na konkretnim životnim potrebama i u bliskom kontaktu sa zajednicom • zasnovano na iskustvenom učenju
ŠTA SE UČI?	<ul style="list-style-type: none"> • akademsko znanje • uglavnom osnovna znanja i vještine u skladu sa unaprijed određenim planom i programom • u stručnim školama – vještine potrebne za posao 	<ul style="list-style-type: none"> • praktično primjenljivo znanje (prilagođeno individualnim potrebama) • izbor je na onome ko uči

VERIFI- KACIJA DIPLOMA	<ul style="list-style-type: none"> • kad završiš neku školu dobi- ješ neko zvanje ili profesiju • diploma se obično daje na kraju uspješno završene godine ili cijele škole 	<ul style="list-style-type: none"> • diplome i serifikati postoje, ali još uvek nijesu verifiko- vane kod nas (dok se npr. u Finskoj mogu pridodati univezitetskoj diplomi)
KOLIKO TRAJE?	<ul style="list-style-type: none"> • podijeljeno je na razrede i stepene: osnovno obrazo- vane 6–14. godine; srednje obrazovanje 14–18. godine; viša škola; fakultet – preko 18 godina 	<ul style="list-style-type: none"> • usvajanje znanja je dugotraj- no i opšte • traje cijelog života • učenje posebnih socijalnih i profesionalnih vještina je specifično
DOBRE STRANE	<ul style="list-style-type: none"> • obavezno za sve, u cilju po- stizanja osnovnog znanja ili sticanja određenih vještina • omogućava dobijanje diploma, zvanja i statusa u društvu 	<ul style="list-style-type: none"> • može se početi bilo kada u životu • „druga šansa“ za one koji nemaju mogućnosti za re- dovno školovanje • fleksibilan metod rada, pril- agodljiv potrebama pojedinca
LOŠE STRANE	<ul style="list-style-type: none"> • daje uopšteno znanje, pa je potrebno ići na specijalizaci- je, alternativno obrazovanje ili posebne edukacije kako bi to znanje postalo upotre- bljivo • po svojoj prirodi je uglavom nefleksibilno i neprilagodlji- vo individualnim potrebama 	<ul style="list-style-type: none"> • kod nas ne postoji formalno priznanje

„Neformalno obrazovanje se bazira na praktičnim vještinama i znanjima... ima niži nivo strukture (a time i više fleksibilnosti)...“⁷, jer je njegov sadržaj „prilagođen jedinstvenim potrebama studenata kako bi se maksimiziralo učenje a minimizirali drugi elementi koji često okupiraju školskog nastavnika (tj. igranje uloga, uspostavljanje discipline, pisanje izvještaja, nadgledanje

⁷ Kleis, J., Lang, L., Mietus, J. R. & Tiapula, F. T. S., *Toward a contextual definition of non-formal education. Nonformal education discussion papers*, East Lansing, MI: Michigan State University, 1973, page 3–4.

školskog hodnika i drugo)⁸. Baziranost na pomenutom ističe neformalno obrazovanje kao koncept učenja kroz cijeli život, bilo da se javlja kao nadgradnja formalno stečenog znanja ili da je jedino obrazovanje nekim pojedincima. Mogli bi se zapitati u kakvom je odnosu sa informalnim obrazovanjem, ako je dopuna, nadgradnja formalnom, i ako je zasnovano na sopstvenim iskustvima i doživotnom učenju. Međutim, razlika postoji i tu, jer je informalno učenje „škola života“ nastala kroz svakodnevni govor sa porodicom, prijateljima, bez posebnog plana i strukture. Upravo zbog toga, što formalno obrazovanje ne može da odgovori na sve izazove i što informalno obrazovanje, kao učenje iz života, može da navede na ponašanje sa negativnim posljedicama potrebno je „ojačanje u vidu neformalne prakse“.⁹ Njegova participativnost, dobrovoljnost i spontanost zahtijevala je kreiranje njegovih standarda kvaliteta, da bi se shvatio njegov značaj na mnogim poljima, kao: na polju ličnog i socijalnog razvoja, međuljudskih i međuetničkih odnosa, zaštite i podrške marginalizovanih grupa i grupa u stanju socijalne potrebe, zaštite i unapređenja zdravlja, pomoći pri zapošljavanju, aktivne socijalne participacije, razvoja ličnog identiteta, usavršavanja za rad i na raznim drugim poljima. Njegove brojne prednosti i njegov veliki značaj ne potvrđuju i ne govore o njegovoj samodovoljnosti, što znači da ne treba da postoji i egzistira samo ovaj vid obrazovanja, već treba da je komplementaran i kompatibilan sa formalnim i informalnim obrazovanjem.

1.1. Socijalno obrazovanje

Sam koncept socijalnog obrazovanja ukazuje nam na nemogućnost posmatranja nekog društva van konteksta obrazovanja, bez kojeg ono ne bi moglo opstati, a opet se ni samo obrazovanje ne bi moglo razviti bez socijalnih uslova i socijalnih odnosa. Komunikacija među ljudima, različiti ljudski stavovi koji navode na komunikaciona razmimoilaženja ili sličnosti, grade socijalne/društvene odnose u čijoj srži postoji aspekt obrazovanja, zbog njegovog neposrednog reprezentovanja nastanka, funkcionisanja i razvoja društvenih pojava i struktura.

Smatram da je, među svim oblicima obrazovanja, zbog akcenta na neformalnom obrazovanju u ovom radu, korisno shvatiti i povezati značaj neformalnog obrazovanja, kao jednog vida socijalnog obrazovanja, sa njegovim značajem za društvene odnose i društvo uopšte. Tačnije, neformalno obrazovanje „podrazumijeva socijalno uključivanje tj. davanje jednakih mogućnosti

⁸ Isto, page 802.

⁹ *Report of Committee on Culture and Education: Non – Formal Education*, Brussels, 15 December 1999, page 34.

svima da idu na veliko tržište društvenih dešavanja¹⁰. Stvarajući društvenu jednakost i kohezivnost, putem ovog ali i ostalih vidova obrazovanja, pruža se mogućnost svakom pojedincu da pronađe svoje mjesto u društvu. Međutim, ako sam akcenat stavimo na neformalno, onda je značajno pomenuti da seminari, treninzi, radionice i drugi oblici ispoljavanja ovog vida edukacije, podstiču i razvijaju komunikacijske vještine, doprinose mogućnostima čovjeka da sagleda i iskoristi spektar različitih načina sticanja znanja, grade stav svakog pojedinca i jednostavno, kroz kreiranje timova, rada u malim i velikim grupama, razvijaju socijalno obrazovanje.

Pošto smo upoznati sa činjenicom da socijalno obrazovanje obuhvata sva tri vida obrazovanja i pošto sociologija obrazovanja „integriše naučne metode sociologije i pedagogije kako bi što kompleksnije obuhvatila međudržaj društva i obrazovanja“¹¹, neminovno je da shvatimo da je povezanost neformalnog sa formalnim i informalnim obrazovanjem neophodna za sociološke odnose u pedagogiji. Rad sa mladima, od prvih školskih dana, formalnim putem (od početka uspostavljenim sistemom), neformalnim putem (kroz uvođenje svih njegovih inovacija i oblika rada, zbog njihovog značaja i efektivnosti), kao i informalnim putem (gdje se podrazumijeva poštovanje školskih pravila i školske kulture u komunikaciji učenika i građenju njihovog socijalnog odnosa), je sveobuhvatno poželjno spajanje pedagogije i sociologije obrazovanja. Tim putem se cjeloživotno obrazovanje uključuje u pedagoški sistem. Baziranost samo na formalnom je veliki nedostatak kojim se gubi sve ono što se putem neformalnog može dosegnuti, jer je „...važno sistematsko bilježenje svih praktičnih rješenja („štosova“) do kojih u radu dođu pojedinci ili grupe, što je inače potrebno aktivno podsticati“¹².

Cilj svakog oblika obrazovanja postoji, kao i svakog oblika nastave u okviru obrazovnog programa. Utvrđene ciljeve je moguće realizovati samo u okviru društva u kojem vlada princip „društvo koje živi i djeluje u nama“¹³, kao i princip „...svako ima svoju oblast djelovanja koja mu je svojstvena... ima ličnost“¹⁴. Zavisnost pojedinca od društva ali i njegova samostalnost u društvu

¹⁰ http://www.hajdeda.org.rs/nfo/realizovani_projekti.htm, 3. 3. 2011, 10:15 h.

¹¹ Suzić, N., *Sociologija obrazovanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Republike Srbije, Srpsko Sarajevo, 2001, str. 14.

¹² Kondo, J., *Motivacija, kreativnost i kontrola kvaliteta: japanska perspektiva*, ECPD, Beograd, 1997, str. 52.

¹³ Dirkem, E., *Mehanička i organska solidarnost*, u: T. Parsons, E. Šils, D. K. Negel, R. Dž. Pits, (Izd.). *Teorije o društvu – osnovi savremene sociološke teorije*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969d, str. 204.

¹⁴ Dirkem, E., *Solidarnost grupa zanimanja*, u: T. Parsons, E. Šils, D. K. Negel, R. Dž. Pits, (Izd.). *Teorije o društvu – osnovi savremene sociološke teorije*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969c, str. 204.

su dio svakodnevnog života, pa i dio školskog života. „Teoretski okvir ciljeva utvrđuje pedagogija, ne zanemarujući društveni okvir za njihovu realizaciju, o čemu konkretni uvid vodi sociologija obrazovanja.“¹⁵ Stoga, primjetna je vrlo bliska veza između ove dvije naučne oblasti, a u okviru prve je karakteristična potreba objedinjavanja formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja, koji se tako objedinjeni opet ispoljavaju samo u društvenim okvirima i realizuju zajedničke, svestrane ciljeve.

1.2. Kontekst u kom se realizuje neformalno obrazovanje

Krupni izazovi modernog doba sa kojima se suočava Evropa se uglavnom sastoje u promjeni ekonomskog koncepta, ali i promjeni društvenog sistema, a kao posljedica tih promjena neminovno nastaje promjena koncepta obrazovanja. Nastaje novi, moderni obrazovni koncept cjeloživotnog, doživotnog učenja. Uvjerenjem da formalno obrazovanje više nije u stanju da sopstvenim snagama i vrijednostima odgovori na izazove „učenja za cio život“, shvatamo da je potrebno „ojačanje u vidu neformalne obrazovne prakse“¹⁶.

„Neformalno obrazovanje pojavljuje se u XIX vijeku u V. Britaniji putem radničkog pokreta a kasnije se širi u Njemačkoj, Danskoj, SAD, Austriji, Francuskoj i Rusiji.“¹⁷ „Neformalno obrazovanje pojavljuje se kao termin 70-tih godina XX veka, u cilju sticanja većeg društvenog priznanja obrazovanja i učenja koje se odvija van škola, univerziteta i sl.“¹⁸ Usvajanje ovog termina ukazivalo je na potrebu da novi obrazovni konteksti moraju biti prepoznati i vrednovani na osnovu različitih načina njihovog doprinosa obrazovanju. Daljim ubrzanim razvojem nauke i tehnologije, uporedo sa brojnim socijalnim i ekonomskim promjenama, razvilo se neformalno obrazovanje u kontekstu obrazovanja koje se razlikuje od formalnog i koje, prije svega, nije institucionalno. Zahtijevale su se nove vještine, dodatna znanja i promovisale vrijednosti kao što su: socijalna ravnopravnost, dostupnost obrazovanja za sve i aktivno učešće u demokratskom životu. Neformalno obrazovanje se kotiralo kao „izvaninstitucionalno obrazovanje u kojem su obrazovne aktivnosti organizovane i planirane, podstiču individualno i društveno učenje i sticanje

¹⁵ Suzić, N., *Sociologija obrazovanja*, Zavod za udžbenike i nastavna sredstva Republike Srpske, Srpsko Sarajevo, 2001, str 149.

¹⁶ *Report of Committee on Culture and Education: Non – Formal Education*, Brussels, 15 December 1999, page 4.

¹⁷ Udruženje građana „Bečejska inicijativa građana“, *Neformalno obrazovanje*, Bečej, preuzeto sa: http://www.bigbecej.org/index.php?option=com_content&task=view&id=42&Itemid=4, 4. 3. 2011, 15:48 h.

¹⁸ T-kit Osnove treninga, str. 15, Preuzeto sa: http://youth-partnership-eu.coe.int/youth-partnership/documents/Publications/T_kits/6/Serbian/1_context.pdf, 10. 12. 2011, 20:43 h.

različitih vještina i znanja, te razvoj stavova i vrijednosti¹⁹. Shvaćen u kontekstu dobrovoljnog učenja koje se odvija putem različitih programa, trenutno ne podržavanih od strane formalnog sistema u potpunosti i u pravom smislu, neformalno obrazovanje „je proces koji je u nekim zemljama započet, dok u nekim tek čeka da bude pokrenut. Rezultat ovog procesa treba da bude priznanje znanja i vještina stečenih van sistema formalnog obrazovanja“²⁰. Ako se uzmu u obzir njegova uloga, njegove karakteristike, kao i njegovi pozitivni ishodi, zajedničkim radom i saradnjom se može afirmisati, unaprijediti njegov kvalitet i njegov razvoj. Zbog pomenutog, neophodno je da se u prvi plan postavi uspostavljanje socijalnih partnerstava i standardizacija neformalnog obrazovanja u kontekstu evropskih trendova.

Evropska komisija u svojim izvještajima raspravlja dilemu i rješava pitanje: kako spojiti potrebu za izvjesnim stepenom formalizacije znanja koja se nude i stižu kroz neformalno obrazovanje sa neformalnim karakterom samog neformalnog obrazovanja, koji se sastoji u njegovoj participativnosti, dobrovoljnosti, pa i izvjesnoj spontanosti?²¹ Ovdje se podrazumijeva želja da se neformalno inkorporira u formalno obrazovanje, ali i strah da se neformalno ne formalizuje i time ne izgubi svoje specifičnosti, iako se smatra da su: „Formalno i neformalno obrazovanje komplementarni. Oni koegzistiraju. Elementi jednog se mogu naći u onom drugom“²². Novi vid obrazovanja samo treba da ojača stari, tačnije da uvede nove pristupe u prenošenju znanja kroz nove metode rada, da omogući stručno usavršavanje nastavnika, istakne ideju samoregulacionog učenja, čime dovodi do reforme u ovoj oblasti.

2. Karakteristike neformalnog obrazovanja

Od prioriternih uloga neformalnog obrazovanja, preko njegovih kvaliteta i trajnih posljedica do pozitivnih ishoda mnoštva programa, brojne su njegove karakteristike. UNESCO 1972. godine definiše neformalno obrazovanje kao „*organizovanu edukativnu aktivnost van formalnog sistema koja ima za svrhu da zadovolji potrebe korisnika, ali i ciljeve učenja*“.

¹⁹ Uprava za mlade i sport – Opština Pljevlja, *Lokalni plan akcije za mlade Opštine Pljevlja (nacrt)*, Crna Gora – Pljevlja, 2010, str. 9.

²⁰ Udruženje građana Ukrštanje, *Neformalni pojmovnik o neformalnom obrazovanju... i još nekim manje ili više važnim stvarima...*, Udruženje građana Ukrštanje, Novi Sad, 2006, str. 20.

²¹ Commission of the European Communities, *European Commission White Paper – A New Impetus for European Youth*, Brussels, 21. 11. 2001, page 17.

²² Savjet Evrope, *Izvod iz izvještaja Radne grupe zadužene za Neformalno obrazovanje*, Brisel, 2001, str. 8.

Pristup i učešće u nevladinim organizacijama koje se bave neformalnim obrazovanjem i koje se najčešće bave mladima, proširuje njihova znanja, omogućava sticanje vještina, omogućava lakši dolazak do zaposlenja, mijenja njihove stavove zbog veće društvene uključenosti i omogućava im napredovanje na ličnom i profesionalnom planu. U toku ličnog usavršavanja prevazilaze se mnoge predrasude, pruža podrška mladim ljudima i ravnopravnost istih u zajednici, a možda najbitnije jeste „mogućnost sticanja osnovne pismenosti, znanja i vještina za grupe mladih koje iz bilo kog razloga nijesu obuhvaćene formalnim obrazovanjem“²³.

Nepredvidljivost smjera neformalne edukacije ukazuje na produbljeno razmišljanje tokom razgovora, osvrt na iskustva, osjećaje i samostalno kreiranje atmosfere. Ovakvim pristupom ona ne odstupa od formalnog obrazovanja po pitanju sticanja određenih kompetencija i po pitanju profesionalnosti. Kvalitet postoji u oba načina sticanja znanja, ali je kvalitet neformalnog obrazovanja doveden u pitanje od dana kada se počeo posmatrati kao mogući oblik stručnog usavršavanja i kao dopuna formalnom obrazovanju. Zbog toga, uspostavljeni su standardi za procjenu tog kvaliteta, i to: „elementi programa su međusobno povezani i definisani..., program doprinosi unapređivanju vaspitno-obrazovne prakse..., uslovi za uspješno ostvarivanje programa su jasno definisani“.²⁴ Kvalitet ovog učenja je moguć kada je definisan okvir u kojem djeluje ovaj vid obrazovanja, kada je uključena odgovarajuća ciljna grupa i program rada prilagođen njoj, kada su definisani ciljevi koji se žele postići i kada nastane interaktivan odnos između kompetentnih trenera, s jedne i dobrovoljno prisutnih učesnika, sa druge strane. Na ovaj način se spontano razvija komunikacija čiji je tok podređen različitim ili istim stavovima, reakcijama, mišljenjima, iskustvima, vještinama, znanjima.

„Neformalno obrazovanje nudi mnoštvo programa edukacije, koji se mogu svrstati u dvije široke kategorije:

Obrazovni programi (za sticanje različitih vještina i znanja)

Programi koji se tiču vaspitanja (učenje stavova i pozitivnih životnih vrijednosti).“²⁵

Prema navedenoj podjeli uočavaju se karakteristike neformalnog obrazovanja u odnosu na različite ciljne grupe, tj. njegova sveobuhvatnost u tom

²³ Udruženje građana Ukrštanje, *Neformalni pojmovnik o neformalnom obrazovanju... i još nekim manje ili više važnim stvarima...*, Udruženje građana Ukrštanje, Novi Sad, 2006, str. 19–20.

²⁴ Raonić, D., *Primjena QMS-a u neformalnom obrazovanju*, Festival kvaliteta 2007. – 34. Nacionalna Konferencija o kvalitetu, Kragujevac, 2007, str. 7.

²⁵ http://www.hajdeda.org.rs/nfo/realizovani_projekti.htm, 10. 03. 2011, 17:05 h.

pogledu. Pružanje mogućnosti imigrantima, različitim marginalizovanim i manjinskim društvenim grupama da se obrazuju ovim putem, jer nemaju pruženu mogućnost da se obrazuju formalnim putem, kao i pružanje mogućnosti odraslima da se stručno usavršavaju za isti ili novi posao, mladima, roditeljima i drugim ciljnim grupama, predstavlja karakteristiku društvene ravnopravnosti i demokratije koju nudi neformalno obrazovanje. Upravo iz tih razloga, Komitet ministara Savjeta Evrope preporučuje svim zemljama članicama da: „sprovedu mjere koje se zasnivaju na odredbama Povelje o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava Savjeta Evrope... obezbede široku distribuciju Povelje nadležnim organima tih zemalja koji su odgovorni za obrazovanje i omladinu“²⁶.

Kad su u pitanju ishodi neformalnih programa važno je pomenuti da su oni različiti: kratkoročni za pojedince (ukoliko ih ne usvoje kako treba) a u osnovi im je učenje; srednjoročni za preduzeća a u osnovi im je akcija i dugoročni koji se tiču zajednice i imaju za cilj poboljšanje uslova. Samim tim neformalno obrazovanje utiče na tri sektora društva i njihov smisao djelovanja, odnosno na državu, privatna preduzeća i civilno društvo. Kako državi osigurava i očvršćuje vlast, tako preduzećima donosi profit jer edukuje službenike i usavršava radi stalnog napredovanja i civilnom sektoru/građanstvu pruža opšte-društveni napredak (gdje su karakteristične već pomenute razne ciljne grupe).

Suštinske karakteristike neformalnog obrazovanja koje se mogu izdvojiti među brojnim karakteristikama su: „dobrovoljno učešće; lični i profesionalni razvoj; učenje sa grupom, u grupi i od grupe; program baziran na potrebama društva i učesnika; proces učenja je veoma važan; obučeni i kvalifikovani edukatori; fleksibilna struktura (planovi, program...); baziranost na demokratskim vrijednostima (ljudska prava, participacija...); podijeljena odgovornost za rezultate; učenje između voditelja i grupe; osnaživanje učesnika“²⁷. Set principa, vrijednosti i metoda koje ga karakterišu čine ga sve relevantnijim, u društvima baziranim na znanju, ekonomiji i fleksibilnosti, za odgovore na potrebe i zahtjeve društva.

²⁶ Komitet ministara Savjeta Evrope, *Preporuka Komiteta ministara zemljama članicama u vezi sa Poveljom o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava Savjeta Evrope*, Savjet Evrope, Brisel, 11. maj 2010, str. 15.

²⁷ Grupa „Hajde da...“, *Neformalno obrazovanje u Evropi – korak ka prepoznavanju neformalnog obrazovanja u SCG*, Beograd, 2005, str. 12.

3. Modeli neformalnog obrazovanja

Modeli neformalnog obrazovanja predstavljaju različite pristupe u njegovoj primjeni. Trenutno najaktuelniji model u okviru kojeg treba da se upotrijebi svaki vid obrazovanja je *model cjeloživotnog učenja*. S obzirom na to da formalno stečeno znanje vrlo brzo zastarijeva, neophodno je inovirati znanje redovno i stručno se usavršavati. Tranzicija je dovela do „društva znanja“, gdje „uvođenje prakse cjeloživotnog učenja (lifelong learning), odnosno aktivnosti učenja tokom čitavog života s ciljem konstantnog unapređivanja znanja, vještina i sposobnosti unutar lične, građanske, društvene i poslovne perspektive“²⁸, predstavlja povezivanje formalnog, neformalnog i informalnog obrazovanja. Na ovaj način odvija se uvažavanje svih oblika učenja, uz sticanje i osavremenjavanje svih vrsta sposobnosti, interesa, znanja i kvalifikacija od prvih školskih početaka pa sve do perioda poslije penzionisanja, čime se učestvuje aktivno u sferama društvenog i ekonomskog života. U okviru cjeloživotnog učenja važna su opet dva modela, i to: *model permanentnog učenja od predškolskog razdoblja pa nadalje*, koji sam pomenuo, kao i *model permanentnog obrazovanja nastavnog kadra*, jer se i oni moraju usavršavati u kontinuitetu, u skladu sa nastalim obrazovnim i drugim promjenama u društvu. Samim tim, neformalno obrazovanje je blisko vezano andragogiji, jer se čovjek doživotno njim može i treba obučavati, kao i pedagogiji, jer se to isto odnosi i na nastavni kadar.

Model neformalnog obrazovanja nastavnog kadra za inkluzivno obrazovanje nastaje zbog potrebe da isti ojačaju svoje profesionalne kompetencije u radu sa djecom prema kojoj se primjenjuje inkluzivno obrazovanje. Organizovanjem modula u školama, u kojima nastavnici mogu da učestvuju individualno ili u radu sa manjom ili većom grupom, uz gledanje odabranih filmova na tu temu, davanje kritičkog mišljenja, pisanje eseja, opservacije određenih situacija i primjene drugih materijala i metoda rada, mogu se „razvijati i jačati kompetencije nastavnika predmetne nastave iz domena inkluzivnog obrazovanja; jačati nastavničke profesionalne mreže, koje doprinose informalnom učenju, kroz koje se najviše uči...“²⁹. Primjer ovako sprovedenog modula je u školama u Bosni i Hercegovini pokazao: „da je svim nastavnicima neophodno pružiti kontinuirano stručno usavršavanje (iz područja inkluzivnog obrazovanja), a posebno nastavnicima predmetne nastave; da je omogućeno nastavnicima

²⁸ Praštalo, R., *Cjeloživotno i permanentno učenje*, Elektrotehnički fakultet, Banja Luka, 2010, str. 33.

²⁹ Kafedžić, L. i Šušnjara, S., *Primjena multimedijalnog materijala (modula) u stručnom usavršavanju nastavnika u oblasti inkluzivnog obrazovanja: neformalno obrazovanje*, Filozofski fakultet – Sarajevo, Bosna i Hercegovina, 2009, str. 179.

ma ... da razmijene svoja iskustva, nedoumice, pitanja, ideje...; da su obukom ojačane nastavničke kompetencije...³⁰.

Pored učenika i nastavnika, neformalno obrazovanje se odvija sa brojnim ciljnim grupama drugačije okarakterisanim. Prije svega, tu su *model neformalnog obrazovanja za mlade* i *model neformalnog obrazovanja za odrasle*. U okviru omladinske politike ciljevi su socijalna uključenost svih mladih, jednake mogućnosti za sve, razumijevanje omladinske politike, promovisanje zapošljavanja mladih i pomoć pri zapošljavanju, podržavanje nevladinih institucija koje djeluju u tu svrhu, regionalne razmjene mladih i drugo. Smatram da je kod nas, prije nego što se načine ti koraci, vrlo važno „lobirati za veće priznanje omladinske politike“³¹. Isto tako, pod posebnim vidom doživotnog učenja, u odnosu na mlade ljude, tačnije studente, razvijen je i sproveden „*Bolonjski proces u svjetlu cjeloživotnog učenja*“³² i donijet novi validacijski instrument Youthpass (kreiran 2005–2006. godine) za transverzalno prepoznavanje rezultata učenja kroz neformalno obrazovanje mladih. Bolonjski proces za cilj ima da prezentuje gradivo studentima na drugi način, da pruži mogućnost starijim osobama da nastave akademsko obrazovanje ako to žele, da različitim načinima provjere znanja doprinese razvoju raznih vještina kod studenata i sticanju strukturiranog znanja iz svakog predmeta i svake struke. Tačnije, Bolonjskim procesom formalno obrazovanje je stavljeno u službu cjeloživotnog i permanentnog učenja. Sa druge strane, Youthpass omogućuje finansiranje projekata razmjene mladih, evropske volonterske službe, organizaciju treninga i seminara, a najviše u cilju zapošljavanja mladih i voditelja rada s mladima, refleksije na vlastiti proces neformalnog učenja i društvenog prepoznavanja rada mladih.

Sa druge strane, gledajući na grupu odraslih, postoje razni trening centri za njihovu edukaciju. Kao primjer mogu navesti „*Glota Nova – Centar za novo znanje*“, iz Ljubljane, koji kao internacionalni trening centar sprovodi treninge, sljedećeg tipa: „Osposobimo organizacije i pojedince da postignu poslovnu i personalnu izvrsnost“; „Postanimo vodeća obrazovno-savjetodavna institucija u Sloveniji za razvoj komunikacionih i drugih vještina i postanimo prepoznatljivi i vrednovani po tome u cijeloj Evropi“; „Naše vrijednosti su: znanje, profesionalizam, kvalitet, kreativnost, transfer znanja u praksu, fleksibilnost, personalni pristup, jedinstvenost“.³³ Na ovakav način se odrasli

³⁰ Isto, str. 183.

³¹ Consultative meeting on Youth Policy, *Reconstruction of Youth in South East Europe – recognition, identity, access and inclusion (report)*, Sofia, 2005, page 89.

³² Praštalo, R., *Cjeloživotno i permanentno učenje*, Elektrotehnički fakultet, Banja Luka, 2010, str. 47.

³³ Isto, 2010.

mogu kvalitetno obučiti jer je razvijen *Global Learning Method*, kao prirodan način učenja u opuštenoj atmosferi, a Glotta Nova je neformalno obrazovanje objedinila putem internacionalnih treninga, treniranja trenera, centara za samoučenje, treninga menadžera i slično. „Termin obrazovanje odraslih označava korpus organiziranih edukacijskih procesa svih sadržaja, razina i metoda (formalnih i drugih) bez obzira da li odrasli nastavljaju ili zamjenjuju započeto školovanje ili naukovanje, bez obzira razvija li odrasla osoba svoje sposobnosti, proširuje svoje znanje, poboljšava svoje tehničke ili stručne kvalifikacije ili ih preusmjerava te dovodi do promjene svojih stavova ili ponašanja; i u perspektivi potpunog ličnog razvoja i u perspektivi učešća u uravnoteženom i nezavisnom socijalnom, ekonomskom i kulturnom razvoju“³⁴.

Bez obzira na to da li su u pitanju odrasli ili mladi, neformalno obrazovanje nudi *dobrovoljni (volonterski) rad*, kao „osnovu koja omogućuje sticanje različitih iskustava putem različitih vidova aktivnosti i učenje različitih vještina“³⁵, s jedne strane, a sa druge, predstavlja „sposobnost da se razvijaju, da poštuju druge i brinu o drugima i da rade za dobrobit zajednice“³⁶. Bliskom povezanošću konteksta definicija ovakav način rada nudi obrazovanje svima, u okviru čega možemo kreirati *model neformalnog obrazovanja u oblasti socijalnog rada*. Po mom mišljenju, principi omladinskog rada i socijalnog rada implementirani kroz neformalno obrazovanje su principi neformalne obrazovne prakse koja bivstvuje u ovim poljima djelovanja.

Značajno je pomenuti da „...savremeni tokovi u Evropi u sferi obrazovanja snažno promovišu „učenje tokom čitavog života“ (eng. *lifelong learning*), ali i „učenje u različitim životnim kontekstima“ (eng. *life-wide learning*). Ambiciozni strateški cilj Evropske unije u ovoj oblasti, postavljen u Lisabonu 2000. godine, jeste da Evropa do 2010. postane „najdinamičnija i najkompetentivnija ekonomija zasnovana na znanju“ ili jednostavnije rečeno – da se približi idealu „Evrope znanja“³⁷.

Prema svemu pomenutom i navedenom, zaključujem da neformalno obrazovanje svakako doprinosi boljem sagledavanju i iskoriscavanju širokog spektra mogućnosti za sticanje određenih znanja i vještina mimo formalno-obrazovnih institucija, putem velikog broja modela.

³⁴ UNESCO, *Recommendation on the Development of Adult Education*, 1976, str. 79.

³⁵ Grupa „Hajde da...“, *Neformalno obrazovanje u Evropi – korak ka prepoznavanju neformalnog obrazovanja u SCG*, Beograd, 2005, str. 65.

³⁶ Günther, K-H., ‘Friedrich Adolph Wilhelm Diesterweg’ in Z. Morsy (ed.), *Thinkers on Education*, Paris: UNESCO, 1994, page 296–297.

³⁷ http://europa.eu.int/comm/education/policies/2010/objectives_en.html, 15. 3. 2011, 17:35 h.

3.1. Principi učenja i razvoja

Obrazovanje i prevashodno njegov kvalitet su od presudnog značaja za razvoj pojedinca, grupe, zajednice, ali i za opstanak nekog društva ili države. Znanje koje stičemo formalnim putem nije dovoljno zbog svog zastarijevanja, zbog razvoja novih trendova i tehnologija, pa je pojava kontinuiranog učenja putem neformalnog obrazovanja motivisala ljude da dalje uče, usavršavaju se i permanentno obrazuju. Tačno je da se pozitivan stav prema učenju i osnova učenja gradi u školi i formalnom obrazovanju, ali nadgradnja znanja neformalnim putem „podstiče lični razvoj, jer se pomoću njega razvijaju vlastiti potencijali, interesi i talenti, mogućnosti zapošljavanja, izbor radnog mjesta, te unapređuje aktivno građanstvo, civilno društvo, demokratija, mir, veća društvena jednakost i pravda“³⁸.

Principi obrazovanja kroz njegove uloge u individualnom i društvenom razvoju utiču na različite sfere života. Iz tih razloga se poklanja pažnja brojnim organizacijama koje promovišu neformalno obrazovanje i u kojima svi pojedinci pojedinačno ili kao grupa, svjesno i zajedničkim naporima, doprinose sticanju znanja, a isto usvajaju u kontinuiranom ciklusu inovacija. Da se na različite načine uči i da je potrebno sticanje znanja i vještina svakim vidom učenja pominje se u brojnim dokumentima.³⁹ Cilj treninga i stručnog obrazovanja neformalnog tipa jeste „popuniti praznine u oblasti posjedovanja vještina, čineći vidljivim znanje i sposobnosti koje ljudi u stvari posjeduju, ali su ih usvojili sa prećutnim podrazumijevanjem, i one zato nisu bile eksplicitno validirane“⁴⁰. Na osnovu pomenutog, možemo zaključiti da je svaki vid obrazovanja važan i da svaki na sebi svojstven način propagira lični razvoj, razvoj životnih vještina, stručno usavršavanje i aktivno građanstvo, ali da je razlika u pogledu prepoznavanja ovih formi sticanja obrazovanja. Tu mislim na još neizgrađen stav o potrebi većeg uključivanja neformalnog obrazovanja u obrazovne tokove, tj. poboljšanja uslova učenja kroz popularno obrazovanje

³⁸ Praštalo, R., *Cjeloživotno i permanentno učenje*, Elektrotehnički fakultet, Banja Luka, 2010, str. 83–84.

³⁹ Savet Evropske unije, *Council conclusions on the validation of non-formal and informal learning, 2004*, 9600/04, EDUC 118, SOC 253, 18 maj, Brisel; Evropska komisija, *A Memorandum on Lifelong Learning*, Staff Working Paper, SEC, 2000, 1832, Brisel; Evropska komisija, *Making a European Area of Lifelong Learning a Reality*, Communication from the European Commission, COM 2001a, 678 finalno, Brisel; Evropska komisija, *A new impetus for European youth. White Paper*, Komunikacija Evropske komisije, COM, 2001b, finalno, Brisel.

⁴⁰ Grupa „Hajde da...“, *Neformalno obrazovanje u Evropi – korak ka prepoznavanju neformalnog obrazovanja u SCG*, Beograd, 2005, str. 16.

putem omladinskih, nevladinih organizacija za obrazovanje odraslih, za učenje preko interneta, kroz medije i slično.

CLANZ (Community Learning Aotearoa/New Zealand) navodi da je „neformalno učenje proces kojim se idealno odvija obrazovanje zajednice“⁴¹, jer je fleksibilno, razvojno i ad hoc učenje. Ono što bi ga činilo još idealnijim je upravo njegovo prihvatanje da se odvija putem institucija kao što se odvija putem organizacija, tj. raznih grupa, zajednica. Prihvatajući ga kroz institucionalni rad prihvatila bi se dvosmjerna komunikacija, što znači da bi se smanjila pasivnost učenika i kroz komunikaciju učenik – nastavnik dijelila znanja i vještine. Razvijajući tako sopstvene potencijale razvijali bi se i potencijali zajednice, zbog čega se „neformalno učenje odnosi na način na koji se učenje odvija“⁴². Njegova različitost u procesu učenja, dijeljenje znanja i sticanje intelektualnih, socijalnih, ekonomskih, organizacionih i brojnih drugih vještina, karakteriše ga kao učenje za sve, kao zajednicu učenja, kao društvo učenja. „Neformalno učenje je važna komponenta obrazovanja zajednice. Razvoj zajednice je moguć ili osnažujući proces koji je neodvojiv od neformalnog obrazovanja i zajednice.“⁴³

Takođe, pomenuo bih česte razmjene studenata ili česta putovanja učenika neformalnog obrazovanja, jer je to jedan značajan oblik učenja u okviru njega. To se može nazvati iskustvenim učenjem i bogaćenjem obrazovanja. „Svrha dokolice i bogaćenje obrazovanja je povećanje slobodnog vremena pojedinca, poboljšanje nečijeg kvaliteta života i kultivisanje intelektualnog, emocionalnog, fizičkog i socijalnog razvoja.“⁴⁴ Ovo se postiže objedinjavanjem svakog vida obrazovanja, ali treba veću pažnju posvetiti prepoznavanju neformalnog obrazovanja, jer svaka jedinka koja učestvuje u njemu nalazi se u centru obrazovnih aktivnosti, a znajući da neko brine o njoj i njenim interesovanjima dobija veću motivaciju i satisfakciju za lični razvoj i za učenje. Sa druge strane, od tog ličnog razvoja dolazi se do društvenog razvoja, što razvija kolektivne kapacitete. Učenje u zajednici i razvoj koji slijedi tim učenjem, „daje značajan doprinos u promovisanju doživotnog učenja, socijalne inkluzije i aktivnog građanstva“⁴⁵, odnosno razvija vrijednosti vezane za lični razvoj

⁴¹ CLANZ, *Information paper*, Wellington, 1989, page 3–4.

⁴² Non-formal and Community Education Working Group, *Draft Report*, Wellington, 1989, page 14.

⁴³ Tobias, R., *Defining non-formal and Community Education – New Zealand Journal of Adult Learning 20 (1)*, University of Canterbury, 1992, page 77–92.

⁴⁴ http://www.worldleisure.org/about/interest_groups/education.php, 17. 3. 2011, 21:15 h.

⁴⁵ Scottish Executive, *Working and learning together to build stronger communities – Working draft Community Learning and Development Guidance*, Edinburgh: Scottish Executive, 2003, page 12.

Available in the informal education archives: http://www.infed.org/archives/gov_uk/working_together.htm, 17. 3. 2011, 21:45 h.

(autonomiju, kritički stav, otvorenost i radoznalost, kreativnost), vrijednosti vezane za društveni razvoj (sposobnost komunikacije, učestvovanje i demokratsko građanstvo, solidarnost i socijalnu pravdu, odgovornost, rješavanje sukoba), kao i etičke i ljudske vrijednosti (toleranciju i poštovanje drugih, ljudska prava, interkulturalno učenje i razumijevanje, mir/obrazovanje o nasilju, ravnopravnost polova, međugeneracijski dijalog).⁴⁶

3.1.1. Razvoj socijalnih vještina

Sam pridjev „socijalno“⁴⁷, prema Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English, označava ljude koji žive u zajednici ili odnos između ljudi i zajednice. Socijalne vještine su specifična ponašanja pojedinaca, a način na koji neki pojedinac koristi sve te socijalne vještine u socijalnoj okolini i socijalnoj interakciji predstavlja socijalnu kompetenciju. Samim tim, „reći da je neko socijalno vješt znači da ta osoba posjeduje perceptivnu osjetljivost – slaže se s neverbalnim ponašanjem drugih, kontroliše vlastito ponašanje i ima sposobnost da preuzme ulogu drugoga“⁴⁸. Način na koji posmatramo svoje ponašanje i svoje postupke, kao i ponašanje i postupke drugih je način na koji razvijamo sposobnost prepoznavanja i interpretiranja tog istog. Isto tako, kad se koriste socijalne vještine na pravi način i kad osoba postiže lične ciljeve na tom polju rezultat je socijalna kompetencija.

Brojne su socijalne vještine koje neka osoba može posjedovati i razvijati, a za čiji razvoj je zaduženo neformalno obrazovanje. U okviru metoda neformalnog obrazovanja, o kojima će kasnije biti više riječi, tj. u okviru radionica, treninga, rada u malim i velikim grupama, komunikacija i interakcija su glavni elementi socijalne situacije. Međutim, i za ta dva elementa vežu se brojni drugi elementi, kao na primjer, sposobnost zajedničkog rada u grupi i usklađivanje individualnih akcija, umijeće vođenja dijaloga, umijeće slušanja drugoga i diskutovanja za i protiv, umijeće javnog saopštavanja, preduzimanje odgovornosti za sopstvene akcije i zastupanje sopstvenih prava i prava drugih. Pored ovih, i druge socijalne vještine se uvažavaju i razvijaju kroz neformalno obrazovanje, kao: „praktikovanje demokratskih procedura; vještina primjenjivanja vrijednosti poštovanja demokratskih načela u komunikaciji s drugima, kao što su ravnopravnost, jednakost, poštovanje različitosti u svakodnevnom

⁴⁶ Vještine preuzete iz: European Steering Committee for Youth (CDEJ), *Draft recommendation on the promotion and recognition of non-formal education/learning of young people (revised)*, Directorate of Youth and Sport, Strasbourg, 2003, page 8.

⁴⁷ Knežević, M., *Socijalno i socijalni rad – Revija za socijalnu politiku*, 1996, 3 (1), 17–24; *Oxford Advanced Learner's Dictionary of Current English*, 1986, str. 49.

⁴⁸ Pennington, D, *Osnove socijalne psihologije*, Naklada Slap, Jastrebarsko, 1997. str. 78.

životu; vještine nenasilnog rješavanja problema i njihova primjena u socijalnim odnosima; sposobnost iznošenja sopstvenog mišljenja i potreba; sposobnost transfera znanja i vještina u konkretne akcije itd.⁴⁹

Sve su ovo socijalne vještine koje čovjek pospješuje, posmatra kod sebe i drugih i razvija veoma malo u formalnom obrazovanju (zbog jednosmjerne komunikacije), ali ne kao u neformalnom i informalnom. Međutim, pošto se u informalnom obrazovanju rijetko ili samo ponekad obraća pažnja na njih, u neformalnom obrazovanju one se svjesnije prožimaju kroz rad jer su evaluacije i stalni osvrti na akcije i reakcije učestalo prisutni. Samim tim, „radi se, dakle, o dvosmjernom obostrano aktivnom odnosu koji dovodi do promjena u ponašanju kod učesnika interakcije“⁵⁰. Tako razvijene socijalne vještine su važne i za informalno obrazovanje, a neformalnim se još stiču motivacija i vještine potrebne za integraciju u društvo, za aktivnu ulogu u društvu i za zadovoljavanje zahtjeva tržišta i aktivne participacije u njemu. Sve to nude i pružaju neformalne metode i sadržaji. Upravo je zbog toga neformalno obrazovanje povezano sa holističkim učenjem, što je slično „učanju cijelim mozgom“⁵¹, tačnije objedinjavanju kognitivnih, afektivnih i psiholoških procesa. Sa druge strane, sve se to odvija kroz i putem socijalnih interakcija u okviru kojih manifestovano ponašanje predstavlja brojne i razne socijalne vještine.

3.1.2. Usmjerenost na rezultat i proces

Shvatajući, na osnovu pomenutog, da je glavni proces neformalnog obrazovanja usvajanje novih znanja, ideja, vještina, stavova i ponašanja, shvatamo da je rezultat tog procesa priznanje tih istih, stečenih, vještina i znanja. Kao iskustveno učenje, neformalno obrazovanje rezultate svog procesa objedinjava putem: „iskustva..., refleksija..., razmjena... i generalizacija“⁵². Upotrebom neke od metoda neformalnog učenja, kao igre uloga, simulacija, predavanja i mnogih drugih, uči se kroz iskustva, a zatim daje osvrt, tj. analiza tog stečenog iskustva. Povratak na sadržaje rada, analizom osjećanja koja su tokom rada postojala ili nastajala, analizom zaključaka do kojih se došlo, učesnici se vraćaju unazad i identifikuju ono što su u procesu radili. Tako sami dolaze do rezultata i poimaju naučeno putem iskustva. Reflektovanjem iskustava u gru-

⁴⁹ Marinković, S., *Neka moguća rešenja obrazovanja za prava deteta pomoću udžbenika – metodička pitanja*, Pedagogija 3/04, Užice, 2004, str. 67.

⁵⁰ Petz, B., *Psihologijski rječnik*, Prosvjeta, Zagreb, 1992, str. 407–409.

⁵¹ Oldroyd, D., *Plan radionice posvećene modernoj pedagogiji*, Kotor – Crna Gora, 2004, str. 15: preuzeto sa: <http://www.cso.gov.me/ResourceManager/FileDownload.aspx?rid=57166&rType=2&file=1084797820.doc>, 18. 3. 2011, 09:13 h.

⁵² Udruženje građana Ukrštanje, *Neformalni pojmovnik o NFO i... – Projekat Centar za promociju NFO – II faza „Prelistavanje“*, Udruženje građana Ukrštanje, Novi Sad, 2006, str. 22.

pi ili u određenim, manjim ili većim, socijalnim interakcijama, razmjenjuju se različita iskustva, nastala zbog različitog shvatanja procesa rada od svake individue. Na kraju, izvlačeći zajedničke karakteristike i suštinu naučenog, uopštavaju se sadržaji i promovišu glavni, kolektivni rezultata rada.

Opis rezultata neformalnog obrazovanja ne bi bio moguć bez opisa procesa putem kojeg se dolazi do tih rezultata. Proces bih ovdje shvatio kao aktivnu školu u kojoj je učesnik aktivni i konstruktivni nosilac procesa, zajedno sa facilitatorom (vodičem procesa). Kao takav, on je fleksibilan, varijabilan i zasnovan na interesovanjima učesnika uz povezivanje sa njihovim prethodnim znanjima, ličnim stavovima i iskustvima. Važno za proces je da „...ljudi koji su angažovani u nastavi procesa učenja moraju biti veoma posvećeni, inovativni i efikasni... jer je iskustveno učenje nastavak procesa učenja zasnovanog na individualnim iskustvima i transakcijama u njenom/njegovom okruženju“⁵³.

Svaki oblik djelovanja neformalnog obrazovanja mora biti kvalitetan, a kvalitet tog rada se ogleda u njegovoj usmjerenosti na proseg i rezultate rada. Čitav set znanja, vještina i kompetencija koje se u procesu stiču i koje neka osoba nakon tog iskustva posjeduje i razvija, moraju biti prepoznati i vidljivi. To nam govori o „validaciji rezultata učenja... a proces validacije neformalnog obrazovanja u sebi nužno sadrži pitanje kvaliteta“⁵⁴. Identifikovanjem rezultata učenja, bilo da je to testiranjem ili prepoznavanjem i priznavanjem istih, vrednuje se čitav opseg kvalifikacija i kompetencija koje neka individua posjeduje, bez obzira da li su te kompetencije i kvalifikacije stečene u neformalnom ili nekom drugom vidu obrazovanja. Cilj jeste relevantnost neformalnog obrazovanja za svaku individuu, ali i usmjerenost „da se odvija profesionalno i planirano (proces učenja) i da sa sobom nosi sticanje određenih kompetencija koje na osnovu određenih standarda možemo mjeriti (rezultata učenja).“⁵⁵

3.1.3. Usmjerenost na pojedinca i grupu

Usmjerenost neformalnog obrazovanja na pojedinca i na grupu podrazumijeva prethodno opisane procese, metode, rezultate djelovanja koji utiču na individualni i na grupni rad.

Prije svega, neformalno obrazovanje se uči od cijele grupe, u kojoj vlada dvosmjernan i horizontalan odnos edukatora i učesnika. Kako učesnici

⁵³ Kolb, D. A., *Experiential Learning Englewood Cliffs, NJ: Prentice Hall, 1984, page 256.*

⁵⁴ Pathways Towards Validation and Recognition of Education, *Training and Learning in the Youth Field – Working Paper*, Partnership Council of Europe and European Commission, Strasbourg and Brussels. 2004, page 28–34.

⁵⁵ Isto, page 28–34.

uče od njega tako i edukator od njih, a i učesnici uče među sobom, jedni od drugih. Rad, akcija i praksa usmjereni su na svakog ponaosob ali i na kolektiv. Pojedincu je prilagođeno praktično primjenljivo znanje, shodno njegovim potrebama, a dalji izbor oblika rada, predanosti u radu, motivacije, zavisi od njega. „Može se početi bilo kada u životu“⁵⁶, što je velika prednost neformalnog obrazovanja.

Doživotno obrazovanje doprinosi ličnom razvoju svakog pojedinca jer njegov ljudski kapital raste, i slobodno možemo reći da je to „ljudski“ zasnovano na obrazovanju koje postaje dio čovjeka, dok „kapital“ kao njegova zarada predstavlja stečene kompetencije nastale u stručnom usavršavanju. Pojedincu ili grupi data je klasična pozicija koja mu/im omogućuje učenje kroz davanje i izražavanje kritičkog/ih stava/ova i odgovarajućih refleksija. Rad na izgradnji i jačanju kapaciteta pojedinaca i grupa je doprinos zajednici, ali dok je to aspekt neformalnog obrazovanja, problem formalnog je u nedovoljnoj posvećenosti obrazovanoj individui. „Tako na primjer, često se zanemaruje pozitivan uticaj obrazovanog pojedinca na porast dohotka lošije obrazovanog pojedinca, kao i uticaj većeg broja obrazovanih pojedinaca na manji broj pojedinaca asocijalnog ponašanja u društvu. Neuvažavanjem ovih efekata obrazovanja potcjenjuje se društvena stopa rentabilnosti obrazovanja.“⁵⁷

Smatram da je ovim citatom, kroz opisanu razliku formalnog i neformalnog vida obrazovanja, najbolje shvatiti efikasnu i kvalitetnu usmjerenost neformalnog obrazovanja i na pojedinca i na grupu. Grupa sa kojom se radi i svi njeni članovi ponaosob nijesu zanemareni ni u jednom segmentu rada, već je posvećena pažnja njihovoj ličnosti, njihovom „donešenom“ i stečenom znanju (stečenom u okviru neformalnog rada), vještinama, kompetencijama, odnosno cjelokupnom njihovom obrazovanju i razvoju.

3.1.4. Metode neformalnog obrazovanja

Posebno je važno *dobro poznavati različite metode neformalnog obrazovanja i pristupe njegovog djelovanja*, kako bi se na prikladan način isto moglo primijeniti za postizanje ciljeva ovog vida obrazovanja. Svaka od metoda predstavlja vid obuke, a zbog značaja istog Komitet ministara Savjeta Evrope preporučuje zemljama članicama: „da nastavnicima i ostalom obrazovnom osoblju, omladinskim liderima i trenerima pruže neophodnu početnu i trajnu obuku i razvoj u oblasti obrazovanja za demokratsko građanstvo i ljudska pra-

⁵⁶ Mida-Briot, B., *Non-formal Education as a Tool for the Inclusion of All*, T-Kit on Social Inclusion, 2003, page 37–40.

⁵⁷ Blaug, M., *The Empirical Status of Human Capital*, Journal of Economic Literature 3, 1976, page 827–854.

va. Ovim bi trebalo da im se osigura temeljno znanje i razumijevanje ciljeva i principa ove discipline i odgovarajućih metoda za nastavu i učenje, kao i druge ključne vještine koje su u skladu s njihovom obrazovnom oblasti⁵⁸.

Konkretnije, u okviru metoda rada, najčešće korišćene su: metoda rada sa pojedincem, metoda rada sa grupom, radionice, treninzi, rad u malim grupama, projektni zadaci.

3.2.1. Rad sa pojedincem

Cjelokupan rad sa pojedincem kao metod neformalnog obrazovanja obuhvata znanja, vještine, tehnike i strategije rada sa pojedincem, koji želi unaprijediti svoje obrazovanje, lakše doći do posla kroz stručno usavršavanje i ostvariti druge svoje ciljeve. Postupci prikupljanja informacija o iskustvima i znanjima koje pojedinac nosi sa sobom, procjena načina rada i planiranje procesa rada sa pojedincem, sprovođenje različitih formi rada, obezbjeđivanje potrebnog materijala, kao i praćenje i evaluacije djelova procesa i cijelog procesa rada, predstavljaju osnove neformalnog obrazovanja u radu sa pojedincem.

„Cilj individualnog rada je (...) podrška i pomoć (...) u savladavanju specifičnih poteškoća, u pozitivnom okruženju, u atmosferi povjerenja i bliskosti, obezbjeđivanje dodatnih informacija i učenje prihvatljivih oblika komunikacije i ponašanja.“⁵⁹ Zainteresovanost i saglasnost pojedinca mora da postoji, a samo ime mu govori da se „oblici ovog rada odvijaju kroz individualne sesije, savjetovanje, mentorstvo gdje se favorizuju njegove lične potrebe“⁶⁰. Na osnovu samoprocjene, individua može procijeniti svoje samopouzdanje, komunikacijske vještine, interpersonalne vještine, vještine u rješavanju problema, razumijevanju svojih osjećanja, razumijevanju i identifikovanju sa drugima, pregovaračke vještine, vještine refleksije i brojne druge.⁶¹ Te iste vještine mogu se u individualnom radu nadograđivati i razvijati, odnosno graditi visoko samopouzdanje, efektivno komuniciranje uz slaganje sa drugima, može se razvijati svjesnost o svojim ispravnim i neispravnim postupcima to-

⁵⁸ Komitet ministara Savjeta Evrope, *Preporuka Komiteta ministara zemljama članicama u vezi sa Poveljom o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava Savjeta Evrope*, Brisel, 11. maj 2010, str. 16.

⁵⁹ Save the children UK, *Promjena ponašanja putem igre*, Save the children UK – Program u Crnoj Gori, Podgorica, 2005, str. 55.

⁶⁰ Nusreta K., *Socijalno obrazovanje u omladinskom radu nevladinih organizacija*, Forum Syd, Sarajevo, 2005, str. 56; preuzeto sa: <http://tolerancija6.bos.rs/blog/?p=272>, 22. 3. 2011, 22:28 h.

⁶¹ Vještine o kojima je riječ su navedene u sljedećem izvoru: Huskins, J., *Quality work with Young People*, Sweden, 1996, page 80.

kom akcija i reakcija. Takođe, veoma je važno sticanje sposobnosti u rješavanju problema, tačnije traženju pomoći i donošenju racionalnih odluka, kao i učenje na svojim i tuđim iskustvima na način da pojedinac gradi jake strane a radi na slabostima.

Individua koja je uključena u neformalno obrazovanje posjeduje određeno ponašanje, koje može biti ponašanje iz kategorije „neznalice koja toga nije svjesna“, jer smatra da obuka ili učenje na ovaj način nije rješenje njegovih problema; „neznalice koja je toga svjesna“, to su učesnici koji se odupiru napredovanju jer imaju teškoće da se suoče sa svojim nedostacima; „znalac koji je svjestan svoje kompetentnosti“, ali koji tu kompetentnost može istinski steći kroz usavršavanje i praksu i „znalac koji nije svjestan svoje kompetentnosti“, pa je njemu potrebna obuka kako bi otkrio u čemu je dobar i kako bi tim otkrićem, na raznim poljima, usavršavao svoju kompetentnost. Iako je poželjno da svaka individua dobrovoljno i željno stupa u neformalno obrazovanje, iz navedena četiri oblika ponašanja⁶² primjećujemo da se pojedine individue uključuju tražeći rješenje nekog problema ili zbog želje da usavrše određene vještine ili su uključeni u taj proces od strane nekog drugog. Na primjer, djeca u školama su veoma često kao individue uključeni u neke projekte i programe neformalnog obrazovanja, a izabrani su od strane organizacije, škole ili nastavnika. Međutim, sa druge strane, skoro svaka odrasla individua (mислеći pri tom na mlade ljude i na odrasle) ima svoj cilj kroz putanju neformalnog obrazovanja, jer je to „proces putem kojeg se razvija, oblikuje ili sankcioniše moć u smislu da podređeni pojedinci/ke ili grupe mogu povećati svoje resurse, ojačati sliku o sebi i izgraditi kapacitete za delovanje u vlastitu korist u psihološkom, sociokulturnom, političkom ili ekonomskom domenu“⁶³.

Individualni rad podrazumijeva i rad sa jednom osobom kroz grupni rad, u okviru kojeg se veoma često posvećuje pažnja jednoj osobi, odnosno individui kojoj je u tom trenutku potrebna pomoć ili podrška. Na različite načine moguće je opisati rad sa individuom u okviru grupe, bilo da je to pomoć u prezentovanju aktivnosti u cilju povećanja samopouzdanja, podrška u sprovođenju odgovarajućeg projekta u cilju razvoja određenih vještina, podrška putem supervizije u cilju davanja pozitivnih kritika i prevazilaženja životnih problema i brojni drugi načini putem kojih individua može imati iskustvenu korist. Shodno tome, Vidanović smatra da socijalni rad sa pojedincem i porodicom treba da bude usmjeren na duboko razumijevanje složenih životnih

⁶² Robert, L. J., *How to run seminars and workshops – 2nd*, NewYork /etc/: John Wiley & Sons, Inc., 2001, page 4–6.

⁶³ Staples, L. H., *Powerful ideas about empower-men*, Administration in Social Work, 14(2), 1990, page 29–42.

problema, koji ne mogu biti izuzeti iz šireg društvenog konteksta.⁶⁴ Samim tim, intervencije koje su u fokusu socijalnog rada sa pojedincem, i uobičajeno sa porodicom, uključuju savjetovanje, klinički socijalni rad, grupni rad, socijalno-pedagoški rad, porodični tretman i terapiju, neizostavno i napore da se pomogne ljudima kako bi im se omogućio pristup uslugama i resursima u zajednici. Intervencije podrazumijevaju i administraciju, organizovanje zajednice i uključivanje u socijalne i političke akcije koje treba da utiču na socijalnu politiku i ekonomski razvoj.⁶⁵ Na osnovu takvog vida djelovanja sasvim je logično postojanje jasne predstave o bliskosti i „preplitanju“ socijalnog rada sa pojedincem, sa jedne i individualnog rada neformalnog tipa, odnosno u neformalnom obrazovanju, sa druge strane.

Bez obzira da li je u pitanju rješenje nekog problema kod pojedinca ili prosto sticanje određenih kompetencija, postupak SPR je „situacija, podrška, rješenje“⁶⁶. Svakoj osobi se može pomoći u sagledavanju situacije, u samoevaluaciji (otkrivanju problema, nedostataka...), a zatim se kroz pružanje podrške (što može biti na različite načine: pokazivanje volje da joj/mu se pomogne, povjerenje, davanje pozitivnih kritika, vraćanje na pozitivne strane individue i na njene dobre kompetencije...) dolazi do realnih i upotrebljivih rješenja. „Teško je izmjeriti neposredni rezultat aktivnosti neformalnog obrazovanja. Ali, to bi bilo moguće kombinovanjem procesa evaluacije sa implementacijom određenih aktivnosti, što može dati doslednu sliku napretka ostvarenog od strane pojedinaca. Takav metod treba da se zasniva na sposobnostima učesnika neformalnog obrazovanja za samoevaluaciju, koja i sama može biti svrha neformalnog obrazovanja.“⁶⁷

3.2.2. Rad sa grupom

Društvo i funkcionisanje zajednice počiva na različitim grupama, od porodice do nacije. Metod grupnog rada u okviru neformalnog obrazovanja je teško opisiv metod kad je u pitanju njegova sveobuhvatnost. Brojne su karakteristike koje se mogu razmatrati, a među njima grupni metod rada, grupne aktivnosti, grupni proces, odluke i drugo.

⁶⁴ Vidanović, I. S., *Perspektive socijalnog rada sa pojedincem i sa porodicom*, Socijalna misao, 1997, vol. 4, br. 1, str. 105–121.

⁶⁵ Vidanović, I. S., *Rečnik socijalnog rada*, Beograd, 2006, str. 273–374.

⁶⁶ Robert, L. J., *How to run seminars and workshops – 2nd*, NewYork /etc/: John Wiley & Sons, Inc., 2001, page 21.

⁶⁷ Parliamentary Assembly, *Non-formal education – Report Committee on Culture and Education*, Doc. 8595, Report Committee on Culture and Education, Romania, 1999, page 57.

Prije svega, važno je pomenuti suštinu grupnog rada, a nju čine specifičnosti koje se javljaju u grupi. To su različita, pojedinačna iskustva, različito shvatanje metoda rada, moći i ograničenja neformalnog obrazovanja, prenos znanja i iskustava i učenje na osnovu grupe, dijeljenje različitih shvatanja, trenutnih situacija, kao i razvijanje kapaciteta učesnika kroz sami grupni proces. U osnovi svih aktivnosti su potrebe grupe i program rada mora biti razvijen u skladu sa interesima grupe. Da bi se to realizovalo neophodno je otkriti te interese grupe, a to je kontinuiran proces, tj. proces koji se odvija tokom cjelokupnog trajanja sesije, radionice, treninga ili bilo kog oblika rada sa grupom. Tako prilagođene aktivnosti, odlikovane svojom fleksibilnošću i dinamičnošću, treba da motivišu svakog pojedinca i grupu kao cjelinu i obezbijede njihovo maksimalno učešće u radu. Veoma često dužina trajanja grupnog rada nije dobra ili dovoljna, čemu uzrok mogu biti finansije, kratkoća isplaniranog treninga/radionice, unaprijed isplaniran program bez mogućnosti izmjene i slično. Međutim, i u tome treba odgovoriti zahtjevima i potrebama grupe.

Ciljevi grupnog rada u neformalnom obrazovanju obuhvataju socijalizaciju, individualnost i lični razvoj i grupna dostignuća. U okviru socijalizacije razvija se sposobnost harmoničnog prilagođavanja drugim ljudima i promjenama situacija, kao i sposobnost saradnje unutar grupe i sa drugim grupama. Na taj način šire se kontakti i razmjenjuju iskustva. Individualnost i lični razvoj u grupi podrazumijevaju „bezbjednost, samoizražavanje i nova iskustva, priznanja od drugih, u izvjesnoj mjeri odgovornost (posvećenost), otklanjanje problema u ponašanju i eliminisanje ličnih poremećaja ako već postoje, sprečavajući ih u drugima, razvoj ličnih kvaliteta: inicijativa, originalnost, dovitljivost, pouzdanost, istrajnost, integritet, liderstvo itd., razvoj fizičkih sposobnosti i vještina, mentalni razvoj“⁶⁸. Primjećujemo da je grupni rad obrazovni proces, gdje svaki pojedinac može da nauči da se prilagodi svojim saradnicima na zdravim osnovama i da putem svog ličnog dostignuća pruži doprinos grupi kao cjelini. Tako nastaju grupna dostignuća: „aktivno učešće u realizaciji i uspješnosti projekata grupe, progres u sposobnost grupe da ostvari grupne ciljeve i progres same grupe“⁶⁹.

Međutim, ne samo u okviru neformalnog obrazovanja, već i u okviru socijalnog rada akcenat je na grupnom radu kao jednoj od metoda rada. Karakteristična su, po tom osnovu, mišljenja autora Đukanović i autorke Fi-

⁶⁸ Kingman, J. M. and Sidman, S., *Some principles of group work in A Manual of Settlement Boys Work*, National Federation of Settlements, 1935, page 18, Available in *the informal education archives*: http://www.infed.org/archives/e-texts/kingman_group_work.htm , 27. 3. 2011, 9:55 h.

⁶⁹ Isto, page 18.

lipović, koji smatraju da se aktuelne metode i tehnike socijalnog rada mogu primjenjivati kako sa disfunkcionalnim, tako i sa zdravim pripadnicima populacije, i to od strane ne samo socijalnih radnika-praktičara, već i od strane svih stručnjaka srodnih profila, koji se bave grupnim radom, pa i u okviru neformalnog obrazovanja.⁷⁰ Shodno tome, isti autori kao cilj grupnog rada u okviru socijalnog rada, ali i grupnog rada uopšte, vide poboljšanje individualnog i socijalnog funkcionisanja, kako kod devijantnih tako i kod anti-devijantnih grupa stanovništva.

Pripadnost raznim grupama je važna i nezamjenljiva stavka u razvoju i životu svakog čovjeka. „Grupno iskustvo je temeljno ljudsko iskustvo.“⁷¹ Razlog tome je upravo uticaj grupe na stavove, vrijednosti, učenje, navike pojedinca od samog rođenja, jer je ista „dinamični socijalni fenomen koji čine dva ili više pojedinaca“⁷². U neformalnom obrazovanju oformljena grupa je karakteristična po energetske snazi koju posjeduje, što podrazumijeva iskustvo pripadanja i odvajanja/nezavisnosti koje nudi, autentičnost kroz komunikaciju, interakcije i mrežu socijalnih uticaja, što je od koristi za svakog pojedinca ali i za grupu kao cjelinu.

Svaka individua stupa u grupu sa sopstvenim ciljevima, a grupa, tj. sve individue skupa imaju zajedničke ciljeve, jer je grupni proces „serija promjena koje djeluju kao grupa pojedinačnih oblika prema kohezivnoj i uspješnoj operativnoj grupi“⁷³. Za tu uspješnost i kohezivnost neophodna je sposobnost svih za upravljačkim vještinama i vještinama međusobnog komuniciranja, koje se razvijaju ili nadograđuju kroz sljedeće faze grupnog rada: „fazu formiranja grupe, fazu oluje u grupi, fazu izgrađivanja grupe, fazu zrelosti grupe i fazu završetka grupe“⁷⁴. Prihvatanjem od strane grupe, građenjem zajedničkih utisaka, uspostavljanjem pravila ponašanja, formira se grupa koja kroz zadatke vodi grupni proces ka „oluji“ (raspravljajanja, konflikti), koja ponekad izbije na površinu, a ponekad ne. Uzrok tome su različitosti bilo da je riječ o razlikama u stavovima ili u mišljenjima, osjećanjima, ciljevima. U okviru toga grupa se nesvjesno izgrađuje i normira, razvija grupnu koheziju i postiže lične i grupne razvojne ciljeve. Kada grupa sazri postoji grupni identitet i zajedničkim osnaženim djelovanjem mogu riješiti postojeće konflikte. Opšti cilj je produktiv-

⁷⁰ Đukanović, B. i Filipović, S., *Grupni socijalni rad*, Izdavačka knjižarnica Zorana Stojanovića, Sremski Karlovci, Novi Sad, 2010, str. 67.

⁷¹ Benson, J., *Working More Creatively with Groups*, London: Routledge, 1987, page 123.

⁷² Bercher, H., *Group Participation: Techniques leaders and members (2nd ed.)*, Newbury Park, CA: Sage Publications, 1994, page 69.

⁷³ Blair, G. M., *Starting to Manage: the essential skills*, Chartwell-Bratt, 1993, ISBN-0-86238-336-6, page 37.

⁷⁴ Tuckman, B., *Developmental Sequence in Small Groups*, Psychological Bulletin, 63, 1965, page 384–399.

nost u rješavanju tih problema, a produktivnost se ostvaruje jer tad već slijedi grupni razvoj, dok je do tada lični razvoj bio više prisutan.

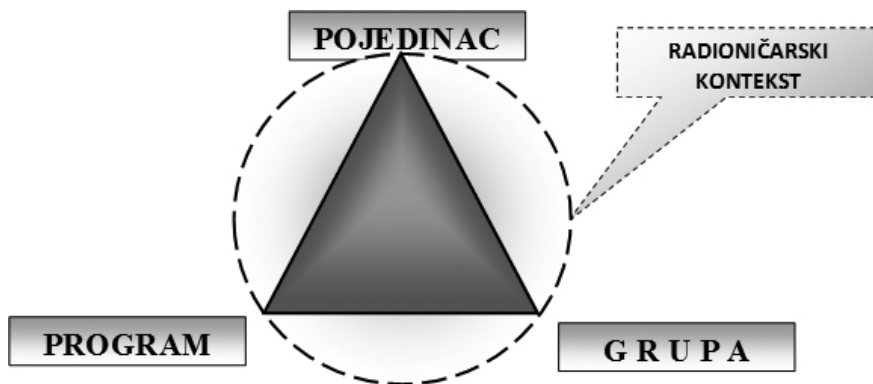
Njegujući humanističke vrijednosti: jednakost, ravnopravnost, zajedništvo, prihvatanje različitosti, uzajamnost, u okviru grupnog rada neformalnog obrazovanja, grupa i svaka njena jedinka te iste vrijednosti inkorporiraju u svoje sopstvene, što ih osnažuje u daljem životu i radu, a ne samo za vrijeme trajanja grupe. Grupna kohezija kao „složena osobina grupe izražena kao privlačnost grupe za članove i njihova međusobna privlačnost, povezanost grupe i otpornost na razjedinjavanje, odanost i privrženost članova grupi, ciljevima i idealima grupe“⁷⁵ gradi konstruktivna iskustva.

3.2.2.1. Radionice

Radionice su jedan od oblika grupnog rada u neformalnom obrazovanju i kako su istog cilja kao i svi drugi oblici grupnog rada, to podrazumijevaju aktivnosti obuke koje imaju za cilj pomoć ljudima da nauče nešto ili da razviju određene vještine. S obzirom na zajedničku karakteristiku koju svi imaju značajno je opisati ovaj i sljedeće oblike grupnog rada prema specifičnostima koje ih razlikuju.

Koncept realizacije radioničarskog rada smo grafički predstavili na sljedeći način:

Grafik 1: Koncept radioničarskog rada

Sa radionicom se počinje nakon definisanja nekog problema, analize određene situacije koja ukazuje na potrebu za obukom sa određenom ciljnom grupom. Postavljanjem cilja svake radionice osmišljavaju se i njene aktivnosti

⁷⁵ Petz, B., *Psihologijski rječnik*, Prosvjeta, Zagreb, 1992, str. 321.

kojima se taj isti cilj želi postići. Ciljevi „obuhvataju tematske oblasti koje se obrađuju (sadržaj), utiču na izbor metoda koje se koriste (proces) i služe nam kao osnov da ocijenimo da li su potrebe učesnika zadovoljene, i da li je obuka na odgovarajućem nivou za određenu ciljnu grupu“⁷⁶. Određeni cilj opisuje odabranu temu radionice i uz određeno trajanje sa pauzama, kao i mjesto održavanja, svaka radionica nosi sa sobom ključne tačke, tj. glavne poruke. Kako je svaki pomenuti element radionice povezan i kauzalan, to se može reći da ona ima osmišljen logičan tok.

Kao glavne karakteristike svih radionica izdvajaju se: „lični angažman, rad u malim grupama, aktivno učešće svih, raznovrsnost komunikacijskih obrazaca, atmosfera podrške, pravo na različitost i poštovanje potreba, emocije i način funkcionisanja svakog učesnika, rad na zajedničkoj temi, oslanjanje na lična iskustva“⁷⁷. Putem brojnih metoda i tehnika, od klasičnih poput predavanja, prezentacija, konsultacija, grupnih diskusija, pa do studija slučaja, igranja uloga, debata, svaka sprovedena i prodiskutovana aktivnost podrazumijeva određenu oblast razvoja, a sve to na osnovu neposrednih iskustava.

Od početka radionice pa do njenog kraja očekivanja postoje kako od grupe tako i od svakog pojedinca, kao i od vođe radionice. Od vođe radionice se očekuje da poštuje osnovne principe radionice, da teži stvaranju timskog rada, da pruža povratne informacije učesnicima, kao i praktičnu pomoć, da prati reakcije učesnika i ravnomjerno raspodjeljuje sesije, da pruža neverbalnu podršku i ne ometa rad ostalih vođa/trenera. Zajednička pravila radionice moraju poštovati svi a tokom radionice niko ne treba da bude zapostavljen, treba da vladaju jednake mogućnosti za sve, ne smije da dođe do diskriminacije po bilo kom osnovu, dok suština treba da bude „kvalitet, a ne kvantitet“⁷⁸.

Nakon radionice evaluacija cjelokupnog procesa rada je od velike važnosti i koristi, bilo da se vrši putem evaluacionih listića, feedback-a (davanja povratnih informacija) i slično. Ono što je poželjno učiniti da bi se saznale prednosti ali i nedostaci sprovedenih radionica, što utiče na buduće radionice i aktivnosti, jeste „ocijeniti korisnost treninga za učesnike, ako je moguće i neko vrijeme poslije treninga... kreiranje dugoročnog treninga sa fazama praćenja i procjena, koji dovodi ljude do ponovnog zajedničkog rada i poslije

⁷⁶ Beogradska otvorena škola, *Projekat „Ne propuštaj pozive – osnaživanje mladih putem informaciono komunikacionih tehnologija za ulazak na tržište rada“*, u saradnji sa 12 Kancelarija za mlade, 2010, str. 10. Preuzeto sa: <http://www.mingl.org/npp/?group=teme&tema=7>, 29. 3. 2011, 15:22 h.

⁷⁷ Vladilo, I., *Kratki podsjetnik o radionici*, Hrvatska mreža školskih knjižničara, Hrvatska, 2007, str. 46.

⁷⁸ Velat, D. i Dudić-Radić, R., *Aktivna obuka – Priručnik za trenere/ice*, TIM TRI – Građanske inicijative, DIAL, Beograd, 2008, str. 31.

nekoliko mjeseci do diskusija i evaluacija procesa praćenja prvog kursa⁷⁹. Razmjena kontakta među učesnicima, nastavak njihove saradnje, stvaranje mreža učesnika koji kasnije mogu razviti sopstvene radionice i koji mogu postati treneri kontinuiranim i upornim učenjem i praksom, predstavlja još jednu motivaciju, od brojnih motivacija, za uključivanje djece, mladih i odraslih u neformalno obrazovanje.

3.2.2.2. Treninzi

Grupni rad u obliku treninga posjeduje brojne specifičnosti, a kao i radionice i on se sastoji od krajnjih rezultata i sadržaja, kao i od metoda i materijala koji se koriste u toku vođenja procesa učenja. Za svaki trening unaprijed se zna razlog njegovog organizovanja, rezultati koji se očekuju (tj. šta se želi postići treningom), ciljna grupa sa kojom se radi i metodologija koja se sprovodi u radu.

Kao i ostali oblici grupnog rada, pa tako i trening odgovara na potrebe korisnika, podstiče učešće svih kreirajući tako međuodnose, ohrabruje i uključuje sve učesnike u proces zajedničkog donošenja odluka, podstiče promjene njihovog ponašanja i njihovih stavova, gradi znanje na iskustvima, a sve to se ostvaruje kroz razvoj dinamike grupe. Kroz trening proces učesnici uče od drugih. U toj komunikaciji, „takvo otvaranje ne zahteva slaganje nego više igru dijaloga“⁸⁰, a cilj nije „pobjeda diskusije, nego unapređenje razumijevanja i ljudskog blagostanja“⁸¹.

U okviru treninga usavršavanje je nešto naprednije u smislu praktične aktivnosti (terenskog rada, praktičnog izvršenja zadataka), kao metode grupnog rada – treninga, a tu su i druge metode, poput: pitanja i odgovora, predavanja ili prezentacija, vizualizacija, individualnih vježbi, demonstracija, igri uloga, studija slučaja, simulacija. Sve ove metode u okviru treninga, kao i sami trening kao metodu neformalnog obrazovanja moguće je primijeniti i u formalnom i u neformalnom obrazovanju. Kao neformalni oblik trening je fleksibilniji i zasnovan je na vlastitom iskustvu, na shvatanju učesnika još u toku treninga da ta znanja mogu da koriste, a obično su učesnici mlade osobe i odrasli koji žele da ulože svoje vrijeme u sticanje životnih i radnih vještina. Sa druge strane, u formalnom obrazovanju, učesnici/djeca „slijede uputstva,

⁷⁹ Council of Europe and European Commission, *T-kit on Training Essentials*, Council of Europe and European Commission, Strasbourg, 2002, page 109.

⁸⁰ Bernstein, R. J., *The New Constellation – The ethical-political horizons of modernity/post-modernity*, Cambridge: Polity, 1991, page 4.

⁸¹ Habermass, J., *The Theory of Communicative Action*, Volume 1, *Reason and the Rationalization of Societ*, Boston, MA: Beacon Press, 1984, page 285–287.

pasivno primaju informacije, imaju mali nivo odgovornosti za proces učenja, ne vide odmah dobit za sebe, kontrolisani su od strane predavača, prikupljaju činjenice i imaju malu ili nikakvu mogućnost izbora⁸². To su razlike u sprovođenju formalnog i neformalnog treninga, u pogledu uloge učesnika, motivacije za učenje, izbora sadržaja i metoda rada.

Cilj treninga, kao i cilj drugih manjih ili kraćih oblika grupnog rada, je učenje da bi se naučilo. Izreka „učiti da se nauči“ je zasnovana na stalnom usavršavanju i sticanju vještina i znanja, tj. kompetencija, a sve to kroz „mogućnost da se razvija i istraje u učenju, da se organizuje sopstveno učenje, uključujući efektivan menadžment vremena i informacija, obostrano grupno i individualno“⁸³. Na taj način se svako učenje inkorporira u životno iskustvo i ciljano primjenjuje svoja znanja i svoje vještine na životnim poljima, bilo da je u pitanju kuća, posao, obrazovanje i trening.

Da bi cjelokupan trening imao smisla i da bi se njegovi ciljevi ostvarili uloga vođe treninga i njegov pristup su vrlo važni. U zavisnosti od komunikacijskog/interakcijskog koncepta rezonance on kreira šest stilova vođstva: „vizionarski, trenerski, intimizirajući, demokratični, „određivač tempa“ i komandujući vođa“⁸⁴. Sa druge strane, postoje različiti stilovi učenja kod učesnika, od kojih su četiri stila karakteristična i to: „reflektor, aktivista, teoretičar i pragmatičar“⁸⁵. U okviru treninga, jasna je razlika teoretičara i pragmatičara, gdje prvi najbolje uči preko modela, teorije, logičke analize konstrukta, a drugi putem prakse. Značajno je pomenuti da reflektor voli da sagleda stvari iz različitih perspektiva uz mogućnost planiranja unaprijed, a aktivist uči kroz iskustva i rad sa drugima, što je najbolji primjer kako učiti u okviru treninga.

Treneri rade na različite načine, kombinujući stilove i pristupe u radu, istražujući i stvarajući mogućnost za učenje. Njihov fokus je razvijanje dijaloga i konverzacije među učesnicima, podsticanje rada i učenje na iskustvu kroz međusobnu interakciju i uključivanje svih. „Promjena je jedino moguća kada se radi sa ljudima, a ne za njih. Oslobođanje je kao rađanje djeteta, bolno. Osoba koja izlazi je nova osoba, ne više potlačena, to je osoba koja je u procesu sticanja slobode. Samo onaj koji oslobodi svoje tlačitelje upravo postane oslo-

⁸² Mikulić, I., *Liderstvo i razvojni omladinski rad u zajednici*, PRONI – Centar za socijalno podučavanje, 2007, str. 1–6.

⁸³ Kalaba, V., *Liderstvo i razvojni omladinski rad u zajednici – Program treninga omladinskog rada u zajednici i okruženju*, B nivo – modul III, PRONI – Centar za socijalno podučavanje, 2007, str. 28.

⁸⁴ Goleman, D., Boyatzis, R, i McKee, A., *Primal leadership*, Harvard Business School Press, Amazon, 2002, page 19–33.

⁸⁵ Honey, P. i Mumford, A., *Using your learning styles*, Maidenhead, Berkshire, Peter Honey, 1986, page 78.

bođen a ne više potlačen⁸⁶. Cilj jeste naučiti preuzeti kontrolu i postići moć kao individua, ali i pošto se moć dijeli u grupnom treningu radu neophodna je snaga i svrha viđena u zajedničkoj viziji. Oslobođanje koje je pomenuto a koje pojedinci postižu na račun drugih je upravo to „tlačenje“ (učenje kroz slušanje drugog, komunikaciju sa drugima, prihvatanje njihovih znanja i iskustava), što znači da lična sloboda i razvoj pojedinca, sa svim njegovim kompetencijama koje se upravo ovim putem stiču, nastaju kroz odnose sa drugima, a zavise i od uloge trenera koji pokreće i izgrađuje ovaj proces. Zato je „trening nikad završena priča. I kada jednom imate odgovor, najmanje tri puta više pitanja se pojavljuje“⁸⁷.

3.2.2.3. Rad u malim grupama

Trening i radionica, kao i svaki drugi oblik grupnog rada, mogu se odvijati i u malim i u velikim grupama. Svaka ta grupa ima svoje kvalitete, svoje nedostatke i prednosti, a njene specifičnosti se ogledaju u donošenju odluka i načinu donošenja odluka, kao i o fazama i problemima pri realizaciji istog.

Manje grupe veoma često mogu biti „bolje organizovane i snažnije kohezivno povezane“⁸⁸ u odnosu na veće grupe. Međutim, aktivnosti i stavovi u okviru malih grupa često, isto kao i u velikim, mogu dovesti do konflikata ili problema drugog tipa. Vođa, tačnije trener ili facilitator grupe odgovara za sve situacije u maloj grupi, vodi grupu i usmjerava je ka određenim tokovima.

Svaka manja grupa treba da donese zajedničku odluku u odgovarajućoj aktivnosti/zadatku, a faze odlučivanja kroz koje mala grupa prolazi su: „orijentacija, konflikt, odluka i pojačanje“⁸⁹. U fazi orijentacije, koja se odvija na samom početku donošenja odluke, neslaganje u grupi je minimalno, jer se uglavnom razmjenjuju informacije o zadatku ili problemu. Svi iznose svoje ideje i stavove, a potom se dogovaraju oko zajedničke odluke, gdje već može nastati konflikt. Rasprava nastaje zbog razmimoilaženja u stavovima, zbog suprotnih ideja, jer je teško doći do jedne opcije koja zadovoljava mišljenja svih. Međutim, značajno je da su „grupne odluke donesene diskusijom u prosjeku

⁸⁶ Friere, P., *Pedagogy of the Oppressed*, New York: Continuum (prvi put objavljeno 1970), Hrvatski prijevod: *Pedagogija obespravljenih*, Odraž, Zagreb, 1993, page 69.

⁸⁷ Council of Europe and European Commission, *Final Report of the training course Training for Trainers*, Strasbourg, 2000, page 11, Preuzeto iz: Council of Europe and European Commission, *T-kit on Training Essentials*, Strasbourg, 2002, page 10.

⁸⁸ Suzić, N., *Donošenje odluka u malim grupama*, U zborniku: *Usavršavanje nastavnika – knjiga druga*, Pedagoški fakultet, Bijeljina, 2004, str. 251–265.

⁸⁹ Fisher, B. A., and Ellis, D. G., *Small group decision making: Communication and the group process*, 3d ed. New York: McGraw-Hill, 1990, page 89.

efikasnije od individualnih odluka⁹⁰. Brojne su vještine i znanja koja se mogu usvojiti prilikom tog procesa, kao naučiti slušati druge, uvažavati tuđe stavove, konstruktivno rješavati probleme i slično. To podrazumijeva učenje da se prihvate tuđi stavovi, a ne prihvatanje poraza ili borba za pobjedu, već težnja ka konsenzusu. Kad su pronašli zajedničku odluku svi je realizuju skupa, a to podrazumijeva dolazak do faze pojačanja, u smislu da pojedinci iz male grupe, kroz zajedničku realizaciju odluke, mogu iznositi svoje stavove koji nijesu, malo ili u potpunosti, bili slični sa donešenom odlukom. Kao evaluacija ovih faza izdvaja se specifičnost koja ukazuje da se isti ovi procesi odvijaju u svakoj ciljnoj grupi male grupe, odnosno „na svim uzrastima, od dječijeg, preko adolescentnog do uzrasta odraslih“⁹¹.

Kada članovi male grupe uspiju u svom cilju onda je efikasno donijeta odluka u grupi. Najčešće je to samostalno donošenje odluke, a u malom broju slučajeva lider utiče na to. Ako lider treba i mora da utiče, on prije svega treba da navodi grupu na samostalno donošenje odluka, tj. da ih usmjeri na sljedeće:

„Svim članovima grupe je problem potpuno jasan,

kada ne razumiju kriterijume za evaluaciju učesnici su spremni da diskutuju otvoreno dok svima ne bude jasno,

grupa je spremna da izvede kriterijume za sve opcije i razmotri pozitivne i negativne konsekvence i

grupa je spremna da izabere jednu opciju i usvoji je a zatim provjerava tokom realizacije“⁹².

Problemi pri odlučivanju u malim grupama su tipični i češće se javljaju od ostalih. Da bi obučio učenike da se nose s tim problemima, problemima polarizacije u grupi, pre naglih generalizacija, lažnih dilema ili pogrešnih analogija, da ne skrenu u napad na ličnost ili neku drugu grešku pri odlučivanju, facilitator ili trener treba često da pravi osvrt na tehnike pravilnog odlučivanja, a to može putem grupne interakcije učesnika za prepoznavanje i upravljanje greškama u odlučivanju. Zato je važno znati da „kreiranje grupe predstavlja izazov, uključujući i kreativni, ali i intenzivno učenje kroz situacije koje mogu biti veoma stresne i ponekad frustrirajuće“⁹³, ali je kreiranje tog zajedničkog proizvoda osnažujuće iskustvo.

⁹⁰ Hall, J., *Decisions, decisions, decisions*, Psychology Today, 5, 1971, pp. 51–54.

⁹¹ Poole, M. S., and Roth, J., *Decision development in small group IV: A typology of group decision paths*, Human Communication Research, 15, 1989, page 322–356.

⁹² Brilhart, J. K., Galanes, G. J., and Adams, K., *Effective group discussion: Theory and Practice*, New York: McGraw-Hill, 2001, page 76.

⁹³ Council of Europe and European Commission, *T-kit on Training Essentials*, Council of Europe and European Commission, Strasbourg, 2002, page 72.

3.2.2.4. Projektni zadaci

Projektni zadaci u neformalnom obrazovanju predstavljaju, sa svim specifičnostima projekata, projektni menadžment, gdje individua ili tim koji radi na tome „mora da bude spreman da odgovori na izazove koji se pred njega postave kao što su pronalaženje rješenja za određeni problem, vođenje projekta, upravljanje ljudima, delegiranje odgovornosti i slično“⁹⁴. Svi učesnici tima na ovaj način stiču leaderske i menadžerske vještine, kao i praktično iskustvo.

Tim podrazumijeva okupljanje ljudi oko jedne vizije sa ciljem motivisanja članova iste za uspješno izvršavanje zadataka, pri čemu se razvija organizacijska struktura. Važno je znati da vođa tima može i uglavnom postoji u timskom radu, ali je to osoba koja utiče na druge ljude na način da ih motiviše da sa zadovoljstvom i entuzijazmom izvršavaju zadatke. Uzimajući tako u obzir upravljanje ljudskim resursima, s jedne i upravljanje proračunskim dijelom projekta u svrhu racionalnog korišćenja sredstava, sa druge strane, „projektni menadžment“ predstavlja „upravljanje i praćenje svih projektnih aktivnosti prema zadanom radnom planu s ciljem postizanja dogovorenih i jasno postavljenih ciljeva“⁹⁵.

Kada se istraživanjem otkrije određeni problem, procijeni širina tog problema i svi postupci koji su bili usmjereni na njegovo rješavanje i kada se ispituju svi resursi organizacije (novac, vrijeme, učesnici, prostorije, postavljanje zadataka, planiranje, implementacija/sprovođenje, monitoring/nadgledanje, pregled i evaluacija, kao i vrijednost upravljanja projektnim ciklusom), onda se pažnja može usmjeriti na kreiranje i sprovođenje projekta. On mora biti u skladu sa svrhom, ciljevima i misijom organizacije koja ga sprovodi, što ga definiše „kao sredstvo organizovanja međusobno povezanih aktivnosti u određeni redosljed, kako bi se ostvarili unaprijed određeni ciljevi u određenom vremenskom roku“⁹⁶. Te aktivnosti, tj. projektni zadaci imaju određeni cilj koji objašnjava zašto projekat postoji i koja mu je svrha, pa se zato i zovu „SMART (Specifični, Merljivi, Precizni, Realistični, Vremenski određeni)“⁹⁷ zadaci.

⁹⁴ Kočiš, B., *Cjeloživotno učenje i neformalno obrazovanje – od teoretičara do praktičara – novi načini učenja*, Novosadski humanitarni centar (NSHC), Novi Sad, 2007, str. 11.

⁹⁵ <http://www.trenerski-forum.hr/hr/pojmovnik>, 1. 4. 2011, 12:29 h.

⁹⁶ Kalaba, V. i drugi, *Liderstvo i omladinski rad u zajednici – Menadžment u omladinskom radu u zajednici*, A nivo – modul VI, PRONI – Centar za socijalno obrazovanje, 2007, str. 40–42.

⁹⁷ Isto, str. 44.

Svaki projekat ima svoje specifičnosti, a isto tako svaki projekat ima iste vrijednosti koje treba ili mora da poštuje i/ili posjeduje. Prije svega, akcentat je na *efikasnosti* projekta, a ona se ogleda u planiranju projektne metodologije u odnosu na konkretne potrebe određene ciljne grupe. U okviru planiranja, neophodna je *podjela odgovornosti*, gdje se zna ko koju dužnost ima i to može poslužiti u procesu evaluacije, praćenja i vrednovanja, kao dio izvještavanja o projektu. „Projekti obično moraju biti u skladu sa kriterijumima i prioritetima, i formalno i sadržajno mudri.“⁹⁸ Dva važna kriterijuma koja treba uzeti u obzir su *nezavisnost* svakog projekta, kao i *jednakost* svih projekata u ispunjavanju pojedinih zadataka. Ta jednakost ogleda se i u *racionalnom trošenju finansija* u okviru projekta, tj. sprovođenju finansijske kontrole, kao i u *konzistentnosti projekta*, odnosno usklađenosti svakog projektnog zadatka sa ciljevima projekta, čime se problemi i devijacije tokom rada otklanjaju.

„Kvalitet kao rezultat upravljanja projektom je potencijalno poboljšanje putem proširenja mogućnosti da se optimizuje identifikacija vještina, resursa i postupaka za dati skup ciljeva“⁹⁹. Putem monitoringa i evaluacije najbolje se mjeri kvalitet projekta (važnost, izvođenje i održivost), tj. njegova stopa kvalitativnog i kvantitativnog napretka u odnosu na ciljeve. Kvalitet vidim i u značaju projekata za mlade, odrasle, jer pruža podjednaku korist svima i priliku za učenje, jer radom na projektima osoba stiče, razvija i vježba mnogo-brojne vještine. Prije svega, uči se da putem aktivnosti neformalnog obrazovanja ostvaruje autonomiju i bude odgovorna individua. Iskustveno učenje na kojem se zasniva ovaj vid obrazovanja je od neprocjenjive vrijednosti, a tome doprinosi i rad na projektima, kao jedna od metoda neformalnog obrazovanja. To je metoda koja podrazumijeva timski rad, razvoj socijalnih vještina i vještina komunikacije, metoda koja rađa motivaciju, podiže samopouzdanje, bori se protiv marginalizacije i slično.

Realnost ciljeva projekta, njegova *konkurentnost*, *fleksibilnost* u prilagođavanju na novonastale promjene i izazove, *transparentnost* (garancija poštenja i integriteta) i *vidljivost* (preglednost), kao i *kreativnost i inovacije*, su vrijednosti koje se ostvaruju kroz faze: definisanje, implementacija i evaluacija projekta. Stoga, „projekat nije san, ali san koji postaje stvarnost može biti projekat“¹⁰⁰.

⁹⁸ Council of Europe and European Commission (authors: Abrignani, B., Gomes, R. i Vilder, D.), T-kit – *Project Management*, Strasbourg, 2000, page 15–17.

⁹⁹ Isto, page 15–17.

¹⁰⁰ Isto, page 32.

3.2.3. Strukturiran pristup

Strukturiran pristup je višestruki pristup, u smislu korišćenja većeg broja metoda rada u neformalnom obrazovanju, kao i kombinovanja istih. Npr., kao što sam već napomenuo, u okviru grupnog rada veoma često se primjenjuje i individualni rad, što su dvije metode koje se često prepliću. Neophodnost rada sa individuum tokom trajanja grupnog procesa, odnosno rada sa individuum i/ili grupom tokom trajanja treninga, radionica, tokom izvođenja projekata, predstavlja različite stilove i pristupe u sprovođenju neformalnog obrazovanja.

Takođe, pomenuo bih strukturiranost u smislu strukturiranog pristupa učenju kroz objedinjavanje formalnog i neformalnog obrazovanja, gdje dolazi do povezivanja brojnih metoda neformalnog obrazovanja sa nešto manjim brojem tradicionalnih metoda formalnog obrazovanja. „Upravo zbog diferencijacije edukativnog sadržaja, on mora biti fleksibilan kako bi odgovarao svim polaznicima“¹⁰¹, što znači da njegova fleksibilnost potvrđuje različitost u metodama i pristupima u radu.

Samostalan pogled na neformalno obrazovanje kroz strukturiran pristup gradi sliku različitih mogućnosti njegovog sprovođenja kombinovanjem njegovih metoda, dok pogled na neformalno i formalno obrazovanje kao strukturiran pristup učenju razvija „izmišljenu viziju“¹⁰² kombinovanja njihovih međusobnih metoda. To podrazumijeva kombinovanje smislenog i mehaničkog učenja (doslovnog učenja i učenja napamet), praktičnog i verbalnog (učenje putem praktičnih, spoljašnjih aktivnosti i unutrašnjih, misaonih aktivnosti), receptivnog (mehaničko usvajanje znanja bez razumijevanja) i učenja putem otkrića, konvergentnog (logičkog) i divergentnog (stvaralačkog) učenja, kao i transmissionog (jednostranog, tip predavanja) i interaktivnog (dvostranog) učenja. Postoje prednosti jedne strane učenja u odnosu na druge, a to je lako uočiti iz pomenutih kombinacija, ali strukturiranim pristupom svaka individua se može prilagoditi određenoj metodi i pronaći najlakši i po nju/njega najbolji način usvajanja znanja i vještina.

¹⁰¹ http://znanje.infostud.com/saveti/files/savet_194/neformalnoobrazovanje.pdf , 3. 4. 2011, 21:25 h.

¹⁰² Kažem „izmišljenu viziju“ jer kod nas još nije u dovoljnoj i potrebnoj mjeri inkorporirano neformalno u formalno obrazovanje, o čemu će u narednom poglavlju biti riječi.

LITERATURA:

- Bernstein, R. J., *The New Constellation – The ethical-political horizons of modernity/postmodernity*, Polity, Cambridge, 1991, page 4.
- Blaug, M., *The Empirical Status of Human Capital*, *Journal of Economic Literature* 3, 1976, page 827–854.
- Council of Europe and European Commission (authors: Abrignani, B., Gomes, R. i Vilder, D.), *T-kit – Project Management*, Strasbourg, 2000, page 15–17.
- Council of Europe and European Commission, *T-kit on Training Essentials*, Council of Europe and European Commission, Strasbourg, 2002, page 109.
- Dirkem, E., *Mehanička i organska solidarnost*, u: T. Parsons, E. Šils, D. K. Negel, R. Dž. Pits, (Izd.). *Teorije o društvu – osnovi savremene sociološke teorije*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969d, str. 204.
- Dirkem, E., *Solidarnost grupa zanimanja*, u: T. Parsons, E. Šils, D. K. Negel, R. Dž. Pits, (Izd.). *Teorije o društvu – osnovi savremene sociološke teorije*, Vuk Karadžić, Beograd, 1969c, str. 204.
- Goleman, D., Boyatzis, R. i McKee, A., *Primal leadership*, Harvard Business School Press, Amazon, 2002, page 19–33.
- Habermass, J., *The Theory of Communicative Action, Volume I, Reason and the Rationalization of Societ*, Boston, MA: Beacon Press, 1984, page 285–287.
- Honey, P. i Mumford, A., *Using your learning styles*, Maidenhead, Berkshire, Peter Honey, 1986, page 78.
- Kalaba, V. i drugi, *Liderstvo i omladinski rad u zajednici – Menadžment u omladinskom radu u zajednici*, A nivo – modul VI, PRONI – Centar za socijalno obrazovanje, 2007, str. 40–42.
- Komitet ministara Savjeta Evrope, *Preporuka Komiteta ministara zemljama članicama u vezi sa Poveljom o obrazovanju za demokratsko građanstvo i ljudska prava Savjeta Evrope*, Brisel, 11. maj 2010, str. 16.
- Kondo. J., *Motivacija, kreativnost i kontrola kvaliteta: japanska perspektiva*, ECPD, Beograd, 1997, str. 52.
- Mikulić, I., *Liderstvo i razvojni omladinski rad u zajednici*, PRONI – Centar za socijalno podučavanje, 2007, str. 1–6.
- Nusreta, K., *Socijalno obrazovanje u omladinskom radu nevladinih organizacija*, Forum Syd, Sarajevo, 2005, str. 56.
- Robert, L. J., *How to run seminars and workshops – 2nd*, New York /etc/: John Wiley & Sons, Inc., 2001, page 4–6.
- Staples, L. H., *Powerful ideas about empower-men*, *Administration in Social Work*, 14(2), 1990, page 29–42.

- Velat, D. i Dudić-Radić, R., *Aktivna obuka – Priručnik za trenere/ice*, TIM TRI – Građanske inicijative, DIAL, Beograd, 2008, str. 31.
- Vještine o kojima je riječ su navedene u sljedećem izvoru: Huskins, J., *Quality work with Young People*, Sweden, 1996, page 80.

Sava KOVAČEVIĆ

CONCEPTUAL FRAME AND ROLE OF INFORMAL EDUCATION IN THE TEACHING PROCESS

Informal education in the teaching process in Montenegro is very popular, due to increasing understanding that the process of lifelong learning is impossible without a combination of formal and informal education. The author of this paper explains the importance of different models and methods of informal education, pointing to the need to incorporate it into a formal education system with a view to continuous knowledge acquisition. Special emphasis is placed on the past use of informal education in our country, in terms of participation, engagement and contribution of international organisations in this regard. Finally, the author's intention is to point to the important role of all these organisations and the need to provide for their joint activities to achieve good results in the field of permanent learning and improvement, producing competent and competitive individuals.

Key words: *social education, formal and informal education, competent education, lifelong learning*

Pregledni rad

UDK 025.17:004.9(497.5 Osijek)

Tamara ZADRAVEC (Osijek)

Odsjek za informacijske znanosti

Filozofski fakultet u Osijeku

tzadravec@ffos.hr

POTREBA ZA DIGITALIZACIJOM KNJIŽNIČNE GRAĐE U KNJIŽNICI FRANJEVAČKOG SAMOSTANA U OSIJEKU

Zbog neprocjenjive vrijednosti knjižnog fonda u knjižnici Franjevačkog samostana u Osijeku potreba je skrenuti pozornost za neophodnom digitalizacijom te građe.

Knjižnica Franjevačkog samostana u Osijeku radi u neprijemnim uvjetima za 21. st. U 17. st. nakon odlaska Turaka s vojskom dolaze franjevci i smještaju se u jednu napuštenu tursku kuću u osječkoj Tvrđi. 1697. godine dobivaju sredstva za izgradnju samostana od austrougarskoga cara i samostan dovršavaju 1733. god., od tada imaju značajnu ulogu u kulturnom i prosvjetnom životu grada. Osnivaju svoju knjižnicu i prikupljaju knjige od neprocjenjive vrijednosti.

Osijek kao kulturno središte Istočne Slavonije a i šire, te njegovi građani, studenti i djelatnici akademske zajednice kojima je u njihovom radu potrebna informacija iz te građe, trebaju moderniji i kvalitetniji pristup istoj.

Ključne riječi: *baštinske ustanove, franjevački samostan u Osijeku, knjižnica franjevačkog samostana u Osijeku, kulturna baština, digitalizacija*

I. Franjevačke škole i učilišta u Osijeku

Generalno je učilište u Osijeku bilo središnji visokoškolski obrazovni zavod franjevaca pokrajinske zajednice Provincije Bosne Srebrene i njezine nasljednice, Provincije sv. Ivana Kapistrana. U njemu su se desetljećima školovali slavonski, podunavski i bosanski franjevci.

Profesori koji su radili u tim školama doprinijeli su, osim razvoju crkvenoga i javnoga života, i hrvatskoj kulturi, što se posebice očituje u bogoslovnoj literaturi i književnosti u duhu katoličke obnove.¹

Godine 1707. u Osijeku provincijal franjevačkoga samostana Marko Bulajić osniva učilište filozofije koje je djelovalo 14 godina, sve dok nije osnovana Bogoslovna škola.² Bogoslovna je škola započela svoje djelovanje kao učilište provincijskoga značaja, školske godine 1724/25, a razlog njezina osnivanja treba tražiti u velikom broju studenata koji su završili filozofiju. Odluku o njezinu osnivanju donio je provincijal Augustin Tuzlak i bila je treće učilište dogmatske teologije u Bosni Srebrenoj.³ Nakon reorganizacije visokoga školstva, 22. siječnja 1735. godine, Bogoslovno je učilište uzdignuto u Generalno učilište 1. razreda, u čiji se sastav vratilo i Filozofsko učilište koje je djelovalo sve do 1783. godine.

To je učilište iznjedrilo jedinstveni kulturni krug s brojnim značajnim djelatnicima koji su utjecali na više odsječaka života Slavonaca u 18. stoljeću. „Generalna su učilišta bile škole najvišeg stupnja u franjevačkom redu“,⁴ ona su mogla biti prvoga ili drugoga razreda, a naziv su mogla zaslužiti samo ako su u njima studirali članovi više provincija.⁵ S pojavom Generalnoga učilišta povezuje se i osnivanje franjevačke tiskare u osječkom samostanu u kojoj je do kraja njezina trajanja otisnuto 13 knjiga i veći broj tiskanih spisa.⁶

Osječke visoke škole franjevačke Provincije Bosne Srebrene i Provincije sv. Ivana Kapistrana predstavljaju Osijek kao franjevačko prosvjetno sjedište u 18. stoljeću i kao prosvjetno sjedište Slavonije onog vremena. Učilište filozofije djelovalo je ukupno 62 godine u Osijeku (1707–1780), a Bogoslovna škola djelovala je pak u Osijeku 59 godina (1724–1783). Obje visoke škole istodobno su djelovale punih 45 godina (1735–1780), i to u sastavu Generalnog učilišta koje je u franjevačkome redu bila škola najvišega dostojanstva i fakultetskoga stupnja.⁷

¹ Hoško, F. E., *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002, str. 195.

² Profesori su učilišta filozofije bili Ivan Srijemac, Matej Vulić, Bernardin iz Baje, Toma Perković te Petar od Morovića, kada je škola prekinula djelovanje.

³ Prvi profesor bio je Toma Perković, a jedan od njezinih najpoznatijih profesora bio je Stjepan Vilov. Slijede ga Filip Porčić, Bonaventura Franić te Antun Pavlović i Filip Radić.

⁴ Hoško, F. E., *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002, str. 229.

⁵ Prvi profesori generalnoga učilišta bili su Filip Radić, Franjo Ivanović i Ivan Lukić, a slijede ih Antun Blagojević, Antun Papušlić, Antun Tomašević, Luka Matošević i Luka Čilić.

⁶ Hoško, F. E., *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002, str. 33.

⁷ Hoško, F. E., *Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj*, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002, str. 307–308.

Djelovanjem nekih profesora te su škole prerasle franjevačke okvire i postale središta općega, prosvjetnoga, kulturnoga i crkvenoga života u Slavoniji.

II. Knjižna zbirka i građa franjevačke knjižnice u Osijeku

Knjižnica Franjevačkoga samostana u Osijeku jedna je od većih knjižnica Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda s obzirom na fond građe koje se nalazi u knjižnici. Cjelokupni fond sadrži oko 20.000 svezaka knjiga pretežito stare građe, ali knjižnica nije sređena i ne postoji noviji katalog pa se ne može govoriti o točnom broju knjiga. Pregledavanjem i proučavanjem knjiga pronađeno je 255 knjiga koje su „hrvatska rara“, odnosno starih i rijetkih hrvatskih knjiga, a analiza i usporedba s ostalim proučanim franjevačkim knjižnicama potvrđuju čak 140 naslova koji se mogu pronaći samo u toj knjižnici te 162 naslova koji su udžbenici i literatura vezana uz obrazovanje.

Prema sačuvanim popisima te podacima iz relevantne literature, najstarije su knjige dvije izgubljene inkunabule. Knjižnični fond 16. stoljeća sadrži 40-ak svezaka knjiga. Od knjiga tiskanih u razdoblju od 17. do 19. stoljeća istražene su samo hrvatske rijetke knjige, knjige hrvatskih autora, knjige tiskane u Hrvatskoj, knjige tiskane na hrvatskom jeziku i knjige o Hrvatskoj i Hrvatima. Knjižnični fond 17. stoljeća dosta je siromašan i broji samo pet naslova. Autori su Mato Orbini, Jakov Mikalja, Ivan Ančić i Bartol Kašić, a knjige su tiskane u Pesaru, Rimu, Laurentiju i Yacinu. Stotinu i osam naslova nalazi se u knjižnom fondu 18. stoljeća. Knjižnični fond 19. stoljeća knjižnice Franjevačkoga samostana u Osijeku doživljava pravi procvat i u njemu se nalazi mnogo djela, a posebice je značajan broj djela i autora „hrvatske rare“ do 1850. godine. Riječ je o 229 djela tiskanih u 19. stoljeću. Knjižnica sadrži i zavičajnu zbirku, glazbenu zbirku te arhiv i zbirku novina i časopisa. Jedina je zbirka koja je uređena, odnosno koja je sređena prema pravilima i propisima glazbena zbirka. Jedina je sistematizirana, katalogizirana, mikrofilmirana te izdvojena iz cjelokupnog knjižničkog fonda, tj. dostupna je korisnicima za istraživanje.

Temeljna zbirka nastala je planskom nabavom knjiga Franjevačke provincije. Fond se franjevačke knjižnice obnavljao kupnjom knjiga za potrebe škole i obrazovanja, tiskanjem u vlastitoj tiskari te ostavštinom pojedinih franjevaca, posebice profesora, teologa i pisaca koji su djelovali na franjevačkom učilištu. Nešto kasnije, fond se knjižnice dopunjavao preuzimanjem knjiga od isusovaca. Ukidanjem isusovačkoga reda 1773. godine nastavu u gimnaziji nastavili su držati isusovački svjetovni svećenici, ali već školske godine 1778/79. preuzeli su je franjevci i vodit će ju sve do 1854/55. godine kada prelazi u svjetovnu nadležnost.

Prvi franjevački profesor u gimnaziji bio je Lanosović, a prvi imenovani franjevac bibliotekar Pavišević. Budući da nije postojala zasebna školska knjižnica, učenici su se mogli služiti franjevačkom. Rad gimnazije kroz 17. i 18. stoljeće uređivali su isusovci i franjevci prema propisima svoga reda, sve do 1777. godine kada novi školski zakon *Ratio educationis* propisuje Marija Terezija.

Ratio educationis nema nikakvih odredbi o knjižnicama, njihovu vođenju ili sastavu, ali zakon navodi propisane školske udžbenike, koji su tada činili osnovni fond školske knjižnice. Pretraživanjem, pregledavanjem i analizom knjižničnoga fonda franjevačke knjižnice u Osijeku, popisani su i izdvojeni samo neki udžbenici i humanistička djela koja je nužno digitalizirati.

1. *Duns Scotus, Ioannis. Resolutiones quaestionvm F. Ioannis Dvns Scoti, Doct. Subtilis, Ordinis Minorum : in librum secundum magistri sententiarvm : in quibus ea, quae prolixius et obscuris ab eo pertractantur, breuius et clarius differuntur; a r. p. Melchiore Flavio eiusdem instituti, variis luminibus illustratae. Venetiis : Ex Typographia Ioannis Salis, 1617.*

2. *Thesaurus quinque germanicae, latinae, hispanicae, gallicae et italianae linguarum fundamentalis, Ex primis & melioribus Grammatices ciyaque principijs erutus ... Cum insigni nomenclatura, selectis politicis proverbiis, Et Titulari cunctis Secretarijs summè necessario ...*

Vienna, 1665.

3. *Abraham a Sancta Clara, sanctus. Nova et magna grammatica religiosa, quae per sermones morales stylo facillimo docet declinare a malo, & conjugare bonum ... Ab Ad. r.p. Abrahamo S. Clara ... Coloniae : Apud Servatium Noethen, bibliopolam, 1721.*

4. *Catechismus Romanus ex decreto sacrosancti Concilii Tridentini. Bassani, 1733.*

5. *Thomas, Divus. Historia Haereticorum et Haeresum antea inscripta Lux fidei... Venetiis, 1759.*

6. *Schmith, Nicolaus. Institutiones theologicae dogmatico-scholastico-morales, quas in universitate tyrnaviens auditoribus suis explanavit R. P. Nicolaus Schmith, e Soc. Jesu, SS. Theologiae Doctor, & Professor Ordinarius, ejusdemque Facultatis DECANUS. Tyrnaviae: Typis Academicis Societatis Jesu, 1759.*

7. *Didacus, a Sancto Antonio. Enchiridion scripturisticum tripartitum. Wirceburgi: impensis Ioannis Iacobi Stahel, 1765.*

8. *Compendiaria graecae grammatices: institutio in usum seminarii Patavini multo, quam antea, emendatior, atque auctior; adjectae sunt radices linguae graecae. Tyrnaviae, Typis Academicis Societas Jesu, 1770.*

9. *Antoine, Paul Gabriel. Compendium theologiae moralis universae*

/ *Rev. Patris Pauli Gabrielis Antoine Soc. Jesu Presbyt. et Theologi; item illustrationum R. P. F. Philippi de Carboneano, et Rev. Patr. Bonaventurae Staidel...; duos in tomos distributum, Tomus primus. Venetiis: ex typographia Balleoniana, 1779.*

10. *Ambros Joseph Stapf. Epitome theologiae moralis. Oeniponti, typis et sumtibus Wagnerianis (IS), Wagner (libr.), 1832.*

Pregled znanstvene građe sačuvan je u *Ratio Classificationis* kao priručnik za latinsku lektiru, koji se kao primjerak iz gimnazijske knjižnice čuva u knjižnici Franjevačkoga samostana.⁸ Taj primjer potvrđuje usku povezanost franjevačke knjižnice u Osijeku i gimnazijske knjižnice, gdje se početci nastavničke priručničke literature i danas pronalaze u franjevačkoj knjižnici u Osijeku.

Sredinom 19. stoljeća gimnazija se proglašava državnom te se objašnjava nabava školskih učila, a među darovateljima spominje se biskup Josip Juraj Strossmayer. Pregledavanjem se školskih izvještaja doznaje da je knjižnica radila četiri sata dnevno u slobodne dane te da je bibliotekar učeničke knjižnice postao Johann Pexider. Knjižnica Franjevačkoga samostana u Osijeku sadrži novine i časopise odnosno periodiku, a gimnazijsko se osoblje od vlastitih sredstava pretplaćuje na „Narodne novine“, „Napredak“, „Kosmos“, koje će ostati u vlasništvu knjižnice. Čitajući samostanske kronike kao i školske izvještaje može se pratiti razvoj franjevačke knjižnice kao i rast knjižničnoga fonda.

Istraživanjem kataloških kartica koje je izradio O. Josip Medved, a koje se nalaze u knjižnici Franjevačkoga samostana u Osijeku, doznaje se prema kojim elementima nastaje kataloški zapis: struka, autor te polica na kojoj se knjiga nalazi. Kataloški zapisi sačuvani su i danas povezani tanjim koncem, a knjige su prema strukama, tj. područjima složene u policama u 28 skupina. Takvom podjelom knjiga izrađen je „abecedni katalog“ koji se također nalazi u knjižnici. Cjeloviti popis knjižnične građe izrađen je 1942. godine u obliku klasične knjige inventara s elementima inventarnog broja, autora, naslova, mjesta i godine izdanja te signature.

Knjige u školskoj gimnazijskoj knjižnici podijeljene su u učeničkoj knjižnici u dva fonda, knjige za niže i više razrede. Posuđuje se jedna knjiga na osam do četrnaest dana. Nastavnička je knjižnica razvrstana po strukama. Od 1962. godine počinje se voditi jedna knjiga inventara za cijeli knjižnični fond odnosno više se ne razdvajaju učenički od nastavničkoga fonda. Knjiga inventara sadrži elemente: inventarni broj, autor, naslov, mjesto i godina izdanja te signaturu.

⁸ Burić, V., Stara gimnazijska knjižnica kao cjelina u knjižnici Muzeja Slavonije. // Osječki zbornik. 21, 1991, str. 183.

Knjižnični fond knjižnice Franjevačkoga samostana u Osijeku smješten je u dvjema prostorijama na starim policama koje zauzimaju prostor od poda do stropa. Na sredini prostorije nalazi se velik drveni stol, tzv. pult za posudbu. O samoj prostoriji u osječkoj gimnaziji gdje je bila smještena školska knjižnica nema nikakvih podataka, ali za pretpostaviti je da je postojala zasebna prostorija u kojoj su se nalazile knjige.

Generalno učilište koje je imalo knjižnicu kao važan dio obrazovanja iznjedrilo je specifičan kulturni krug s brojnim značajnim djelatnicima koji su utjecali na više dijelova života Slavonaca u 18. stoljeću. „Generalna su učilišta bile škole najvišeg stupnja u franjevačkom redu“,⁹ mogla su biti prvoga ili drugog razreda, a naziv su mogli zaslužiti samo ako su u njima studirali članovi više provincija. Iz tih se informacija doznaje tko su bili korisnici knjižnice Franjevačkoga samostana u Osijeku – naime na prvom su mjestu korisnici „školskih knjižnica“ učenici i njihovi profesori, što se prepoznaje i u školskoj gimnazijskoj knjižnici u kojoj je isprva knjižnični fond bio podijeljen na učenički i nastavnički.

Knjižnica Franjevačkoga samostana u Osijeku danas nije sređena i usustavljena. Građa nije kataloški obrađena za uporabu, ne postoji Knjiga inventara, nema kataloga, ne postoji stručno osoblje, nema pristupa informacijama. Taj broj i bogat knjižnični fond propada u vrlo lošem prostoru. Smještaj zbirke ne zadovoljava uvjete i ne osigurava minimum propisanih uvjeta smještaja, čuvanja, zaštite i korištenja građe. Zbog svega toga, na dijelu su građe uočljiva mnogobrojna oštećenja. Potrebno je osigurati optimalne prostorne potrebe knjižnice i njezino uređenje, a program sređivanja knjižnice trebao bi obuhvaćati sve mjere zaštite, uređenja, opremanja i stručne obrade građe. Prvo je potrebno prostor osposobiti za knjižničarsku djelatnost, nabaviti odgovarajuće police, ormare i trezore za smještaj građe. Uništena bi se građa trebala restaurirati te provesti konzervacija oštećene i ugrožene građe. Najvrjednija stara i rijetka knjiga trebali bi se digitalizirati, a ostala građa prvobitno inventarizirati i katalogizirati te postaviti na suvremeni medij.

Početak listopada 2015. godine knjige su izmještene jer su počeli radovi na sanaciji prostora dosadašnje knjižnice.

Nastanak samostanskih franjevačkih knjižnica povezan je s nastajanjem i samih samostana, kada su službujući franjevci sa sobom donosili prve knjige koje su činile osnovnu knjižničnu zbirku. Akademici Josip Bratulić i Stjepan Damjanović u predgovoru bibliografije knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske franjevačke provincije sv. Ćirila i Metoda, naziva „Značenje franjevačkih knjižnica u kulturi sjeverne Hrvatske“, pišu kako je povijest kr-

⁹ Hoško, F. E., Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002, str. 229.

ščanskih redova povezana s knjigama i knjižnicama, s obzirom na činjenicu da su knjige služile i za obrede. Upravo su obredi razlog prvoga prikupljanja knjiga na temelju kojega su nastale današnje franjevačke knjižnice: „*Kasnije su na Zapadu bile oblikovane dvije glavne knjige za zajedničko moljenje i obrede, misal i brevijar, ali su se u isto vrijeme u posebnim prostorijama počele sakupljati knjige, posebice nakon što je dužnost svakog brata redovnika bila u danima korizme pročitati jednu knjigu. Ta je odredba prekretnica u tradiciji samostanskih knjižnica.*“¹⁰ Franjevci su dobivali ili kupovali knjige koje su nadograđivale njihov fond i produbljivale znanja i vještine. Knjige u knjižnicama bile su bogato ilustrirane, a težilo se i prepisivanju knjiga, čime su se posebno bavili redovnici. Otvaranjem škola u franjevačkim samostanima knjižnica dodatno dobiva na važnosti jer školovanjem učenika knjižnice postaju mjesta gdje se nalaze potrebite udžbenici i literatura za obrazovanje. Franjevci-učitelji pišu postavke za javne filozofske rasprave koja su obvezna literatura u školama i učilištima franjevačkoga reda, a sve do 1777. godine, kada započinje djelovanje svjetovne vlasti na školstvo, franjevačke su knjižnice jedini izvori udžbenika, literature i znanja za učenike i studente.

III. Potreba stvaranja programa zaštite baštinske knjižne građe

Zaštita knjižnične građe definirana je Zakonom o knjižnicama. Tako su prema Zakonu o knjižnicama „knjižnice dužne poduzimati mjere za zaštitu i čuvanje knjižnične građe prema pravilniku o zaštiti knjižnične građe. Na jedinstvene i rijetke primjerke knjiga, zbirke knjiga, rukopise i drugu knjižničnu građu koja ima obilježja kulturnog dobra, odnosno koja je od posebnog značenja ili vrijednosti, primjenjuju se i propisi o zaštiti kulturnih dobara, te se ta građa može koristiti samo pod posebnim uvjetima“¹¹ Jednako tako, Pravilnik o zaštiti knjižnične građe određuje da su „knjižnice dužne sustavno provoditi osnovne mjere zaštite svoje građe i to zaštitu od: poplave, požara, provale, elementarnih nepogoda i ratnih razaranja. Osnovne mjere zaštite provode se postavljanjem odgovarajućih sigurnosnih sustava (protuprovalnih, vododojavnih, protupožarnih, i sl.) prema posebnim propisima.“¹² Navedene mjere samo su neke od mnogih koje su sve knjižnice obvezane provoditi. Kada se radi o knjižnoj baštini, postoji još dodatnih pravila vezanih uz zaštitu i smještaj gra-

¹⁰ Hoško, F. E., Uvod: Dragocjeno blago franjevačkih knjižnica gornje Hrvatske // Frkin, V., Holzleitner, M., Bibliografija knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda 1495–1850, HAZU: Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 2008, str. 11–29.

¹¹ Zakon o knjižnicama, NN 105/97, 05/98, 104/00, 69/09, čl. 45.

¹² Pravilnik o zaštiti knjižnične građe, čl. 3.

đe. Baštinsku knjižnu građu treba čuvati u njezinom originalnom obliku, što znači da se ne smiju poduzimati nikakve radnje kojima bi se promijenio fizički izgled ili sadržaj knjižnične jedinice.

Koliko je važna zaštita građe, jednako tako važno je pravilno smjestiti građu kako bi se smanjilo moguće oštećenje građe ili negativni utjecaji različitih čimbenika. Prema Zakonu o knjižnicama jasno se opisuje način na koji građa mora biti smještena i kako se pravilno treba čuvati. Tako se određuje da građa na policama mora biti odmaknuta od poda i stropa nekoliko desetaka centimetara, dok se posebne vrste građe (zemljopisne karte, plakati, razglednice i sl.) postavljaju u posebne ladice namijenjene za odlaganje takve vrste građe. Uz sve navedene zakonske regulative, propise i preporuke, baštinske zbirke trebale bi biti pravilno zaštićene i smještene, kako bi se prezentirale sadašnjim i budućim korisnicima knjižnice.

Digitalizacija kulturne baštine u knjižnicama

Budući da su baštinske institucije prepoznate kao vjerodostojni svjedoci razvoja društva, nužno je odgovorno upravljati gradivom što obuhvaća postupke prikupljanja, sređivanja, dokumentiranja, katalogizacije, digitalizacije, upravljanje dokumentacijom te organizacije edukacije. Razvojem digitalizacije, baštinske institucije sve više međusobno surađuju kako bi zajednički izgradili sadržaje usmjerene na korisnika.¹³

S razvojem informacijskih i komunikacijskih tehnologija došlo je do velikih promjena i u knjižnicama, muzejima i arhivima. Zbog toga su se i knjižnice sa svojim uslugama i načinom rada morale prilagoditi globalnoj interaktivnoj komunikaciji¹⁴

Prema Prijedlogu nacionalnog programa digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe „digitalizacija arhivske, knjižnične i muzejske građe provodi se radi zaštite izvornika, povećanja dostupnosti i mogućnosti korištenja građe, radi stvaranja nove ponude, odnosno usluga korisnicima ili pak radi upotpunjavanja postojećega fonda.¹⁵

Razvoj digitalizacije u svijetu trebao je dovesti i do masovnog razvoja digitalizacija u Hrvatskoj, ali u praksi to nije tako. Autorice navode kako je Ministarstvo kulture početkom 2012. godine provelo anketu među knjižnicama, kako bi saznali kakvo je stanje u hrvatskim knjižnicama vezano uz samu digitalizaciju. „Kao glavne razloge zbog kojih se knjižnice do sada nisu odlučile na takve korake, glavnina knjižnica ističe:

¹³ Vlatka Lemić, *Arhivi i arhivistika za suvremenog korisnika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016, str. 19.

¹⁴ Stančić, *Hrvoje, Digitalizacija*, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2009.

¹⁵ Prijedlog nacionalnog programa digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2006.

- nedostatak opreme za potrebe digitalizacije vrijedne građe,
- nedostatak financijskih sredstava,
- nedostatak stručnih djelatnika,
- neosposobljenost knjižničara za postupke digitalizacije i neosposobljenost po pitanju svih vidova toga posla i potreba za nacionalnom strategijom digitalizacije vrijedne građe.¹⁶

Građa koja se nalazi u tim knjižnicama od neizmjerne je važnosti, a onoliko koliko ostane neistražena, toliko će ostati neistražena i naša povijest, kultura, baština. Može se reći da upravo zbog nesustavljenosti i na nacionalnoj i na institucijskoj razini nema jasne odgovornosti za baštinske knjižnice franjevačkih samostana. Od trenutka osnivanja franjevačke su knjižnice imale i znale svoju ulogu i važnost, ali to se danas ne prepoznaje.

Digitalizacijom knjižnične građe franjevačkog samostana u Osijeku omogućiti će se savršena kopija digitaliziranih sadržaja koje franjevačke knjižnice čuvaju još od 17. st. Budući da se radi o vrlo staroj, rijetkoj i vrijednoj građi digitalizacija će omogućiti zaštitu od nepovratnog oštećenja ali i jednostavnije pretraživanje te dostupnost informacija.

Literatura:

- Burić, V.: Stara gimnazijska knjižnica kao cjelina u knjižnici Muzeja Slavonije. // Osječki zbornik. 21, 1991, str. 183.
- Hoško, F. E., Uvod: Dragocjeno blago franjevačkih knjižnica gornje Hrvatske // Frkin, V., Holzleitner, M., Bibliografija knjiga hrvatskih autora u knjižnicama Hrvatske provincije sv. Ćirila i Metoda 1495–1850, HAZU: Hrvatska franjevačka provincija sv. Ćirila i Metoda, Zagreb, 2008.
- Hoško, F. E.: Franjevačke visoke škole u kontinentalnoj Hrvatskoj, Kršćanska sadašnjost, Zagreb, 2002, str. 229.
- Lemić, Vlatka: *Arhivi i arhivistika za suvremenog korisnika*, Naklada Ljevak, Zagreb, 2016, str. 19.
- Pravilnik o zaštiti knjižnične građe, čl. 3.
- Prijedlog nacionalnog programa digitalizacije arhivske, knjižnične i muzejske građe, Ministarstvo kulture Republike Hrvatske, Zagreb, 2006.
- Saiter-Šverko, Dunja i Križaj, Lana: „Digitalizacija kulturne baštine u Republici Hrvatskoj: od trenutne situacije prema nacionalnoj strategiji“, Vjesnik bibliotekara Hrvatske. 55, 2, 2012, str. 29–40.

¹⁶ Saiter-Šverko, Dunja i Križaj, Lana: „Digitalizacija kulturne baštine u Republici Hrvatskoj: od trenutne situacije prema nacionalnoj strategiji“, Vjesnik bibliotekara Hrvatske. 55, 2, 2012, str. 29–40

- Stančić, Hrvoje: Digitalizacija, Zavod za informacijske studije, Zagreb, 2009.
- Zakon o knjižnicama, NN 105/97, 05/98, 104/00, 69/09, čl. 45.

Tamara ZADRAVEC

**THE NEED FOR DIGITISATION OF LIBRARY MATERIALS IN
THE FRANCISCAN MONASTERY'S LIBRARY IN OSIJEK**

Given the priceless value of library materials in the Franciscan Monastery's Library in Osijek, and the inadequate conditions in which they are kept, it is necessary to indicate the need to digitise these materials. As founders of the monastery, the Franciscans have played an important role in the cultural and educational life of the city ever since the expulsion of the Turks, when they came along with the army and received the funds to erect a monastery from the Austro-Hungarian Emperor in 1697. The monastery itself was completed in 1733 and the Franciscans have supplemented it with a library, collecting invaluable books over time. As a cultural centre of eastern Slavonia and the broader region, the City of Osijek and its inhabitants, students, and the academia need a more modern and better-quality access to that library.

Key words: *heritage institutions, Franciscan Monastery's Library in Osijek, cultural heritage, digitisation*

Izvorni naučni rad
UDK 791.228-053.4

Valentina MAJDENIĆ (Osijek)

Fakultet za odgojne i obrazovne znanosti (Osijek)
vmajdeni@gmail.com

Andrea VUČETIĆ (Osijek)

Doktorska škola pri Sveučilištu Josipa Jurja Strossmayera (Osijek)
andrea.vucetic2@gmail.com

ŠTO PORUČUJU *ODDBODSI*: PRIMJER NEPRIMJERENE NEVERBALNE KOMUNIKACIJE

Usprkos sve većem utjecaju društvenih mreža na mlade, mlada su djeca i dalje najizloženija utjecaju televizije. Pritom mislimo na djecu vrtićke i predškolske dobi te nižih razreda osnovne škole, jer za gledanje pokretnih slika nije uvijek potrebno znati čitati. Posebno su takvi animirani sadržaji dostupni i primamljivi djeci ako su slike glasovno popraćene na materinskom jeziku ili ako se temelje na neverbalnoj komunikaciji poput *Oddbods*a. Riječ je o kratkometražnom animiranom filmu, namijenjenom djeci vrtićke i predškolske dobi, koji pokazuje svakodnevni život sedam čudovišnih likova: Fusea, Poga, Newt, Bubblesa, Jeffa, Slicka i Zeea. Imajući na umu činjenicu da su djeca podložna manipulativnom utjecaju televizije koja često prikazuje neprimjerene sadržaje čak i putem animiranih filmova, istražile smo primjere neprimjerene neverbalne komunikacije u *Oddbods*ima. Polazeći od pretpostavke da epizode tog animiranog filma prikazuju primjere neprimjerenog ponašanja, nametnula su se četiri cilja ovoga rada. Prvo, na uzorku od 20 odgledanih petominutnih epizoda izračunale smo u kojem se postotku javljaju takvi sadržaji. Drugo, slična smo ponašanja prepoznale u mimici u kojoj se ona ostvaruju kroz različita stanja i emocije. Treće, neprimjerene smo geste prepoznale i oprimirile odnosom *Oddbods*a prema hrani, životinjama, prirodi, poslu, materijalnim predmetima, prometu, bontonu, ali i jednih prema drugima što nas dovodi i do četvrtog cilja, a to je analizirati neprimjereni fizički kontakt dvaju ili više *Oddbods*a. Potvrdile smo početnu hipotezu i odgonetnule nametnute ciljeve koristeći se preglednim tablicama, metodom brojenja, analizom i sinte-

zom, komparativnom metodom te kombinacijom induktivne i deduktivne metode. U konačnici se može zaključiti da *Oddbods* jesu uvjerljiv primjer neprimjerenog animiranog filma za djecu, bez obzira što upravo djeca jesu njihova ciljna dobna skupina. S obzirom da prikazuju ponašanja kojima se namjerno i svjesno šteti životinjama, prirodi, ali i drugim bićima, smatramo da se dugoročnim nekritičkim gledanjem epizoda tog animiranog filma u djeci razvija tolerancija na nasilje te oni gube osjećaj empatije. *Oddbods* mogu biti korisni jedino ako ih djeca gledaju zajedno s odraslima koji će im na tim primjerima objasniti zašto su određena ponašanja nepoželjna.

Ključne riječi: *animirani film, nasilje, neprimjerenost, neverbalna komunikacija, Oddbods*

1. Uvod

U dvadeset i prvom stoljeću sve je češći prodor i utjecaj društvenih mreža (Facebook, Instagram, Twitter, Snapchat i sl.) na mlade, no smatramo kako su ona najmlađa djeca i dalje najizloženija utjecaju televizije. Pritom mislimo na djecu vrtićke i predškolske dobi te nižih razreda osnovne škole (dakle, od treće do desete godine) s obzirom na primamljive sadržaje koje televizija nudi.

Jasno je da za gledanje pokretnih slika nije potrebno znati čitati. Posebno su takvi animirani sadržaji dostupni i privlačni djeci ako su slike glasovno popraćene na materinskom jeziku ili ako se temelje na neverbalnoj komunikaciji. S obzirom na to, logično se pitamo imaju li televizija i putem nje prikazana neverbalna komunikacija utjecaj na svog mladog konzumenta – dijete – i, ukoliko je odgovor potvrđan, kakav je taj utjecaj. Pitanje je to o kojem se i danas javljaju različite teorije pa valja spomenuti one novijeg datuma.

Neverbalna je komunikacija „kroz ljudsku povijest dugo bila jedini način komunikacije“ (Rijavec, Miljković 2002: 3) te „bitan dio socijalnog ponašanja i posebnih socijalnih vještina“ (Knežević, 2003: 19). Iako prve civilizacije nisu oduvijek imale razvijen jezik, logično je pretpostaviti da su svejedno komunicirale na neki način. U prilog tome govori tvrdnja da su „ljudi, prije više stotina tisuća, a vjerojatno i milijuna godina, počeli razvijati sustav razmjene poruka – komuniciranja, služeći se gestama i mimikom, dakle govorom tijela“ (Antolović 2013: 106) što je također „dio usmenoga govornog iskaza“ (Pavelin – Lešić 2013: 25).

Upravo su govorom tijela, odnosno mimikom i gestama, oni mogli odaslati „dviije vrlo snažne i važne poruke. Jedna je poruka samoočitovanja. To

je poruka kojom svaki pojedinac govori isključivo o sebi – osobna karta koju nosimo na sebi i izlažemo je javnosti, a šaljemo je položajem tijela. Druga je poruka odnosa. Važna, snažna poruka jer govori u kakvom se odnosu nalaze sudionici razgovora. Otkriva tko koga cijeni, voli, mrzi, obožava, podržava, ignorira, simpatizira...“ (Burić-Moskaljov 2014: 42)

O važnosti te neverbalne komunikacije govori i podatak da čak „70 do 80% naše komunikacije čine neverbalne poruke“ (Knežević 2003: 19). Posebno je to vidljivo u animiranim filmovima koji svojom slikom i animacijom posreduju u ostvarivanju neverbalne komunikacije. Postavilo se pitanje kakav bi mogao biti njezin utjecaj na one najmlađe, a odgovor bi se mogao iščitati iz tvrdnje da su „slike i simboli faktori od presudnog značaja za cervikalni sustav čovjeka jer dopijevaju direktno u dugoročnu memoriju“ (Aćimović 2016: 28).

Drugi je problem nepostojanje kritičke svijesti kod onih najmlađih jer „još nemaju razvijen mehanizam razaznavanja simbola i znakova, što ih čini vrlo ranjivima“ (Knezović, Maksimović 2016: 651). Kada ne postoji kritička svijest, postavlja se pitanje kakva bi bila eventualna reakcija takvog djeteta na nasilne sadržaje u animiranim filmovima. Hadžiselimović smatra da „navikavanjem na patnje i stradanje drugih, slabljenje empatije i sućuti (...) postupno gubimo sposobnost da stvari shvaćamo ozbiljno, da nas potresu užasni prizori“ (Hadžiselimović 2004: 32–33).

U konačnici je logično pretpostaviti da se navikavanjem na nasilje osoba možda i sama može preobraziti u nasilnika. Psiholog Sigman u svojoj knjizi (2009) dovodi u korelaciju gledanje nasilnih televizijskih prizora s porastom nasilnog ponašanja i agresivnosti pojedinca.

Iako je literatura o utjecaju neverbalne komunikacije i televizije sve brojnija, jasno je izražen problem sugestivnosti koju ima takva komunikacija, a koja čini temelj svih međuljudskih odnosa pa tako i onih, prikazanih putem televizije. Ta je činjenica poslužila kao poticaj za istraživanje *Oddbods*. Riječ je o singapursko-britanskom animiranom filmu¹ čiji se sadržaj temelji na svakodnevicu sedam likova koji neverbalno komuniciraju. Svako je malo čudovište, od njih sedmero, nositelj određenog karaktera i pokazatelj određene vrste emocija i/ili ponašanja: tako je Fuse najčešće ljut, Pogo je zločest, Newt je vesela, Bubbles je nasilan prema životinjama, Jeff je pedantan, Slick je opušten, a Zee je jako neuredan.

Od 2014. godine i početka emitiranja, epizode su prikazane na ukupno 25 mreža u 105 država, s naglaskom na sljedećim programima za djecu, kao

¹ https://theoddbodsshow.fandom.com/wiki/The_Oddbods_Show_Wiki (14. 3. 2019).

što su: Boomerang, Disney Channel, Teletoon+, Cartoon Network i sl.² Pored toga, epizode su dostupne i na YouTubeu na kojemu *Oddbods* prati više od milijun ljudi, a u Hrvatskoj ih je moguće gledati u okviru redovitih televizijskih programa za djecu ili, uz plaćanje pretplate, na internetskom kanalu Oyo koji pripada televiziji Nove TV. O popularnosti ovog animiranog filma jasno govori podatak da su *Oddbods* osvojili brojne nagrade, a da su, primjerice, u 2015. godini u Ujedinjenom Kraljevstvu bili jedan od najviše rangiranih crtanih filmova za djecu iz čega iščitavamo i ciljnu dobnu skupinu.³ Iako je taj animirani film, o sedam šarenih malih čudovišta iz Bodvillea, namijenjen djeci, smatramo da sadrži i obrasce društveno neprihvatljivog ponašanja, emocionalnih reakcija, itd. što ćemo objasniti u narednim poglavljima i potpoglavljima.

2. Metodologija

Polazeći od pretpostavke da epizode animiranog filma *Oddbods* prikazuju obrasce neprimjerenog, odnosno društveno neprihvatljivog ponašanja koje se može iščitati iz gesta i mimike sedam glavnih likova, nameću se četiri cilja ovoga rada: (1) konkretno odrediti u kojem se postotku pojavljuju neprimjereni sadržaji na uzorku od 20 epizoda; (2) prepoznati i oprimjeriti neprimjerenu mimiku; (3) prepoznati i oprimjeriti neprimjerene geste; (4) prepoznati i oprimjeriti neprimjeren međusobni fizički kontakt dvaju ili više *Oddbods*a.

Na ovome mjestu valja nam objasniti zašto su nam, za ovo istraživanje, važni geste i mimika. S obzirom da likovi animiranog filma komuniciraju na isključivo neverbalan način, ne možemo analizirati njihovu verbalnu komunikaciju. Preostaju nam jedino izrazi lica koji upućuju na određena stanja i ponašanja te geste koje mogu zamijeniti riječi. S obzirom da djeca, kao gledatelji *Oddbods*a, a ujedno i pojedinci lišeni zrelog kritičkog promišljanja, uče oponašanjem onoga što vide, smatramo da su mimika i geste izuzetno važni za našu analizu i da bismo tako mogli dokazati mogući loš utjecaj animiranog filma na djecu.

Uvodni dio, u metodološkom smislu, temelji se na metodi kompilacije jer donosimo stajališta relevantnih istraživača o televiziji i neverbalnoj komunikaciji kako bismo teorijski obogatili svoj rad i čitatelja lakše uveli u temu. Nadalje, kako bi se dokazala ili opovrgnula početna pretpostavka, koristit ćemo se kombinacijom nekoliko metoda. U tom smislu tablice smatramo vrlo

² Isto.

³ Isto.

ekonomičnima jer na pregledan način prikazuju: popis odgledanih epizoda, primjere neprimjerenog ponašanja, neprimjerenu mimiku, neprimjerene geste te neprimjeren međusobni kontakt dvaju ili više *Oddbods*a. Pritom ćemo u kontekstu svake tablice objasniti što bi bilo primjereno ponašanje, očekivano u animiranom filmu za djecu te dobne skupine kako bismo ukazali zašto su pojedini primjeri neverbalne komunikacije neprimjereni.

Kako bismo bili što precizniji, poslužiti ćemo se metodom brojenja i prikazati točan postotak epizoda koje imaju najmanje jedan oblik društveno neprihvatljivog ponašanja. U ovom ćemo se radu koristiti metodama analize prilikom raščlanjivanja, a potom sinteze kako bismo objedinili svoje spoznaje. Komparativna će nam metoda omogućiti uspoređivanje prihvatljivog u odnosu na neprihvatljivo ponašanje, a u konačnici slijedi zaključak.

3. Rezultati i rasprava

Prije daljnje analize, valja reći da je ukupno sedam *Oddboda*: crveni Fuse, plavi Pogo, ružičasta Newt, žuti Bubbles, ljubičasti Jeff, smeđi Slick i zeleni Zee (*Slika 1*). Iako su naizgled vrlo simpatična mala stvorenja, pogotovo jer su u veselim bojama, svaki je od likova nositelj određenog ponašanja ili emocionalnih reakcija koje su često neprimjerene. Fuse nam već svojom crvenom bojom može sugerirati ljutnju i bijes koji iskazuje u većini slučajeva i to na vrlo nasilan način. Pogo ima dva roščića na glavi koji upućuju da je riječ o vrlo zločestom *Oddbodu* koji uživa u maltretiranju svojih sugrađana. Newt na prvi pogled djeluje vrlo nježno, ali se ponaša vrlo razmaženo (npr. baca hranu). Bubbles je *Oddbod* koji šokira svojim ponašanjem jer doslovno proždire žive životinje što aludira na njihovo mučenje. Jeff očito pati od opsesivno-kompulzivnog poremećaja jer pretjeruje u svojoj pedantnosti, no ipak se najhumanije ponaša prema ostalim *Oddbodsima* i životinjama. Slick se uvijek dobro zabavlja i čini se da je, uz Jeffa, jedan od pristojnijih. Međutim, Zee nema osnovne higijenske navike i ne trudi se steći ih.

Slika 1. Oddbods⁴

S ciljem dokazivanja ili opovrgavanja polazne pretpostavke, za ovo smo istraživanje izabrale uzorak od prvih 20 epizoda *Oddbods*a iz prve sezone. S obzirom da bi bilo logično, u tom smislu, govoriti o epizodama 1–20, ipak je riječ o onima 1–15 te 17–21. Naime, internetska stranica Oyo koja je omogućila gledanje animiranog filma vjerojatno je zabunom kopirala epizodu 15 koja je istovremeno i epizoda 16.

S obzirom da ćemo se u daljnjem radu često pozivati na pojedinu epizodu kao izvor, smatramo da epizode valja označiti slovima engleske abecede, od A do T (Tablica 1) kako bismo svoja zapažanja učinile što preglednijima i provjerljivijima.

Izvor	Naziv epizode	Animirani film, sezona, epizoda
A	<i>Upoznaj Fusea</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 1
B	<i>Upoznaj Poga</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 2
C	<i>Upoznaj Newt⁵</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 3
D	<i>Upoznaj Jeffa</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 4
E	<i>Upoznaj Slicka</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 5

⁴ Slika je preuzeta sa stranice: <https://www.youtube.com/watch?v=vKoagds-eWw> (14. 3. 2019).

⁵ Iako je hrvatski prevoditelj na internetskoj stranici (odakle su pogledani sadržaji epizoda) ovu epizodu preveo kao *Upoznaj Newta*, u muškom rodu, dovoljno je odgledati nekoliko epizoda kako bi se zaključilo da je Newt jedini ženski Oddbods (od ukupno 7 malih stvočenja, koliko ih je u filmu). Vidljivo je to po šminkanju, odlasku u shopping, uređivanju za izlazak s jednim od Oddbods a i sl. O sveme tome više u nastavku.

F	<i>Upoznaj Bubblesa</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 6
G	<i>Upoznaj Zeea</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 7
H	<i>Životinjice i hrana</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 8
I	<i>Dobar, loš i nepodnošljivo naporan</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 9
J	<i>Problemi s prijevozom</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 10
K	<i>Previše vježbanja</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 11
L	<i>Neugodna vožnja</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 12
M	<i>Šaljivac zvan Pogo</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 13
N	<i>Druga strana</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 14
O	<i>Spremni za gužvu</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 15
P	<i>Strpljen – spašen</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 17
Q	<i>Oddbods Talent Show</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 18
R	<i>Problemi u prometu</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 19
S	<i>Podijeliti je lijepo</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 20
T	<i>Neuspješni i žestoki</i>	Oddbods, sezona 1, epizoda 21

Tablica 1. Kronološki popis odgledanih epizoda *Oddbods*a

Prvih je sedam epizoda (A–G) posvećeno karakterizaciji svakog od navedenih likova kako bismo ih upoznali, a u kasnijim će epizodama (H–T) biti naglasak na njihovoj međusobnoj interakciji.

3.1. Zastupljenost scena neprimjerenih ponašanja u *Oddbodsima*

U prethodnom je poglavlju ovoga rada naveden prvi cilj: izračunati postotak u kojem se, na uzorku od 20 epizoda, pojavljuje bilo koji oblik neprimjerenog ponašanja. Pritom analiziramo neprimjerenu mimiku, geste ili fizički kontakt jednog *Oddbods*a s drugim.

Kako bismo dokazale u kojem se postotku javlja neprimjerenost bilo kojeg oblika neverbalne komunikacije, slijedi Tablica 2. U njoj se u lijevom stupcu prikazuje izvor (odnosno pojedina epizoda), a u desnom po jedan primjer. Iako je primjera daleko više, smatramo da je dovoljan barem jedan primjer takve scene iz svake epizode kako bismo ju mogle uvrstiti u postotak.

	Primjer neprimjerenog ponašanja
A	Fuse je razbio budilicu maljem
B	Pogo nepristojno mućka kavu po ustima
C	Newt se želi pomokriti u kantu za smeće
D	Jeff svoj tablet koristi kao frizbi i baca ga po zraku
E	Slick u tramvaju pleše oko šipke, ponašajući se kao da je u disku
F	Bubbles je stavio u usta živo pile i žvače ga
G	Zee pere zube četkom za WC
H	Oddbods pljuju kavu u kafiću
I	Newt Poga gađa kamenjem
J	Jeff namjerno šuta biljku-mesožderku
K	Bubbles namjerno udari boksačku vreću tako da ova padne Fuseu na glavu
L	Fuse motornom pilom prepili deblo stabla kako bi došao do jabuke
M	Pogo namjerno otvori šaht kako bi Bubbles upao u rupu
N	Bubbles je kamenom pogodio zmiju
O	Newt baca igračke iz Kinder jaja oko sebe
P	Zee glasno podriguje
Q	Pogo je četkom, kojom Jeff češka psu stražnjicu, četkao svoj jezik
R	Fuse koluta očima i ljuti se jer je u prometnoj gužvi
S	Zee uporno kiše bez ruke na ustima
T	Bubbles pokušava izgurati Newt iz aviona

Tablica 2. Primjer neprimjerenog ponašanja u *Oddbodsima*

Prethodna Tablica 2. dokazuje da se u svakoj epizodi barem jednom pojavila scena neprimjerenog ponašanja, iz čega proizlazi da se u analiziranom uzorku od 20 epizoda neprimjerenost pojavljuje u čak 100% slučajeva. To je značajan i zabrinjavajući podatak uzmemo li u obzir da je animirani film *Oddbods* namijenjen djeci od treće do desete godine života, po našem mišljenju. Takve slučajeve valja razvrstati prema kriteriju koji je, na neki način, određen i nametnut postavljenim ciljevima. Tako se razlikuju: a) neprimjereni mimika, b) neprimjereni geste, c) neprimjeren fizički kontakt najmanje dvaju Oddbods.

3.2. Prisutnost neprimjereni mimike u *Oddbodsima*

Pojam *mimika* označava „pokrete ličnih mišića“, odnosno „izražavanje osjećaja i misli pokretima mišića lica i drugim dijelovima tijela“ (RHJ⁶ 2000:

⁶ Dalje u tekstu ovom će se kraticom označavati *Rječnik hrvatskoga jezika*. Detaljniji podaci o izdanju navedeni su u popisu literature.

594). *Hrvatski enciklopedijski rječnik* isti taj pojam definira kao „sposobnost da se izrazom lica i pokretima tijela izraze emocionalna stanja“ (HER⁷ 2003: 743).

Jedan je od ciljeva ovoga rada prepoznati, zabilježiti i analizirati neprimjerenu mimiku koja je vidljiva u *Oddbodsima*. U animiranom filmu za djecu, naročito onom koji traje svega pet minuta, očekivali bismo više sretnih izraza lica i empatije. Međutim, *Oddbods* nam donose 23 potvrde neprimjerene mimike koja sugerira da će i ponašanje *Oddbods*a biti u skladu s izrazima lica koje pokazuju. Navedeno je vidljivo iz Tablice 3.

	Primjeri neprimjerene mimike
A	Fuse je stalno smrknut, a obrve su mu debele i tamne
B	Pogo se zlobno smije jer je Fuseu preoteo taksu Pogo se zlobno nasmije pri podmetanju raka nekome u krevet Pogo odglumi nasmiješen i pomirljiv izraz lica, ali da bi kasnije napakostio
C	Newt se glupira dok jede
H	<i>Oddbods</i> piju kavu s izrazom gađenja Fuse je bijesan jer mu netko stalno krade hranu
J	Jeff s izrazom gađenja gleda Fuseovu tetovažu na ramenu
K	Fuse se podsmijava Bubblesu jer ne može udariti boksačku vreću Fuse se zadovoljno nasmije nakon što je uhvatio Poga užetom
L	Fuse je bijesan jer u avion ne smije unijeti sok Fuse bijesno izlazi iz taksija čiji ga je vozač nepropisno vozio
M	Fuse se trese od bijesa jer su ga Pogo i Slick pogodili lopticom
Q	Zee plače jer je u kinu popio svu Coca Colu
R	Fuse i Newt smrknuto raspravljaju u autiću lunaparka Fuse koluta očima i ljuti se jer je u prometnoj gužvi Pogo prkosi Fuseu na cesti dok su u prometnoj gužvi Pogo je skupio obrve dok provocira Fusea na cesti
T	Bubbles, pri padu iz aviona, fotografira uplašenu Newt koja pada Zee nepristojno nagne cijeli tanjur i sve poždere Zee nepristojno podrigne nakon doručka Pogo se sebično primakne ventilatoru tako da Jeff i Fuse ne mogu imati svježi zrak

Tablica 3. *Neprimjerena mimika u Oddbodsima*

⁷ Dalje u tekstu ovom će se kraticom označavati *Hrvatski enciklopedijski rječnik*. Detaljniji podaci o izdanju navedeni su u popisu literature.

Uvidom u Tablicu 3. vidi se da je mimika upotrijebljena na nekoliko razina, odnosno njome su izražena sljedeća stanja:

- 1) *smrknutost*: Fuse je stalno smrknut, a obrve su mu debele i tamne⁸ (A); Fuse i Newt smrknuto raspravljaju u autiću lunaparka (R);
- 2) *nasmiješenost*:
- 3) *zlobni smijeh i podsmijeh*: Pogo se zlobno smije jer je Fuseu preteo taksi (B) / zlobno se smije pri podmetanju raka nekome u krevet (B) / odglumi nasmiješen i pomirljiv izraz lica, ali da bi kasnije napakostio drugom (B); Fuse se podsmijava Bubblesu jer ne može udariti boksačku vreću (K);
- 4) *zadovoljni smijeh*: Fuse se zadovoljno nasmije nakon što je uhvatio Poga užetom (K);
- 5) *glupiranje*: Newt se glupira dok jede (C);
- 6) *gadljivost*: Oddbods piju kavu s izrazom gađenja (H); Jeff s izrazom gađenja gleda Fuseovu tetovažu na ramenu (J);
- 7) *bijes*: Fuse je bijesan jer mu netko stalno krade hranu (H) / bijesan je jer u avion ne smije unijeti sok (L) / bijesno izlazi iz taksija čiji ga je vozač svojom vožnjom doveo u opasnost (L) / trese se od bijesa jer su ga Pogo i Slick pogodili lopticom (M);
- 8) *plač*: Zee plače jer je u kinu popio svu Colu (Q);
- 9) *ljutnja*: Fuse koluta očima i ljuti se jer je u prometnoj gužvi (R);
- 10) *provokacija*: Pogo prkosi Fuseu na cesti dok su u prometnoj gužvi (R); Pogo je skupio obrve dok provocira Fusea na cesti (R); Bubbles namjerno baci Newtin mobitel iz aviona (T) / Bubbles, pri padu iz aviona, fotografira uplašenu Newt koja pada (T);
- 11) *neprirođnost*: Zee neprirođno nagne cijeli tanjur i sve poždere (T) / neprirođno podrigne nakon doručka (T);
- 12) *sebičnost*: Pogo se sebično postavi ispred ventilatora tako da Jeff i Fuse ne mogu osjetiti svježi zrak (T).

Vidljivo je da se neprimjerenost mimike očituje u izrazima lica koji su nužno vezani uz neprihvatljivo ponašanje. Pritom se smijeh pojavljuje u kontekstu zabave zbog uspjele nepodopštine kojom se nekom naudilo; pri jedenju se očituju sebičnost i obijest te se rade grimase glupiranja, gadljivosti i proždrljivosti; skupljene obrve i bijes eskaliraju nasiljem; provokacija, koja se vidi na licu, povlači za sobom buduće posljedice osvećivanja.

⁸ Iako Oddbods nisu ljudska stvorenja, s obzirom da su donekle antropomorfizirani (iako ne govore), njihova ponašanja potkrepljujemo stručnom literaturom. Tako Boyes kaže da ljudi, pri ljutnji, „skupljaju i spuštaju obrve“, čak „mogu bljeskati ljutnjom“ što je popraćeno agresivnim držanjem tijela. (Boyes 2009: 20)

3.3. Prisutnost neprimjerenih gesta u *Oddbodsima*

Prema RHJ-u, pojmom *gesta* označava se „pokret tijela, posebice ruku, kojim se pojačava ili zamjenjuje govorni izraz“ (RHJ 2000: 285), a pojam slično tumači i *Hrvatski enciklopedijski rječnik* riječima da je to „pokret udova ili tijela (lica i sl.) kojim se izražava neka misao ili osjećaj ili se popraćuje govor“ (HER 2003: 379).

S obzirom da su *Oddbods* tipičan primjer neverbalne komunikacije jer oni ne govore, u ovom se radu pod pojmom *gesta* podrazumijevaju pokreti tijela (ne lica jer pokrete lica koji čine njegov izraz promatramo kao *mimiku*). U nastavku slijedi Tablica 4. koja donosi primjere neprimjerenih gesta u analiziranom animiranom filmu. U animiranom filmu za djecu bilo bi logično očekivati geste koje upućuju na društveno prihvatljiva ponašanja, naročito jer je poznato da djeca uče oponašanjem. Poželjne bi geste uključivale ponašanja čija bi oponašanja djecu naučila poštovati jedni druge, životinje i prirodu, steći navike poput marljivosti, održavanja higijene, ekonomičnog odnosa prema hrani, nenasilja i tolerancije i sl. Na ovome mjestu ne poistovjećujemo geste i fizički kontakt, već upućujemo da se iz određenih gesti dalje može, ali ne mora govoriti i o kontaktu s kim ili čim. Pritom bi „sve geste trebalo razmatrati u kontekstu u kojem se pojavljuju“ (Pease, Pease 2008: 34).

	Primjeri neprimjerenih gesta
A	Fuse razbije budilicu maljem Fuse baci zubnu pastu i neartikulirano urliče Fuse pogodi praznim tetrapakom toster Fuse digne rukama toster i stol, zavitla ih i baci Pogo namjerno ukrade Fuseu taksi Fuse namjerno razbije računalo na poslu Fuse digne rukama automat u zrak i baci ga Fuse proždrljivo pojede sve iz tanjura Fuse reži na TV Fuse mahnito pritišće svu dugmad na daljinskom upravljaču Fuse uzima bejzbolsku palicu (s vidljivom namjerom razbijanja TV-a) Fuse baci škorpiona Fuse ubije pauka i udari rukom njegovu paučinu Fuse ubije stonogu bacanjem ruksaka na nju Fuse šutne zmiju u zrak

B	<p>Pogo stavlja na četkicu previše zubne paste Pogo pretjeruje u hrani Pogo nepristojno mučka kavu po ustima Pogo namjerno preotme taksi Fuseu Pogo izrađuje papirnate avione umjesto da radi Pogo krađe hranu ostalim kolegama na poslu Pogo vara automat sa sokovima tako što ubaci kovanicu pa je brzo uzme natrag Pogo se omota WC papirom u toaletu i glumi mumiju Pogo podvaljuje Fuseu svoju hrpu nesređenih papira na poslu Pogo napada živog raka na tanjuru Pogo podmetne živog raka nekome ispod prekrivača Pogo gađa tuđe balone svojom praćkom</p>
C	<p>Newt pretjeruje s hranom Newt se na pješačkom prijelazu igra „školice“ pa zamalo izazove prometnu nesreću Newt ljenčari na poslu te slaže Rubikovu kocku Newt se namjerava pomokriti u kantu za smeće Newt na poslu spava do kraja radnog dana Newt slatkiš pojede do pola, a onda ga baci Newt skače po svom krevetu Fuse bijesno baci stol Newt dodiruje trafostanicu i kutiju s velikim znakom opasnosti Newt doslovno pokušava reanimirati mobitel sredstvima iz kola Hitne pomoći Newt zadovoljno ubija pauke – gazi ih nogama te ih šprica sprejom za insekte</p>
D	<p>Jeff svoj tablet koristi kao frizbi i baca ga po zraku</p>
E	<p>Slick u tramvaju pleše oko šipke, ponašajući se kao da je u disku Jeff histerično pritišće svu dugmad u dizalu</p>
F	<p>Bubbles je stavio u usta živog pilića i žvače ga Bubbles se vozi na skejtu tako što se zakvačio za stražnji dio automobila Bubbles iz jabuke zubima čupa žive crve Bubbles iz automata naruči pauke i žvače ih poput čipsa Bubbles je u lonac s kipućom vodom stavio živu žabu Bubbles doslovno proždire žive piliće Bubbles je namjerno namamio male ptiče u mikrovalnu pećnicu</p>
G	<p>Zee pere zube četkom za WC Zee spava na poslu Zee jede čokoladu koju je izvadio iz smeća Zee svjesno liže svoju prethodno zaslinjenu ruku Pogo prkosi Zeeju i maše mu pečenim batakom dok ovaj vježba u teretani</p>

Što poručuju *Oddbods*: primjer neprimjerene neverbalne komunikacije

H	Pogo isprevrće Jeffove knjige Pogo pokušava ubiti kukca Jeffovim tabletom Oddbods pljuju kavu u kafiću Bubbles je na safariju napao i sažvakao egzotičnu pticu
I	Pogo svojom pantomimom namjerno navede Jeffa da se zabije u staklena vrata
J	Jeff namjerno šutne biljku-mesožderku Zee pere palubu „vodom“ iz kante u kojoj je Jeffova povraćotina
L	Zee ispljune Colu u praznu bocu, a onda ponudi to Fuseu koji ništa nije vidio Fuse motornom pilom prepili deblo stabla kako bi došao do jabuke
M	Pogo se namjerno ubaci u svoj putni kofer Fuse poludi na poslu: šutne nogom računalo, baci sve papire, razbije i probije vrata Pogo namjerno na pod stavi koru banane kako bi ozlijedio Bubblesa Pogo namjerno ispriječi dršku metle kako bi Bubbles pao preko nje Pogo namjerno otvori šaht kako bi Bubbles upao u rupu
N	Newt i Fuse uznemireno skaču po fotelji jer su se uplašili ogromnog kukca Newt i Pogo glupiraju se na poslu – spuštaju i dižu visinu svog stolca Newt je bacila tablet u zrak Bubbles i Newt koriste mobitel dok su na toaletu Bubbles je kamenom pogodio zmiju Bubbles je bacio zmiju u zrak Bubbles si je za večeru poslužio zmiju s jabukom u ustima na pladnju
O	Newt baca igračke iz Kinder jaja oko sebe
P	Pogo u čitaonici namjerno lupa kemijskom olovkom po stolu Fuse ljutito skoči na stol i Pogu nogama uništi kemijsku olovku Zee odguruje jelo i ono završi na podu Zee glasno podriguje Zee obriše usne računom u restoranu Fuseu zvoni mobitel u kinu Jeffu zvoni mobitel u kinu Fuse uzima Jeffov mobitel i igra se njime u kinu nakon što je Jeffa izbacio naglavačke jer mu je smetao mobitel Pogo je na dražbi razbio vazu čekićem
Q	Pogo pokušava ubiti muhu Zee urliče od ljutnje jer mu je u kinu ponestalo kokica Pogo je četkom, kojom Jeff češka psu stražnjicu, zabunom četkao svoj jezik

R	Pogo namjerno trubi kao luđak kako bi isprovocirao Fusea na cesti Pogo udara trubu rukama i nogama kako bi još više isprovocirao Fusea Fuse se toliko tresse od bijesa u automobilu da mu izleti zračni jastuk Pogo se na poslu vozi u uredskom stolcu, a močoč-dršku koristi kao veslo Oddbods se glupiraju na poslu te voze u svojim stolicima, sa zviždaljkom u ustima i gumenim odčepljivlačem odvoda Jeff skoči na krov svog auta te glumi opernog pjevača čime zaustavi promet Oddbods skoče na krovove svojih automobila i svaki glumi opernog pjevača
S	Zee uporno kiše bez ruke na ustima
T	Zee se izbljuje u Newtonu torbicu Slick uključuje TV tako što udari svojom stražnjicom po njemu Fuse ljutito sruši TV na pod Bubbles namjerno baci Newton mobitel iz aviona

Tablica 4. Neprimjerene geste u *Oddbodsima*

Prema Tablici 4. evidentno je ukupno 98 potvrda neprimjerenih gesta što bi, u kontekstu odgledanih 20 epizoda, značilo da se u svakoj epizodi pojavilo 4,9, odnosno 5 nepoželjnih scena. S obzirom da svaka epizoda traje nešto kraće od 5 minuta, jasno je da se prosječno u svakoj minuti javlja barem jedan primjer lošeg ponašanja.

Iz tablice je vidljivo da su takve geste često povezane s **hranom** s kojom je u vezi:

- 1) *proždrljivost*: Fuse proždrljivo pojede sve iz tanjura (A);
- 2) *neumjerenost*: Pogo (B) i Newt pretjeruju s hranom (C);
- 3) *nepristojnost*: Pogo nepristojno mučka kavu po ustima (B);
- 4) *krađa*: Pogo krađe hranu ostalim kolegama na poslu (B);
- 5) *bacanje*: Newt slatkiš pojede do pola, a onda ga baci (C); Zee odguruje jelo i ono završi na podu (P);
- 6) *pljuvanje*: Oddbods pljuju kavu u kafiću (H); Zee ispljune Colu u praznu bocu, a onda ponudi to Fuseu koji ništa nije vidio (L);
- 7) *nezadovoljavanje higijenskog standarda*: Zee jede čokoladu koju je izvadio iz smeća (G).

Ponekad je hrana povezana i s okrutnim odnosom prema **životinjama** koje se pritom promatraju:

- 1) *kao hrana*: Fuse napada živog raka na tanjuru (B); Bubbles je stavio u usta živog pilića i žvaće ga (F) / iz jabuke zubima čupa žive crve (F) / iz automata naruči pauke i žvaće ih poput čipsa (F) / u lonac je s kipućom vodom stavio živu žabu (F) / doslovno proždire žive piliće (F) / namjerno je namamio male ptice u mikrovalnu pećnicu (F) / na safariju je napao i sažvakao egzotičnu pticu (H) / za večeru si je poslužio zmiju

s jabukom u ustima na pladnju (N);

- 2) *kao objekt na kojemu se provodi nasilje*: Fuse baci škorpiona (A) / ubije pauka i uništi rukom njegovu paučinu (A) / ubije stonogu bacanjem ruksaka na nju (A) / šutne zmiju u zrak (A); Newt zadovoljno ubija pauke – gazi ih nogama te ih šprica sprejom za insekte (C); Pogo pokušava ubiti kukca Jeffovim tabletom (H) / pokušava ubiti muhu (Q); Bubbles je kamenom pogodio zmiju (N) / bacio zmiju u zrak (N).

Okrutni su i prema **prirodi**: Jeff namjerno šutne biljku mesožderku (J); Fuse motornom pilom prepili deblo stabla kako bi došao do jabuke (L).

Osim prema životinjama i prirodi, *Oddbods* se često neprimjereno ponašaju prema materijalnim predmetima, uništavajući ih i bacajući te provodeći **vandalizam**:

- 1) *u svom domu*: Fuse razbije budilicu maljem (A) / baci zubnu pastu (A) / pogodi toster praznim tetrapakom (A) / zavitla i baci toster, automat (A) i stol (A, C) / mahnito pritišće svu dugmad na daljinskom upravljaču (A) / uzima bejzbolsku palicu (s vidljivom namjerom razbijanja TV-a) / ljutito sruši TV na pod (T); Newt skače po svom krevetu (C); Newt i Fuse uznemireno skaču po fotelji jer su se uplašili ogromnog kukca (N);
- 2) *na poslu*: Fuse namjerno razbije računalo (A) / poludi na poslu: šutne nogom računalo, baci sve papire, razbije i probije vrata (M); Jeff histerično pritišće svu dugmad u dizalu (E);
- 3) *u prirodi*: Jeff svoj tablet koristi kao frizbi i baca ga po zraku (D); Newt također baca svoj tablet u zrak (N) / baca igračke iz Kinder jaja oko sebe (O);
- 4) *u čitaonici*: Pogo isprevrće Jeffove knjige (H); Fuse ljutito skoči na stol i Pogu nogama uništi kemijsku olovku (P);
- 5) *na dražbi*: Pogo je razbio vazu čekićem (P).

Oddbods svojim gestama često upućuju na radnje koje su povezane s **opasnošću i neoprezom**:

- 1) *u prometu*: Newt se na pješačkom prijelazu igra „školice“ pa zamalo izazove prometnu nesreću (C); Bubbles se vozi na skejtu tako što se zakvačio za stražnji dio automobila (F); Pogo se namjerno ubaci u svoj putni kofer (M); Fuse se toliko tresse od bijesa u automobilu da mu izleti zračni jastuk (R); Jeff skoči na krov svog automobila te glumi opernog pjevača čime zaustavi promet (R); *Oddbods* skoče na krovove svojih automobila i svaki glumi opernog pjevača (R);
- 2) *pri kontaktu s električnom strujom*: Newt dodiruje trafostanicu i kutiju s velikim znakom opasnosti (C) / doslovno pokušava reanimirati mobitel sredstvima iz kola Hitne pomoći (C).

Iako su namijenjeni djeci, a i sami predstavljaju likove koji bi, prema svojoj vjerojatnoj dobi, trebali ići u vrtić ili eventualno školu, Oddbods i su zaposleni. Svi rade u nekom uredu u kojemu je šef Jeff, a pritom svojim gestama ukazuju na **nemaran odnos prema poslu:**

koji proizlazi iz želje za zabavom: Pogo izrađuje papirnate avione umjesto da radi (B) / vozi se u uredskom stolcu, a močō-dršku koristi kao veslo (R); Newt ljenčari, slažući Rubikovu kocku (C) / spava na poslu do kraja radnog dana (C) kao i Zee (G); Newt i Pogo glupiraju se na poslu, spuštajući i dižući visinu svojih stolaca (N); Oddbods se glupiraju na poslu te voze u svojim stolicama, sa zviždaljkom u ustima i gumenim odčepjivačem odvoda (R).

Primjećuje se izrazita **nepristojnost:** Pogo vara automat sa sokovima tako što ubaci kovanicu pa je brzo uzme natrag (B) / omota se WC papirom u toaletu i glumi mumiju (B) / četkom, kojom Jeff četka psu stražnjicu, četkao je svoj jezik (Q); Newt se želi pomokriti u kantu za smeće (C); Slick u tramvaju pleše oko šipke, ponašajući se kao da je u disku (E); Zee pere zube četkom za WC (G) / svjesno liže svoju prethodno zaslinjenu ruku (G) / pere palubu „vodom“ iz kante u kojoj je Jeffova povraćotina (J) / glasno podriguje (P) / obriše usta računom u restoranu (P) / urliče u kinu jer mu je ponestalo kokica (Q) / uporno kiše bez ruke na ustima (S) / izbljuje se u Newtinu torbicu (T); Bubbles i Newt koriste mobitel dok su na toaletu (N); i Fuseu i Jeffu zvone mobiteli u kinu (P).

Oddbods često gestama pokazuju želju **napakostiti onom drugom:**

iz zabave i obijesti: Pogo namjerno ukrade Fuseu taksi (A, B) / podvaljuje Fuseu svoju hrpu nesređenih papira na poslu (B) / podmetne živog raka nekome ispod prekrivača (B) / gađa tuđe balone svojom praćkom (B) / prkosi Zeeju i maše mu pečenim batakom dok ovaj vježba u teretani (G) / svojom pantomimom namjerno navede Jeffa da se zabije u staklena vrata (I) / namjerno na pod stavi koru banane kako bi ozlijedio Bubblesa (M) / namjerno ispriječi dršku metle kako bi Bubbles pao preko nje (M) / namjerno otvori šaht kako bi Bubbles upao u rupu (M) / u čitaonici namjerno lupa kemijskom olovkom po stolu (P) / namjerno trubi kao luđak kako bi isprovocirao Fusea na cesti (R) / udara trubu rukama i nogama kako bi još više isprovocirao Fusea (R); Fuse uzima Jeffov mobitel i igra se njime u kinu nakon što je Jeffa izbacio naglavačke jer mu je smetao taj isti mobitel (P).

Navedeni nam primjeri sugeriraju apsolutnu neprimjerenost u odnosu prema hrani (proždrljivo proždiranje i jedenje iz obijesti), nepoznavanje i nepoštivanje bontona (mućkanje kave po ustima, pljuvanje), naročito okrutan odnos prema životinjama (mućenje pri jedenju „na živo“ ili mućenje iz zabave). *Oddbods* se nemarno odnose prema prirodi, potiču vandalizam uništavanjem predmeta unutar i izvan doma npr. nogama, čekićem i sl. Oponašanje

bi njihovog ponašanja bilo jako opasno ukoliko bi se i djeca igrala na pješačkom prijelazu, usprkos cestovnom prometu ili se igrala s električnom strujom, samo zato što se sve to događa i u njihovom animiranom filmu. Valja nam još spomenuti geste u kojima se vidi neodgovoran odnos prema poslu, nepristojnost ili provociranje drugoga.

3.4. Prisutnost neprimjerenog međusobnog kontakta dvaju ili više *Oddbods*a

Želja *Oddbods*a da napakoste jedni drugima različitim gestama usko je povezana i s njihovim međusobnim neprimjerenim fizičkim kontaktom. Pritom mislimo na situacije u kojima dolazi do naguravanja, udaranja onog drugog, maltretiranja i nasilja općenito. Opet ponavljamo, s obzirom da je ovaj animirani film namijenjen djeci vrtićkog i predškolskog uzrasta, koja su sklona oponašanju, bilo bi poželjnije prikazivati nenasilje i time ih učiti mirnom rješavanju mogućih konflikata. Analizom odgledanog uzorka, uočile smo čak 21 potvrdu nasilnog dodira⁹ što prikazujemo Tablicom 5.

	Primjeri neprimjerenog međusobnog kontakta dvaju ili više <i>Oddbods</i>a
A	Fuse gura druge <i>Oddbods</i> e kako bi ušao u vlak
B	Newt i Fuse iz osвете svežu Poga za balone i onda ga gađaju praćkom Pogo baci Fuseu tortu u lice Poga u disku napadnu ostali <i>Oddbods</i> i i sruše ga na pod
C	Newt, kao članica žirija, ozljeđuje kandidate koji joj se ne sviđaju – jednog odbaci u zrak, jedan propadne kroz tlo, a jednog metalna kuka povuče sa strane
H	Newt udari Poga tavicom kako bi spasila raka <i>Oddbods</i> i krađu Fuseu šarene krafne
I	Pogo puhne maslačkov sadržaj Newt u usta Newt Poga gađa kamenjem Newt grubo udara <i>Oddbods</i> e dok se probija prema vlaku
K	Bubbles namjerno napuca boksačku vreću tako da padne Fuseu na glavu Fuse pripremi klopku za Pogu te ga doslovno uhvati užem poput zeca
M	Pogo i Slick dobacuju se lopticom na poslu Pogo i Slick slučajno pogode Fusea
P	Fuse naglavačke izbacuje Jeffa iz kina jer je Jeffu zvonio mobitel Newt i Fuse fizički nasreću jedno na drugo tijekom javne dražbe

⁹ U svojoj knjizi *Govor tijela: brzo i lako* Webster kaže da je „haptika riječ koja se koristi za opisivanje bilo kojeg oblika neverbalne komunikacije gdje se koristi dodir“ (Webster 2014: 128).

Q	Pogo, kao član žirija, slučajno teško ozlijedi druge Oddbodse: jednog povuče metalna kuka, jedan propadne kroz šaht, a jednog skakaonica odbaci u vis
R	Pogo se namjerno zabija svojim autićem u lunaparku u druge Oddbodse
S	zbog Zeejevog nepristojnog kihanja, zelena sluz završi Jeffu na ustima
T	Bubbles pokušava izgurati Newt iz aviona Zee sruši Newt na pod kako bi joj preteo doručak

Tablica 5. Neprimjeren međusobni kontakt dvaju ili više Oddbodsas

Do neprimjerenog fizičkog kontakta dvaju ili više Oddbodsas dolazi iz sljedećih razloga:

- 1) *zbog sebičnosti*: Fuse gura druge Oddbodse kako bi ušao u vlak (A); Newt grubo udara Oddbodse dok se probija prema vlaku (I); Zee sruši Newt na pod kako bi joj preteo doručak (T);
- 2) *zbog osvete*: Newt i Fuse svežu Poga za balone i onda ga gađaju praćkom (B); Poga u disku napadnu ostali Oddbodsas i sruše ga na pod (B); Newt Poga gađa kamenjem (I); Fuse pripremi klopku za Poga te ga doslovno uhvati užem poput zeca (K); Fuse naglavačke izbacuje Jeffa iz kina jer je Jeffu zvonio mobitel (P);
- 3) *zbog zabave i objijesti*: Pogo baci Fuseu tortu u lice (B); Newt, kao jedina članica žirija, ozljeđuje kandidate koji joj se ne sviđaju – jednog odbaci u zrak, jedan propadne kroz tlo, a jednog metalna kuka povuče u stranu (C); Oddbodsas kradu Fuseu šarene krafne (H); Pogo puhne maslačkov sadržaj Newt u usta (I); Bubbles namjerno udara boksačku vreću tako da padne Fuseu na glavu (K); Pogo se namjerno zabija svojim autićem u lunaparku u druge Oddbodse (R); Bubbles pokušava izgurati Newt iz aviona (T);
- 4) *zbog obrane koga drugog ili obrane svog mišljenja*: Newt udara Poga tavicom kako bi spasila raka (H); Newt i Fuse fizički nasrću jedno na drugo tijekom javne dražbe (P);
- 5) *iz slučajnih razloga*: Pogo i Slick slučajno pogode Fusea (M); Pogo, kao jedini član žirija, slučajno teško ozlijedi druge Oddbodse: jednog povuče metalna kuka, jedan propadne kroz šaht, a jednog skakaonica odbaci u vis (Q); zbog Zeejevog nepristojnog kihanja, zelena sluz završi Jeffu na ustima (S).

Navedeni nam primjeri također potvrđuju da je neverbalna komunikacija Oddbodsas neprimjerena jer u kontaktu jednih s drugima dolazi do nasilja zbog osvete, zabave i objijesti. Do istoga dolazi iz obrambenih razloga, ali i posve slučajno. U svakom slučaju, ne opravdavamo pojavu nasilja u animiranim filmovima za djecu.

4. Zaključak

Animirani film *Oddbods* namijenjen je djeci, a i privlačan im je što dokazuju prethodni podaci o gledanosti. Moguće je da je jedan od razloga privlačnosti kratkoća pojedine epizode (budući da je u ranoj dobi teško održati koncentraciju), ali i simpatična mala čudovišta. Sedam malih stvorenja stanovnici su Bodvillea, mjestašca u kojemu svakodnevno doživljavaju nove avanture, ali i stvaraju jedni drugima probleme. Upravo zbog činjenice da je ovaj animirani film izuzetno privlačan djeci, a znajući da su današnje generacije izložene različitim nepoželjnim sadržajima, u svom smo istraživanju pošle od pretpostavke da i *Oddbods* sadrže scene neprimjerenog ponašanja. Kako bismo ju dokazale ili opovrgnule, postavile smo si 4 cilja.

Jedan je od ciljeva bio matematički izmjeriti postotak neprimjerenih scena u istraženom korpusu. Otkrile smo da se u svakoj od 20 epizoda javlja najmanje jedan primjer takvog ponašanja što dovodi do zabrinjavajućeg postotka od 100%. Neprimjerenost se očitovala u određenoj mimici i gestama koje su dovodile do društveno neprihvatljivog ponašanja te fizičkom kontaktu najmanje dvaju *Oddbods*a pri čemu je jedan drugome učinio nešto zlobno.

Veliki problem predstavlja činjenica da u tih 20 epizoda postoji čak 23 potvrda neprimjerene mimike, 98 potvrda takvih gesta i 21 potvrda neprimjerenog fizičkog kontakta. To znači da djeca, gledajući prvih 20 epizoda *Oddbods*a, jesu (bila) izložena velikoj količini neprikladnih sadržaja sa čak 142 primjera što je prosječnih 7 scena po svakoj epizodi. Zašto je to problematično?

Oddbods su, u vizualnom smislu, vrlo privlačni djeci zbog svojih živih boja i vratolomija koje svakodnevno izvode. Osim toga, traju nepunih 5 minuta što znači da dijete u tom vremenskom intervalu može zadržati pažnju i koncentraciju te (pod)svjesno upijati sadržaj. S obzirom da još uvijek nije sposobno kritički promišljati o ponuđenim medijskim sadržajima, postoji opasnost da će poželjeti oponašati nekog od svojih animiranih likova jer nema razvijen osjećaj odgovornosti i jer se i njegovi *Oddbods* često izvuku nekažnjeno.

Epizode prikazuju vrlo nasilan odnos *Oddbods*a prema životinjama i prirodi, neodgovorno ponašanje u svakodnevnim situacijama koje često budu opasne (nakon buđenja, tijekom doručka, u prometu, na izletu i sl.), vrlo nasilan pristup drugim *Oddbods*ima što bi u slučaju djeteta moglo biti prema njegovim vršnjacima. S obzirom da su to djetetu neke poznate situacije, lako bi se moglo dogoditi da ih počne primjenjivati u svojoj svakodnevnici, misleći da je riječ o igri ili da će sve završiti kao i u animiranom filmu.

Kako bismo djecu medijski opisali, smatramo da ih ne treba udaljavati od ovakvih sadržaja, ali im ne treba dozvoliti da ih sami gledaju. Odrasla

osoba, zahvaljujući svojoj zrelosti i životnom iskustvu, zajedničkim gledanjem animiranog filma *Oddbods* može pokazati i objasniti djetetu zašto nešto nije ili jest dobro. Valjanom argumentacijom negativne strane ovakvih filmova mogu se preoblikovati u edukativnu funkciju.

Izvori¹⁰:

- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27770-oddbods-epizoda-1> (1. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27771-oddbods-epizoda-2> (1. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27772-oddbods-epizoda-3> (1. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27773-oddbods-epizoda-4> (1. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27774-oddbods-epizoda-5> (2. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27775-oddbods-epizoda-6> (2. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27885-oddbods-epizoda-7> (2. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27970-oddbods-epizoda-8> (2. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27971-oddbods-epizoda-9> (3. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27972-oddbods-epizoda-10> (3. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27973-oddbods-epizoda-11> (3. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/27974-oddbods-epizoda-12> (3. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28170-oddbods-epizoda-13> (4. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28171-oddbods-epizoda-14> (4. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28217-oddbods-epizoda-15> (4. 2. 2018).

¹⁰ Svi su izvori naknadno pregledani i potvrđeni s datumom 5. 6. 2018. (12:20).

- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28286-oddbods-epizoda-17> (4. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28287-oddbods-epizoda-18> (5. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28288-oddbods-epizoda-19> (5. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28289-oddbods-epizoda-20> (5. 2. 2018).
- NOVA TV. Oyo.
<http://oyo.dnevnik.hr/product/za-djecu/28290-oddbods-epizoda-21> (5. 2. 2018).

Literatura

- Aćimović, Danica, Estetika televizije i njen manipulativni uticaj na društvo, *Aktuelnosti*, sveska 3, 34, 2016, str. 27–33.
- Anić, Vladimir, ur. i dr., Hrvatski enciklopedijski rječnik, Novi Liber, Zagreb, 2003.
- Antolović, Kamilo, Govor tijela: ilustrirani priručnik, K&K PROMOTION, Zagreb, 2013.
- Boyes, Carolyn, Jezik tijela: tajni jezik gesti i držanja, Kigen, Zagreb, 2009.
- Burić-Moskaljov, Mirjana, Poruke bez riječi: umijeće neverbalnog komuniciranja, TIM press, Zagreb, 2014.
- Hadžiselimović, Dževdet, (Video)medijska pismenost, manipulacija, ovisnost, *Metodički ogledi* 11, 1, 2004, str. 29–40.
- Knezović, Katica, Maksimović, Iva, The Manipulative Power of Mass Media and Their Ethically Questionable Influence on Children, *Diacovensia* 24, 4, 2016, str. 645–666.
- Knežević, Ana Nuša, A što s maslinom? Pravila ponašanja i govor tijela, Mozaik knjiga, Zagreb, 2003.
- Pavelin-Lešić, Bogdanka, Vizualna obilježja govorenoga jezika, FF press, Zagreb, 2013.
- Pease, Allan; Pease, Barbara, Velika škola govora tijela, Mozaik knjiga, Zagreb, 2008.
- Rijavec, Majda; Miljković, Dubravka, Neverbalna komunikacija: jezik koji svi govorimo, IEP – D2, Zagreb – Karlovac, 2002.
- Sigman, Aric, Daljinski upravljani: kako televizija šteti našim životima – i što po tom pitanju možemo učiniti, Ostvarenje, Lekenik, 2009.
- Šonje, Jure, ur. i dr., Rječnik hrvatskoga jezika, Leksikografski zavod „Miroslav Krleža“ i Školska knjiga, Zagreb, 2000.

- Webster, Richard, Govor tijela: brzo i lako, Leo-commerce, Rijeka – Zagreb, 2014.

Internetska stranica:

- The Oddbods Show Fandom:
- https://theoddbodsshow.fandom.com/wiki/The_Oddbods_Show_Wiki (14. 3. 2019).

Valentina MAJDENIĆ
Andrea VUČETIĆ

WHAT DO ODDBODS SAY: EXAMPLE OF INAPPROPRIATE NONVERBAL COMMUNICATION

Despite the growing influence of social networks on the youth, younger children are still prevalently exposed to television. In particular, motion pictures or animated content is accessible and appealing to children if the pictures are accompanied by voice-overs in their native tongue or if they are based on nonverbal communication, as is the case with the animated series *Oddbods*. It is short animated film for children of kindergarten or pre-school age, which depicts the everyday life of seven little monsters: Fuse, Pogo, Newt, Bubbles, Jeff, Slick and Zee. Keeping in mind that children nowadays are exposed to the manipulative influence of television, often featuring inappropriate content even by means of animated features, we researched the examples of inappropriate nonverbal communication in *The Oddbods Show*. Based on the assumption that the episodes of this animated series display examples of inappropriate behaviour, the research is based on four main research goals – to calculate the percentage of occurrence of inappropriate content, to detect similar behaviours by way of facial expressions and gestures evident in various states and emotions, to group the detected gestures together and categorise them according to the Oddbods' attitude and behaviour towards food, animals, nature, work, material objects, traffic, etiquette, as well as their mutual relationships, and finally to analyse inappropriate physical contact among two or more Oddbods.

Key words: *animated film, violence, inappropriateness, nonverbal communication, Oddbods*

GRAĐA

Preliminarno saopštenje

UDK 811.163.4'373.21(497.16)

Новица ВУЈОВИЋ (Никшић)

Факултет за црногорски језик и књижевност – Цетиње

novica.vujovic@fcjk.me

ТОПОНИМИ СЕЛА ВУЧИ ДО

Село *Вучи До* налази се на западу Црне Горе. У прилогу се даје попис топонима што смо их забиљежили од изворних говорника. Говор тога подручја припада северозападним црногорским говорима.

Кључне ријечи: *Вучи До, топоними, црногорски говори, информатори*

Село Вучи До (Опутне Рудине) налази се на западу Црне Горе, на самој граници с Босном и Херцеговином. Гранична су му села: јужно *Пилатовци*, југоисточно *Мацаваре*, источно *Копривице*, северозападно *Врбица*, западно у Босни и Херцеговини *Околиште* и југозападно *Баљци*. Село је окружено брдима: *Капор* на југу, *Тисовац* на југоистоку, *Братогошт* на северистоку, *Кокот* на северозападу и *Зазубак* и *Ковчег* на западу. Данас у селу живи 15 мјештана, а лети тај број нарасте до 25 мјештана у 11 кућа. Говор тога села припада северозападним црногорским говорима.¹

Овом приликом публикујемо топономастички материјал (фонетски и акценатски лик) што су нам 2014. саопштили информатори **Албијанићи**: **Глигор** (рођ. 1973), **Братислав** (рођ. 1965) и **Миле** (рођ. 1963), мјештани и изворни говорници с тога подручја. Од њих смо чули равно 260 топонима, акценат уписали према њихову изговору, а сва објашњења и опис терена аутентично наводимо уз имена. Информаторима а посебно Милу Албијанићу искрено захваљујемо на доприносу.

¹ Види детаљније у: Аднан Чиргић, *Дијалектологија црногорскога језика*, Факултет за црногорски језик и књижевност, Цетиње, 2017 – посебно упућујемо на дио: „Северозападни црногорски говори“, стр. 115–119.

Албијанића лѡква, велики базен за појење стоке, прављен педесетих година

Алуга, букова шума, обично у облику вртаче

Алужењак, мала букова алуга

Алужица, мала алуга

Андријина пѣнина, по Андрији

Андријино, ливада

Аћимова дѡлина, по Аћиму

Багашеви дѡлови, багаш мјера за тежину слична товару

Бањскā алуга, букова алуга на путу према Бањанима

Бањскй пѡд, на превоју ка Бањанима

Бисаге, двије долине спојене пролазом тако да подсјећају на бисаге

Бјеличкѡ

Благојев дѡ

Блажово

Бѡжинке

Бѡжов пѡд, по Божу

Брањиловица, дио имања који је брањен од стоке

Брањогошт, највише брдо изнад села, 1366 m

Брежине, пјесковити неплодни брегови с мало траве и шипрага

Брезовац, до усред брезове шуме

Брезовци, више долина и долова, ливада с пјесковитим брежуљцима, некад било много бреза, сада ријетко

Бријег

Брштевац, ђе је доста брсти било. „Гонит у брс зими козе да брсте пу-пољке и ситне гране.“

Будаловина, „вјератно по породици Будалић“

Бѡква

Бѡковā рѡпина, „као и алуга само што је ође имала комад обрадиве земље удну“

Булића дѡ, по Булићима

Бунарине (х 2), неколико већ затрпаних старих ублова

Бѡчје, вјероватно по буковој шуми које и данас има

Валићак, мали вал, сива базалтна стијена на прлу

Вѡлови (х 2), високе сиве громаде, заобљене стијене, као да ничу из околног равног терена

Вѡгѡн, вјероватно дио логора ђе је био затвор

Васова алуга

Вѐликā плāм, дио Пожара, више изгорио
Вѐликī чāир, велика ливада, сенокос
Вїдāкови дблови
Влāдова згрāда, ограђени дио имања, шума, крш, пашњак
Влāка Јбванова
Влāке, уске дугуљасте ливаде, пашњак
Врāновача, „подпећина ће се и данас легу гавранови“
Вртић Јбванов
Вртићи, мањи вртови
Вучјā пѐћина, поред Плоче, „дворана с великим улазом и извором у дну“

Гаврлова клāчина, по Гаврлу, бивша кречана
Гаврлове дблина
Гамбелића тбрина
Глāвица, највиши врх Братогошта
Гњйлавā дблина, долина с глином, гњилом
Говѐђā тбрина, природна затворена долина ће су се некад говеда затварала
Гбјково, ливада
Гбјове дблине
Грāдац, узвишење са старим шанцима
Грāдине, велико кршевито и слабо проходно подручје на источној страни Капора
Градвйште, „мјесто ће је сијан грах“

Дб Пѐтров
Дб Шпйров, по Шпиру
Дблина ў косе, предио звани Косе и у њему долина
Дблине зā чатрњу, код Чатрњетине
Дблине у Зāзубак, долине у брду Зазубак
Дрāгојев брйјег
Дрāгојевина
Дубокā дблина (x 2)
Дубраве, источна падина Братогошта с остацима прастаре храстове шуме – стабла пречника више од метра и висине око 30 метара.

Ђбкова дблина

Ждўло, ждријело, кланац, пролаз између стијена или брегова
Ждрāлов пбд, по породици Ждрале
Ждрāлова рўпина, по породици Ждрале

Живков дѠ, по Живку

Живковина

Жута јама, јама у жутом пјешчару

Заглавак

Задужбина, пашњак и обрадива долина

Зграда, сувомеђом ограђена шума и пашњак

Иве, „травната зараван на врху Братогошта, некад била покривена дрв-
том Иве (сад га ријетко има)“

Игралшта, пољане, травнате

Илн прѠпланак

Илна дѠлина

Инића дѠлине, по братству Инић из Баљака

Јагошева Ѡрница, била ораница, по Јагошу

Јама БѠговића

Јама на Иве

Јама на ПѠде, голубњача на заравни званој Поди

Јама снијѠжница, јама из које је некад вађен снијѠг

Јанчина, „забасана мања јама поред пута“

ЈасиковѠ дѠлина, по јасикама

ЈѠвремове дѠлине

ЈѠчмйшта, „долине Ѡе је рађо јечам“

ЈѠвичине дѠлине

ЈѠловића дѠлина

ЈѠшово гѠвно

КѠлачкй крѠш, „по трави калац које и сад има“

КамѠљивѠ дѠлина, ораница пуна ситног камена

КаѠчина, убао, стари бунар крај пута

КапетѠновина, већи комад ливаде по неком турскоме капетану који је
некад био власник

КѠпља, урвина у стијени, пећина великог отвора у чијем дну је извор
који не пресушује али веома оскудно тече

КѠпѠр, „брдо на јужном рубу села, не знам има ли везе с истоименим
херцеговачким презименом, можда некадашњи њихов катун... или
што личи на капу“

КатѠнйште, катуни породице Папић из Коравлице

Кисйћа дѠ, по породици Кисић

Кѿга, узвишење обрасло шумом

Кѿте, главице, комељци обрасли, окићени шумом

Клѿкорине, клак, клачине

Клѿчина

Клѿчина Албѿјанића, „кљачине за производњу креча, обично ће има доста дрвета за подпалу и доброг камена за креч, свака породица је имала своје“

Клѿчина Мркајића, породица Мркајић с Петровића, њихова клачина

Клѿчине бјеличкѿ, Бјелице – братство из села Врбице; њихове клачине, мјесто ће су правили креч.

Кѿвчег, знаменито брдо које су Црногорци у познатој бици на јуриш заузели

Кѿкот, оштро, шиљасто брдо, граница према селима Врбица и Околиште

Колѿвоз, пут кроз букову шуму

Кѿм, узвишење под шумом

Кѿрито, удубљење што личи на корито

Кѿса од Брѿниловице

Кѿса од Бѿчја, обрва високих стијена у Бучју

Кѿсице, мале косе, високе око 1m

Кѿстове влаке, по Косту, пашњак

Кривѿ долине, долине на различитој висини спојене влакама

Кривѿдоли, два спојена дола, пашњак

Крмећѿ кѿсе, по дивљим свињама

Крстатѿ долине

Крстов пѿд

Крѿшчица, још постоје велике старе дивље крушке поред убла са живом водом

Крчевине (горње и доње), ливада некад раскрчена, очишћена од камена и шуме

Крши од Брѿзовѿца, велики непроходни крши око Брезоваца

Кѿкавич-дѿлина

Кѿпуснѿ врѿг, ће је сађен купус

Кѿћа Петрушина

Кѿћиште (горње и доње), мјесто с омеђинама, некад насељено

Лѿзѿрев дѿ

Лѿзина, „лазина иза Ковчега је добила име по мноштву поћечених Турака у Вучедолској бици, ова на Капору ће није вођена битка вјероватно по нечем другоме“

Лѿрова дѿлина, по породици Леро

Лінија, дио границе према Херцеговини

Лисничине, по листовима које су ту брали и седијевали

Лісова алуга, по Лису

Лбгор, некадашњи аустроугарски логор

Лбквина, „у шуму зарасла некадашња локва, прављена са стотину волова који су чепали и довлачили глину“

Лучиња̋к, врт ђе је сађен лук

Љесковац, по љесковој шуми

Љубов сенџокос, ливада

Љубово, ливада

Љџт (x 2), непроходни дио крша и шикаре с оштрим стијенама

Малā плām, дио Пожара, мање изгорио

Малй чaир, мања ливада, сенџокос

Марин крш

Марково корито, парче земље, шуме и ливаде окружено косама, подсећа на корито

Марков крш

Машова главица

Мешувāље (x 2), предіо с великим валовима и пуно прла и пашњака

Мешугџрје, високи превој и пут између два брда

Мешукосе

Метџриз

Мйјaјлове дџлине

Мйлановац, по Милану, ливада

Мйлашинов дџ, по неком Милашину

Мйлорāдове дџлине

Мйрков дџ

Мйрковића алуга

Мйћове дџлине

Мџдрā Дџца, заселак, долови с модром планинском травом

Мџчила, влажно земљиште испод Пиштета

Мркайића пџфина, подкапина, служила за затварање стоке, по Мркајићима

Мџјова лāзина

Нйколине лāзине

Нйшани, узвишење с удубином на врху, ливада и пијесак

Нџвāкова прџдџ

Њйва, некад најплоднија парцела, сада сенокос

Обаљенї камѣн, велика стијена одваљена од косе, стјеновитог узвишења

Ободина, крак шуме и крша

Ограђенā дoлина, чаир, некад ограђен

Окрўгача

Општїнскā чāтрња, новијег датума, изграђена 1950-их новцем Општине

Османов бoр, „бор је неприступачна љевкаста вртача усред крша веома стрмих страна, по неком Осману“

Осоје, комад ливаде у осојној страни

Папића дoлина, по Папићима

Папића чāтрње, бистијерне породице Папић из Коравлице, њихов катун

Пéјова згрāда, ограђени дио имања сувомеђом, по Пеју

Пéлинац, по пелину (пелина сад нема)

Пéрова прdбo

Пéрово

Пётрове рўне, рупине у кршу обрасле шумом, по Петру

Пётрово

Пéћа, „пећина малог отвора, зове се још и *Божинка* по мјесту где је. Пронашао је у њој неки Холанђанин ријетку врсту паука још 1979.“

Пéћина у Бўчју, „мања подкапина“

Пeћурина, „скровита подпећина у дну травнатог дола, скривали се комити за вријеме Аустрије“

Пиљева дoлина, „по ситним пиљцима, пијеску или породици Пиљевић“

Пирамїда, гранични камен

Пйштёт, мали извор у Међуваљу, у вријеме киша прави поточић, љети пресушује

Пйштётнї до, до испод пиштета

Пйштёт код клāчине, мањи извор код клачине

Плdча, са северне стране Капора, огромна камена површина што подсећа на плочу

Пdд

Пdди, много топонима који описују обично раван комад земље или ливаде на узвишењу

Пdди изнад Катўнїшта, зараван изнад катуништа, пашњак

Пdдкапoр, подручје испод Капора

Пdдплоча, предио испод Плоче

Пожāри, по сећању на велики пожар у Братогошту, и сад без шуме

Пoзидак, мање косе што подсећају на зид, подзиду

Пѡнор (x 2), најнижа тачка Вучијег Дола ђе пониру воде од падавина

Пѡсађени кѡмѣн, већи бијели камен, као да је посађен

Почивало, мјесто на путу ђе се одмарало

Прђина, мјесто ђе се вадила пржина

Пријѣштапове дѡлине

Присоје, јужна страна Братогошта обрасла ситном церовом шумом

Прло, пјесковито парче земље без вегетације

Прѡдѡ, шумовита или с мањим ливадама

Прѡсине, долине и ливаде, вјероватно се сијао просо

Рѡвни брѣјег, „у осоју Братогошта које је обрасло густом буковом шумом, брѣјег без шуме и релативно раван, без крша“

Рѡдове дѡле, по Раду, низ мањих долина зараслих шумом

Рѡдови бѡри

Рѡдово дѡбље, шума, по Раду

Ривѡљи, „мјесто ђе нема траве већ гола земља, служило као полигон за гађање топовима за вријеме Аустрије“

Рђѣште, каменити превој прије Међугорја

Рђњавѡ рђупина, рупина зарасла у ситну шикару

Рђпе, неколико мањих рупчага („небитно да ли су обрадиве или је шума и крш“)

Рђупина, заселак у већој рупини

Рђупине под Кѡвчег, низ рупина вртача са северне стране, подножје брда Ковчег

Сѡвине дѡлине, по Сави

Сѡломичића дѡ

Сѡовина, по Сави Албијанићу, његово имање

Сѡимов бѡр, „бор или борина – неприступачна дубока урвина у кршу, по Симу“

Сѡнића ѡлуга

Сѡнића дѡлине, „по Синђићима“

Снѡвѡлка, „вјероватно се сновало ткање на тој ливади“

Спѡменѣк, споменик Вучедолској бици, рад вајара Томановића

Срѣјемоша, простор пашњака и рупина, по трави које сад нема

Стѡнин дѡ, по Стани

Стѡнина прѡдѡ, по Стани, пашњак

Стѡнина јѡма, по Стани (по њој је именовано и неколико локалитета у близини)

Стáрō гúвно, гувна у овоме крају нијесу зидана и поплочана већ је то комадић тврде ледине

Стòјанова дòлина

Столòвāн, велики камен по средини пашњака, ливаде

Стрáжница, шилјасто брдашце које доминира тереном

Ќéрини бóри, рупчаге у кршу, по некој Ќери

Талàганове рúпине

Тётријебова градина, „узвишење, није неопходно да је било икакве тврђаве или града на врху, мјесто ње је некад било тетријеба“

Тйсовац, „брдо источно од села, покривено густом буковом шумом, некад вјероватно било тисе“

Тóмов дò

Тóшина клāчина, по Тоши

Трновац, неплодни до обрастао трњем

Ћāвица, ћувик, мали врх, долина испод

Цйјепци, парцеле оранице, више власника, сад већином ливада

Цйцūљ, најоштрији каменити врх Братогошта познат по честим ударима грома

Црнè кāменице, локвице воде на црним стијенама

Цўцина пèћина, једна кућа с тим презименом у селу, њихова пèћина за стоку

Цўцин лѣсковац, лѣсковац, долина обрасла лѣсковом шумом, породице Цуца

Чáмова тòрина, братство Чами из Херцеговине

Чатрњèтина, јама, зачепљена да држи воду

Чèкалице, превој према Херцеговини. Некад су се сачекивали путници ради даљег пјешачења до Билеће.

Четвр́так, долина

Фйлипове дòлине

Шāгоновића тòрина, Шагоновићи, некадашње презиме билећких Томановића

Шāјнòвци, некадашње долине

Шйпѡвчева гѡмила, велика гомила, тумул без стећка, можда је неки Шиповац „стављен под гомилу“, каменован
Шўкўрев клáнац, по Шукурима
Шўкўреве дѡлине, *Шукури* – погрдно за баљачке Вујовиће
Шупéљак
Шушњáри, падина Капора, обрасла ситном лјесковом и церовом шумом.

Литература:

- Чиргић, Аднан: *Дијалектологија црногорскога језика*, Факултет за црногорски језик и књижевност, Цетиње, 2017.

Новица ВУЈОВИЋ

TOPONYMS IN *VUČI DO*

Village Vuči Do is located in western Montenegro. The present paper provides a list of toponyms recorded on the basis of native population testimonies. The speech pattern of the region belongs to North-Western Montenegrin Speech Patterns.

Key words: *Vuči Do, toponyms, Montenegrin language, Montenegrin speech patterns, informants*

PORTRETI

Adnan ČIRGIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost

adnan.cirgic@fcjk.me

**IN MEMORIAM
JOSIP SILIĆ
(1934–2019)**

Biografske i bibliografske pojedinosti te doprinos Silićev kroatistici podrobno su prikazali Ivo Pranjković i Ivan Marković, te bismo mi tu malo što imali dodati. Mi ćemo ovde nešto reći o njegovu značaju u montenegristici.

Josip Silić rođen je 4. januara 1934. u Milašima. Osnovnu je školu završio u Ratuljama, sa zakašnjenjem zbog internacije u talijanski fašistički logor, 1948. godine. Gimnazijsko je školovanje okončao u Hrvatskoj gimnaziji na Sušaku 1955. godine. (Budući da se školovao u Biskupskome sjemeništu u Pazinu te u Biskupskome sjemeništu u Rijeci, posljednja je tri razreda gimnazije morao polagati ponovo jer su jugoslovenske ondašnje vlasti 1952. bile prekinule političke odnose s Vatikanom.) Godine 1961. diplomirao je na zagrebačkome Filozofskom fakultetu južnoslovenske jezike i književnosti i ruski jezik i književnost, kad je izabran za asistenta na tome fakultetu (1961–1963). Nakon toga (1963–1965) bio je lektor hrvatskoga jezika na Sveučilištu u Lilleu. Magistrirao je 1970. godine radom *Pristup sintaktičkoj fonetici hrvatskosrpskoga jezika*, a doktorirao 1975.

disertacijom *Organizacija vezanog teksta (Lingvističko-stilistički pristup nadrečeničnom jedinstvu hrvatskoga književnog jezika)*. Naredne je godine (1976) postao docent, 1979. vanredni, a 1984. redovni profesor Filozofskoga fakulteta Sveučilišta u Zagrebu. Na istome je fakultetu 1999. postao redovni profesor u trajnom zvanju, a 2005. stekao i počasno zvanje *professor emeritus* na Sveučilištu u Zagrebu.

Bio je član Hrvatskoga filološkog društva, Hrvatskoga društva za primijenjenu lingvistiku, Matice hrvatske, Katedre čakavskoga sabora Grobinšćine, Hrvatskoga kulturnog društva „Napredak“, Hrvatsko-makedonskoga društva, Hrvatsko-francuskoga društva, Hrvatsko-njemačkoga društva, Crnogorsko-hrvatskoga društva prijateljstva „Ivan Mažuranić“ (u Crnoj Gori), Dukljanske akademije nauka i umjetnosti (u Crnoj Gori), Ekspertske komisije za standardizaciju crnogorskoga jezika te član uredništva časopisa *Suvremena lingvistika*, *Umjetnost riječi* i *Lingua Montenegrina*. Dobitnik je *Nagrade Stjepana Ivšića* na Petome hrvatskom slavističkome kongresu u Rijeci (2010), plakete *Adolfo Veber Tkalčević* Sveučilišta Josipa Jurja Strossmayera u Osijeku (2012), nagrade za životno djelo Općine Jelenje (2015) te *Povelje Fakulteta za crnogorski jezik i književnost za poseban doprinos montenegristici*, dodijeljene 7. septembra 2017. na otvaranju Prvih cetinjskih filoloških dana.¹

Umro je u Zagrebu 28. februara 2019. godine.

Josip Silić bio je jedan od najvećih standardologa današnjice i jedan od najobrazovanijih lingvista bivšega jugoslovenskog prostora. Za drugi dio izrečene tvrdnje i nije potrebno nikakvo specijalno pojašnjenje; taj je dio jasan svakome ko je sa Silićem ili njegovim tekstom imao kontakta. Zašto *jedan od najvećih standardologa današnjice*? Zato što se u standardologiji vodio isključivo standardološkim kriterijumima (i u tome je usamljen među lingvistima svoje generacije, pa i ne samo među njima), a da je tako, svjedoči ne toliko održivost koliko konzistentnost kroz različite i često oprečne društvenoistorijske uslove u kojima se Silić standardologijom bavio. Ta je konzistentnost njegova do izražaja došla i u procesu standardizacije crnogorskoga jezika. On je naime o crnogorskome jeziku i crnogorskoj standardnojezičkoj normi zastupao isti stav i u vrijeme podređenosti Crne Gore u državnoj zajednici sa Srbijom i u vrijeme povraćene državne nezavisnosti.

Ako bi se sudilo po bibliografskome obimu, moglo bi se reći da Silić ne spada u grupu najplodnijih lingvista na ovim prostorima. Bilo je i u kroatistici, i u montenegristici, pa i u južnoslovenskome jezikoslovlju uopšte, autora

¹ Za biografske podatke o Josipu Siliću koristili smo se tekstom „Biografija“ Ivana Markovića u zborniku „Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića“, ur. Ivo Pranjković, Disput, Zagreb, 2005, str. 11–12. te tekstom istoga autora „Ljetopis Josipa Silića“, In: Josip Silić, *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 21–23.

obimnije bibliografije. No ako uzmemo u obzir raznovrsnost tema i oblasti kojima se bavio, pa dodamo tome činjenicu da među njegovim radovima nema onih koje je „pregazilo vrijeme“ ili onih što su aktuelnost izgubili usljed promijenjenih društvoistorijskih okolnosti, možemo reći da je Josip Silić bio jedan od plodnijih naših lingvista. Namjerno velim *naših* (premda nema spora da je hrvatski) jer ono je što je pisao bilo doprinos ne samo hrvatskome jeziku i kroatistici, no i bosnistici, montenegristici i serbistici. Pokazujući što hrvatski jest, Silić je pokazivao i što je bosanski, crnogorski i srpski. Druga je stvar što mu naše lingvistike i naši lingvisti često nijesu bili dorasli.

Premda je povodom sedamdesetogodišnjice Silićeva rođenja Krunoslav Pranjić za njega rekao da je autor *unius libri*², misleći na njegovu disertaciju objavljenu pod naslovom *Od rečenice do teksta* (Zagreb, 1984), Silić je u međuvremenu demantovao tu duhovitu prijateljsku opasku. Ipak, u nečemu ga nije demantovao. Silić nije bio autor monografija. On je bio autor kraćih radova i studija s prevashodnim ciljem da imenuje problem, a onda i da mu ponudi i jedno od mogućih rješenja. Stoga njegove knjige i jesu zbirke uglavnom tematski vezanih autorskih studija. A kao knjige čini se da ih je više uobličila potreba čitalaca, koju su uočavali urednici i izdavači, no što je bila stvarna Silićeva autorska potreba ili želja. Nije Silić bio sklon „debelim“ knjigama. Njegova je glavna sklonost bila uočiti pojavu, opisati je i prikazati zakonitost po kojoj se javlja.

Sudeći po prethodna dva pasusa, neobaviješteni bi čitalac mogao zaključiti da Silić i nije napisao mnogo. I ne bi bio u pravu. Da nije napisao ništa drugo do samo sociolingvistički razradio razliku između jezika kao sistema i jezika kao standarda, on bi opet bio velikan među južnoslovenskim lingvistima. Ta je koncepcija, čini nam se, najtvrdi ponuđeni branik pred stoljeće i po starom i počesto još uvijek aktuelnom unitarističkom lingvistikom na prostoru štokavštine. Nije nam poznato je li u Hrvatskoj dovoljno vrednovana i prihvaćena njegova argumentacija o tri hrvatska jezika – štokavskome, čakavskome i kajkavskome. Ako jest, usudimo se reći, tim bolje po hrvatsko jezikoslovlje. Pored navedenoga, ostaće Silić upamćen i kao autor brojnih priručnika i udžbenika te (su)autor jednoga Pravopisa hrvatskoga jezika i (su)autor jedne Gramatike hrvatskoga jezika. Njegov je pedagoški rad nerazdvojiv od njegova standardološkoga rada. Držimo da na ovome mjestu nije neophodno nabrajati te publikacije budući da su brižljivo notirane u bibliografiji što ju je sačinio Ivan Marković.³

² Kruno Pranjić, „Silićev pomak u jezikoslovnoj kroatistici“, In: *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Disput, Zagreb, 2005, str. 39.

³ Videti: „Bibliografija Josipa Silića“, In: Josip Silić, *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 25–57.

U ocjeni Silićeve disertacije tročlana komisija – Krunoslav Pranjić, Vladimir Anić i Vatroslav Kalinić – izrekla je i ovo: „Reći da je Silićevo mišljenje istančano dijalektično – nije tek etiketa visokoj razini teorijske apstrakcije i moći promatranja ispitivanih pojava u njihovoj razvojnosti, uzajamnosti i prožimanju, nego je zbiljski najadekvatnija ocjena njegovih spoznajnih dosega o materijalu i problematici koji ga nisu prevladali, nego je on u potpunosti ovladao njima.“⁴ Usudimo se iznijeti i naš sud da je takva ocjena pristajala i uza sve naredne Silićeve studije i radove. Da nije tako i da nije bio takav, ne bi se Silić – kao malo koji drugi predstavnik humanistike, posebice filologije – znao ograditi i od sopstvenih stavova. Tako recimo govoreći o jeziku književnoga djela veli: „Eto, to je razlog zašto mi jezik književnoumjetničkoga djela više ne smatramo jednom od funkcija standardnoga jezika, odnosno jednim od stilova standardnoga jezika. Kažemo ‘više’ jer smo i mi dosad, kao što smo pokazali i u napisu o beletrističkome stilu, jezik književnoumjetničkoga djela smatrali funkcionalnim stilom standardnoga jezika.“⁵ Naši filolozi rijetko odustaju od jednom izrečena stava.

Koje su konkretne zasluge Silićeve za razvoj kroatistike već su istakli Ivo Pranjković⁶ i Ivan Marković.⁷ Pranjković veli da je u fonološkim opisima hrvatskoga jezika Silić sinhroniju oslobodio dijahronije. Mi možemo dodati da je i fonološki opis crnogorskoga jezika Silić kao redaktor oslobodio bespotrebna istorizma. Dalje Pranjković veli da morfonologije kao discipline u kroatistici prije Silićevih radova nije ni bilo, tj. da joj je on postavio temelje. Mi opet možemo dodati da je kao redaktor toga dijela Gramatike crnogorskoga jezika (Podgorica, 2010) Silić silan doprinos dao i montenegristici. Ono što je dao kao doprinos hrvatskoj morfologiji (morfemska segmentacija, npr., te drukčiji pogled na glagolske osnove) Silić je poklonio i montenegristici kroz spomenutu Gramatiku, u kojoj je on obradio morfologiju i tvorbu riječi. Doprinos je Silićev hrvatskoj sintaksi takođe prikazao Pranjković u citiranome tekstu. Sintaktičkim se pitanjima Silić bavio od svojih naučnih početaka pa do samoga kraja. Već je pomenuta pažnja koju je poklonio funkcionalnoj stilistici. A dugogodišnji standardološki rad rezultirao je i nečim čime se drugi naši standardolozi ne mogu pohvaliti, a to je *Hrvatski računalni pravopis* (Zagreb, 1996). I tako dalje.

⁴ Kruno Pranjić, isto, str. 40.

⁵ Josip Silić, *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb, 2006, str. 180.

⁶ Ivo Pranjković, „Sustavi i standardi profesora Silića“, In: *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Disput, Zagreb, 2005, str. 19–26.

⁷ Ivan Marković, „Što je Silić hrvatskoj filologiji“, In: Josip Silić, *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 9–18.

Pomenuli bismo ovde ono što se o Siliću manje zna. Veliki je doprinos Silić dao utemeljenju savremene montenegristike kao zasebne nauke. Autor ovoga priloga nije imao sreću biti ni Silićev student ni Silićev doktorand. No imao je čast biti mu saradnik u standardizaciji crnogorskoga jezika. Na tome su se poslu i upoznali. Silićevo je ime bilo svojevrstan zaštitni znak montenegristike. Bio je učesnik simpozijumā o crnogorskome jeziku⁸ na kojima je pokazivao da crnogorskome jeziku ne fali ni jedan jedini argument da bi se mogao smatrati jezikom podjednako kako se jezicima smatraju bosanski, hrvatski i srpski. Bio je recenzent *Pravopisa crnogorskog jezika* (Cetinje, 1997) Vojislava P. Nikčevića te *Gramatike crnogorskog jezika* (Podgorica, 2001) istoga autora. Bilo je to vrijeme kad su svi crnogorski lingvisti (Nikčević je bio jedini izuzetak) zastupali stav da crnogorski ne može biti zaseban standardni jezik. Bez ikakva interesa Silić je tada podupirao suprotan stav i bio glavni pomagač Vojislavu P. Nikčeviću u ondašnjoj crnogorskoj borbi za pravo na sopstveni standardni jezik. A argumentacija kojom je to Silić obrazlagao (ona već spomenuta o razlici između jezika kao sistema i jezika kao standarda) bila je novina u tradicionalističkome crnogorskom jezikoslovlju. Afirmaciji montenegristike bio je posvećen i kasnije, po smrti Vojislava P. Nikčevića, a u drukčijim društvenoistorijskim okolnostima – povraćene crnogorske državnosti i prvoga ustavnog imenovanja crnogorskoga jezika kao službenog u Crnoj Gori (2007). Ključnu je stručnu ulogu Josip Silić imao u procesu oficijelne crnogorske jezičke standardizacije kad ga je Vlada Crne Gore imenovala za člana Ekspertske komisije za standardizaciju crnogorskoga jezika (uz Ljudmilu Vasiljevu kao drugoga člana i Milenka A. Perovića kao predšednika). Komisija je imala zadatak da razriješi problem koji crnogorski lingvisti nijesu umjeli riješiti: treba li crnogorskome jeziku posebna norma ili je to samo drugo ime za tzv. ijekavsku varijantu srpskoga jezika. Bila je to ujedno i prilika za ogromno standardološko iskustvo Josipa Silića. Odbacivši jednu verziju pravopisa koju je sačinila grupa lingvističkih tradicionalista, Silić je – uz ostale članove Ekspertske komisije – radio na drugoj verziji koja je uvažavala crnogorske specifičnosti ili – recimo to u njegovu stilu – koja je uvažavala crnogorsku realizaciju štokavske potencije. Tako je i usvojen prvi zvanični *Pravopis crnogorskoga jezika* (2009, 2010), a nedugo nakon toga i *Gramatika crnogorskoga jezika* (2010) čiji je Silić jedan od autora. Njegova knjiga *Crnogorski jezik. Naučno-metodološke osnove standardizacije crnogorskoga jezika* (Podgorica, 2010), što je objavljena uz *Pravopis* i *Gramatiku*, stavila je tačku na opravdavanje potrebe standardizacije crnogorskoga jezika.

⁸ Za montenegristiku je posebno značajan bio njegov referat „Crnogorski standardni jezik“ u zborniku radova *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 61–68.

Borba za crnogorski jezik bila je (a u velikoj je mjeri takva i danas) kudikamo drukčija od borbe za hrvatski i bosanski. Svjesno izostavljamo srpski jer je zahvaljujući romantičarskome poistovjećivanju štokavskoga i srpskoga srpski jezik obezbijedio svoj status još od polovine XIX vijeka. Za razliku od hrvatskoga i bosanskoga koji su se za priznanje borili izvan svoga matičnog prostora, jer na tome prostoru liše nekoliko lingvista neobična nastupa i nije bilo onih koji bi te jezike osporavali, crnogorski je najljuće protivnike imao među Crnogorcima – kako onima u domovini tako i onima što su karijeru gradili izvan nje. Za negaciju crnogorskoga jezika, crnogorske književnosti i crnogorske kulture takvi su vazda stajali na usluzi. Kad se tome doda činjenica da je do 70-ih godina minuloga vijeka Crna Gora bila bez ključnih visokoškolskih i naučnih ustanova, a i da su odmah po osnivanju te ustanove „popunjavane“ pomenutim uslužnim kadrom, te da je gotovo kompletan prosvjetni sistem počivao na udžbenicima koji su štampani izvan Crne Gore, jasno je da je svijest o postojanju crnogorske kulture kao zasebna entiteta bila u Crnoj Gori minorna. U XXI vijek Crna Gora je ušla kao zemlja bez suštinske instuticionalne podrške samoj sebi. U takvim je okolnostima pomoć i podrška jednoga renomiranog jezikoslovca, kakav je Silić bio, bila ne samo dobro došla no i nasušno potrebna. Ta podrška Silićeva nije bila ni iznuđena ni skrivena. Naprotiv. On ju je pružao bez obzira na to što su i ondašnja zvanična Crna Gora i gotovo svi filolozi zastupali tezu da je tzv. ijekavska varijanta srpskoga jezika po mjeri crnogorskih potreba i da je odraz crnogorske jezičke stvarnosti. Za razliku od svih njih, u recenziji *Pravopisa crnogorskoga jezika* Vojislava P. Nikčevića (Cetinje, 1997), objavljenoj uz *Pravopis*, Silić nastupa hrabro: „mogu reći da mi je drago (i čast) što sam bio jedan od onih koji su (makar na ovaj način) sudjelovali u rađanju onoga na što (konačno) i Crnogorci imaju legitimno pravo – u rađanju pravopisa crnogorskoga standardnog jezika.“ Time on ide uz nos kompletnoj ondašnjoj crnogorskoj filologiji. I takav je Silić u motenegristici ostao do kraja. To je osobito došlo do izražaja na konferenciji za štampu povodom usvajanja prvoga zvaničnog *Pravopisa crnogorskoga jezika* koji je usvojila Vlada Crne Gore (2009). Na toj su konferenciji pred nakostriješenim novinarima koji su bili protivni standardizaciji crnogorskoga jezika nastupili Milenko A. Perović kao predsjednik Ekspertske komisije za standardizaciju crnogorskoga jezika te njezini članovi Josip Silić i Ljudmila Vasiljeva.

Nije Silić bio blagonaklon samo prema Vojislavu P. Nikčeviću, utemeljivaču savremene montenegrstike, svome vršnjaku i kolegi. Blagonaklon je bio i prema onima što su nastavili Nikčevićev rad. Imali smo privilegiju kad smo kao mladi početnici kolega Aleksandar Radoman i autor ovoga priloga dobili saglasnost Josipa Silića za članstvo u uredništvu tek pokrenutoga ča-

sopisa *Lingua Montenegrina*. U tome je časopisu Silić objavio i četiri svoja priloga. Bio je član uredništva dvanaest godina, do kraja života. Posebna nam je čast bila kad je Silić Ministarstvu prosvjete i nauke Crne Gore poslao preporuku za usvajanje Elaborata o osnivanju Instituta za crnogorski jezik i književnost u Podgorici (2010) te kasnije preporuku za transformaciju toga instituta u Fakultet za crnogorski jezik i književnost (2014). Životne mu okolnosti nažalost nijesu dozvolile da na tome Fakultetu održi nijedno predavanje. No njegov je rad u temeljima montenegristike. Ako bismo rekli da je za Crnu Goru rad Josipa Silića u rangu druge trojice znamenitih Hrvata – Vatroslava Jagića, Milana Rešetara, Baltazara Bogišića – malo bismo rekli. Njegov je rad značajniji utoliko što je bio oslobođen zabluda i nacionalnih predrasuda pomenute trojice. Silićev je udio u fundiranju jednoga značajnoga segmenta crnogorskoga nacionalnog identiteta neuporediv s udjelom bilo kojega inostranog naučnika.

Literatura

- „Bibliografija Josipa Silića“, u: Silić, J., *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 25–57.
- Marković, I., „Biografija“, u: *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, ur. Ivo Pranjković, Disput, Zagreb, 2005, str. 11–12.
- Marković, I., „Ljetopis Josipa Silića“, u: Silić, J., *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 21–23.
- Marković, I., „Što je Silić hrvatskoj filologiji“, u: Silić, J., *Dihotomije*, Disput, Zagreb, 2019, str. 9–18.
- Pranjić, K., „Silićev pomak u jezikoslovnoj kroatistici“, u: *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Disput, Zagreb, 2005.
- Pranjković, I., „Sustavi i standardi profesora Silića“, u: *Od fonetike do etike. Zbornik o sedamdesetogodišnjici prof. dr. Josipa Silića*, Disput, Zagreb, 2005, str. 19–26.
- Silić, J., „Crnogorski standardni jezik“, u: *Norma i kodifikacija crnogorskoga jezika*, Institut za crnogorski jezik i jezikoslovlje, Cetinje, 2005, str. 61–68.
- Silić, J., *Funkcionalni stilovi hrvatskoga jezika*, Disput, Zagreb, 2006.

Stručni rad

UDK 821.163.4(497.16):929

Radojević D.

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

**IN MEMORIAM
DANILO RADOJEVIĆ (1932–2019)**

Smrću Danila Radojevića montenegrinika je ostala bez još jednoga od svojih utemeljivača, a Crna Gora bez naučnika i stvaraoca koji je cijeli život posvetio osvjetljavanju zapretanih slojeva crnogorskoga historijskog i književno-jezičkoga nasljeđa, te demistifikovanju starih nametnutih zabluda o Crnoj Gori i Crnogorcima.

Danilo Radojević pripada najužem krugu crnogorskih intelektualaca koji su 60-ih godina XX vijeka fundirali savremenu montenegriniku. Teško je zamisliti kakvu sintezu o crnogorskoj kulturologiji, historiografiji, njegošologiji, medievistici i sl. – bez oslonca na studije i radove Danila Radojevića. Za razliku od današnjih suviše usko specijalizovanih i prilično neznavenih i površnih naučnih i kulturnih djelatnika, predstavnici starije generacije morali su kompenzovati sve ono što je institucionalno nedostajalo Crnoj Gori. Stoga su bili aktivni u svim segmentima humanističkih nauka – i kao historičari, i kao književni kritičari, i kao jezikoslovci, i kao književni historičari, a neki od njih – poput Danila Radojevića – bili su aktivni i kao književnici.

Danilo Radojević rođen je u Mokrome, kraj Šavnika, 14. VII 1932. godine. Gimnaziju je završio u Nikšiću, a diplomirao i magistrirao na Filološkom fakultetu u Beogradu. Doktorsku disertaciju „Geneza stvaralaštva Mirka Banjevića“ odbranio je na Filozofskom fakultetu Sveučilišta u Zagrebu. Radio je u Sekretarijatu za prosvjetu i kulturu grada Beograda, a potom kao savjetnik u Zavodu za zaštitu spomenika kulture Beograda. Od 1990. godine do penzionisanja bio je rukovodilac Naučnoistraživačkog odjeljenja Arhiva Crne Gore na Cetinju. Objavio je 18 autorskih knjiga, priredio 17 knjiga te nekoliko desetina studija, eseja i novinskih članaka. Preminuo je u Podgorici, 4. I 2019. godine.

O njegovu radu historičar književnosti Krsto Pižurica je zapisao: „Danilo Radojević je znani nam crnogorski književnik i kulturni poslenik koji je već duže vremena prisutan na crnogorskoj kulturnoj i društvenoj sceni. On je jedan od najangažovanijih crnogorskih intelektualaca što utkivaju sebe u savremena crnogorska previranja i utiču na tokove društvene svijesti današnje Crne Gore. Danilo sa svojim bratom Radojem spada u najuži krug onih kulturnih radnika koji rade na revitalizaciji crnogorske državnosti i vaspostavljanju samobitnosti crnogorskoga naroda i njegove nacije. Visoko obrazovan i učen Danilo Radojević imponuje crnogorskoj intelektualnoj eliti koja se, u svojoj grčevitosti, oslobađa retardirane prošlosti i trasira nove puteve crnogorskoga društvenog i kulturnog života.“

Kao i brat mu Radoje, za takav rad Danilo je Radojević bio „nagrađen“ zabranom objavljivanja radova 1972. godine (tzv. Bijela knjiga). No i prije te zvanične zabrane, njima je objavljivanje u Crnoj Gori praktično bilo onemogućeno, pa su svoje stavove mogli iznositi samo u ondašnjim hrvatskim časopisima (koji su takođe uskoro proglašeni nacionalističkim). Na šednici CK SK Crne Gore, 24. XII 1971. godine, konstatovano je: „Crnogorski separatisti Danilo i Radoje Radojević i Vojislav Nikčević objavljivali su svoje tekstove u onim glasilima u Hrvatskoj u kojima su, prema sadašnjoj ocjeni tih sredina, nacionalisti imali bitnog uticaja. Izgovor je bio da su za njih glavna sredstva informisanja u Crnoj Gori zatvorena, što je tačno.“

Premda je po svojem obrazovanju u prvome redu historičar književnosti i filolog, Radojević se od početaka bavljenja naukom uspješno ogledao i u drugim naučnim disciplinama – kulturnoj, političkoj, vojnoj i crkvenoj historiji, arhivistici, heraldici, jezikoslovlju... Sagledan s ove distance čini se da se naučni opus Danila Radojevića, zapravo, u kontinuitetu izgrađivao oko zanemarenih, tabuiziranih pitanja crnogorske istorije i kulture. Tako već na samome početku njegove naučne karijere, krajem šezdesetih godina XX stoljeća, srijećemo niz kritičkih i polemičkih radova vezanih za crnogorsku istoriju, jezik i kulturno nasljeđe koje je publikovao u značajnim južnoslovenskim časopisima toga vremena.

Tokom decenija predanoga istraživačkoga rada Radojević je otvorio i problematizovao brojna pitanja vezana za crnogorsku političku, vojnu i kulturnu istoriju. Nekim od tih pitanja nerijetko se i vraćao, pa je njima posvećivao i djela monografskoga karaktera. Primjera radi, višedecenijski trud i pionirski posao na osvjetljavanju povijesti Crnogorske pravoslavne crkve, preporučio ga je da bude autor jedinice „Crnogorsko-primorska mitropolija“ za drugo izdanje *Enciklopedije Jugoslavije*, a ta ga je iz poznatih kuhinja beskrupulozno napadana jedinica ponukala na dalji naučni angažman, što je rezultiralo pojavom kapitalne knjige *Iz povijesti hrišćanskih crkava u Crnoj Gori: crkveno-povijesne rasprave* (2000). Teme crnogorskih potuđenika i uzroka nestanka crnogorske države 1918. godine, kojima se kontinuirano više decenija u brojnim studijama bavio, iscrpan leksikografski opis dobiće u knjizi *CXIV godina i ličnosti (1827–1941). Prilog leksikonu ličnosti koje su doprinijele nestanku crnogorske države* (2011). Višedecenijsko bavljenje proskribovanim autorima, Sekulom Drljevićem i Savićem Markovićem Štedimlijom, Danilo Radojević će takođe zaokružiti posebnim izdanjima njihovih djela.

No poseban doprinos Radojević je dao crnogorskoj književnoj istoriografiji. U tome opusu, pored značajnih monografija, studija i ogleda o raznovrsnim fenomenima crnogorskoga književnoga nasljeđa, posebno mjesto pripada priređenim izdanjima. Pored dva izdanja Njegoševa *Gorskoga vijenca*, *Antologije crnogorske revolucionarne poezije*, dragocjenog dokumentarnog svjedočanstva *Pisma Vuku Karadžiću* Vuka Popovića, vrijedne knjige Milana F. Rakočevića o Njegošu te dijela zaostavštine Radoja Radojevića i već pominjanih knjiga Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlije, Radojević je crnogorsku književnu historiografiju i folkloristiku zadužio finalizovanjem antologijskoga izbora crnogorskih narodnih basni *Kad je sve zborilo* njegova rano preminuloga brata Radoja, za koji je Danilo napisao predgovor i pogovor, publikovanjem antologijskoga izbora crnogorskih narodnih priča *Potopno vrijeme* te osobito priređivanjem rukopisa *Tužbalica* Vuka Vrčevića, za koji je napisao i instruktivan predgovor. Kad se zna da je taj etnološki, folkloristički, književno i jezički neprocjenjiv Vrčevićev rukopis na objavljivanje čekao cijelih 118 godina, značaj Radojevićeva izdanja postaje i očitiji.

Dvojici crnogorskih pisaca Radojević je posvetio posebnu pažnju – Petru II Petroviću-Njegošu i Mirku Banjeviću. Dok je njegova magistarska radnja tretirala probleme vezane za Njegoševo književno djelo, u doktorskoj disertaciji odbranjenoj na Filozofskome fakultetu u Zagrebu 1978. godine pozabavio se genezom stvaralaštva Mirka Banjevića. Radove o Njegošu Radojević je počeo objavljivati od 1967. godine, a kruna njegova nješkošološkoga rada su dvije knjige – *Studije o Njegošu* (1974) i *Studije o Njegošu. Njegoševa raskršća* (2011).

Najveći dio radova vezanih za izučavanje crnogorske književne baštine Radojević je objavio u knjigama *Crnogorska literatura i tradicija* (1993), *Dukljanski horizonti* (1995), *Crnogorci na limesu* (1999), *Od književnog do povijesnog* (2003) i *Opet crnogorske teme* (2009).

Radojević je zadužio i crnogorsku medievistiku istraživanjem crnogorske srednjovjekovne hronike *Kraljevstvo Slovena Popa Dukljanina*, o kojoj je od 1969. godine kontinuirano pisao. Vrhunac tih istraživanja svakako je priređeno izdanje te hronike, koje je u izdanju Fakulteta za crnogorski jezik i književnost objavljeno 2016. godine u povodu 1000-godišnjice smrti dukljanskoga kneza Vladimira. Uz Rotkovićevo izdanje Orbinijeve talijanske redakcije hronike, to je dosad najkompletnije izdanje *Kraljevstva Slovena Popa Dukljanina* objavljeno u Crnoj Gori.

Kad se Radojevićev naučni opus sagleda kao cjelina, nameće se utisak da je riječ o jednome od najsuptilnijih tumača crnogorske istorijske i književno-jezičke baštine, utemeljivaču moderne crnogorske književne historiografije i vrijednome pregaocu na poslu očuvanja crnogorske nacionalne, kulturne, jezičke i književne samosvijesti.

PRIKAZI

Stručni rad

UDK 81:1

Pavle GORANOVIĆ (Podgorica)

Zavod za udžbenike i nastavna sredstva – Podgorica

pavle.goranovic@zuns.me

O JEZIKU I MIŠLJENJU, SLOVESNO

**Milenko PEROVIĆ: *STUDIJE IZ FILOZOFIJE JEZIKA*,
Fakultet za crnogorski jezik, Cetinje, 2018.**

U nizu izuzetno vrijednih knjiga s pečatom Fakulteta za crnogorski jezik i književnost, biblioteka *Linguistica* nosi poseban ekskluzivitet, objavljivanjem naslova koji će zaintrigirati stručnu javnost i van našega prostora. Jedna od takvih knjiga je pred nama: *Studije iz filozofije jezika*, profesora Milenka Perovića donose filozofsku tematiku savremenog karaktera, uz stameni filozofski izraz provjerene naravi, ali i uvijek svježeg istraživačkog duha.

Perović polazi od teze da je jezik prvenstveno „dijalektičko-spekulativni problem, prema paradigmi poimanja dijalektike i spekulacije kod Hegela“. Na tim mjestima valja tražiti studence njegove misli, iako on detaljno raščlanjuje mnoštvo pogleda na filozofiju jezika. Knjiga sadrži sedam izuzetno nadahnutih studija koje se odnose na pitanje jezika u djelima Platona, Aristotela, Herdera, Humbolta, Hegela, Fihtea i Hajdegera; premda su se ideje nekih filozofa neminovno uvrzle u više djelova ove cjeline ili su prisutne u svim pojedinačnim istraživanjima. Sve rasprave se odnose na jedan dio tradicije kojom se gradila ova tema i sagledavaju refleksije i izraze koje su vremenom pridobile.

Ponovo aktuelizovati određena stanovišta, znači filozofirati s dodatnom inspiracijom i odgovornošću. Perović ovaj problem prati od prvih filozofa, a time i začetaka različitog poimanja naslovne teme. Neophodno je reći: ovdje je riječ o relativno novoj disciplini, ali istovremeno i o drevnom problemu. Utoliko je zahtjevnije s ove pozicije promišljati o jeziku. Filozof podsjeća da su se tek krajem XVIII stoljeća počeli „javljati pokušaji razvijanja teorija o jeziku“. No, prije nego što podlegnemo sve zastupljenijim, nekad i pomodnim teorijama, Perović nam upućuje poziv da razmotrimo dostignuća antičke filozofije – prevashodno Platona i Aristotela, odnosno na neophodnost ponovnog iščitavanja njihovih djela.

Autor tako polazi od Platonovog *Kratila*, koji je „prva tematska jezičko-filozofska rasprava u povijesti zapadne filozofije“. Zašto je važan *Kratil*?

Još od *Kratila*, u kome se moć imenovanja daje od prirode same, pokreću se pitanja o jeziku i njegovoj suštini. Samo zahvaljujući dijalektičkom pristupu, Platon je uvidio pojam koji sublimira oprečnosti (u ovom slučaju između „nomoskog“ i „fizičkog“).

I ovaj dijalog nameće potrebu da odagnamo spektakularne obrte u lingvistici, ma kako oni ponekad bili primamljivi. Otuda je prirodno i da problem treba sagledati u jedinstvu. „Traženje sintetičkog jedinstva u razlikama, suprotnostima i oprekama“ – to je osnovni misaoni zadatak svake filozofije. U tom, naoko jednostavnom zahtjevu, Perović misli da vrijedi tražiti rješenja. Tu stanuje snaga njegove dijalektičke osposobljenosti i cjelovitog uvida u problem.

Dalje, moguće da je čitav problem već kod Aristotela valjano postavljen. Ako je kod Platona neupitna istinitost imenovanja, ovdje se već pozicionira u drugoj ravni. Jer pitanje o (ne)istinitosti po sebi nije prvorazredno: ime za nešto nije samo po sebi odgovarajuće ili ne, ono je oznaka, a karakter će odrediti analiza i sinteza. Izrazito važno je, kako Perović smatra, da „Aristotel anticipira Hegelov stav o jeziku kao moći opštosti“, što svjedoči o njegovom kasnijem uticaju unutar definisanja ove teme. Mnoge teorije očito su dokučile samo dio te opštosti. I zato je „od bitnog značaja Aristotelov stav da se u jeziku – jednako kao u mišljenju – nalazi opštost. U protivnom, jezik ne bi mogao iskazati misli, ni bilo šta!“ Stoga je jezik forma izražavanja misli. S tim prtljagom, filozof traži svrhu jezika. Tek u osvajanju smisla – u dobijanju značenja, to traganje ima opravdanost: jezik je u Aristotelovom duhu i *identitet identiteta*.

„Bez pretpostavke o izomorfiji jezika i mišljenja – na temelju kojih jezik misli, a mišljenje govori – ne bi bila moguća filozofija jezika ni retorika“ – tako je govorio Aristotel. Jezik ne samo da je u ravni s mišljenjem nego svakako služi u saznanjnim svrhama. Koliko onda, saznavši jezik, saznamo sebe i svijet oko sebe? Kako jezik uobličava misao, kako nas jezik saopštava i da li mu je nešto prethodilo? Pa ako hoćete: Kako jezik uopšte zna da nas artikulira? Sva ta pitanja neodvojiva su od pitanja o položaju bića, pa se stoga puna pažnja pridaje aristotelovskom poimanju u kome se „jezik otkriva kao par excellence ljudsko“.

Perović dalje ističe doprinos filozofa u doba prosvjetiteljstva prilikom stavljanja ove teme u centar filozofskih istraživanja, što će u kasnijim teorijama biti posebno prepoznatljivo. U to je doba, ovo pitanje usmjereno na odnos jezika i mišljenja. Stavljajući dijalekticitet u prvi plan, Perović Herdera označava kao jednu vrstu prethodnika Humboltovog, Fihtevog i Hegelovog poimanja.

Herder odriče smisao jezika u konvenciji, u sporazumijevanju (jer se, na primjer, i životinje i nespismeni ljudi mogu sporazumjeti). On misli da se um i jezik nadopunjuju i da su preduslov jedan drugome. Herderova filozofija je važna jer on uvodi slobodno porijeklo jezika u ljudskom rodu. Nalazeći temelj u prirodnim zakonima on istrajava u tezi da čovjek „govori misleći“.

Ukoliko je tačno da „čovjek misli, osjeća i živi samo u jeziku“ (Humbolt), onda se pokreće pitanje o razotkrivanju funkcije jezika u sazajnom procesu. Kako kritički pristupiti nekim zavodljivim tezama poput one Humboltove. Ovaj je filozof izdvojen kao jedan od važnih protagonista temeljnog problema: mislio je da čovjek duguje svoje biće jeziku, tvrdio da je jezik „organ koji oblikuje misao“. Značaj Humboltove filozofije jeste što je on u neku ruku preteča današnjeg poimanja jezika, kao cjeline, kao organizma, kao sistema, pa zato treba uzeti u obzir sve unutrašnje veze između tih djelova sistema ne bismo li razumjeli ovaj pojam. I sve što se dešava, odvija se unutar tog kompleksnog sistema, tog jezičkog organizma. Tu je smještena i ona tačka susreta pojedinačnog i univerzalnog.

Iako nije odveć tretirano, Fihteovo shvatanje jezika, Perović je uvrstio u ovu knjigu, pokazujući time kako su temeljne misli nekad zaobilažene ili nedovoljno čitane. No, Perović bilježi viđenje na problem u kontinuitetu. Zanimljiva je, dakle, ali dobrim dijelom neadekvatno uvažena, Fihteova teorija, pa Perović skreće pažnju što se nije prepoznavalo da je ona na platonovskim temeljima sazdana. U njoj se potencira ontološki zavičaj jezika, promoviše ideja o međuzavisnosti jezika i slobode. Negirajući „neslobodnu upotrebu jezika“, Fihte apostrofira i mijene jezika, pri tom tvrdeći da su modifikacijama skloni manje čvrsti sistemi. Perović ukazuje na Fihteov pojam „svojevoljnosti“ jezika, koji upućuje na „ontološko porijeklo jezika u slobodi“, a taj pojam nadvlađuje unaprijed čak i nesporazume između konvencionalista i naturalista, što je svakako vrijedno dostignuće.

I Hegel je došao do stava da je „*jezik misaona, pojmovna bit svijesti*“. Pretpostavljajući čulne izvjesnosti, jezik postaje uslov ontologije i gnoseologije. Perović smatra da je *Fenomenologija duha* „najosebujnija filozofska rasprava o jeziku u cijeloj zapadnoj kulturi“, ali koju ni Hajdeger kao takvu nije registrovao.

I konačno, time dolazimo vjerovatno do najzanimljivijeg segmenta koji donosi ova knjiga, a to je kritika Hajdegerovog „obrt“. Perović nalazi da je Hajdegerova kritika Aristotelove filozofije jezika u mnogome stavila koprenu na bit razumijevanja ovog problema, odnosno njegovog dosljedno spekulativnog karaktera. On zamjera Hajdegeru koji je htio igrati „*va banque*“ protiv cijele tradicije ne samo filozofije jezika, nego i zapadne jezičke tradicije *in genere*. Takav pristup je za mnoge donekle iznenađujući i osvježavajući, budući

da se Hajdegerovo poimanje ovog problema, i čitav niz izvedenih, do danas dobrim dijelom smatraju prevratničkim, pa i nedodirljivim. Po njemu, kritika Hajdegerove teze o jeziku kao „kući bitka“ „...prazna je predstava jezika u praznoj predstavi bitka, patetično pripovijedani susret dvije prazne predstave“.

Autor posebno problematizuje prijem Hajdegerovog shvatanja ovog problema u svojim metamorfozama, pri čemu Perović njegovo čitanje *Fenomenologije duha* uvodi u raspravu na inovativan i odlučan način. Bilježi se Hajdegerova transformacija od stava da je jezik sekundaran u odnosu na mišljenje i biće do „kuće bitka“ i „moći koja oblikuje svijet“. Perović smatra da je time njemački filozof radikalizovao pitanje same filozofije jezika. Uostalom, različita su, kontradiktorna, njegova čitanja Aristotela.

Konačno, kako sve ove teorije funkcionišu iz snage ili slabosti današnjeg vremena, jer ne može se biti „povijestan, a da se ne sudjeluje u zbivanjima epohe“ (Danilo Pejović)? Jasno je da okviri disciplina nijesu omeđeni, nego da su njihova područja uvezana, što Perovićeve studije jasno pokazuju. Posebne nauke koje se bave jezikom imaju temelje i u ovim filozofskim strujanjima. Brojna su ishodišta ovih učenja u savremenoj lingvistici i drugim disciplinama. No, ne treba nasijedati: aktuelnost ne mora podrazumijevati i relevantnost.

Perović s pravom ukazuje da je rasprava o jeziku u filozofskoj tradiciji prošla put „od rubnog filozofskog pitanja do jedne od centralnih tema filozofije“. I kako se onda snalaziti između same prirode jezika, njegovog porijekla i načina korištenja? Holistički pristup je izgleda nezamjenljiv. Tumačeći novije teorije, Perović često priziva začetke, posebno Aristotela čiji „Gnoseološki (epistemički) holizam počiva na stavu da spoznaja cjeline prethodi spoznaji djelova“. Uz Aristotelovo „Cjelina je više od svojih djelova“, što nijesu uključile mnoge novije teorije. Posmatranje cjeline jezika vrhunski je zahtjev koji se postavlja pred filozofa. Cjelokupnost odnosa koje se iz jezika i sa jezikom grade – to je prvorazredni interes istraživača.

Aristotelovo spekulativno razumijevanje jezika i mišljenja, a time i samog bića, u temelju je filozofije jezika, bez obzira što su to mnogi prenebregnuti. Time je odnos između jezika i bića ključni problem. Ova knjiga pobuđuje razmišljanje da svaki tretman jezika jeste u suštini govor o našem postojanju. A na koji način filozof rješava sporove? Dijalektičkim umom i odgovornim zauzimanjem stanovišta.

Nakon svega, Perović dolazi do zaključka da je neophodno obuhvatiti fiziološko-psihološku bit jezika, kako bi se otkrilo da je on isključivo ljudski i kako bi to bila ona razlika koju čovjek uspostavlja. Naglašava: slovesnost je ono što nas razlikuje. „Slovesnost kao moć govora i moć jezika izvorni je karakter svijesti.“

U dubravi mogućih gledišta, Perović nalazi pokušaje da se razumiju elementi jezika i istovremeno odnosi u svijetu i prema svijetu. Tu je stanište mnogih filozofskih problema, pa autor učvršćuje svoju filozofsku poziciju. Perovićeve rasprave će sigurno podstaći naše lingviste da se bave ovim područjem: nadahnuta je ovo rasprava o jeziku koja podstiče dalja istraživanja. Autor je označio mnoga polja po kojima bi savremeni izučavalac jezika mogao da se kreće. I tako daje slovesni odgovor na brojne izazove filozofije jezika, budući da njegova filozofska aparatura odiše utemeljenošću i razboritošću.

Odistu su široka područja Perovićevih filozofskih istraživanja. Nakon nezaobilaznih djela poput *Istorije filozofije* i *Etike*, niza utemeljenih rasprava, kao i ovih studija, do kraja godine očekujemo objavljivanje njegove *Filozofije politike*, čime nam još jednom potvrđuje da je filozof bogatog i veoma značajnog opusa.

Stručni rad

UDK 821.163.4.09-31

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com.me

GRDAČKA AUTOBIOGRAFIJA BORISLAVA JOVANOVIĆA

Ne, nije Gradac moja grobnica.

On je samo moj vječiti tekst

sa zemnim obilježjem u njemu.

Borislav Jovanović

(Borislav Jovanović: *Gradačka autobiografija*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2019)

I ove godine, kao i većine prethodnih, Borislav Jovanović je čitateljsku publiku obradovao romanom esejističko-dokumentarnog i filozofskog karaktera – *Gradačka autobiografija (Knjiga koja je tražila samu sebe)*. Jovanović (1941, Danilovgrad) je jedno od najupadljivijih i najkvalitetnijih imena savremene književnokritičke crnogorske misli. On je veoma raznovrstan i plodan stvaralac, čiji bogati kreativni razvojni luk predstavljaju romani i zbirke poezije, književna kritika, publicistika i knjige za djecu. Tokom 1990-ih i kasnije kao kolumnista dnevnog lista *Pobjeda* i *Crnogorskog književnog lista* je afirmisao plejadu mlađih crnogorskih pisaca. Smatra se najznačajnijim tumačem savremenih tokova crnogorske literature, a njegova zbirka eseja *Crnogorski književni urbanitet* predstavlja najviše citirani književno-kritički pogled na crnogorsku modernu književnost.

Jovanović se bavi i temama iz crnogorske kulturne istorije. Njegovi radovi o toj problematici su objedinjeni u knjigama *Libroskopija*, 2002. i *Crnogorski književni urbanitet*, 2005. godine. Dobitnik je *Ratkovićeve nagrade*, najvećeg crnogorskog priznanja iz oblasti poezije za zbirku pjesama *Kenotaf* (2006). Objavio je zbirke poezije *Starac i zvijezde* (1979), *Staze* (1983), *Amputacije* (2001), *Okivanje Thanatosa* (2005) i *Vidimo se u poeziji* (2015). Dugogodišnji je profesionalni novinar, a za rad u toj oblasti dobio je nagradu „Boško Pušonjić“ 1989. godine.

Ostvarenja iz njegovog bogatog književnokritičkog opusa nose nazive: *Libroskopija: Prikazi iz savremene crnogorske književnosti i istoriografije* (2002), *Crnogorski književni urbanitet: Nacionalna literatura na prelazu Milenija* (2005), *Nova crnogorska književnost* (zbornik), *Biblion: Crnogorska poezija devedesetih* (2006), *Svemoderna Montenegrina – od tradicionalizma do postmodernizma* (2010), *Estetska izvedenica crnogorske književnosti* (2016) i *Zamak Mišela de Montenja – Estetsko biće književnog djela* (2017). Objavio je izbor iz poezije Radovana Zogovića povodom stogodišnjice rođenja ovog pjesnika *Spornik* (2009).

Autor je šest zbirki pjesama za djecu: *Dva sunca* (1981), *Staze* (1983), *Kad vam kažem* (1987), *Tata ti si fantastičan* (1996), *Rječnik djetinjstva* (1995), *Priče sa sedmog sprata* (2002) i *Ja, trotinet i internet*, za koju je od Udruženja crnogorskih pisaca za djecu i mlade dobio nagradu za najbolju knjigu u Crnoj Gori (2014). Dobitnik je nagrade Crnogorskog društva za ukupan doprinos crnogorskoj književnosti za najmlađe. Ostvarenja namijenjena deci najčešće je publikovao u listovima i časopisima *Pobjeda* (podlistak *Pobjeda za najmlađe*), *Osmijeh* i *Kolo*. Živi u Mojkovcu.

Već u početnoj zbirci poezije, ovaj autor je ispoljio kreativnu inicijativu da o djetinjstvu pjeva na nov i originalan način. On napušta uobičajenu perspektivu odrasle osobe koja o ovoj kompleksnoj temi pjeva sa distance, nastojeći da svoj autorski subjekt „oboji“ viđenjem percepcije i osjećajnosti svijeta mališana.

Iz naslova Jovanovićevih romana *Mala Moskva* (1998), *Bijeli gavran – Roman o Imaginarnoj Biblioteci u nekoliko čitanja ili Dnevnik Đurđa Crnojevića* (2011), *Platonov plač* (2011), *Homerov arhipelag* (2013), *Laureta – Roman o piscu i časnoj sestri* (2015), mogu se naslutiti autorova osnovna inspirativna vrela i stvaralački podsticaji. Tematsko-motivski spektar njegovih romana je veoma razuđen i kreće se od okrenutosti starini i promišljanja doba starostavnih, do traganja za nacionalnim identitetom.

U uvodnom dijelu romana *Gradačka autobiografija* nazvanom *(Ne) predviđeni predgovor – Dolazak i odlazak rukopisa*, autor nas obavještava da je pisanje rukopisa pod radnim nazivom *Gradac 2004* počeo prije 14 godina. Istovremeno se upoznajemo sa potencijalnim naslovima ove knjige – *Gradački autograf*, *Zlatarev krš*, *Dunja za biblioteku*, *U cik cikova*, *Kameni znak*, *U lavirintu kamenika*, *Na pragu vječnog praga*, *Ahilovo ostrvo* i ostalim.

Od početnih poglavlja *U cik jedne opsesije*, *Vodeni i vatreni potop*, *Veliki kameni krevet*, *Oktobarska viđenja*, *Starac Zosima*, *Jedini susretrnici i svjedoci* sve do posljednjih *Knjiga*, *Aporija vječnog povratka*, *U cik i lik Crne Gore* i *Ahilovo ostrvo*, autor nam priča vlastitu multipliciranu i višežanrovski orijentisanu životnu isповijest, obogaćenu raznovrsnim meditativno intoniranim elementima:

„Čovjek uvijek pomisli, pogotovo kad piše knjigu, da je zavičaj iznad njega i da će se u njega pretvoriti. Da je hologramsko izdanje ili će biti. Da je tamo stalni učesnik okruglog stola smrti i okruglog stola vremena, odakle može slobodno ustati i napraviti željenu pauzu u formi izabrane šetnje. Da je njegova geografska lokacija samo čudnovati ožiljak oko koga se stvaraju nezaustavljivi koncentrični krugovi. Od nepreglednog je, tamo neđe dalekog, nevidljivog, brodovlja. Od pijedestala snova do promicanja svih istorijskih narativa. Od ranog magnetizma nebesa do zidina i tvrđava povijesnog koda. Bliskost s dubinama vjekova i opsjednutost svijetlom i pomrčinom“.¹

Ovaj romaneskni tekst, čije nas stranice povremeno podsjećaju na pjesmu u prozi, obiluje cijelim spektrom autorskih refleksija i asocijacija. Polazeći od krajnje modernih shvatanja o funkcionisanju literature, Jovanović u još jednoj varijanti ponavlja tezu o nerealnosti potpune autorske samoniklosti, te oslanjanja na literarnu i kulturnu tradiciju u okviru koje je ponikao. Pojedine stavove on formira na cijeloj orijentaciji u nauci o književnosti – *poetici tradicije*, ali i poetici individualnog autorskog izraza i kreativnog stava. Svako novo djelo, u ovom kontekstu *Gradačka autobiografija* – zapravo je ponovni pretres piščevog odnosa prema tradiciji, zavičaju, postojbini, utočištu i smislu života.

„*Gradačka autobiografija – Knjiga koja je tražila samu sebe* Borislava Jovanovića je roman koji zauzima posebno mjesto u crnogorskoj književnosti“, Dragana Kršenković-Brković ističe u pogovoru ovom romanu pod nazivom *Pisac i njegov zavičaj – mitsko i lično ogledalo*. „Nastojeći da svoj autopoetički univerzum oživi što izvornije i trudeći se da stvori književni okvir u kome bi „unutrašnji teleskop“ okrenuo ka svemu proživljenom: ka mjesecinama koje se „još vrzmaju“ po njegovom djetinjstvu, guvna na kome se i „danas nalaze ostaci smokve mrkinje“, pijedestalima snova ili Gračanima kojih odavno nema, Jovanović je ispisao knjigu osobite poetike... *Gradačka autobiografija* je jedinstveni dnevnik života i smrti. Knjiga o prolaznosti, ali i zapis o utiskivanju vječnosti u crnogorska kameništa, suvomeđe, napuštena kućišta, u stara i samonikla stabla murvi, nara i smokve, u prastari usamljeni hrast kraj kuće, u gradačke vidikovce, u snežno bijele „a kao vuna tople“ oblake, u zvijezde i nadgrobne spomenike na seoskom groblju, u toplinu majčinog dodira ili u čvrstinu očevog pogleda, u odjek priča i legendi ispričanih kraj ognjišta“.²

¹ Borislav Jovanović: *Gradačka autobiografija* (poglavlje: *Dolazak i odlazak rukopisa*), Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2019, str. 11–12.

² Dragana Kršenković-Brković: *Pisac i njegov zavičaj – mitsko i lično ogledalo*, pogovor romanu Borislava Jovanovića *Gradačka autobiografija*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2019, str. 202–203.

Autor nam pruža sliku Gradca i Garača, zvonika Crkve Svete Bogorodice na Pećinama, Lednika, Zgrada, Slapa Zete, Zagorka, Kujave, Žurima i ostalih lokaliteta u Bjelopavličkoj ravnici. Kamene kuće, međe, njive, livade, dračišta, puteljci, osnovna škola u Mosorima – sve je to ostalo duboko u njemu. Upadljivo je da Jovanović na stranicama ovog romana eksponira različite vrste kreativne energije i mišljenja (logičkog, analognog, intuitivnog) otvarajući sliku moderne proze, poniklu iz tako osmišljenog „pjevanja i mišljenja“. *Gradačka autobiografija* se može tretirati i kao tzv. *bildungsroman* jer pripovijeda o sazrijevanju i duhovnoj metamorfozi glavnog junaka, bilo da je ona odigrana u realnom svijetu ili prostorima njegove imaginacije. Predmetnost ovog ostvarenja nadograđena je motivima tišine i samoće, koji se u različitim varijetetima prepliću kroz unutrašnju strukturu djela.

Posebno je zanimljivo autopoetičko poglavlje pod imenom *Knjiga*, u kojem autor piše kako su knjige uticale na njega, a kako je on udahnjivao dio sebe onima koje su mnogo kasnije nastajale iz njegovog pera: „Čitao sam knjige ispod jasenja na Kokorovini, na okrajcima te velike livade sa kojom počinje Brijestovo. Tamo sam jedne jeseni pune jake otave čitao Mihaila Lalića. I bio vjerovatno neđe sa Ladom Tajovićem. Porazgovarali bi i u maglama i u svitanjima, pamtili ljepotu Vidre. Tražili je po djelićima travnate ravnine u okolnoj grabovoj i jasenovoj šumi. Knjige koje su mi Univerzum pretvorile u još jedan. Na mjestu đe je bilo ognjište Gornje kuće, u još očuvanim zidinama, čitao sam dosta knjiga. Među njima *Braču Karamazove* i Kamijevog *Stranca*“.³ Autorove diskusije o literaturi kao smislu i jednom od osnovnih principa života, njegove „odbrane“ estetskih teorija u momentima inspiracije i stvaranja, takođe čine značajan segment pri razumijevanju kako ovog romana, tako i ličnosti njegovog tvorca.

Motiv Crne Gore i autorov odnos prema postojbini predstavlja prološku i epilošku granicu *Gradačke autobiografije*. Jovanović smatra da je zavičaj poetska država, hodočašće i otkrovenje, kompletiranje usamljenosti, očni vid koji se pretvara u božji. Zavičaj je apsorbovao njega, ali i on zavičaj, pa je i završetak ovog romana izveden u nadahnutom i poetičnom stilu, kao i njegov sadržaj: „Svaki rukopis je gubilište koje nas vraća nečem što je ljepše od izgubljenog. *Traženja i nalaženja* su kao Sedam Vlašića na neuništivoj ponoćnoj mjesecini iznad mog Zlatarevog i Spasojevog krša. Mojih neprestano nepomirljivih dvojnika. To se tamo, uvijek iznova – post festum – dešava moj Svjetski brevijarijum. Baštinim, zapravo, sebe – jedino što mi je preostalo – kao što višestoljetna maslina baštini svoje plodove“.⁴

³ Borislav Jovanović: *Gradačka autobiografija* (poglavlje: *Knjiga*), Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2019, str. 158.

⁴ Borislav Jovanović: *Gradačka autobiografija* (poglavlje: *Ahilovo ostvrvno*), Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2019, str. 189.

Ako impresiju o Jovanovićevom romanu završimo maksimumom da je jezik duša naroda, ali i književnika, konstatovaćemo da su odlike koje karakterišu njegov način književnog izražavanja u ovom djelu slične onima koje je ispoljio u svojim prethodnim kako proznim, tako i poetskim i kritičkim ostvarenjima. To je jezik bogat, sočan, asocijativan, koji zahtijeva unaprijed pripremljenog čitaoca, sa – kako se u *Teoriji recepcije* kaže – odgovarajućim *horizontom očekivanja*, čitalačkom i kreativnom nadgradnjom.

Ono što predstavlja konstantu i lajtmotiv u ovom romanu je prelivanje *života u poetiku i poetike u život*. Jovanović piše roman o zavičaju, ali to je u isto vrijeme – roman o piscu i njegovim sećanjima, impresijama, duhovnim i kreativnim preokupacijama. Čovjek i pisac su dva autobiografska ovaploćenja jednog istog lica i lika. Autor svog stvarnosno-fiktivnog junaka uvodi u središte književnog svijeta, u kojem sadržaji putuju između najudaljenijih tačaka u vremenu i prostoru – piščevom duševnom i duhovnom Univerzumu.

Stručni rad

UDK 821.163.4.09-31

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

DRAGOCJEN PRILOG PROUČAVANJU PEKIĆEVA KNJIŽEVNOG PRVIJENCA

(Milan Marković, *Dekonstrukcija hrišćanskoga mita u Pekićevu „Vremenu čuda“*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018)

Studija *Dekonstrukcija hrišćanskoga mita u Pekićevu „Vremenu čuda“* Milana Markovića 21. je izdanje biblioteke Montenegrina, u kojoj se publikuju izdanja iz oblasti književne i jezikoslovne montenegrizike Fakulteta za crnogorski jezik i književnost. Uz knjigu posvećenu pripovjednim opusima Huseina Bašića i Zuvdije Hodžića, autora Ethema Mandića, objavljenu takođe u biblioteci „Montenegrina“, ova Markovićeva knjiga zalazi u prostor koji bismo još uvijek mogli smatrati savremenom književnošću. Pri svemu tome, Marković je odabrao da na analitički osoben način u centar interesovanja postavi prvijenac crnogorskoga i južnoslovenskoga klasika Borislava Pekića. Da je Pekić već dosegao status klasika u južnoslovenskoj interliterarnoj zajednici možda ponajbolje dokazuje podatak da su njegovu djelu posvećene već brojne magistarske i doktorske radnje, zbornici radova, na stotine studija i na desetine književnonaučnih monografija. I crnogorska akademska zajednica pokazuje znatno interesovanje za voluminozno djelo Borislava Pekića; razvidno je to iz činjenice da su u potonjih desetak godina u Crnoj Gori odbranjena nekoliko magistarska rada te objavljeno nekoliko zbornika i knjiga, od kojih bi ovom prilikom vrijedno bilo pomenuti značajnu naratološku monografiju Sanje Vojinović *Kodovi Borislava Pekića*.

Ipak, u obilju literature o Pekićevu stvaralaštvu do pojave Markovićeve knjige izostala je jedna cjelovita monografija o *Vremenu čuda*. Kao da je na njegovu književnonaučnu recepciju uticalo to što je i sam autor nerado govorio o svojoj prvoj knjizi. Ne manje od toga sigurno je da je ta knjiga i svojim tipološkim i genološkim karakteristikama bila zahtjevan izazov za savremene tumače književnosti, često zarobljene svojevrsnim metodološkim dogmatizmom, usmjerene na jednoobrazne modele interpretacije. Nasuprot pomodnim nastojanjima da se književno djelo svede na „ajnstajnovsku formulu“, Marko-

vić je svojom monografijom pokazao, kako bi to rekao Kiš, „da se djelo može raščiniti na proste činioce, kao sat, i da se može ponovo sastaviti da kuca kao ljudsko srce.“

Moglo bi se, dakle, reći da je prvorazredni kvalitet ove knjige to što njen autor nije analizi djela pristupio iz neke krute, unaprijed zacrtane teorijske perspektive već je posežući za svojevrsnim metodološkim eklekticismom pažljivo tragao za najprimjerenijim metodama tumačenja Pekićeva teksta. Stoga je u knjizi prisutan širok raspon hermeneutičkih modela, od antropološkoga, mitološkoga, do naratološkoga ili poststrukturalističkoga. Pri svemu tome, autor tekst jednovremeno analizira i na planu mikrocjelina, koje bi se terminologijom Borisa Tomaševskog mogle označiti kao novele, i na planu ciklizacije tih mikrocjelina u svojevrsnu hibridnu makrocjelinu, kojoj Pekić u podnaslovu daje žanrovski signal „povest“, a za koju se u kritici srijeće nekoliko imenovanja, poput „vijenac pripovjedaka“, „roman“ i sl., ali i na planu odnosa prema hipotekstu – Bibliji. Takvim svojim holističkim pristupom autor je osvijetlio ne samo osnovne poetičke pretpostavke *Vremena čuda*, već ukazao i na to da se ovo djelo svojom antropološkom orijentacijom skladno uklapa u ukupni Pekićev opus. Premda je težište analize usmjereno na mit i mitske obrasce hrišćanske provenijencije, kako to sama apokrifna priroda ovoga teksta nalaže, Marković precizno detektuje i šire socio-kulturno usmjerenje Pekićeva djela: „U *Vremenu čuda* autor dekonstruiše hrišćanstvo i njegovo nesporno ideološko funkcionisanje, ali i cjelokupnu zapadnu civilizaciju podvrgavajući kritici kulturni metamodel izgrađen na temeljima hrišćanske doktrine. Time se otkriva da je njegova kritika direktno usmjerena ne samo ka hrišćanstvu kao religiji, već i ka cijeloj *mitologizovanoj predstavi koju svaka kultura stvara kao svoj idejni autoportret*.“

Monografiju čine predgovor, uvod, tri poglavlja u okviru kojih je dat veći broj potpoglavlja, slijede zaključci te literatura i indeks imena.

U prvome poglavlju nahode se cjeline „Odnos prema mitu“, „Mitsko vrijeme“, „Mit i književnost“, „Tematizacija kategorije vremena“, „Dekonstrukcija hrišćanskoga mita“, „Odnos prema Bibliji“ i „Geneza narativnih žanrova“. Polazeći od pitanja što se nalazi u centru Pekićeva literarnog interesovanja, Marković u ovome poglavlju osvjetljava pojam mitomahije kao osnovnoga idejno-tematskoga obilježja Pekićeve poetike. To otvara prostor za širu skicu interdisciplinarnoga pristupa fenomenu mita i tumačenja toga fenomena u kontekstu njegove upotrebe u *Vremenu čuda*. Na tome tragu autor posebnu pažnju poklanja tematizaciji kategorije vremena (koje razvrstava na subjektivno, objektivno i mitsko vrijeme), dekonstrukciji hrišćanskoga mita te izuzetno složenome odnosu teksta prema Bibliji kao hipotekstu. Marković primjećuje: „*Vreme čuda* tako postaje sinoptički, sveobuhvatni tekst koji je or-

ganizovan montažno-kolažnom metodom prezentacije narativnoga materijala, pri čemu događaji koji se nalaze u pozadini nekog od narativa mogu postati centralni nosioci značenja u nekom drugom narativu, i obrnuto.“ Raspravljajući o genološkim osobinama Pekićeva teksta autor studije ukazuje na pojam manipeje koji je svoje mjesto u teoriji književnosti zavrijedio zahvaljujući proučavanjima Mihaila Bahtina. Nadovezujući se na Bahtina Marković uvodi taj pojam u analizu *Vremena čuda*, ističući da je za manipeju karakteristično široko korišćenje umetnutih žanrova koji se nalaze na različitim distancama od fundamentalnog autorova stava te da je u njima u različitim stepenima zastupljena parodičnost i objektivnost. Marković je mišljenja da je hibridnost i narativna raznolikost Pekićeva teksta funkcionalno iskorišćena da kroz paralelizam aspekata prikaže ideju o nemogućnosti spasenja na što više načina i s jakim alegorijskim konotacijama. „Time se osnovna ideja lajtmotivski dodatno semantički produbljuje i opterećuje, čime implicitno sugerise pogubnost svih ideologija koje čovjeka doživljavaju kao objekat za dostizanje sopstvenih ciljeva, a ne kao subjekta sa mogućnostima slobodnog djelovanja.“

Poglavlje knjige koje započinje cjelinom „Fiat lux“ sastavljeno je od većeg broja potpoglavlja, u kojima autor polazeći od metatekstualnih relacija s Biblijom analizira pojedine segmente *Vremena čuda* iz uvodnoga teksta „Blaga vest“ i prvoga potciklusa knjige koji nosi naziv „Vreme čuda“. U cjelinama „Blaga vest“, „Čudo u Kani“, „Čudo u Jabnelu – ili neka stari Bog ustupi mjesto novom“, „Čudo u Jerusalimu“, „Čudo u Siloamu“, „Čudo u Gadari“, „Čudo u Magdali“ i „Čudo u Vitaniji“, koje čine to središnje poglavlje knjige, autor pretežno iz naratološke perspektive analizira prvi dio Pekićeva proznoga prvijenca, slijedeći naslove mikrocjelina koje je formulisao sam Pekić.

Slijedeći strukturu *Vremena čuda* Marković oblikuje i strukturu preostalog dijela svoje knjige, pa se završno poglavlje monografije koje počinje potpoglavljem „Smrt na Hinomu“, baš kao i uvodni tekst Pekićeva potciklusa „Vreme umiranja“, odnosi na onaj dio Pekićeva djela u kojem se nakon okončanja novozavjetne Hristove povijesti svjedoči posljedicama njegovih čudotvorstava koja su uvod u njegovo žrtvovanje i uskrsnuće kao ultimativni dokaz vjerodostojnosti njegova učenja. I u tome poglavlju koje još čine cjeline istoga naziva kao i Pekićeve narativne mikrocjeline „Smrt na Moriji“, „Smrt na Gavati“ i „Smrt na Golgoti“ autor je posegao za naratološkim instrumentarijem analize Pekićeva djela.

U zaključku studije Marković ističe: „Bez obzira na to što Pekić obrađuje poznate mitove, narative i scene koristeći naizgled tradicionalne književne forme, autor ih revitalizuje sopstvenim poetičkim vizijama i tehnikama, čime ne samo što bogati sopstveni tekst, već i tekst sa kojim stvara intertekstu-

alne relacije. Zato *Vreme čuda* nije negacija Biblije, već njeno novo, kritičko čitanje u kojemu hrišćanski mit postaje praobrazac svih okoštalih dogmi koje vrlo lako može razoriti i sama logika na kojoj su izgrađene.“

Knjiga Milana Markovića *Dekonstrukcija hrišćanskoga mita u Pekićevu* „*Vremenu čuda*“, pored drugih svojih nespornih vrijednosti, ima poseban značaj u savremenoj književnoj montenegristici kao studija koja svojim osobnim metodološkim pristupom otvara nove mogućnosti čitanja i tumačenja književnoga teksta. Kao prva cjelovita monografija o Pekićevu literarnom prvijencu, uspjelo osvjetljavajući slojevitost njegova prosedea, ova knjiga nesumnjivo pripada krugu najvrednijih monografija o književnome djelu Borislava Pekića.

Stručni rad

UDK 821.111.09 Boland I.

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ (Podgorica)

priređile Šioban Kembl i Nesa O'Mahoni

Arlin haus, Dublin, 2017.

IVAN BOLAND: UNUTAR ISTORIJE

U izdanju izdavačke kuće „Arlin haus“ iz Dablina, objavljena je 2017. godine, knjiga pod naslovom *Ivan Boland: Unutar istorije* (338 str.). Ovo vrijedno izdanje koje podstiče nova čitanja Bolandinog obimnog opusa, priredile su irske pjesnikinje Šioban Kembl i Nesa O'Mahoni. Rad na knjizi započet je 2014. godine u čast sedamdesetog rođendana najpoznatije irske pjesnikinje Ivan Boland (1944–), koja je rođena u Dublinu, dok najveći dio života provodi u južnom dablinskom predgrađu Dandram i u Kaliforniji u kojoj, na Univerzitetu Stanford, već nekoliko decenija radi kao profesorica na predmetu kreativnog pisanja. Kao profesorica, ona je angažovana i na univerzitetima u Irskoj. Pored poezije, Boland piše prozu i aktivna je kritičarka savremenih događaja kako u kulturnom i književnom, tako i u političkom kontekstu. U ovom impresivnom izdanju intrigantnog naslova koje je sačinjeno od proznih i poetskih tekstova¹, priređena je i odabrana bio-bibliografija ove irske pjesnikinje, kao i podaci o autorima/autorkama priređenih poglavlja koji nas upućuju na dešavanja u irskoj kulturi i književnosti, bilo da je u pitanju pjesničko ili prozno stvaralaštvo.

U ovoj knjizi sabrani su tekstovi autora/autorki iz Irske, Ujedinjenog Kraljevstva, Evrope i Sjedinjenih Američkih Država i prožeti dubokim znanjem o recentnim dešavanjima u savremenoj književnoteorijskoj misli, koja ovoj knjizi dodaju novu dimenziju. U njima se oni pronicljivo – na raznovrsne i inovativne načine – bave diverzitetom njenog pjesničkog izražavanja, temama i zanatskom stranom djela ove irske pjesnikinje. Bilo da analiziraju njene subverzivne ideje o nacionalnom pitanju, mjestu pjesnika u tradiciji, način na koji promišlja i piše o istoriji i mitologiji, kao i njenu „izoštrenu svijest o nevoljama koje nam mogu donijeti naslijeđeni mitovi i stereotipovi“ (str. 16), poseban naglasak u svom izučavanju oni stavljaju na njenu težnju da dokaže

¹ Napominjemo da svako od poglavlja knjige prati pjesma napisana u čast i/ili inspirisana životom i radom Ivan Boland, a te pjesme potpisuju Pol Muldun, Ilejni Ni Hjulinan, Šinejd Morisi, Pola Mijan, Medb Megukijan, Tomas Kinsela, Džon Montegju, Džin O'Brajen i drugi.

da je privatno političko, zbog čega se nameće zaključak da to može biti jedan od razloga rane afirmacije njenog stvaralaštva u Sjedinjenim Američkim Državama, u odnosu na matičnu državu (str. 16).

Autorke uvoda citiraju Džodi Alen Randolph, zvaničnu biografkinju Ivan Boland, koja je napisala kako Boland na kompleksan način iskazuje etičku argumentaciju o istoriji sistema slika u poeziji (str. 17–18). U tom iskazivanju dominantnih aspekata od kojih su sazdana njena pjesnička traganja, urednice naglašavaju njeno preispitivanje ženskog identiteta koje Boland razmatra kroz opsežnu sliku burnih dešavanja koja su obilježila irsku istoriju i njenu savremenost, uz naglasak na prevazilaženju granica lokalnog, na uspostavljanju veza koje se mogu nazvati transnacionalnim, na promišljanju o onome što je nazvala ‘erotizacijom prošlosti’. U kontekstu proznog, Boland je o pomenutoj problematici ostavila snažan trag kroz „Pismo mladoj pjesnikinji“ koje je objavljeno u knjizi *Putovanje sa dvije mape: Postajanje pjesnikinjom* (2011), u kojem je sažeta njena *ars poetica*. Tim je pismom, kao i knjigom u kojoj je objavljeno, ali i onom drugom nešto ranijeg datuma pod naslovom *Primjeri: Život žene i pjesnikinje u naše vrijeme* (1995), Boland, uopšteno govoreći, uticala na razvoj feminističke teorije i kritike jer pismo je objavljeno i u *Nortonovoj antologiji ženskog pisanja* koju su priredile Sandra M. Gilbert i Suzan Gubar, a u kojoj se sagledavaju sličnosti i razlike između poetika izgrađenih od različitih senzibiliteta i iz različitih temporalnih i spacijalnih konteksta. Zaživio je na taj način Bolandin diskurs u kojem se prepliću niti esejističkog, pjesničkog i autobiografskog. Sama Boland jednom je prilikom napisala: „Kao glavna tema nametnula mi se tenzija između života kojim živim i pjesme koju pišem – kroz istoriju je uvijek postojalo rastojanje između jednog i drugog“ (*Priručnik*, str. 118). Zarad boljeg razumijevanja pomenutog rastojanja, kako se navodi u „Pismu mladoj pjesnikinji“, Boland je afirmisala značaj neprekidnog razmatranja odnosa prema prošlosti i tradiciji, naglasivši da nedostatak takvog razmatranja podrazumijeva svojevrsno saučesništvo, „mogućnost da ostanemo taoci te opasnosti i neodlučnosti“: „Moramo se vratiti u prošlost“, piše Boland, „kako bismo je promijenili, jer ako ne promijenimo prošlost – a jedini način da je promijenimo je da se vratimo do njenih početaka – ona će promijeniti nas (str. 280)“.

Nakon teksta Meri Robinson, prve predsjednice u istoriji Irske, koja evocira sjećanje na prijateljstvo sa Ivan Boland započeto na Trinitu koledžu u Dablinu i uvoda koji potpisuju urednice ove knjige, slijedi poglavlje naslovljeno „Ivan Boland: Istorija pjesničkog razvoja prikazana kroz pet predmeta“ (str. 25–42), u kojem Lusi Kolins kreće od različitih načina na koje je Boland ispitala irski nacionalni identitet i njegove problematične dodirne tačke sa

ženskim životnim iskustvom, koje je prisutno u Bolandinom radu od 1986. godine, kada je objavljena njena pjesnička zbirka *Putovanje i druge pjesme*. Kolins navodi kako u svojoj poeziji i prozi, Boland temeljno analizira položaj žene u Irskoj koji karakteriše sintagmem ‘izvan istorije’, i borba za pronalaženjem mjesta u okviru nacionalne tradicije sa kojeg je moguće iskazati značaj žena u istorijskom razvoju i njihov kreativni izraz. Kolins ukazuje na način na koji nas Boland podsjeća da se o takvoj prošlosti može učiti i kroz prikaz materijalnih predmeta koji, „kroz svoj simbolički potencijal, prenose lično i kulturalno značenje, dinamiku između istorijskog narativa i njegovih marginalizovanih ili isključenih subjekata“ (str. 27), kao u pjesmi „Pisma emigranata“, iz zbirke *Kod* (2001), koju podrobnije analizira, a u kojoj je fokus na konceptu mobilnosti i transnacionalnim iskustvima kroz prikaz pisama emigranata kao fizičkih objekata (str. 39) koja „postoje kao dokaz potrebe da se iskaže lični značaj ove materijalnosti dok svjedoče o novim životima svojih potpisnika, otjelovljuju pejzaž i vrijeme u dijaspori koji su za čitaoce preobražujući dok predstavljaju manifestaciju moći jezika“ (str. 39).

Dalje čitanje ove knjige vodi nas do Kolm Toibina koji piše o mitu i iskustvu u poeziji Ivan Boland (str. 45–61) na osnovu primjera iz nekoliko njenih pjesničkih zbirki (*Ratni konj*, 1975; *U vrijeme nasilja*, 1994; *Domaće nasilje*, 2008). On postavlja pitanje o načinu na koji su drevne irske priče inspirisale ovu pjesnikinju, iako u uvodnom dijelu ovoga poglavlja, on postavlja ovo pitanje proširujući korpus istraživanja i uključujući u njega Daglase Hajda i Ledi Gregori koji su značajno uticali na pokret za irsku nezavisnost. Slijedi poglavlje koje potpisuje Patricija Bojl Haberstroh (str. 65–85) koja piše o značaju vizuelne umjetnosti za Bolandino književno stvaralaštvo i navodi kako svaki čitalac njenog djela preplitanje književnog i vizuelnog lako i brzo mapira. Boland aludira na „slike, oblike, strategije i terminologiju“ koji su iz svijeta vizuelnih umjetnosti, dok su aluzije na umjetnike i na njihov rad česti i ilustruju kompleksnost koja karakteriše irsku stvarnost. Čitamo u ovom poglavlju kako je Boland suptilnošću svojih pjesničkih slika razrađivala veze između umjetničkih djela i društvenih i istorijskih dešavanja (str. 65), ali i onih umjetničkih predmeta koji se ne nalaze u muzejskim zbirkama niti su dio kanona, što je, kako zaključuje Bojl Haberstroh, subverzivan preokret u odnosu na tradicionalnu razliku između različitih umjetničkih nivoa, čime se teži da se kao umjetnost klasifikuju vez i šivenje, lepeza od čipke koja je rukom izrađena, što proističe iz pjesnikinjine posvećenosti svakodnevnim predmetima koji mogu otkriti o kulturi jednog naroda jednako koliko i umjetnički predmeti iz domena visoke umjetnosti (str. 66).

Pomenuta se oblast dalje povezuje sa tezama Pitera Dolmaniosa koje je iskazao u tekstu pod naslovom „Antipastoralu u poeziji Ivan Boland“ (str.

91–110), u kojem je jedan od njegovih ciljeva, koji veoma temeljno dovodi do zaključka, mapiranje kritičke recepcije kojom potvrđuje Bolandin doprinos savremenoj irskoj poeziji i književnosti uopšte. Dolmanios navodi kako ona smjelo odgovara onoj tezi Dilona Džonstona prema kojoj pripada grupi „irskih pjesnika koji su žene“ (str. 91). Ovu frazu on proglašava simboličnom jer, prema njegovim riječima, Boland stoji kao svjedočanstvo Eliotove ideje o tradiciji i individualnom talentu, do kojeg je dovodi stalni dijalog sa tradicijom, dijalog koji podrazumijeva temeljno razmatranje ideologije savremene irske države, ideologije koja je ukorijenjena u ono što bi se moglo identifikovati kao pastoralna vizija. Posebno interesantno u ovom poglavlju jeste potpoglavlje o predgrađu kao čestoj lokaciji u Bolandinim pjesmama (str. 96–97), u kojem se posebna pažnja poklanja „antipastoralnim asocijacijama“ izrečenim u pjesmi „Oda predgrađu“.

Slijedi poglavlje o Bolandinom prevodilačkom radu (str. 113–129) koje potpisuje Kristina Marej, u kojem je data opsežna analiza Bolandinog rada na prevođenju irske i klasične lirske poezije u čijem su središtu ženski likovi (str. 114). Nesa O'Mahoni napisala je poglavlje pod naslovom „‘Jedina legenda koju sam ikada voljela’: Klasična mitologija i mit o Cereri u poeziji Ivan Boland“ (str. 137–152), na čijem je samom početku važan društveno-istorijski uvod u kojem se pominje 3. septembar 1994. godine, datum mirovnog sporazuma. O'Mahoni pominje različita pjesnička ostvarenja koja su bila inspirisana ovim značajnim istorijskim događajem, no prekretnicu u svome tekstu O'Mahoni uvodi kada napiše sljedeće: „Naglasak na legendarnim figurama stvorio je distance, tendenciju da se istorija pomjeri iz središta svakodnevnog“ (str. 138). Pjesnikinje poput Boland su, prema njenim riječima, krenule iz suprotnog pravca, težeći da se udalje od „dalekog idealizovanog objekta prema stvarnom“ i da iskoriste mitsko kako bi se fokusirale na „intimne trenutke i/ili snaženje žena“ (str. 138). U ovom eseju O'Mahoni istražuje način na koji se u svojoj poeziji Boland odnosi prema klasičnoj mitologiji, posebno način na koji se odnosi prema mitu o Cereri i kao vrlo važnu naglašava tvrdnju Rozmari Vilkinson prema kojoj Boland koristi klasični materijal kako bi „podvrgla kritici simboličnu upotrebu ženskih slika u nacionalnoj književnosti i/ili preispitala odnos između stvarnosti ženskog iskustva i njegovog mitološkog predstavljanja“ (str. 149).

Šioban Kembl opisuje glavne aspekte koji sačinjavaju Bolandinu poetiku (str. 155–176) i ukazuje na genezu Bolandinog pjesničkog razvoja, uz detaljniji osvrt na pjesme objavljene u zbirci *Nova teritorija* koju je Boland završila 1967. godine, a u kojoj prepoznaje uticaje metafizičkih pjesnika i pjesnika romantizma, kao i Jejtisa, što obrazlaže punim razumijevanjem Bolandinih tekstova na koje se precizno osvrće kroz analizu odabranih uzoraka. Iako

je teško i/ili nemoguće izvesti zadovoljavajuće uopštavanje, Kembl naglašava kako je saglasna sa kritičarima koji su Bolandinu „Atininu pjesmu“ prepoznali kao pjesmu tipičnu za „Bolandinu teritoriju“ jer podrazumijeva duboko promišljanje o ulozi pjesnika, o postajanju pjesnikinjom kao i o teškoćama koje taj proces prate, što je tema kojom se Boland bavila i u svojoj prozi (str. 155).

Džerald Dejev potpisuje poglavlje naslovljeno „‘Dani zapaljenih seoskih pejzaža’: Javni i privatni ratovi, 1975–1985: Retrospektiva“ (str. 179–192), u kojem razmatra rane uticaje na Bolandinu poetiku, društveni kontekst sedamdesetih i osamdesetih godina dvadesetog vijeka koji su obilježili razgovori o književnosti, presudni za razvoj mlađe generacije književnih stvaralaca oba pola (str. 181), u kojima je Bolandino prisustvo bilo naročito značajno jer je javno govorila o određenim elementima nacionalnog diskursa i „afirmisala njegovo stalno razmatranje u svjetlu radikalno promjenjivih uslova irske političke stvarnosti“, što Džerald Dejev ocjenjuje kao poziv na revizionizam koji u to vrijeme nije bio uobičajen. Najdžel Mekloglin (str. 195–218) koristi hibridnu teoriju kako bi istražio upotrebu metafore u određenim Bolandinim pjesmama i načine na koje se upotreba metafore mijenjala u raznim fazama njenog pjesničkog razvoja. Imon Vol piše o „irsko-američkom glasu“ Ivan Boland (str. 221–244), u poglavlju koje započinje podsjećanjem na život u egzilu koji je karakterisao rani period Bolandinog života, period koji je na nju kao kćerku uticajnog irskog diplomate ostavio „dubok i traumatičan trag koji se najupečatljivije ogledao u načinu na koji je percipirala svijet oko sebe, a koji je bio realističan i veoma ličan“ (str. 222, str. 223). Dva impulsa koja su primjetna u ovom kontekstu, prema navodu Vol, odnose se na težnju da se povрати ono što je izgubljeno, u ličnom i nacionalnom smislu, kao i na potrebu da se iznese i predstavi ono što je pjesnikinja iz tog pomjeranja i kontakata dobila (str. 227), uz zaključak da Bolandino ‘široko i organsko’ promišljanje o egzilu dijele mnoge generacije irskih iseljenika (str. 241).

Tomas Mekarti napisao je poglavlje pod naslovom „Od žene u vozu do ‘Zvaničnog osjećaja’: Ivan Boland, Frenk O’Konor i naše mučno irsko putovanje“ (str. 247–264), u kojem afirmiše rad pjesnika koji otkrivaju skrivene stranice irske istorije čime su izazvali brojne polemike o pitanju šta je prikladno iskazati u poetskom tekstu, a šta nije (str. 268, str. 248). Kao Bolandino najvažnije postignuće Mekarti afirmiše njenu sposobnost da postavi sebe i svoju poetiku nasuprot onoga što bi se moglo nazvati dominantnom književnom strujom (str. 260). Slijedi poglavlje „Subverzivni identiteti: istorija, mjesto i kultura u djelu Ivan Boland“ (str. 269–287), u kojem Džerard Smit naziva Bolandinu poeziju eksplicitnim istraživanjem identiteta, dok navodi kako približavanje različitih identiteta predstavlja trenutak kulminacije u njenoj poeziji (str. 270). Smit naglašava kako Boland pronalazi novu shemu, objelodanjuje različite

imaginativne procese koji mogu promijeniti mapu irske poezije i pomažu da se ublaži kužni efekat prošlosti u kojem je previše izostavljanja i nejednakosti. Boland je, prema riječima ovoga autora, postala pjesnikinja ‘dokumentarne lirike’ u kojoj se suočava sa izobličenom istorijom kao prkosna hroničarka koja reaguje na društvene i kulturalne promjene (str. 283).

Džodi Alen Randolph (str. 291–311) poređi Bolandin esej, objavljen pod naslovom „Pjesnikinja u nacionalnoj tradiciji“ i njene pjesme kasnijeg datuma, kako bi razmotrila način na koji Boland stvara pjesničke slike (str. 292). Analizirajući putanju njenog imaginativnog razvoja i, konkretno, Bolandino predstavljanje ženskog životnog iskustva kroz „stilizovane motive i obrasce“ (str. 293), Randolph postavlja pitanje o učestalosti pomenutih pjesničkih slika u različitim fazama stvaralaštva, pitanje o učestalosti onoga što Boland, kao u pjesmi „Margina“, naziva podizanjem tereta istorije, koji ne treba da postoji kao „rana koje moramo da se sjećamo“, već kao etička obaveza koja nas vodi prema nalaženju novih načina gledanja na različite životne aspekte (str. 308), čime dodatno pojačava zanos Bolandinih čitalaca. Ova knjiga završava se razgovorom između Ivan Boland i Pole Mijan koji je održan u Ebi pozorištu, u junu 2014. godine, kada su govorile o svojim životima i poetikama u odnosu prema Dublinu, i obrnuto (poglavlje nosi naslov „Dvije pjesnikinje i grad: razgovor“). Pitanja koje su jedna drugoj postavljale u tom razgovoru odnose se na promjene koje vrijeme donosi ovom gradu, fotografije ovoga grada koje su godinama slagale u posebni album, mape Dablina koje će iscrtavati budući književni naraštaji i koje će se razlikovati od njihovih, dok se kao ključna postavljaju pitanja o preklapanju privatnog i javnog u pričama o Dublinu, o Džojsovoj mapi ovoga grada i uticaju Džojsove mape na generacije književnih stvaralaca, uz zaključak da je „Dablin grad-kameleon – grad koji je uvijek inspirisao različite vrste pisanja, različite perspektive, različite pjesme, različite pjesnike/pjesnikinje“ (str. 338).

Ova knjiga predstavlja jedinstven kompendijum preispitivanja, sjećanja, razgovora, imaginativnih i kritičkih uzleta, koji su priređeni vještom rukom pjesnikinja Šioban Kembl i Nese O’Mahoni.

Literatura:

- Allen Randolph, Jody, ur., *Eavan Boland: Critical Companion*, W. W. Norton & Company, New York, London, 2007.
- Anon., „An Interview With Eavan Boland“, <https://as.vanderbilt.edu/nashvillereview/archives/8712>
- Boland, Eavan, *Object Lessons: The Life of the Woman and the Poet in Our Time*, W. W. Norton & Company, New York, London, 1996.

- Boland, Eavan, *A Journey With Two Maps: Becoming a Woman Poet*, W. W. Norton & Company, New York, London, 2012.
- Campbell, Siobhan, i Nessa O'Mahony, ur., *Eavan Boland: Inside History*, Arlen House, Dublin, 2017.
- Gilbert, Susan M., i Susan Gubar, ur., *Feminist Literary Theory and Criticism: A Norton Reader*, W. W. Norton & Company, New York, London, 2007.
- Schmidt, Elizabeth, „Where Poetry Begins: Eavan Boland in Conversation“, <https://www.poets.org/poetsorg/text/where-poetry-begins-eavan-boland-conversation>

Stručni rad

UDK 394.3(497.16)

UDK 398.4(497.16)

Sofija KALEZIĆ (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

pgstudio@t-com. me

VRIJEDAN DOPRINOS CRNOGORSKOJ KULTUROLOGIJI

Krajem 2018. godine Fakultet za crnogorski jezik i književnost sa Cetinja je svoju biblioteku „Montenegrina“ obogatio dvadesetim izdanjem u ovoj ediciji – *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* dr Adnana Čirgića. Urednici ove knjige su Aleksandar Radoman i Novica Vujović, recenzenti Novak Kilibarda i Tomislav Z. Longinović, dok je lektorsko-korektorski rad izvršila Katarina Milonjić.

Monografija, koja u najvećoj mjeri sadrži kulturološko-tradicijsku i etnografsko-istoriografsku građu vezanu za daleku prošlost našeg naroda, sastoji se od jedanaest poglavlja: *Uvod, Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava, Đavo i Dukljan, Tenac, Čuma, Vještica, Mora, Zduhač, Div i psoglav, Zmija i zmaj i Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma*. Ostvarenje na čijim je stranicama autor na pažljiv način prikazao vjerovanja Crnogoraca, počev od perioda slovenskog paganstva do običajnih kodeksa koji su još uvijek živi u pojedinim selima i pasivnijim krajevima, praćena je opsežnim spiskom citirane literature i indeksom imena.

Radove koji predstavljaju poglavlja ove monografije autor je publikovao u *Vaspitanju i obrazovanju (časopisu za pedagošku teoriju i praksu)*, broj ½ i ¾ 2018. godine pod nazivom *Tenac u crnogorskim predanjima i Zduhači u crnogorskoj tradicijskoj kulturi*.

U uvodnom dijelu knjige Čirgić čitaocima upozna je sa pojmovima kojima će se koristiti prilikom njenog koncipiranja i onima koje će izbjegavati: „Zašto je za ovu knjigu odabran baš ovakav naslov kad se u njoj skupno spominju različita „bića“ – od Dukljana i Đavola, preko Svetoga Ilije do vještica, vjedogonja i macarula? Ta bića u ovoj knjizi nijesu tretirana s aspekta bilo koje monoteističke religije no s aspekta njihova značaja u tradicijskoj kulturi, te im stoga nijesmo učitali današnje značenje koje u vrijeme „žive tradicije“ nijesu mogli imati... Iz istih razloga nijesmo operisali terminima *praznovjerice, praznovjerje, sujeverje* i sl. jer ti termini za istoriju kulture nemaju nikakva značaja. Sujeverje postoji samo u odnosu na kakvu drugu religijsku dogmu,

a mi sve te dogme u ovoj knjizi tretiramo ravnopravno“.¹ Autor ističe da – s obzirom da su većina opisanih vjerovanja dio prošlosti – se umjesto termina *narodna kultura* i *narodna vjerovanja*, opredijelio za *tradicijska kultura* koji smatra adekvatnijim.

U Crnoj Gori nije bilo sistematskog proučavanja kulturološko-tradicijske građe, a o religiji Južnih Slovena u istorijskim izvorima nema dovoljno podataka. Budući da Sloveni nijesu ostavili pisane izvore iz perioda paganstva, uputno je osloniti se na podatak koji iznosi vizantijski hroničar Prokopije iz VI vijeka da oni poštuju vrhovnog boga, gospodara groma i da mu žrtvuju govoda. Hrišćanski praznici danas se slave u vrijeme kad su nekada padale svečanosti starih božanstava, a hrišćanskim svetiteljima su dodjeljivane njihove osobine. Otuda potiče vjerovanje da je Sveti Ilija – gromovnik jer je to bilo nekadašnje Perunovo obilježje, da je Sveti Vlaho zaštitnik stada, što je nekada bila Velesova uloga, a Sveta Petka zaštitnica tkalja, kao što je ranije bila boginja Mokoš. Hrišćansko obilježje u ceremonijalu tek mnogo kasnije dobili su slava, Badnji dan i Božić, koji takođe imaju porijeklo iz paganskih obreda.

Vjerovanje da ne valja krstiti kada grmi potiče od straha prema vrhovnom bogu Perunu i njegovom gnijevu. Čak je i sama crkva smatrala da je neuporedivo lakše drevne rituale „presvući“ hrišćanskim normama, nego ih u potpunosti iskorijeniti. „U ritualnom loženju badnjaka, mladog hrastovog drveta“, ističe Sreten Petrović u knjizi *Kulturologija*, „badnjak“ možemo posmatrati kao supstituciju mladoga boga Sunca. Reč je o ideji koja je pod uticajem hrišćanstva zamenila raniju lunarnu simboliku. Jer manipulacija badnjakom pada ili *pre izlaska sunca* – kada se on mahom seče u šumi, ili *posle zalaska sunca*, kada se unosi u kuću i stavlja na oganj. Svi slovenski narodi pripisuju hrastu mitski i sveti karakter. U starim indoevropskim religijama hrast je bio poznato drvo boga gromovnika... Badnjak je bio neka vrsta idola, koja je zbog sunčevog prividnog hoda i povratka, nebesnu scenu odigravala na domaćem ognjištu. Badnjakova „snaga“ traje samo godinu dana, iz čega proizilazi da su Badnji dan i Božić praznici solarnog porekla“.²

Običaj gostoprimstva oslikava starinsko vjerovanje da prerušena božanstva putuju po zemlji, ulazeći u kuće smrtnih ljudi i prema tome kako ih oni prime, nagrađuju ih ili kažnjavaju. Po ovom vjerovanju, božanstvo se može prikazati i kao prošnjak, kojeg smo po hrišćanskom običaju dužni da pomognemo, o čemu svjedoči i sam izraz za beskućnika – *ubog* ili *božjak*. Kumstvo i bratimstvo se ne odbijaju, što je i danas običaj, upravo iz razloga što se sklapaju, kako se vjeruje, uz božji pristanak. Riječ *kum* je, kao i termin

¹ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 10–11.

² Sreten Petrović: *Kulturologija*, Čigoja štampa, Beograd, 2005, str. 272.

bog, ista u gotovo svim slovenskim jezicima, što pokazuje da je ovaj običaj prethrišćanski.

Prilikom krštenja djeteta i danas je običaj da mu se daje tajno ime, koje je kum obavezan da čuva, jer se ne može nauditi nekome kome se ne zna ni ime. Pozivajući se na Čajkanovića (2014), Čirgić ističe da mnoga imena i danas u narodu nije uputno upotrebljavati, pa se npr. za vuka kaže – *kamenik*, za zmiju – *nepomenica*, za đavola – *nečastivi* i sl., kao što se često ne navodi ni ime bolesti (*ono najgore*) ili pokojnika (*jadnik*, *veselnik*).

Za razliku od grčkih ili rimskih božanstava, bogovi starih Slovena nije su bili povezani međusobnim rodbinskim relacijama ili bračnim vezama, čak ni sva slovenska plemena nijesu imala iste zaštitnike. Sva plemena su imala vrhovnog boga, ali on se zvao različito – *Perun*, *Svetovid*, *Svarog* ili *Triglav*. Rijetka su narodna predanja ili pisani izvori u kojima se spominju imena svih slovenskih božanstava. Naziv *Perun*, bog groma i olujnog neba, ostavio je tragove u imenima ljudi, mjesta, planina i biljaka, pa se i danas perunika naziva božjom biljkom. Sama riječ *perun* u ruskom i poljskom jeziku označava *grom*. Slovenski hrišćani se kunu Svetim Ilijom, koji je u potpunosti preuzeo funkciju boga groma, pa je i u crnogorskim narodnim pjesmama označen kao gromovnik Ilija.³

Jasno je da svaki od bogova ima svoju ulogu unutar sistema stare slovenske vjere. Slovenski panteon su, prema različitim tumačenjima, činili Svarog, Perun, Stribog, Dajbog, Svarošćić, Volos, Crnobog, Belobog, Triglav, Svetovid, Jarovid, Ruševid, Pripegalo, Simargl, Horš..., ali i boginje Vesna, Devana, Živa, Mokoša, Morana, Lada. Ipak, etimolozi i naučnici koji su proučavali staru religiju se nijesu dovoljno pozabavili identifikovanjem svakoga od ovih božanstava. Vesna – boginja proljeća i plodnosti, što je i danas često žensko ime u slovenskom narodu, je najčešće prikazivana kao rumena i bujna djevojka. Ona je predstavljala oživljavanje prirode nakon zimske obamrlosti i povratak svjetlosti nakon tame. U hrišćanskoj interpretaciji, boginja koja čini simbol plodnosti, ljepote i materinstva je Sveta Petka.

U djelu *Mitologija Slavena* Franjo Ledić piše o kultovima starih Slovena: „Po pouzdanim izvorima zna se da su slovenski narodi mnoge običaje iz svojih starih vjerovanja prenijeli u svoju sadašnju domovinu i ostali su pod njihovim utjecajem sve do u doba kad se počelo kršćanstvo širiti i u područjima južnih Slovena. Na to nas podsjećaju mnogi prastari običaji što su se do

³ Jednu od najvrednijih umjetničkih knjiga o ovoj temi je objavila Ivana Brlić-Mažuranić *Priče iz davnina* (1916). Sama autorka je navela da je pri koncipiranju svojih bajki, slovensku mitologiju koristila onoliko koliko se o njoj zna, što predstavlja samo vrh ledenog brijega, a sve ostalo upotpunila je vlastitom imaginacijom, stvorivši originalne umjetničke prizore neosporne pitoreskosti i ljepote.

danas sačuvali kod slovenskih naroda, a to posvjedočuju i mnogi geografski nazivi rasuti po svim krajevima, od Drave do Vardara“.⁴

Autor monografije *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca* ističe da Crna Gora za razliku od drugih država Evrope i svijeta – i pored bogatog tradicijskog nasljeđa – nije razvijala ni institucije, niti svijest o značaju bilježenja onoga što crnogorsku kulturu čini autentičnom, a ona je po mnogo čemu specifična među bliskim predstavnicama tzv. *dinarskog* tipa. U poglavlju *Crnogorski sveci – nacionalni heroji i nasljednici prethrišćanskih božanstava*, on definiše na kojim svetiteljima počiva fokus njegovih opservacija:

„Oni su nacionalni heroji, koji iz onostranosti nadgledaju svoj rod, svoju zemlju ili svoj kraj, a neki od njih čekaju pravi trenutak da se pojave kao osvetnici i zaštitnici svoje države i svoga naroda. Ovđe će stoga biti riječi o Sv. Vladimiru Dukljanskome, o Sv. Ivanu Crnojeviću i o Sv. Petru Cetinjskome. Neće biti riječi o Sv. Vasiliju Ostroškome ili Sv. Stefanu Piperskome, kao ni o opštehrišćanskim svetiteljima, poput Sv. Ilije, koji je u crnogorskim tradicijskim vjerovanjima takođe nasljednik starijeg božanstva, svakako boga gromovnika, a vjerovatno i ne samo njega, ali nema osobine nacionalnih heroja koji nose prva trojica“.⁵ Poput starih Grka i Rimljana – i Sloveni su vjerovali da njihove bogove karakterišu i negativne ljudske osobine kao što su tvrdoglavost, plahovitost, nepredvidljivost ili sebičnost.

Čirgić ističe da motiv gnijeva, koji je inače karakterističan za hrišćanske svetitelje, kao i one iz mnogo starijih religija, ne predstavlja odliku navedenih svetitelja – njihov gnijev nije usmjeren prema pastvi, već prema onima koji tlače i uzurpiraju narod. Takođe, on smatra da je crnogorska tradicijska kultura zasebna u odnosu na srpsku, što svjedoči i podatak da u crnogorskoj kulturi nema Sv. Save kao ključnog lika srpskih tradicijskih vjerovanja, te da je Savindan, onoliko koliko se u narodu praznovao, najčešće bio prepoznat kao „školska slava“.

Autor se poziva na Trojanovića (1911) koji smatra da se nasljednikom Sv. Ilije u Crnoj Gori smatra Ivan Crnojević, dopunjujući i korigujući njegov istraživački sud: „Trojanović navodi da kad munja sijevne i grom zagrmi, „Crnogorac veli: Ljuti se Ivo Crnojević... Kad nakon duge suše udari kiša, narod to objašnjava kao da je Crnojević u Boga izmolio da spasi svoju sirotinju, Crnogorci se kunu dušom „prađeđa Iva“; usljed povrijeđenosti kakva prava Crnogorac zaziva u pomoć Ivana Crnojevića, kojega ne smatra umrlim, već se misli da se, poput Marka Kraljevića, povukao u pećinu i čeka povratak; kad

⁴ Franjo Ledić: *Mitologija Slavena (Tragom kultova i verovanja starih Slavena)*, knjiga I, tiskara Epoha, Zagreb, 1969, str. 21.

⁵ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 20.

duva vjetar, Crnogorci to tumače kao da Ivan Crnojević oštri mač... Sasvim je sigurno da Ivan Crnojević nije „zamjenik“ Sv. Ilije, tj. on nije isključivo to. Jasno je da je Sv. Ilija nebesko, odnosno solarno božanstvo, tj. nasljednik takvoga božanstva. Za razliku od njega, Ivan Crnojević dovodi se uglavnom u vezu sa pećinama i vodom. Kao i Marko Kraljević, i on u pećini provodi vjekove i čeka vrijeme svoga povratka. S druge strane, činjenica da su mu pripisane neke osobine ratničkoga božanstva govori u prilog tome da jeste preuzeo ponešto i od onoga što je tipično za solarna božanstva. Da Ivan Crnojević nije u potpunosti preuzeo odlike starijih solarnih božanstava svjedoči i njegovo ime *Crni Ivo*, koje je narod upotrebljavao“.⁶

Dr Vukić Pulević u knjizi *Crnogorske onomastičke studije* (Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012) nabraja veliki broj toponima širom teritorije Crne Gore koji nose ime Ivana Crnojevića, od Ivanbegovine, Ivanove međe, Palače Ivana Crnojevića preko mlina, guvna, lovišta, aluge, rudine, torine, crkve, kule, pećine, točila, ubla nazvanih njegovim imenom, sve do Ivanbegove ruže.

Prvi slovenski ljetopisi i jevanđelja su nastala nakon primanja hrišćanstva. *Ljetopis Popa Dukljanina* odnosno *Gesta Regum Sclavorum* ili *Barski rodoslov* je srednjovjekovna hronika, napisana najvjerojatnije u drugoj polovini XII stoljeća. Vjeruje se da je nastala u benediktinskim krugovima u Baru. Autor je anonimni sveštenik Barske arhiepiskopije, oko čijeg se identiteta dugo raspravljalo. Paralelno sa slovenskim originalom, koji je izgubljen, nastao je i latinski prevod, zahvaljujući čijim je prepisima iz XVII vijeka ovaj vrijedni spomenik južnoslovenske pismenosti sačuvan. Sa latinskog ga je preveo na italijanski i štampao Mavro Orbini (1601). Original latinskog teksta čuva se u Vatikanskoj biblioteci. Vjerodostojnost podataka koje hronika donosi za period od sredine X do polovine XII vijeka, koji se odnose na stvaranje snažnog državnog jezgra u Duklji, u najvećoj mjeri potvrđuju izvori strane provenijencije.

Literarno najuspjeliji dio hronike, pravi mali ljubavni roman, čini poglavlje o životu, ljubavi i stradanju svetog kralja Vladimira i njegove žene Kosare, kćeri cara Samuila. Hronika je značajno svjedočanstvo bogatog nasljeđa srednjovjekovne južne primorske književnosti. U njen sastav ušli su prerađeni djelovi izgubljenih spisa: *Hronika Duklje* iz X vijeka, *Ep o Duklji*, *Žitije svetog Vladimira* iz XI vijeka, kao i brojne legende i predanja.

„Dukljanin prvo opisuje kako je car Samuilo, prodirući u dalmatinske krajeve, napao Duklju“, o predmetnosti legende o Vladimiru i Kosari piše Danilo Radojević. „Vladimir je pružio otpor iz utvrđenoga grada na Obliku

⁶ Isto, str. 24–25.

(vjerovatno današnje brdo Vladimir), u Krajini, između Skadarskoga jezera i Ulcinja. Samuilo ga je savladao i zarobio. Dok je bio u zatvoru u Prespi, jednoga dana Kosara, kćer Samuilova, zamoli oca da joj dopušti da siđe u zatvor sa „svojim sluškinjama, da bi oprala glavu i noge okovanih i zasužnjenih“. Otac joj dozvoli. „Uto ugledavši Vladimira i vidjevši da je lijepog izgleda, ponizan, pitom i skroman, kao i da je pun znanja i božje mudrosti, zadrži se sa njime u razgovoru. Njoj se njegov govor učini slađi od meda i saća. I ona ga zavoli, ali ne iz strasne požude, već zbog toga što je žalila njegovu mladost i ljepotu“. Kosara je željela osloboditi Vladimira i udati se za nj, što joj Samuilo odobri, pa je Vladimiru vraćeno „kraljevstvo njegovih predaka“; vladao je narodom „sa strahom božjim i pravedno“.⁷

Opisujući tragični kraj kneza Vladimira, Pop Dukljanin završnu sliku djela dovršava šekspirovskom scenom pogibije njegovog ubice Vladislava – u bici pred Dračem Vladislavu se pričinjava naoružani vitez u prilici Svetog Vladimira. Kosara je prenijela Vladimirovo tijelo u Krajinu, gdje se nalazio njegov dvor i sahranila ga u Crkvi Sv. Marije. Uspomenu na kneza Vladimira njegovali su skoro milenijum ne samo hrišćani katolici i pravoslavci, nego i muslimani, a istraživači su s pravom primjećivali da bitke koje opisuje Dukljanin najviše podsjećaju na crnogorsko-turske bojeve. *Kraljevstvo Slovena* kao najstarije djelo u nekadašnjim jugoslovenskim granicama, osim za istoriju Crnogoraca ima velik značaj i za povijest ostalih Južnih Slovena.

U starijim književnim spomenicima je teško razlučiti što pripada doмену usmene, a što literarne tradicije. Tako se u uvodnom dijelu *Ljetopisa Popa Dukljanina*, koji se može posmatrati kao istorijski spis, književni tekst i svjedočanstvo o najstarijim tragovima naše usmene književnosti, kaže da se mladež naslađuje slušanjem ili čitanjem o ratovima i da je autor *Ljetopisa* zabilježio ono što je čuo od naših otaca i vremešnih staraca. Sve legende u *Ljetopisu* koje govore o postanku naselja ili etimološka objašnjenja neke naseobine, upućuju na usmenu tradiciju koja im je prethodila.

„Predanje o Sv. Petru“, smatra Čirgić, „do danas je kudikamo bolje očuvano od onih koja su vezana za Sv. Vladimira Dukljanskoga i Sv. Ivana Crnojevića. Legende i predanja o njemu prikazuju ga kao ratnika i čovjeka natprirodnih sposobnosti, nerijetko i kao zduhača. Kao i Ivan Crnojević, i on kune neposlušnike i njegova se kletva ostvaruje, a tipične su one u kojima se protivnik kune tako da se ni namnoži ni istraži, te se takve kletve za pojedina bratstva u Crnoj Gori i danas prepričavaju. Srditost i gnjev s jedne strane i dobrota i ratnička zaštita narodu s druge strane obilježja su i Sv. Petra, koja

⁷ Danilo Radojević: „*Kraljevstvo Slavena*“ *Popa Dukljanina*, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorska literatura i tradicija*, ICJK, Podgorica, 2012, str. 41.

je mogao naslijediti iz starije religije. On i mrtav spašava Crnogorce od nasilnika, kao npr. u priči o udaru na Salkovinu, za razliku od Ivana Crnojevića koji čeka pravo vrijeme za ponovni dolazak među Crnogorce, Sv. Petar ustaje iz groba i obilazi ih, o čemu svjedoče predanja u kojima se pominje pijesak u njegovoj obući“.⁸

Kroz naredna poglavlja autor proširuje sfere proučavanja na analizu brojnih mitoloških stvorenja, naglašavajući da su predstave o pojedinim natprirodnim bićima (bauci, zduhači i sl.) na našim prostorima znatno izmijenjene pod uticajem okolnih tradicija ili drugim kulturnim preslojavanjima. Da se tradicija jednog naroda konstituiše kroz kontinuitet etnološko reprezentativnih sadržaja i simbola svjedoči naredno poglavlje ove knjige nazvano *Đavo i Dukljan*. Jedino je predstava đavola, koja u svijesti paganskih naroda nije postojala, u hrišćanskoj interpretaciji primila odlike koje prvobitno nije imala. Prihvatanjem hrišćanstva, funkcija boga donjeg svijeta prenijeta je na onu koju posjeduje predstava đavola.

Čirgić smatra da su u predstavama Crnogoraca postojale dvije vrste đavola – prvi kao, uslovno rečeno, vrhovni đavo koji nema dvojnika i drugi kojem u najvećoj mjeri odgovara naziv *demon*. Prvi ne mora biti bez izuzetka loš, čak je ponekad u vjerovanjima prikazan kao inovator i pronalazač, dok su u drugom slučaju pod zajedničkim pojmom *đavoli* često objedinjene predstave o bićima iz htonskog svijeta, čija je zajednička odlika da čine zlo. Oni mogu činiti i shvatanja naroda o reinkarnaciji predaka, što se ogleda u davanju prvog gutljaja ili zalogaja đavolu. I danas se može vidjeti običaj da se prvi gutljaj iz boce rakije prospe na zemlju, odnosno da se prvine žrtvuju dušama pokojnika. Kult đavola se može sagledati i na osnovu izraza *đavolji*, što znači *mali, neznatni*, kao i fraza *đavo popio, đavo maka, đavo ga odnio* i sl.

U knjizi *Etnografija Crne Gore* Pavel Apolonovič Rovinski navodi da ako „pitate Crnogorca „Ima li ljeba, je li rodilo?“ – „Đavolji zalogaj, đavolje zrno, đavo popio ili izio“... Kod udatih žena i djevojaka, koje uopšte ne upotrebljavaju ružne riječi, *đavole* predstavlja skoro svaku desetku riječ. Postoji i glagol *đavolisati* – to je ono što se kod nas kaže *poslati do vraga*“.⁹

Vjerovanja našeg naroda da čovjek može sklopiti pakt sa đavolom, zbog čega će mu trenutno biti bolje na ovom svijetu, ali kad umre da njegova duša pripada nečastivom takođe su u uskoj vezi sa kultom đavola. Da đavo ne mora biti nužno loš svjedoče narodne bajke u kojima čovjek stupa u različite vrste dogovora ili nadmudrivanja sa đavolom, čak se i pobratimi sa njim. Za ovog junaka narodnih predanja kod Crnogoraca postoji veliki broj sinonima:

⁸ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 27.

⁹ Pavel Apolonovič Rovinski: *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998, str. 335.

vrag, satana, Satanilo, prokleti, ilijadni (najjači), *nečastivi, rogušni, nepomenjak, šestanski* (koji ima šest rogova), kod muslimana – *šejtan, tipatnik* itd. Autor spominje različite vidove mučenja duševnih bolesnika, koja su se vršila uz opravdanje članova porodice da samo putem nasilja đavo može izaći iz psihički oboljele osobe.

Čirgić smatra da je pogrešno crnogorsku predstavu o caru Dukljanu vezivati za pojam đavola, kako su navodili pojedini raniji istraživači, korigujući sud Radoja Radojevića iz predgovora antologiji crnogorskih legendi *Vilina gora* (biblioteka „Luča“, Grafički zavod, Titograd, 1971): „Radojević kaže za legende o caru Dukljanu da u nauci više nije sporno da su te legende vezane za istorijsku ličnost – za cara Diokleciana kao progonitelja hrišćana. Za našu je problematiku sasvim svejedno da li je Dukljan dobio ime po Dioklecianu, što je moguće ali ne i provjerljivo, premda se uzgred može reći da je logičnije Dukljanovo ime vezati za ono što je tipično na prostoru na kojemu su fiksirana predanja o njemu, a to je antički grad Duklja, čiji su ostaci izazivali strahopoštovanje do u osvit XX vijeka. Nije potrebno, naravno, govoriti da su drevne ruševine često bile povod za nastanak predanja o drevnim bićima. No bez obzira na to da li je Dioklecian posudio ime Dukljanu ili je to ime dobio drugim putem, mora se reći da legende o Dukljanu nijesu legende o istorijskoj ličnosti cara Diokleciana kao progonitelja hrišćana jer je lik Dukljana po osnovnim svojim svojstvima stariji od vremena imperatora“.¹⁰

Autor monografije navodi da je Dukljan nasljednik boga htonskog svijeta kojim je vezan za noć, vodu i podzemlje, koji u legendi o Vezirovom mostu i danas počiva u predanjima Crnogoraca. Da je predstava đavola veoma živa kod našeg naroda svjedoče i nazivi toponima kao što su *Đavolja jama, Đavolja struga, Đavolje grede, Đavolji lazi, Vražje doline, Vragodo, Vragomet, Vragonos* i sl.

U poglavlju *Tenac* on citira mišljenje Tihomira R. Đorđevića iz rada *Veštica i vila u našem narodnom verovanju i predanju* (Beograd, 1953) koji smatra da je vjerovanje o vampirima izuzetno staro i da na južnoslovenskim prostorima nije iščezlo sve do sredine XX vijeka. Vampira su Crnogorci najčešće zvali – *tenac*, a glagol *potenčiti se*, tj. povampiriti se i danas se često srijeće u narodu. Takođe, postoji i izraz *lampijer*, a Vuk Vrčević je navodio i naziv *loroko*, koji je tipičan za bokeljske katolike. Đorđević navodi podatak koji je dobio od Novice Šaulića da je u pojedinim krajevima Crne Gore, npr. na Durmitoru bilo vrlo živo vjerovanje u tence, te da je rijetko ko smio noću proći pored groblja usljed straha da mrtvac može ustati iz groba. Vampir je

¹⁰ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 42.

demon iz faze preanimizma, a vjerovanje u njega karakteristično je za sve evropske narode.

Vjerovanje u vukodlake u Crnoj Gori je bilo slabije zastupljeno i u većoj mjeri specifično za hercegovački kraj. Navedeno vjerovanje može imati temelj u činjenici da je vuk htonska životinja i emanacija božanstva donjeg svijeta. Izraz *vjedogonja* često je bio sinonim za vampira, mada može biti i za *zduhača*, koji po bokeškome vjerovanju mogu činiti i pozitivne stvari. Najčešći razlozi *tenčenja* po vjerovanjima crnogorskog naroda jesu grijehi pokojnika iz ovozemaljskog života, nakon čega njegova duša ne može da nastupi ovaj svijet.

Stevan Dučić u radu *Život i običaji plemena Kuča* (Beograd, 1931) navodi da ukoliko se nije moglo odrediti da li se pokojnik potencio, dovođen pastuv kojega su prevodili preko grobova pokojnika, a da konj ni u kom slučaju nije htio preći grob u kojem se nalazi vampir. Po vjerovanjima Crnogoraca ako tenac i pored toga što se probode glogovim, trnovim ili drenovim kocem, „ustane“ iz groba, može činiti štetu stoci ili noću tajno dolaziti kod svoje žene koja će biti nesposobna da ga otjera. Takođe, potenciti se moglo i nekršteno dijete, pa su takva djeca sahranjivana izvan groblja, kao i prestupnici i grešnici. U slučaju da dijete oboli, roditelji su ga stavljali u „mali krs“, tj. krstili ga u kući kako ne bi nekršteno umrlo.

Vjerovanje u tence i lampijere usko je povezano sa *čumom* i *koljarom*, tj. *kugom* i *kolerom (morijom)*. Ćirgić citira Vuletić-Vukasovića (1934) koji kaže da je „kuga žena te ima dvije velike sise, što ih meće preko ramena... Vrčević (1876) navodi vjerovanje da ona živi iza mora i da dolazi obavijena bijelom krpom (što je zapravo mrtvački pokrovac). Levanat-Peričić (2014) kaže da se „hibridnost i prekomjernost, kao važne odlike čudovišnog tijela, često nadopunjuju tjelesnim svojstvima i slikama koje izazivaju gnušanje“.¹¹ Zamisao o hibridima, raznovrsnim spojevima životinjskih i ljudskih djelova tijela je karakteristična za ova narodna vjerovanja, budući da je u drevnim kulturama, od Mesopotamije do Grčke, takođe bilo uobičajeno vjerovanje u hibridna bića.

Riječ *kuga* vjerovatno vodi porijeklo iz starog njemačkog jezika, dok su *čuma* i *morija* termini slovenskog porijekla. Svi navedeni pojmovi simbolišu *demone pomora*, a u najvećoj mjeri odnose se na tzv. Justinijanovu kugu koja je u VI vijeku pomorila velik dio Evrope. U kolektivnom sjećanju čuma je odgovorna za nestanak brojnih sela, bratstava i porodica. Prema predanju, Morinj u Boki Kotorskoj je dobio ime po *morini*, odnosno *mori*, dok Pulević u svom leksikonu navodi termine kao što su Kužni do i Kužnje katunište.

¹¹ Isto, str. 89.

Zanimljiv običaj iz starih vremena koji opisuje Čajkanović je da bi u Crmnici uoči Sv. Varvare domaćica odvojila od svakog sjemena što ga ima u kući (pasulja, graška, pšenice, kukuruza) i od toga napravila ručak – *varice*. Od varica su žene davale i stoci, a preostali dio bi bacale u izvor da bi naredne godine bilo roda kao vode na izvoru.

Po vjerovanjima Crnogoraca, vještice su bile stare žene koje bi se pretvarale u pticu ili leptira, donoseći ljudima razne nevolje. U našoj tradiciji *vještica* ima pandan *vjedogonji*, s obzirom da oboje nastaju napuštanjem duše u snu, s tom razlikom, što vještica donosi zlo a vjedogonja čini ljudima dobro. Tradicija evropskih naroda razlikuje tzv. *bijeje* i *crne* vještice. Ovaj pojam je predstavljao socijalnu oznaku koju su određenim pojedincima ili skupinama ljudi nadijevale grupe izvan tog društvenog miljea. Radilo se o sljedbenicima starih paganskih vjerovanja, koja su u uskim krugovima nadživjela pojavu i širenje hršćanstva. Na navedena vjerovanja nailazimo osobito kod keltskih naroda gdje je takva tradicija bila jaka, ali i kod germanskih i slovenskih, koji su sa sjevera donijeli paganske običaje.

Po shvatanju crnogorskog naroda, vještice se najčešće skupljaju na „mjedenom“ guvnu, na orahu ili pod njime, stižu jašući na metli ili plove u ljusci od jajeta (da je ovaj motiv aktuelan i u savremenoj umjetnosti, tj. slikarstvu svjedoči slika Voja Stanića *Vještice u orahovoj ljusci*). Čajkanović ističe da se vještice mogu podijeliti na one koje su rođene kao vještice i imaju rep, te na one koje su taj „zanat“ naknadno naučile. Pod navedenim pojmom mogu se smatrati ženski demoni manističkog porijekla koji danju žive u grobu a noću se pretvaraju u pticu ili leptira, demonske žene koje su rođenjem stekle moć vještičarenja i stare žene koje su u najvećoj mjeri *vračare* ili *činilice*. Sinonimi za vještice su različiti, pa se one još nazivaju – *morna*, *rogača*, *brkača*, *potkovanića*, *štrigna* itd. Sve negativne stvari one rade putem *namjena*, *uroka* i *sugreba*, a ne mogu nauditi samo onima koji je poznaju po njihovim lošim osobinama. Zabilježeno je da bi „sumniva“ žena bila bacana u vodu i čim bi počela da tone – izvlačena konopom, što je i predstavljao dokaz da nije bez razloga optužena.

Da bi se suprotstavili djelovanju zlih sila, Crnogorci su imali običaj da hrišćanskoj djeci daju muslimanska imena (Ramo, Bećir, Mujo, Murat ili čak Turčin), kao i ona koja se nalaze u uskoj vezi sa htonskim demonima ili božanstvima (Vuk, Gavran, Vidra) ili sa biljnim svijetom (Ruža, Višnja). Jednako, u narodu su bila aktuelna i „neurokljiva“ imena kao što su Grdan, Gorčin, Gorka i sl. I kod hrišćana i kod muslimana ostao je običaj da dijete ne valja pretjerano hvaliti, pa bi mu se „radi uroka“ govorilo da je *grdan*. Moračani su djetetu davali ime osobe sa kojom su u zavadi kako bi mu ono, kad odraste, „preuzelo“ pozitivne osobine. Takođe, bajanja i vraćanja u cilju tjeranja demona ili bolesti u narodu su bila veoma česta i znao ih je veliki broj

žena. Dok se vraćanje krilo, na bakanje i „slivanje strave“ se gledalo kao na nešto korisno i dobro.

Još od XI vijeka crkva je zauzela neprijateljski stav prema raznim pojavama koje su se pojavljivale u to vrijeme, dovodeći u pitanje njen autoritet. S vremenom progoni su se zaoštrili, a zbog straha od svega što bi moglo nauditi poziciji hrišćanstva, crkva je progonila sve one koji su bili u suprotnosti sa njenom ideologijom. Inkvizicija je osnovana još u XIII vijeku, kada je papa Inocent IV odobrio mučenje kao metodu iznude priznanja od zatvorenika, nakon čega je često slijedilo pogubljenje vješanjem ili spaljivanjem na lomači. Osim jeretičkih sekta na udar inkvizicije došli su i pojedinci osumnjičeni za bavljenje magijom i čaranjem. Od XV do XVIII vijeka pogubljeno je na hiljade ljudi, većinom žena, pod optužbom za vještice. Progoni su vršeni širom Evrope, i u katoličkim i u protestantskim zemljama (Španiji, Engleskoj, Italiji, Holandiji, Belgiji, Švajcarskoj, Njemačkoj).

U Kotorskom arhivu zabilježen je podatak da su 1708. godine tri žene bile optužene da su vještice, koje su svoje „grijehe“ priznale, vlastiti „ortakluk“ sa đavolom prepričavši do detalja. Arhivski izvori na teritoriji Crne Gore govore o mučenju i ubijanju vještica, koja su se ponekad obavljala i uz pomoć sveštenika. U Austriji je spaljivanje vještica zabranila Marija Terezija tek 1758. godine.

Brojna vjerovanja govore o tome kako je *Marač* (1. mart, odnosno 14. po novom kalendaru) bio dan sastajališta vještica, koje su se navodno mogle preobratiti u razne životinje, prije svega u leptire i ptice. U ovome mjesecu su se održavali i podgorički *sureti*, što je predstavljalo neku vrstu karnevala. Opširan dio monografije autor je posvetio vjerovanju Crnogoraca u *uroke* i načinima odbrane protiv njih, od različitih bakanja do crvenog konca koji i danas djeci vezuju oko ručnog zgloba.

Mirko R. Barjaktarević je u radu *Etnološko u „Gorskom vijencu“* (1940), čiji odlomak Čirgić citira, objasnio šta znači *mora*: „Po vjerovanju Crnogoraca, mora je povampijerena vještica, ili pak vještica koja neće više da jede ljudsko meso. U Kuća i danas vjeruju da mora noću pritiska, davi i dosađuje ljudima. Protivu nje se upotrebljava trnova drača i pojas s vrh haljina, ili se pak metne prekršten pojas na prsa i mora ne može doći... Ona je đevojka, a vještice su uvijek žene ili babe. I ona nije vampir jer djeluje za života“.¹²

Po vjerovanjima starih Crnogoraca, ona je mlada žena koja još uvijek nije prošla stepen inicijacije, te koja nije stigla da ostvari bračnu vezu. Zato bi se djevojka, za koju bi se pročulo da je mora, teško mogla udati jer se vjero-

¹² Mirko R. Barjaktarević: *Etnološko u „Gorskom vijencu“*, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, XV, Beograd, 1940, str. 130–131.

valo da bi mogla da postane vještica i naškodi kući u koju uđe. Vjerovanje u more, kojima se pridaje i doza erotičnosti, očigledno ima izvor u zajedničkoj indoevropskoj mitologiji. Po opšteprihvaćenom shvatanju naših predaka, ona je neka vrsta vještice-početnice koja muškarce najčešće mori u snu.

Vjerovanje u *zduhače* je u najvećoj mjeri specifično upravo za crnogorski narod, kao i za područje sjeverne Albanije. U pitanju su ljudi čija sjen, odnosno duša napušta tijelo u snu. Ona ide u borbu radi sticanja dobra kraju kojem pripadaju, radi čega su često u sukobu sa drugim zduhačima, npr. prekomorskim. Zduhači donose dobrobit, posjedujući pojedina šamanska obilježja. S obzirom da je za njih teško naći pandan u indoevropskoj usmenoj kulturi, najlogičnije je smatrati da potiču iz starobalkanskih, odnosno ilirskih vjerovanja.

Čirgić smatra da je naziv „zduhač“ domaćeg porijekla jer se *zduha* ili *zduva* i danas kaže za onog koji se nenadno pojavi ili koji nešto radi neobičajeno brzo, a može biti i sinonim za pritisak koji se stvori od detonacije i ljude odbaci sa mjesta. U Paštrovićima se vjeruje da zduhači imaju i rep, pa se stoga zovu *repači*, a u Crnoj Gori se koriste i nazivi *vjedogonja* ili *vjetrogonja*. Zduhači su muškarci ili životinje muškog pola (bik, ovan ili pas) rođeni u „košuljici“, u čemu se i nalazi njihova moć. Zato majka budućeg zduhača pažljivo čuva njegovu košuljicu, a isto to čini i čobanin sa košuljicom životinje. U slučaju da im se ta moć želi oduzeti, košuljica se presijeca na *Pasjem koritu* i baca, nakon čega njeni bivši vlasnici prelaze u obični svijet bez demonskih sposobnosti. Predstava zduhača u crnogorskoj tradiciji je uvijek praćena simbolom vjetra, a njegovo djelovanje je vezano za jesen.

U poglavlju *Div i psoglav* autor piše o divovima kao vrlo starim demonima koji su prezreni i prognani iz svih krajeva, pa žive u nepristupačnim šumama i pećinama. Ogromnog su rasta i nevjerovatne snage, a u njihovom liku se kombinuju dvije osobine – prirodna ljudska i natprirodna demonska. Takođe, njihova važna osobina je priglupost, kojom ih ljudi po pravilu pobjeđuju.

„Zanimljiv podatak o divovima u dinarskoj oblasti donosi Palavestra (1966)“, konstatuje Čirgić, „kad kaže da u toponimiji nazive *Židovi*, *Žudije*, *Jahudije*, *Džidovi* i ostale derivate (dodajmo u Crnoj Gori često ime *Žudeli*) ne treba vezivati za Jevreje, tj. da oni nemaju konfesionalno značenje nekadašnjih stanovnika, već „u ovom slučaju narod najvjerovatnije misli na divove, predanja su nastala na osnovu narodnih tradicionalnih predstava o divovima, a tek onda je došlo do primjenjivanja ovog termina“. Takvu toponimiju posvjedočio je široko u Crnoj Gori, sjevernoj Albaniji (naziv *džuli*, za koji kaže da ga sveštenici tumače kao Jevreji) i Istri (đe je opet mogla stići poznatim naseljavanjem Crnogoraca)“.¹³

¹³ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 161.

Najpoznatiji divovi iz crnogorskih usmenih bajki su Baš-Čelik, Međedović i Divljan. Divljan je jednook i goropadan, Baš-Čelik nesavladiv i živi izvan ljudske zajednice, dok Međedović poprima obilježja epskih junaka, okotila ga je mečka i naivan je kao i svi divovi. Na kraju bajke, on se ženi carevom kćeri koja se u njega zaljubljuje. Po crnogorskoj verziji predanja, iz veze medvjeda i čovjeka se mogu roditi ljudi natprirodnih sposobnosti. U bajci *Medvedović*, koju je u svoj izbor uvrstio Vuk Karadžić, nailazimo na motiv medvjeda koji hrani medom djevojku. Iz te veze se rađa čovjek ogromnog rasta i natčovječanske snage, koji hoda četvoronoške i mumla.

U Bajci *Baš-Čelik* divovi su prikazani kao kanibali – oni na vatri peku dva čovjeka nataknutu na ražanj, kotao im je pun isječenih ljudi, a da bi carevića primili u svoje društvo, uslovljavaju ga da i on mora jesti ljudsko meso. U Vukovoj bajci *Divljan* naziv glavnog junaka potiče od imenice *div*, odnosno *zloduh*, a etimološki je vezana sa pridjevom *divlji*. Vukić Pulević i Novica Samardžić u knjizi *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore* (DANU, Podgorica, 2003) navode brojne toponomastičke potvrde kojima je u osnovi termin *divlji*, kao što je npr. *Divjak*, *Divljačice*, *Divljaka*, *Divljakuša*, *Divljakov do*, *Divljakova dolina*, *Divljakovac*, *Divljakove strane*, *Divojevina*, *Divoprod* i slično.

Uloge koje su imali divovi su se vrlo rano počele prenositi na druga mitološka bića, na junake poput Međedovića ili na Psoglave. Za naziv *Psoglav* i njegove izvedenice Palavestra smatra da je zastupljen u Crnoj Gori i Istri. Po vjerovanju naroda, to su ljudi sa jednim okom na čelu, ogromnog rasta i snage, poput Kiklopa iz starogrčkih predanja. Toponim *Passiglava* u Boki zabilježen je u jednom starom dokumentu iz XV vijeka.

Moguće je da je predstava o psoglavima potekla iz Odiseje, a jednako je moguće da oni predstavljaju zajedničku starinu čiji su izvor maske, kao što je slučaj u afričkim kulturama. Oni imaju glavu sličnu psecoj, uvijek su u vezi sa ratom i pokoljom, ljudožderi su nakazne spoljašnjosti i neobične snage. Čirgić smatra da su jedan dio Balkana polovinom XIII vijeka opustošili Tatari, pa je vrlo moguće da je predstava surovog ratničkog plemena oličena u psoglavima. Toponomastičke potvrde navedenih autora o ovim mitskim stvorenjima su: *Psoglav*, *Psoglava*, *Pasiglav*, *Psinske rupe*, *paskrš*, *Pasja glava*, *Pasji vrh*, *Pasja pećina*, *Pasjaci*, *Pasje guvno*, *Pasje ždrijelo*, *Pasji kam* i slično.

Vile su bile poznate kod Istočnih, Zapadnih i Južnih Slovena, ali i kod Rimljana, Germana i svih naroda antičkog doba. Ova mitska bića su *paneuropejska*, pa im je porijeklo najlogičnije tražiti u prazajednici. Predanja o vilama su jedna od najstarijih koje poznaje istorija religije i mitologija. Dok su vile u južnoslovenskim tradicijskim vjerovanjima prikazane kao lijepe djevojke, koje umjesto stopala imaju kopita ili papke, povremeno i druge atribute koje

upropašćavaju njihov izgled, u crnogorskim ne postoje osobine koje im remete fizički lik. Etimologija njihovog imena nije utvrđena a porijeklo im se smatra *manističkim*, budući da su nastale iz duša rano preminulih djevojaka. Vremenom su poprimile obilježja različitih šumskih, gorskih i vodenih demona.

One su po pojedinim starijim tumačenjima predstavljale personifikaciju prirodnih pojava, da bi se pod uticajem hrišćanske crkve navedeno vjerovanje modifikovalo. I pored toga što ne zanemaruje paleobalkanski i antički uticaj (stari Grci su vjerovali u nimfe i nereide, kao i u boginju lova Artemidu), autor smatra da vjerovanje u vile potiče iz indoevropske zajednice i da je nastalo animizacijom i demonizacijom prirode. Iz sfere mita, motiv vila je vremenom prešao u svijet narodne poezije, pa su česte pjesme u kojima se one spominju.

Vuk Karadžić ovako opisuje vile: „Vile žive po velikim planinama i po kamenjacima oko voda. Vila je svaka mlada, lijepa i u bijelu haljinu obučena, i dugačke, niz leđa i prsi raspuštene kose. Vile nikom neće zla učiniti dokle ih ko ne uvrijedi (nagazivši na njihovo kolo ili na večeru ili drukčije kako), a kad ih ko uvrijedi, onda ga različito nakaze: ustrijele ga u nogu ili ruku ili u srce – te odmah umre“.¹⁴ Po imenima vila kao što su *gorska, bjelogorska, komska, lovcenska, sa vrh Širokara, sa vrh Durmitora*, kao i *zagorkinje, nagorkinje, oblakinje* – očigledno je da su im glavna staništa planine.

Čirgić sumira karakteristike vila koje je dao Vuk Vrčević u tekstu *Narodno sujevjerje ili vraćanje, slutnja i bajaranje* (1876) od kojih su najvažnije to da se rađaju zimi u pećinama, ne ostaju „bređe“ od muškaraca već od sunca i jutarnje rose, uvijek su gole, a tijelo pokrivaju dugom zlatnom kosom, dijete koje su one podojile ističe se kasnije u životu zdravljem i snagom, može im se na kupanju ukrasti haljina i nakon toga žive kao i sve druge žene, ali ako je se ikada dočepaju, što se u epilogu bajke po pravilu i dešava – odlete nebu pod oblake, neki epski junaci živjeli su sa vilama, sa mladićima se tajno mogu sastajati kao ljubavnice, često igraju kolo na svojim gumnima, planinski izvori su njihovo vlasništvo, nakon liječenja smrtno ranjenog čovjeka, on postaje po-bratim sa vilom, ako ukradu muško dijete i zadoje ga – postaće vilovnjak itd.

Vile predstavljaju nadređene motive u brojnim lirskim pjesmama, od kojih su jedne od najljepših *Viša je gora od gore* i *Vila zida grad*. Stevan Dučić je u radu *Život i običaji plemena Kuća* (Srpski etnografski zbornik, Srpska kraljevska akademija, Beograd, 1931) na detaljan način pisao o vilama u mitološkom svijetu navedenog područja. On navodi da vile žive u Vilujaru, Vilenici, Đebezi, Humu, Karimanu, u Komskoj pećini, te da imaju svoje izvore koji se katkad zovu *Vilina voda*. U brojnim legendama u Vasojevićima se

¹⁴ Vuk Stefanović Karadžić: *Etnografski spisi*, u: *Sabrana dela*, Prosveta, Beograd, 1972, str. 301.

javlja slika vila koje muzu divokoze, što upućuje na njihovu vezu sa htonskim svijetom.

Legenda kaže da je *fundinska* vila iznad Crnogoraca isticala bijele, a iznad Turaka crvene zastave, ali ni jedne ni druge neprijateljska vojska nije mogla vidjeti, što je na kraju pomoglo Crnogorcima da dobiju boj. U drugoj legendi je vila, ozlojeđena na cara koji je pred zvanicama uvrijedio, otrovala sve kotorske izvore, da bi jedan ipak učinila pitkim, pa su zbog toga svi izvori osim jednog slani. U narodnim pjesmama vila Ravijojla pomaže pobratimu Marku Kraljeviću u iznenadnim nevoljama. Na početku jedne od najpoznatijih epskih pjesama *Zidanje Skadra*, pojavljuje se vila koja kralju Vukašinu ne dozvoljava da bez ljudske žrtve sazida grad.

Crnogorci su takođe vjerovali i u *suđenice* (*rođenice*, *orisnice*, u grčkoj mitologiji *mojre*, koje predstavljaju vrstu vila, dolazeći u kuću kroz odžak i namjenjujući djetetu sudbinu. Najčešće ih ima tri, što je povezano sa magijskom simbolikom ovog broja. Naziv obimnog spektra toponima, od *Vilari-ce*, *Vilenice*, *Vilenovca*, preko *Vilinog kuka*, *Viline glavice* i *Viline grede* do *Vilinjaka*, *Vilinja* i *Vilišta*, upućuju na široku upotrebu imenice *vila* u našim mjesnim nazivima.

U poglavlju *Zmija i zmaj* autor pojašnjava da je zmija više od svih drugih životinja prisutna u tradicijskim vjerovanjima Crnogoraca. Zmija i vuk predstavljaju osnovne oblike reinkarnacije predaka: zmija može da igra ulogu zaštitnice, ali i razoriteljke kuće. Vidjeti klupko zmija, po shvatanju naroda, bilo je kobno za domaćina jer bi mu sva čeljad u kući mogla pomrijeti. Neki od sinonima za zmiju su *kutnjica*, *kućnica*, *temeljača*, *otrovnica*, *poganulja*, *krvnica*, *kumica*, *borulija*, *fića*, *tamoona*, *kamenzuba*, *zapuša*, *udrenica*, *nepri-mnica*, *nesprimnica*, *sjerepica*, *povukuša* itd.

Kumstvo čini stari religijski običaj, koji kao i bratimljenje posjeduje božanske odlike. Bratimljenjem se uspostavlja srodstvo sa osobom koja nam je veoma bliska uzajamnim simboličnim miješanjem krvi, dok kumstvo i danas kod svih slovenskih naroda predstavlja svetinju. Osim što se čovjek mogao okumiti sa drugim čovjekom, kumstvom se mogao vezivati i za kul-tne životinje i sa njima sklapati tajne saveze u cilju sopstvene odbrane od demonskih sila. Na tlu Crne Gore postoji veliki broj toponima vezanih za pojam i simboliku zmije, od *Zmijaca*, *Zmijače*, *Zmijaka*, preko *Zmijine česme*, *Zmijanjeg brda*, *Zmijine glavice*, *Zmijinog krša*, do *Zmijuljače*, *Zminje joše*, *Zminjeg potoka*, *Zmijničkog jezera*, *Zmijskog vira* itd.

Aleksandar Petrović u radu *Građa za izučavanje naše narodne religije* smatra da su brojni mitolozi „ustanovili organsku povezanost zmije i zmaja, i u tome redu *ale*. Za bolje razumijevanje naše mitologije kazaćemo kako *zmija* i *zmaj* predstavljaju vododelnicu *dva mitološka sistema*, i to tako što *zmija*

odgovara *htoničnom* – starijem i praslovenskom slovenskom supstratu, dok *zmaj* odgovara *antropomorfnom* mitološkom sistemu – kao mlađem. On se u mitološkoj i poetskoj imaginaciji naroda oblikuje onda kada je jedan narod sasvim konstituisan kao poseban, izgrađivši državnu organizaciju kao formu zajedničkog života¹⁵

Zmaj je mitsko biće, najčešće predstavljeno kao ogromna zmija ili gmizavac sa magijskim moćima. Legende o zmajevima su nezavisno nastale u raznim kulturama, pa su stoga i predstave o zmaju nešto što zavisi od *kulturnog okvira*. Dok su u zapadnoevropskoj tradiciji mahom predstavljeni kao zla bića, u Kini su zmajevi dobri. U slovenskoj mitologiji i narodnim predanjima postoje tri različita tipa zmajolikih bića – *zmaj*, *aždaja* i *ala*. Predstave o izgledu ovih bića kod Slovena često variraju čak i u okvirima istog područja.

Po moračkom vjerovanju, uloga *zmaja* je slična kao i uloga *zduhača*, samo što zmaj ima strahovitu snagu i predvodi zduvače u bitkama. Vukmanović smatra da se u Paštovićima zmaj zamišlja u obliku velike ptice, koja svake četvrte godine prelijeće s jedne na drugu stranu svijeta, s istoka na zapad. Kad preleti od Blata (Skadarskog jezera) k moru, očekuje se dobra, a kad preleti u drugom pravcu – rđava godina. Brojni crnogorski toponimi svjedoče o vjerovanju u zmajeve – *Zmajevo*, *Zmajeva greda*, *Zmajeva pećina*, *Zmajeva voda*, *Zmajevac*, *Zmajevača*, *Zmajevački krš*, *Zmajevo ždrijelo*, *Zmajska jama* itd.

Završno poglavlje knjige nazvano *Zagrobni život između starije tradicije i aktuelnoga monoteizma* za čitaoce donosi pojašnjenje religijskih vjerovanja o zagrobnom životu koji pretežu na tlu Crne Gore. Vjera u zagrobni život postoji u svim religijama, a predstave o njemu zavise od stava prema konačnoj čovjekovoj sudbini. U arhaičkim religijama (crna Afrika, Australija, Okeanija, Indijanci) pokojnici se pridružuju precima, vraćaju u prapočetno stanje ili nastavljaju život u zagrobnom carstvu, ali samo oni koji su umrli prirodnom smrću i nad kojima su obavljani pogrebni obredi. Duša, koju bog pojedinačno stvara, nadživljava smrt, a tijelo će joj se priključiti nakon uskrsnuća za vječnost. Pritom se razlikuju dva konačna zagrobna stanja (raj i pakao), a kod katolika i treće privremeno stanje (čistilište).

Po shvatanjima katolika i pravoslavaca konačno zagrobno stanje (*pakao* i *raj*) uslovljeni su milošću Božjom i etičkim ponašanjem pojedinca za života. Slično tome, po *islamu* će vjernici nakon smrti otići u raj (*dženet*), a nevjernici u pakao (*džehenem*); na kraju vremena slijedi uskrsnuće tijela i sud čovječanstvu (*kijamet*).

¹⁵ Aleksandar Petrović: *Građa za izučavanje naše narodne religije*, Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu, XIV, Beograd, 1939, str. 56.

Autor u epilogu knjige, nabrajajući mnoštvo usmenih tužbalica i citirajući njihove stihove, smatra da je „nemoguće rekonstruisati tačnu sliku o izvornoj predstavi zagrobnoga svijeta. Pjesme, običaji i predanja daju sigurne podatke kako o reliktima vjerovanja u taj svijet kao mjestu će se nastavlja prethodni život i u kojem je sve kao u životu, to je svijet u kojem se pokojnici žene i udaju, pate od ljubomore i od silne želje vode žive srodnike prije vremena sebi. No ta ista građa potvrđuje i zagrobni svijet kao pustoš, tamnicu i mrtvilo, pa čak i više od toga – tužbalice nerijetko izričito prikazuju kako nakon smrti ne postoji ništa. Jedno se u vezi sa zagrobnim životom ipak s potpunom sigurnošću može konstatovati – sačuvane tradicijske predstave zagrobnog života daleko su od predstava koje su tipične za tri monoteističke religije kojima Crnogorci formalno pripadaju“.¹⁶

Osim što je sistematično i kompoziciono pouzdano osmišljena, ovo ostvarenje je na nivou svih tretiranih poglavlja potkrijepljeno velikim brojem opisa postupanja našeg naroda u prošlosti. Do navedenih primjera autor je došao kako temeljnim istraživanjem kulturološko-tradicijske i folklorne građe, tako i putem razgovora sa starijim stanovnicima naših pasivnih krajeva, koji su ga sa datim običajima i vjerovanjima upoznavali kao sa segmentom domaćeg kolektivnog narodnog iskustva.

Iz indeksa citirane literature očigledno je da je istraživač koristio najopširniji i najkompetentniji kulturološko-etnografski materijal, počev od djela Dragoslava Antonijevića *Teorijska razmišljanja o narodnoj tradiciji* (Glasnik Etnografskog instituta, SANU, Beograd, 1994), Dušana Bandića *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko – ogledi o narodnoj religiji* (Biblioteka XX vek, Beograd, 1990), preko Mirka Barjaktarevića čijih je deset naslova koristio, među kojima izdvajamo *Đavo u našim narodnim vjerovanjima* (Glasnik etnografskog instituta, SANU, Beograd, 1960), Anžeja Brenča *Zajednički i osobeni elementi u pogrebnim običajima zapadnih i južnih Slovena* (Glasnik etnografskog instituta, SANU, Beograd, 1975), Jovana Cvijića *Balkansko poluostrvo i južnoslovenske zemlje – osnovi antropogeografije* (Zavod za izdavanje udžbenika, Beograd, 1966), pet naslova Tihomira Đorđevića, među kojima izdvajamo *Veštica i vila u našem narodnom predanju* (Srpski etnografski zbornik, SANU, Beograd, 1953), devet radova Jovana L. Vukmanovića posvećenih običajima u Crmnici i Paštrovićima, koje je objavio Glasnik Cetinjskog istorijskog društva, pet naslova Tatomira Vukanovića, sve do kulturoloških „klasičara“ kakvi su bili Stevan Dučić, Veselin Čajkanović, Sreten Petrović i ostali.

Na temu simbolike zmije i njenim značenjima u okvirima različitih kul-

¹⁶ Adnan Čirgić: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakultet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018, str. 238–239.

turoloških kodeksa zanimljive radove su objavile Ljiljana Pešikan-Ljuštano-
vić (*Aždaja/ala kao ženska hipostaza zmaja?*), Andrej Fajgelj (*Tragom guja
i jakrepa u epskim tamnicama*) i Lidija Delić (*Zmija, a srpska – zmija u pro-
stormom kodu*), koje je kao posebna izdanja publikovao Balkanološki institut
SANU iz Beograda 2012. godine.

Monografija dr Adnana Čirgića *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi
Crnogoraca* je prva knjiga na našem prostoru na čijim je stranicama autor su-
blimirao svu dostupnu kulturološku građu, za najširu čitalačku publiku predsta-
vivši je na zanimljiv i postupan način, pa se sa razlogom nadamo da je njenim
publikovanjem trasirao put za naredne istraživače koji se budu bavili temom
mitoloških bića Crne Gore. Ona predstavlja jednu od knjiga koje vrijedi imati
u biblioteci svakog posvećenog čitaoca, kojoj se povremeno možemo vraćati
do kraja života, zlatni majdan i putokaz za autore koje inspiriše intrigantna fe-
nomenologija raznovrsnog i zastrašujućeg svijeta u koji su vjerovali naši preci.

Izvori

- Čirgić, Adnan: *Natprirodna bića u tradicijskoj kulturi Crnogoraca*, Fakul-
tet za crnogorski jezik i književnost, Cetinje, 2018.

Literatura

- Barjaktarević, Mirko: *Etnološko u „Gorskom vijencu“*, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, XV, Beograd, 1940.
- Karadžić, Vuk: *Etnografski spisi, u: Sabrana dela*, Prosveta, Beograd, 1972.
- Ledić, Franjo: *Mitologija Slavena (Tragom kultova i verovanja starih Slavena)*, knjiga I, tiskara Epoha, Zagreb, 1969.
- Petrović, Aleksandar: *Građa za izučavanje naše narodne religije*, *Glasnik etnografskog muzeja u Beogradu*, XIV, Beograd, 1939.
- Petrović, Sreten: *Kulturologija*, Čigoja štampa, Beograd, 2005.
- Pulević, Vukić i Samardžić, Novica: *Fitonimi i zoonimi u toponimiji Crne Gore*, Dukljanska akademija nauka i umjetnosti, Podgorica, 2003.
- Pulević, Vukić: *Crnogorske onomastičke studije*, Institut za crnogorski jezik i književnost, Podgorica, 2012.
- Radojević, Danilo: „*Kraljevstvo Slavena*“ *Popa Dukljanina*, u knjizi istoimenog autora: *Crnogorska literatura i tradicija*, ICJK, Podgorica, 2012.
- Rovinski, Pavel Apolonovič: *Etnografija Crne Gore*, tom II, CID, Podgorica, 1998.
- Vukmanović, Jovan: *Paštovići (antropogeografsko-etnološka ispitivanja)*, CID, Podgorica, 2002.

Stručni rad

UDK 821.163.4.09-31

Goran SEKULOVIĆ (Podgorica)

dob@t-com.me

HRONIKA NAŠE PRADOMOVINE DUKLJE

(Slobodan Vukanović: *Tuđemilski svici*, Nacionalna biblioteka Crne Gore „Đurđe Crnojević“, Cetinje, 2017)

Kaže se (ako nas je išemu naučila istorija, tome svakako jeste) da se ono što nije zapisano nije ni desilo. Upravo iz ovog razloga je veliki značaj romana „Tuđemilski svici“ koji govori o jednom malo poznatom herojskom vremenu koje je utemeljio crnogorski narod. Nažalost, iz različitih istorijskih okolnosti, Crnogorci i ostali državljani – građani Crne Gore nijesu do sada imali prilike da se u različitim sferama stvaralaštva susretnu sa svojim kulturnim korijenima koji su nesumnjivo upravo u dobu o kojemu govori roman „Tuđemilski svici“. Zato ovaj roman prevazilazi samu literaturu i zahvata korpus više duhovnih sfera i akademsko-obrazovno-vaspitnih disciplina i nastavnih usmjerenja. Pa čak i u okvirima literarnog žanra i vrste čitalačke publike kojoj je namijenjen, on gotovo podjednako može da bude i jeste prijemčiv i za odrasle i za decu, a nerijetko u svom štivu daje sadržaje i etnološke, botaničke, lingvističke, antropološke, socijalne, istorijske, etnogenetske građe. Da se poslužim jednom piščevom mišlju – ovo je knjiga – kovčeg vredniji od zlata.

Prije nego nešto kažem o samom romanu, neophodno je ukazati na osnovne karakteristike vremena i doba, društva i epohe, države i prostora u kojima je pisac smjestio radnju romana iz kojih crpi osnovne umjetničke i poetičke poruke. To je neophodno učiniti ne samo zarad boljeg razumijevanja sadržaja i toka romana, već i zbog sagledavanja njegovog značaja i vrijednog bića u crnogorskom, mediteranskom i evropskom identitetskom ključu i doprinosa istome. Dakle, sada ćemo nešto reći o istorijskom bogatstvu i vjerskoj i kulturnoj složenosti crnogorskog identiteta i prostora kojem pripada i Crna Gora, a koje je učinilo da Crna Gora i njeni građani danas baštine sve pozitivne civilizacijske tekovine i Istoka i Zapada, čemu možemo zahvaliti što u crnogorskoj savremenoj literaturi prisustvujemo zavidnoj umjetničkoj transpoziciji naših evropskih identitetskih obzorja. Nesumnjivi dokaz za to je i roman „Tuđemilski svici“. Balkan, Ilirikum, kako se kroz više vjekova ova oblast i nazivala (dobivši ime po starosjedilačkom narodu u toj oblasti,

ili je rečena populacija dobila ime po geografskoj oblasti o kojoj je riječ), iz jedne, dakle, kako piše Žak Zeler, evropske „neodređene oblasti“ (Žak Zeler: „Počeci hrišćanstva na Balkanu“, CID, Podgorica, 2005, str. 33), koja „na neki način oscilira između Istoka i Zapada“ (isto, str. 38). U rimsko doba prostor Crne Gore pokrivala je provincija „na Jadranskom moru, Prevalitana, odvojena od Dalmacije“, koja je zajedno sa Gornjom Mezijom, dvije Dakije i Dardanijom, sačinjavala dijecezu Dakije, „koja je najpre u posedu Zapada, a zatim biva pripojena Istoku...“ (isto, str. 38). Počeci crnogorske istorije, onoga što danas nazivamo crnogorskim identitetom i pogledom na svijet kao evropskom vrijednošću, koji se prelama u religiji, nauci, književnosti, umjetnosti i u svim drugim sferama društva i stvaralaštva, baštine upravo ovu prethodno iznesenu vjersku, istorijsku i kulturnu kompleksnost i „sežu u doba ilirskih plemena, rimskih provincija, Gornje Dalmacije i Prevalitane...“ (Božidar Šekularac: „Crna Gora u doba Vojislavljevića“, Obod, Cetinje, 2007, str. 7). Samo narodno, etničko ime Ilir je označavalo u cjelini zajednički naziv za sve stanovnike Ilirikuma, bez obzira kojim su sve antičkim balkanskim narodima i posebnim etničkim grupama pripadali. „Dolazak Slovena bio je nesumnjivo važan događaj u istoriji Balkana, isto tako kao što je važna njihova pojava na prostoru Prevalitane, bolje reći od presudnog značaja za dalji istorijski razvoj ovog područja“ (isto, str. 13).

Novija istraživanja pokazuju da je Ilirkum i Balkan imao u civilizacijskom i vjerskom pogledu i prije svega po pitanju širenja hrišćanstva i njegove sudbine, mnogo širi i veći značaj nego što je to tradicionalno smatrano i prihvatano. „Reklo bi se da je ova zemlja Ilirikum bila predodređena, u antici kao i danas, čak i samom svojom geografskom neodređenošću, koja je povezuje istovremeno i sa Zapadom i sa Istokom, sa mediteranskim Jugom i germaniskim Severom, za jednu osobenu ulogu, da ova očigledna neodređenost nije, međutim, ranije dopustila da se predvidi takav značaj“ (Žak Zeler: „Počeci hrišćanstva na Balkanu“, CID, Podgorica, 2005, str. 528). Dukljanski Sloveni kao preci današnjih Crnogoraca su više vjekova baštinili religijske, duhovne, kulturne, književne, civilizacijske vrijednosti i Istoka i Zapada. „Na teritoriju Duklje od pokrštenja naroda pa sve do Nemanjića vladala je rimokatolička vjera. To se vidi već odatle, što je Duklja pripadala pod spljetsku mitropoliju sve do Vojislava. Istom ovaj je svojoj zemlji ishodio samostalnu mitropoliju na...“ (Fran Milobar: „Dukljanska kraljevina“, Crnogorsko kulturno društvo „Montenegro – Montenegrina“, ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Osijek, Cetinje, 2008, str. 178). To je ostavilo značajnog traga i uticaja na sveukupne poglede, osobito vjerske, crnogorskog naroda, što je imalo za posljedice i toleranciju i trpeljivost prema drugim konfesijama, narodima i kulturama. U ovome se nalaze korijeni i izvorna, autohtona, velika snaga i kasnijeg viševjekovnog

oslobodilačkog, nacionalnog, identitetskog, civilizacijskog i kulturološkog vođstva i predvodništva Crnogorske pravoslavne crkve u stalnoj i gotovo neprekinutoj borbi Crnogoraca za slobodni nacionalni i državni život, kao i, dosljedno i posljedično tome, savremenog crnogorskog multikulturalizma – interkulturalizma. „Približno jednako udaljeni od hrišćanskih centara, svoj put prema pokrštavanju dukljanski Sloveni nalaze u kulturnom bogatstvu Rima i Konstatinopolja. Težeći ka nezavisnosti zemlje koju su naselili, oni vješto laviraju između ovih centara. Otuda još od srednjeg vijeka do danas nalazimo u Crnoj Gori sintezu između latinskog, vizantijskog i slovenskog u umjetnosti, graditeljstvu, književno-bogoslužbenom jeziku, religiji, kulturi i literaturi. I ne samo to: još od 396. godine, vremena kada car Teodosije Veliki podijeli Rimsko carstvo na Istočno i Zapadno preko dukljanske zemlje su se prelamale mnoge važne granice“ (Božidar Šekularac: „Crna Gora u doba Vojislavljevića“, Obod, Cetinje, 2007, str. 13–14).

Današnja teritorija Crne Gore kao dijela prostora Balkana i Ilirikuma postala je jedan od činilaca i elemenata preko kojega se Vizantija širila na zapad Evrope. Konstantin Veliki je priznanjem hrišćanstva kao zvanične religije i ideologije „obnovljenog Rima“ širom na Zapad otvorio vrata mnogim propovjednicima i propagatorima hrišćanske vjere sa Istoka. Novija istraživanja pokazuju da je Ilirikum bio u centru snažnih hrišćanskih početaka i da je baštinjen velikim brojem istočnjačkih kultova. Dakle, nema sumnje u osobiti značaj koji je prostor Balkana i Ilirikuma, pa i Crna Gora kao „dukljanska zemlja“ i kao jedan od njegovih djelova, imao za utemeljenje i kasniji razvoj, podjele i međusobne uticaje unutar hrišćanstva kao jednog od najfundamentalnijih znakova evropskog identiteta. Ilirikum i Balkan su nesumnjivo bila granična područja između Istoka i Zapada ne samo kada su katolicizam i pravoslavlje u pitanju, već i islam i hrišćanstvo. U VIII i IX vijeku islam je „već postajao zvanična vjera – ideologija arapskog svijeta“, a „Sloveni su bili najamničke: i arapske i vizantijske... Dvovjeraca i poluvjeraca muslimana... bilo je mnogo na prostorima nekadašnje južne Trakije, vardarske Makedonije, sjevera Novoga Epira, pa i na graničnim prostorima Prevalitane i Donje Mezije“. (Vojislav D. Nikčević u knjizi: „Digenis Akrita“, ICJJ „Vojislav P. Nikčević“, Cetinje, 2009, str. 59–60). Ova nas saznanja upućuju na činjenicu veoma ranog prisustva svih velikih, monoteističkih religija na prostoru Ilirikuma. Uz to, kada se ovom neprekinutom tragu uticaja mnogih stranih kultura, naroda i imperija, posebno katoličanstva i pravoslavlja, doda i onaj kasniji viševjekovni islamske religije, koja je posebno dugo djelovala baš na Balkanu, s jedne, i oslobodilačka tradicija i borba koju su Crnogorci više vjekova vodili na čelu sa velikodostojnicima svojih različitih dinastija i pravoslavnim vladikama svoje nezavisne, autokefalne, narodne, nacionalne crkve, kao i du-

hovnim i svjetovnim gospodarima, s druge strane, jasno je koliko je u vjerskom, kulturnom i civilizacijskom pogledu bio i ostao složen mozaik zemlje kao Crna Gora (ranije Duklja i Zeta). „To je teritorija na kojoj su se vjekovima dodirivali i ukrštali katolicizam i pravoslavlje, a kasnije i islam. Ovdje su ostavili tragove Iliri, Kelti, Tračani, Vizantijci, Franci, Ugri, Mlečani, Turci, Australijanci, Francuzi...“ (Božidar Šekularac: „Crna Gora u doba Vojislavljevića“, Obod, Cetinje, 2007, str. 14).

Iz svega ovoga vidi se da su Crna Gora (ranije Duklja i Zeta) i crnogorski identitet nerazdvojni dio i sadržaj ukupnog evropskog trajanja. Ovaj značaj je utoliko veći što Crna Gora vjekovima baštini civilizacijske, kulturne i religijske vrijednosti, tradiciju i ukupno nasljeđe (arhitektonsko, vjersko, umjetničko, filozofsko, literarno...) i Istoka i Zapada. Na njenom prostoru graniče se, dodiruju i susrijeću, stvaralački sublimiraju i prožimaju Istok i Zapad kao paradigme i simboli svega poželjno ujediniteljskog i potrebnog civilizacijskog i životnog bića cjelokupnog. Sve ovo bogatstvo života tokom više hiljada godina na našim crnogorskim i širim ilirskim prostorima se na veoma uspješan način višedimenzionalno (literarno, etničko-narodno-nacionalno, istorijski, jezički, društveno, mentalitetsko-karakterološki...) umjetnički iskazuje u romanu „Tuđemilski svici“ čiji je naslov veoma dobro odabran ne samo kao izraz romaneskne radnje i njenog sadržaja, već i kao spoj jednog od u hiljadugodišnjem trajanju najveličanstvenijih stvarnih, legendarnih i u pozitivnom smislu mitskih crnogorskih istorijskih toposa koji govori o neuništivom dukljanskom i crnogorskom duhu i najsuptilnijih, najtananijih, najduševnijih i najpoetskijih simbola prirode i u njenoj cjelini i konkretno u prostoru Crne Gore. Kroz naslov ovog romana progovara crnogorska duša i dukljanski, crnogorski duh blagosti i oprosta, otvorenosti prema svima, ali i odlučnosti i prkosa, otpora i vazdašnje spremnosti da se na svaki atak na slobodu i nezavisnost odgovori hrabro i odvažno, viteški i čojški. Sam naslov upućuje na vječnost Crne Gore i nema samo čisto umjetničko-literarnu, već i vaspitno-prosvjetno-edukativnu i širu kulturološku i prosvjetiteljsku vrijednost.

Slobodan Vukanović je dobro ukomponovao tematski sadržaj osnovnog toka romana u način pričanja i makro arhitektoniku djela koje je inače napisano crnogorskim jotovanim književnim standardom. Hroničar piše ljetopis Veljeg Dola, jednog mjesta – dijela naše pradomovine Dukljanske kraljevine, te u njemu saznajemo gotovo in vivo, maltene kao direktni saučesnici, sve što se zbiva na toj vječno živoj pozornici od časa nastanka romana. Puno je izvanrednih detalja u romanu, kao što je pjesma posvećena smrti šest vitezova čije grobove čuvaju svici. Đeca su u srži njegovoj, a kako bi i bilo drugačije kada je potrebno napraviti umjetničko-obrazovno-vaspitni vremenski lik star hiljadu godina. A đeca su uvijek prisutna jer bez njih se ne bi ni došlo dovde dokle

se stiglo, tj. do obnove naše hiljadugodišnje državnosti i ona predstavljaju pravu i jedinu budućnost svake zemlje. Družina je to hrabra i plemenita u Vukanovićeovom romanu, koja se prati od najranijeg djetinjstva do pune mladosti i pogibije njihove slavne u odbrani svoje domovine. Ostaje samo Mare, koja je simbol i ovog romana i dukljanske, crnogorske zemlje. Prava žena ratnica, požrtvovana i odana kćerka, sestra, majka. Prava Dukljanka, prava Crnogorka. Preko ovog lika pisac je spojio prošlost, vrijeme o kojem piše i budućnost, stigavši i do naših dana. Rascvjetalo se stablo dukljansko kao vječno crnogorsko trajanje. Tu je još mnogo likova koji se izdvajaju. Pisac je dobro „balansirao“ između makro i mikro istorije, između prikazivanja dvora, vlastele i običnog naroda. Dao je i jedne i druge na sasvim uspio, nepretenciozan način, čitljiv i lako pamtljiv. Ovo je roman koji će se lako čitati. I kao svako djelo popunjava ogroman prethodni prazni prostor i on može da se u budućnosti račva u više novih literarnih štiva sa tematikom iz dukljanskog doba, posebno u literaturi za decu, pa i u dramskoj literaturi za decu različitog uzrasta, za što bi se morale zainteresovati mnoge crnogorske kulturne institucije da pomognu i ove i sve slične buduće projekte.

ARHIVA

UDK 821.163.4.09(497.16):398

Danilo RADOJEVIĆ**O POJAVI LIKA MILOŠA OBILIĆA KAO MITSKOG
JUNAKA U SVIJEŠTI CRNOGORACA***

U duhovnoj prošlosti crnogorskog naroda, pored prihvatanja opšte-hrišćanskih svetaca, nastajalo je i više domaćih mitskih, kulturnih i svjetovnih veličina koje su ostavile značajan trag u kulturnoj i političkoj istoriji, a održavanje sjećanja na njih predstavljalo je oblik kontinuiteta istorijske svijesti o sebi. Svakako je najstariji mit o caru Dukljanu¹ koji potiče iz vremena širenja hrišćanstva u rimskoj provinciji Praevalis, a o kome je sačuvano četrnaest legenda i jedna pjesma u epskom desetercu. Zatim se javljaju kultovi kneza Vladimira (? – 4. VI 1016),² Ivana Crnojevića,³ Svete Ozane,⁴ Sv. Vasilija Ostroškog, Sv. Petra Cetinjskog, te više istaknutijih junaka (Baja Pivljanina, Vuka Mandušića i dr.).

Svijest o dugoj tradiciji državne samostalnosti nije mogla da iščezne ni u periodima najsnažnijeg turskog pritiska. Tome su, u velikom stepenu, doprinosili i autonomni gradovi na Crnogorskom primorju, u sklopu Mletačke Republike. Odmah pošto je preuzeo vlast u Crnoj Gori, Stefan Crnojević, turski vazal, slijede ustanci (1504, 1505, 1510, 1513, 1517–1521) koji su imali narodno-politički karakter, odbijano je plaćanje harača i tražen autonomni status. Prisiljene tim ustancima, turske vlasti su, već početkom 30-ih godina XVI stoljeća, morale ukinuti rajinski status jednom dijelu crnogorskog stanovništva. Svijest o sebi, primjerena vremenu, izražavana je, stoljećima,

* Tekst je prvobitno objavljen u časopisu *Ars*, god. III, br. 1, Cetinje 1988, str. 83–98.

¹ D. Radojević, *Najstarije crnogorske legende*, Zbornik 1. kongresa jugoslovenskih etnologov in folkloristov, I, Rogaška Slatina, Ljubljana, 1983, str. 255–260.

² Pošto su ovladali Dukljom, Nemanjići su, kako je u nauci već konstatovano, prešućivali dukljansku dinastiju Svevladovića, pa i kult Vladimira, jer im je crnogorska (dukljanska) državna i religiozna tradicija bila smetnja da učvrste kult sopstvene porodice (S. Hafner, *Studien zur altserbischen dynastischen Historiographie*, Munchen, 1964, str. 53). Č. Marjanović, *Sveti Jovan Vladimir*, Beograd, 1925, str. 71–72, konstatovao je da je Raška „gledala da svuda ponizi i sebi potčini slavu Zete, pa tako je i ovdje učinila“.

³ R. Radojević, *Vilina gora*, antologija crnogorskih legenda, Titograd, 1971; R. Rotković, *Sazdanje Cetinja, Izvori i legende*, Titograd, 1984.

⁴ M. Milošević, G. Brajković: *Poezija baroka XVII i XVIII vijeka*. Antologija crnogorske književnosti, „Luča“, 50, Titograd, 1976.

raznim oblicima umjetničkog izraza; tako su nastale i legende o Ivanu Crnojeviću (?–1490), jednom od posljednjih velikih boraca za crnogorsku državnu i kulturnu samostalnost na granici srednjeg vijeka. Zato se i dogodilo da su siže i nekih legenda koje su se odnosile na svetački kult kneza Ivana (Jovana) Vladimira, transponovani u legende o njegovom imenjaku, blizu pola milenijuma mlađem Ivanu Crnojeviću, koji je dobio u narodu moći sveca („Kada munja sijevne i zagrmi, onda Crnogorac veli da se tada ljuti Ivo Crnojević; kada nastane suša, pa iznenada udari kiša, onda vele: ‘Propištao Ivo bogu pod prijestolom gledajući muku sirotinjsku, pa je nebo suzom prorosilo’. Crnogorac se kune imenom Ivana Crnojevića (...). Kad vjetar zafijuče preko brda, onda se kaže da Ivan oštri mač.“).

Dalja borba crnogorskog naroda, kroz vjekove, pored Ivana Crnojevića, rađa nove krupne ličnosti. One su postajale dio tradicije, na kojoj se temeljila crnogorska etičko-filozofska misao. Bilo bi, opet, značajno utvrditi koji su uzroci djelovali da na neke krupne ličnosti potamni sjećanje, kao u slučaju crnogorskog gospodara Balše II, koji je učinio podvig suprotstavljajući se Turcima i poginuo u sudaru s turskom vojskom, na Saurskom polju (kod Berata, u Albaniji), 1385. godine. Tome je sigurno najviše doprinio poraz u bitki, kao i politika dinastije Crnojevića, koja je vladala nakon Balšića, te pravoslavna konfesija, zbog okretanja Balšića katoličkoj crkvi.

Kad je u pitanju mit o Milošu Obiliću kod Crnogoraca, u literaturi se srijeću netačne konstatacije o njegovoj starosti i karakteru. Pošto nije moguće potvrditi njegovo izvorno postojanje u crnogorskoj narodnoj tradiciji, potrebno je odgovoriti na nekoliko pitanja, među kojima i na to kada se javljaju odjeci u crnogorskim pisanim spomenicima iz drugih sredina, u kojima je mit nastajao. Za pravilno zaključivanje važno je prethodno utvrditi elemente pomena Miloša Obilića, njihovu stvarnu provenijenciju, te da se zaista radi o reminiscencijama kod nekoliko crnogorskih autora. Naročito je značajno pokazati kako stoje ti, rijetki, pomeni Miloša Obilića iz druge polovine XVII i iz XVIII stoljeća, u odnosu na Njegoševu pjesničku mitologizirajuću dogradnju toga lika u *Gorskom vijencu*. Evidentno nepostojanje autentičnih crnogorskih deseteračkih pjesama, kao glavnih i najpopularnijih prenosilaca motiva, o Obilićevom legendarnom atentatu, govori o tome da u crnogorskom narodu u cjelini nije trajala svijest ni o imenu Obilića, a kamoli o mitu vezanom za nj, ni do kraja prve polovine XIX vijeka. Pošto je Njegoševim pjesničko-političkim postupkom, ugrađivanjem toga motiva u poetsko djelo, postao pristupačan i nametnuo se Njegoševim velikim autoritetom, tek se od druge polovine XIX vijeka može govoriti o njegovom prisustvu u svijesti jednog dijela Crnogoraca. Presudnu ulogu u tome procesu odigralo je uvođenje crnogorske medalje za hrabrost sa likom i imenom

Miloša Obilića (tzv. „Medalja Obilića“), što je takođe učinio Njegoš pred kraj života.

U početku XV vijeka, u turskim i nekim drugim balkanskim izvorima, ne pominje se ime ubice turskog sultana Murata, već je opisno naznačen („neki kaurin“, „neko veoma blagorodan“, „jedan prokleti nevjernik“, „neki mladić hrabar i lukav“), iza čega, vjerovatno, stoji napor da se sakrije istina. Nešto docnije pomenut je kod turskih autora pod imenom Biliš Kobila. Najstariji pomen Obilića u južnoslavenskim izvorima je iz početka XVI vijeka kod Dubrovčanina Feliksa Petančića,⁵ đe je pomenut u obliku Milon Kable (Mylon Chable) i po tituli *dux illyricus*; Petančić kaže da se Milon (Miloš) brani od optužbe da je izdajnik („Odista priznajem da sam od turskog cara primio darove, ali odbijam da sam ja, Milon, prebjeglica i izdajnik u bici.“), a zatim slijedi legenda da je Milon došao u tursku vojsku, pao ničice pred sultana da mu poljubi nogu, pa da je istrkao skriveni nož i zario ga u desno bedro sultanovo. U isto vrijeme Miloša pominje dubrovački historičar Ludovik Crijević Tuberon (1459–1527), koji u djelu *Comentaria suorum temporum* kaže da je Miloš pošao u tursku vojsku, noseći koplje okrenuto naopako, da bi izgledalo da se predaje; on opisuje samu bitku i kaže da s jedne strane učestvuju Dardanci, Iliri i Makedonci, a s druge Turci. Kao što se vidi, Tuberon koristi nazive starih naroda sa istoga prostora. U to vrijeme se javlja i pomen u slovenačkoj literaturi: legendu o Milošu Kabiloviću (Milosch Khabilowitz) bilježi putopisac Benedikt Kuripečič (XVI v.).⁶ Prema Kuripečičevom tekstu, Miloš ima neke odlike zapadnoevropskog viteza koji izražava odanost svome feudalcu, pa i spremnost za nj da pogine, a ne za „narod“ – kako neki autori misle, niti za vjeru hrišćansku, kako je Njegoš mnogo docnije dogradio Milošev lik. Miloš se zapravo bori da očuva svoju čast viteza srednjovjekovnog tipa. Zanimljivo je da taj stari slovenački putopisac (Kuripečič) upoređuje Miloša i rimskog junaka Kaja Mucija Scevolu, kao što to čini, 316 godina docnije, Petar II Petrović-Njegoš u *Gorskom vijencu*.

Mavro Orbini u svojoj „dosta nepouzdanjoj“ istoriji *Kraljevstvo Slavena* (Pezara, 1601), uzima podatke od L. Crijevića Tuberona; atentatora nad sultanom Muratom bilježi pod imenom Miloš Kobilović. U sljedeća dva vijeka (XVII i XVIII) Orbinijevo djelo bilo je mnogo čitano i izvršilo je veliki uticaj. Od pjesnika, Obilića pominje Dubrovčanin Ivan Gundulić, u svome epu *Osman*, zapravo samo uzgred, da je Miloš ubio „cara opaka“. Jaketa Palmotić (umro 1680), imitator Gundulića, u epu *Dubrovnik ponovljeni*, unosi novi de-

⁵ P. Kolendić, *Feliks Petančić, prije definitivnog odlaska u Ugarsku*, Glas SANU, 1959, str. 236.

⁶ B. Kuripečič, *Putopis kroz Bosnu, Srbiju i Rumeliju 1530*, Sarajevo, 1950, str. 32–35.

talj u legendu, o babi koja pomaže turskoj vojsci da savlada ubicu, što se nalazi u albanskoj verziji legende.⁷ U tri hrvatske bugarštice, takođe zabilježene u Dubrovniku, u XVIII vijeku, javlja se Miloš Kobilović.⁸

Jedan od prvih pisanih tragova o Milošu Obiliću u crnogorskoj literaturi nalazi se kod književnika i barskog nadbiskupa Andrije Zmajevića (1624–1694), u djelu *Država sveta, slavna i krjeposna crkovnoga ljetopisa*, koje je završeno 1675. godine. Zmajević je koristio Orbinijevu istoriju *Kraljevstvo Slavena*, zapravo doslovno je prepisao segmente o Milošu Kobiloviću, za koga veli da se, „obraćajući nazad koplje kada bježi“ iz svoje vojske da se preda, savio kao da „čaise ruku poljubiti“ sultanu, pa da je tada potajno izvuкао skriveni handžar i ubio turskog cara. Karakteristično je da Zmajević izostavlja Orbinijevu riječ „kradimice“. Treba dodati da je pomenuti spis Andrije Zmajevića ostao do danas u rukopisu, samo su, u posljednje vrijeme, štampani odlomci, što znači da je njegov uticaj bio veoma ograničen. Dramatizovani ep *Ovdi počinje boj kneza Lazara* je „bez osnova pripisivan“ Andriji Zmajeviću jer se „ne radi o originalnom peraškom djelu, nego o preuzimanju“ jednog srednjovjekovnog srpskog teksta. Preuzimanje je učinjeno kao rezultat interesa „kulturnog Perasta za istoriju svih slovenskih, a posebno jugoslovenskih naroda“, u želji da se glorifikuje „zajednička slovenska baština“.⁹

Crnogorski mitropolit Danilo Petrović, u pismu iz Beča glavarima (poznato nam je po prijepisu s talijanskog koji se čuva u arhivu SANU), nakon Čupriličevog razornog pohoda na Crnu Goru (1714), govori o turskoj prijeari, kojoj je podlegao jedan broj crnogorskih glavara koji su pogubljeni kada su otišli na pregovore, pa žali što se nijesu riješili da „svi skupa časno i slavno“ poginu, kao što su „to uradili knez Lazar i Miloš Kobilović“, jer je uvjeren da bi to bila vječna slava.¹⁰ Jasno je, i po upotrijebljenom prezimenu Kobilović, ako je sadržaj pisma autentičan, da je do mitropolita Danila bila doprla Orbinijeva istorija. Indikativno je, kad je u pitanju Danilov stav prema kosovskoj legendi, da je ovo jedini sačuvani njegov pomen.

⁷ V. Čajkanović: *Motivi prve arnautske pesme o boju na Kosovu*, Arhiv za arnautsku starinu, I, 1923. – Motiv da Miloš odgriza nos babi, unijet je docnije (1791) u *Tronoški rodoslov*, te u neke bosanske, dockan nastale, epske pjesme (*Bosanska vila*, 1886).

⁸ *Bugarštice* su zabilježili: Đuro Matijašević (1670–1728), početkom XVIII vijeka, i Josip Betondić (1709–1764).

⁹ M. Milošević i G. Brajković, *Poezija baroka*, str. 172. Autori zaključuju da je u epu izbjegnuto „naglašeni duh pravoslavija i srpstva“, te da je motiv vjerovatno došao preko „Pisme od Kobilića i Vuka Brankovića“ (Kačić, *Razgovor ugodni naroda slovinskog*, Mleci, 1756). – Prijepis epa sačuvan je, iz 1872. (S. Vulović, *Popis narodnih bokeških spisatelja i njihovih djela*, Prvi program c. k. realnog i velikog gimnazija u Kotoru..., Dubrovnik, 1873, str. 3–30).

¹⁰ J. M. Milović, *Zbornik dokumenata iz istorije Crne Gore 1685–1782*, Cetinje, 1956, str. 389.

Cetinjski ljetopis (fotot. izd., Cetinje, 1962) ne zna za Miloševo ime, već pominje samo da je bio „muž neki blagorodan“. U *Podgoričkom ljetopisu* (1738) pomenut je Miloš kao Omilević (*Starine* XIII, 184), a šest godina do-
cnije javlja se pod prezimenom Obiljević u *Istoriji o Čornoj Gori* mitr. Vasilija Petrovića (Moskva, 1754) koji je, kako se vidi iz „Predislovia“, čitao Orbinija, ali je poznavao i „Priču o kosovskom boju“. Oblici Miloševog imena svjedoče „o čisto prepisivačkom poreklu kosovske tradicije u *Podgoričkom ljetopisu*“.

Književni historičar Miodrag Popović, uspostavljajući hronologiju varijanata Miloševog imena, kaže da se tek poslije 1723. godine javlja ime *Miloš Obilić*, a u štampanom tekstu, kako je utvrdio Ilarion Ruvarac, pominje se pod tim imenom u istoriji Pavla Julinca, objavljenoj 1765. g., jedanaest godina do-
cnije od Vasilijeve *Istorije o Čornoj Gori*, što znači da se „vekovima luta oko njegovog imena“.¹¹ Zbog toga Popović zaključuje da „ostaje otvoreno pitanje da li je Miloš Obilić uopšte postojao ili ga je, iz idejno-političkih motiva, izmislilo tursko narodno predanje“,¹² a sumnju u „njegov podvig kao historijsku činjenicu naročito pobuđuje podatak da nijedan od prvih srp. dokumenata ne zna za Miloša“.¹³ Posebno je značajan podatak da od pomena atentatora na sultana u djelu Konstantina Filozofa (poč. XV v.), pa sve do XVIII v. – prešućuju srpski izvori čin Milošev, „izmišljen ili stvaran“, kako kaže M. Popović.

Jedan dio epskih pjesama, nastao u dijelu Balkana koji je pripadao Turskoj, izražavao je duh i status martologa, sultanovih vojnika pravoslavne konfesije, kojima je kao uzor odgovarao makedonski feudalac i turski sizeren Marko Kraljević, sultanov „posinak“.¹⁴ Međutim, pjesama o Milošu Obiliću

¹¹ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd, 1976, str. 21. Popović, pogrešno misleći da u crnogorskom usmenom stvaralaštvu postoji kao motiv predanje o Kosovskoj bitki, čudi se što mitropolit Vasilije ne izlaže taj događaj „po vlastitom narodnom predanju“ (*op. cit.*, str. 44). – F. Šišić, *Novi prilog o kosovskom boju*, Starohrvatska prosvjeta, Zagreb – Knin, 1927, str. 1–2, 94; „...tek od 1765. dalje uobličila se forma Obilić“.

¹² *Isto*. – Kad je u pitanju identitet Miloša Obilića, oko čijega imena se lutalo vjekovima, može se opravdano pretpostaviti da je turskog sultana Murata dao ubiti njegov sin, dočniji sultan Bajazit, koji je iskoristio istu bitku da ubije svoga brata Jakupa (Savo Brković, *Na marginama udžbenika*, Stvaranje, XXXVIII, 12, Titograd, 1983, str. 1482). Bitka je bila pogodan trenutak za dinastički obračun jer je ubica mogao lakše puštiti priču kojom bi zaklonio sopstveni zločin.

¹³ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, str. 21.

¹⁴ O Marku Kraljeviću su vjekovima pjevali martolozi, tj. njegov lik su izgradili u ideal turkofilskog borca pripadnici balkanskih jedinica turske vojske koji su, u XV i XVI vijeku, bili pretežno pravoslavne konfesije. Te su se pjesme širile na balkanska područja koja su posjedovali Turci, pa su ih prihvatili narodni pjevači, izgrađujući varijante. Tako se može i objasniti što o tome makedonskom feudalcu, inače turskom vazalu, postoje pjesme gotovo kod svih balkanskih naroda. Nasuprot svome stricu, Petru I, koji veliča, ističući ga kao primjer junaštva, Marka Kraljevića, – Njegoš potpuno odbača tog martološkog junaka. Taj problem je zanimao R. Kovijanića, *Njegoš prema Marku Kraljeviću*, Zapisi, III, 4, Cetinje,

nije moglo biti „na istoku, u Turskoj“ u drugoj polovini XVI i u XVII vijeku, već se tamo razvijala turkofilska epika.¹⁵ Od XVI vijeka na zapadu Balkana kod pojedinih intelektualaca nalazimo pomene legende o Obiliću, kao primjer sukoba hrišćanstva i muhamedanstva, što je bilo trajno aktuelno, jer je propašću Bizanta (1453) – evropska linija fronta protiv invazije Otomanske Imperije pomjerena na Crnu Goru, Mletačku Republiku, Austriju, Mađarsku, Poljsku i Rusiju, pa je i razumljiva jedinstvena krilatica i kod katolika i kod dijela pravoslavaca – borba za hrišćanstvo. Dakle, namjera popularizatora legende o Obilićevom ubistvu jednog sultana, bila je da se, između ostalog, i tim primjerom podstiču i okupljaju balkanski hrišćani u krstaški pohod na Istok.

Koliko treba biti oprezan u tumačenjima, vidi se na primjeru pjesme *Miloš u Latinima* koja je zabilježena, kao i sve druge deseteračke pjesme o tom događaju, osim pjesme *Smrt majke Jugovića*, oko fruškogorskih manastira u Srijemu. V. Karadžić je navodno zabilježio u Kotoru (1835) legendu da se događaj koji je u pomenutoj pjesmi opjevan – „dogodio“ u Kotoru, pa neki autori, polazeći od toga, razvijaju misao da je motiv prenijet u Vojvodinu iz Crnogorskog primorja. U pjesmi, kao što je poznato, javlja se i agonalni motiv o prebacanju buzdovana preko crkve „Dimitrije“ koji pri padu ubija dva „banova“ sina, četiri „pomorska đenerala“ i dvanaest „vlastelina“; međutim, u Kotoru ne postoji Crkva Sv. Dimitrija dok ta crkva stvarno postoji u Veneciji, đe se događa radnja pjesme *Miloš u Latinima*.¹⁶ Razumije se, kritički se moraju uzimati sve zabilješke od usmenih kazivača, jer je, među onima koji su saopštavali, bilo i ljudi sklonih maštanju, kićenju svoga kraja, preuzimanju motiva iz drugih sredina, ali i onih koji su kazivali s nadmoćnim, humornim odnosom prema zapisivaču. Tvrđnja M. Popovića¹⁷ da je mitizacija lika Miloševa počela

1928, str. 199–209, koji pokušava odgonetnuti što se u Njegoševom djelu Marko pominje samo tri puta, i to ne na zavidan način („nagnuta delijo“, „turska pridvorica“). Kovijanić dolazi do zaključka da lik Markov kod „narodnog pjesnika“ može biti „i bez čojstva i dubljeg nacionalnog osjećanja“, što je smetalo Njegošu. Razumije se, tu je riječ o prirodni feudalnog vazalstva koje je bilo u suprotnosti s crnogorskom borbenom etikom, na čijim postulatima Njegoš izgrađuje svoje likove. Ruski kritičar B. N. Putilov, *Junački ep Crnogoraca*, Titograd, 1985, str. 65, kaže da je poznato da se Njegoš, „podstičući na različite načine širenje svojevrstnog kulta Miloša Obilića (...) veoma kritički, čak i negativno odnosio prema Marku Kraljeviću“. Takav odnos imao je i kralj Nikola, koji je bio zabranio da se, u cetinjskim kafanama i okolini, pjevaju uz gusle pjesme o Marku Kraljeviću. A. Šmaus, *Gorski vijenac*, Stvaranje, 11–12, Titograd, 1967, str. 1247, kaže da Njegoš Marka Kraljevića „pomiče u pozadinu“, objašnjavajući to činjenicom da je Marko bio sultanov vazal. Značajna je primjedba Putilova, da se, zahvaljujući Njegoševom izuzetnom autoritetu, prenio na Crnogorce njegov negativni stav o liku Marka Kraljevića.

¹⁵ M. Popović, *op. cit.*, str. 35.

¹⁶ I. Stjepčević, *Katedrala sv. Tripuna*. Popis crkava, 1932.

¹⁷ M. Popović, *op. cit.*, str. 71.

u Boki Kotorskoj, nije mogla biti potvrđena ni jednim argumentom. Poznata je, a za ovu temu vrlo značajna, zabilješka V. Karadžića, da on nije mogao naći u drugim krajevima, osim u Srijemu, pjesme o Kosovskom boju.

U prvoj deceniji XVIII vijeka, u Vojvodini je, u okviru pravoslavne crkve, pokušano uvođenje kulta Miloša Obilića, što je vrlo značajno za širenje legende. Poslije 1722. godine, Obilić je dobio žitije koje je nastalo, kao i pjesme o njemu, u krugu Karlovačke mitropolije, u Manastiru Vrdniku u Srijemu, đe su čuvane kosti kneza Lazara Hrebeljanovića.¹⁸ Širenje svetačkog kulta i na ostale izginule junake, rezultat je društveno-političkih prilika.¹⁹ Nakon uspjeha austrijske vojske i povlačenja Turaka iz Vojvodine (1688), stvoreni su preduslovi za razvoj građanske klase, a pravoslavna crkva je ojačala, postala je moćni feudalac. Naročito su uslovi za intenzivno stvaranje kultova realizovani u vrijeme Austro-turskih ratova 1717–1739, kada je priješla u austrijske ruke Srbija, dio Makedonije i Kosovo, pa je došlo do objedinjavanja Karlovačke i Beogradske mitropolije. Tada se počela, uz rusku pomoć, u nekim vojvođanskim centrima razvijati prosvjeta, pa je propagiranje kultova junaka imalo direktnu primjenu. U to vrijeme je „puštena“ i legenda o Milošu kao kefaloforu, isto kao što je i dukljanski (crnogorski) knez Vladimir prikazan u svome žitiju, a i jedan i drugi po uzoru na Jovana Preteču. Ta, naivno fantastična legenda kaže da je Miloš donio ispod pazuha svoju glavu na obalu rijeke Laba, pa da je htio pomoću vode zalijepiti, ali da ga je primijetila neka đevojka i da je pao.²⁰ Crkva je od toga vremena svojim autoritetom stvarala i forsirala kultove uzornih junaka, kojima je davala svetački smisao podižući im ugled, jer joj je, kao prvoj konstituisanoj jezgri pravoslavnog stanovništva u Austriji, bila nužna široka mobilizacija. Radu na širenju kosovskog mita pridružio se i jedan dio od malobrojnog intelektualnog sloja koji se začinjao. Jak uticaj imala je, između ostalog, *Istorija raznih slavenskih narodov naipače Bolgar, Hotvatov i Serbov* Jovana Rajića, u koju je prenijeta iz Orbinijeve istorije legenda o boju u Kosovu Polju.

U novije vrijeme više autora ponavlja tvrdnju o ranom postojanju mita o Milošu Obiliću kod Crnogoraca; neki pokušavaju naći oslonac u pojedinim iskazima istaknutijih ličnosti prije Njegoša, pa tvrde da mitropolit Petar I Petrović (1747–1830) „naročito ističe primjer Obilića“, da u svojim dese-

¹⁸ S. Novaković, *Starine*, 10, Zagreb 1878, str. 179–183.

¹⁹ L. Pavlović, *Kultovi lica kod Srba i Makedonaca*, Smederevo, 1965, str. 191. „Na osnovu žitija iz XVIII v., posle jednog stoleća počelo se sa slikanjem voj. Miloša sa svetačkim epitetima“, u XIX v. (*ib.*). Na fresci u Hilandaru naslikan je (između 1804. i 1810) kao „sveti Miloš“, što je dokaz da su hilendarski kaluđeri prihvatili i popularizovali čak i nekanonizovane nacionalne simbole (*Hilandar*, Beograd, 1978, str. 188).

²⁰ L. Pavlović, *op. cit.*, str. 191.

teračkim „pjesmama, u pripjevu guslarskom, spominje Obilića“, da je, prije Njegoševa vremena, taj mit bio obuhvatio crnogorski narod pa da je Njegoš „mogao čuti“ starije ljude koji su dolazili na Cetinje da pričaju i pjevaju o Obiliću, te da su ta „tradicija i narodne umotvorine“ uticale na Simeona Milutinovića da napiše tragediju *Miloš Obilić*, kao i na Njegoša da unese Obilića u svoje djelo kao primjer junaštva. Jedan od autora koji afirmišu ovakvo gledište, samo nekoliko redaka dalje, suprotno navedenijem stavovima, tvrdi da je S. Milutinović, na putu iz Trsta za Crnu Goru, đe je postao Njegošev vaspitač, srio Jevta Popovića, književnika, koji mu je tom prilikom sugerisao motiv o Milošu Obiliću.²¹

Petar I u osmeračkim i deseteračkim pjesmama, za koje se u nauci smatra autorom, koristio je, međutim, kao osnovni motiv, borbu za slobodu svih Slavena i svega pravoslavlja: „Tebe mole, silni Bože, / svi Slavjani, i ja tože, / sakruši nam tursku gordost, / i utvrdi srpsku voljnost, / da Srbija izobilna / v rod i rodov bude silna“; on to pjeva 1806, blagosiljajući 1. srpski ustanak, i proklinjući vjerolomnike i „hrišćanskoga roda izdajnike“ / „ka ’no kleta Brankovića Vuka“; služi se, dakle, legendom o Kosovskom boju, a nasuprot tome primjeru izdajstva (Vuka Brankovića) – veliča crnogorsku borbu i ratnike, pjevajući o crnogorskim bitkama i junacima iz XVIII i prvih decenija XIX vijeka. Suprotno tvrdnjama nekih autora, Petar I Petrović nikad ne uzima Miloša Obilića kao uzor junaka, već svaki put ističe Marka Kraljevića i Sibirjanin Janka (Hunjadia): „Crnogorci moja braćo draga, / svi budite srca Kraljevića, / a desnice od Sibirja Janka“. U opisu Bitke na Krusima (1796) on opet, obraćajući se crnogorskim borcima, pominje ta dva junaka epske poezije: „Spomen’te se ko ve je rodio, / koga li ste roda i plemena / slavenskoga od iskon imena! / Svi budite srca Kraljić-Marka / i desnice ban vojvode Janka!“ A u opisu samoga boja kaže za svoje borce: „Sad da ti je vidijeti, pobre, / vitezove mlade Crnogorce, – / oni jesu srca Kraljić-Marka / i desnice vojevode Janka, / – kako mute i razgone Turke“. Odmah se može vidjeti da je stvarna istorijska uloga ovih ličnosti (Marka Kraljevića i Janka Sibirjanina) koje mitropolit Petar I uporno spaja u svojim pozitivnim primjerima boraca za slobodu, na potpuno suprotnim pozicijama: Marko Kraljević, za kojega smatra da je Bugarin i „da za njim vazda i danas Bugarka / u crno se vidi obučena, / a u srce preljuto mučena“, uključio se u turski feudalni sistem i borio se za učvršćenje Turske na Balkanu i njeno dalje prodiranje, a Janoš Hunjadi (Sibirjanin Janko), erdeljski plemić, vojskovođa, borio se, gubio i dobijao bitke, sve do sredine XV vijeka, protiv Turske, nadajući se da će uspjeti organizovati snage da ih proćera s Balkana. Kako je došlo do spajanja u svijesti te umne ličnosti tako

²¹ Lj. Durković-Jakšić, Prilozi stogodišnjici G. vijenca, Beograd, 1947, str. 44–45.

polarizovanih istorijskih figura, predmet je jedne druge radnje. Takav odnos prema Marku Kraljeviću ne prihvata njegov nasljednik Njegoš, koji mijenja simbole junaštva.

Razumije se, Petar I ističe, prije svega, crnogorske junake koji su svojim činom bljesnuli u istoriji; opisujući Bitku na Carevom Lazu (1712), on pominje velike vojskovođe: Vuka Mićunovića i Janka Đuraškovića. A u pjesmi *Udar Turaka na selo Trnjine 1717*, stari mitropolit nabroja velike junake koje su Turci na prijevaru pogubili (popa Milića, Đukanovića, V. Mićunovića, Mrvaljevića, Baletića, Mandušića). Pri opisu bitaka on najviše prostora daje kolektivnom podvigu crnogorskih četa: „Crnogorci vojsku dočekaše... / halaknuše, Boga spomenuše, / i na tabor turski udariše: / razoriše Turke na buljke. / Čeraše ih gorom i planinom“. Osim pomena vojskovođe i ukupne slike podviga boraca, Petar I posebno govori o ostalim ratnicima koji su učinili nešto osobito; opisujući boj s Mahmutom Bušatlijom (1796), ističe neke ličnosti, Krcuna Savova iz Bjelica, barjaktara Stanka iz Ljubotinja i Bega Vojvodića iz Brda. A u pjesmi *Pogibija vezira Mahmut-paše na selo Kruse 1796*, on slavi „junačke mlade Crnogorce“, ali i Crnogorke koje pomažu svojim ratnicima: „Još da ti je vidijeti, pobre, / kako idu mlade Crnogorke, / veseleć se i pjesme pojući, / junacima tajin donoseći, / ne bi reka da su ženske glave, / ni ženskoga srca ni pogleda“. Petra Prvog, može se zaključiti, zanimaju konkretni kolektivni podvizi boraca. Borba crnogorskog naroda, svojim kontinuitetom, postala je značajan dio viševjekovnih napora jednog dijela hrišćanske Evrope, da se oslobodi hrišćanski svijet ispod turske vlasti: „...da hristjanski narod izbavimo / ispod ljuta jarma agarjanska, / da hristjanske crkve ponovimo, / i hristjansko ime proslavimo; / vi ste s nama jednoga zakona, / jedne vjere i roda jednoga“, – kako u pozivu Crnogorcima na borbu piše ruski car Petar Veliki, a u govoru pred čuvenu Bitku na Carevom Lazu (1712) mitropolit Petar I navodno ponavlja isti smisao borbe koji nalazimo u navedenoj poruci ruskoga cara: on traži da njegovi vojnici proliju krv „radi svete vjere pravoslavne / i slobode mile i predrage“. Odmah iza pojma *vjera pravoslavna* javlja se i nominacija koja ima šire značenje – *hrišćanstvo*: „Jer je bolje, braćo, poginuti / no slobodu svoju izgubiti / i hrišćansku vjeru ne držati“.

Nužno je posebno obratiti pažnju na pjesmu *Poučenje u stihovima*, koja se pripisuje mitropolitu Petru Prvome; samo se u njoj, od pjesama za koje se pretpostavlja da su njegove, pominje Miloš Obilić kao pozitivni primjer odlučnog borca, što bi predstavljalo izražajni i sadržajni izuzetak: „...od junaštva ima ime pravo, / dobi sabljom na polje krvavo, / ka 'no Miloš koji ubi cara / i u boju još mloge pohara: / š njim Kosančić Ivan i Toplica, / ti s Milošem bjehu obojica. / Te Murata ubi i pogazi / na Kosovu đe se i sad pazi, / sagrađen je stupac kameniti / za vječiti spomen vjekoviti“. Odmah iza Miloša, veliča

se, iznad svih junaka, junaštvo albanskog vojskovođe Skenderbega, za koga stoji da je „slavenskoga roda i jezika“, te da „ne bješe takvoga junaka / niti ga je porodila majka, / nit će mislim do suđena danka“. Osim toga, istaknut je Sibirjanin Janko „koji bješe brana i sloboda / ungarskoga kraljevstva i krune“, te Marko Kraljević i Relja. Zahvaljujući činjenici što je pjesnički rad Petra Prvoga pretežno anoniman, pitanje njegovog autorstva, kad je riječ o pojedinim tvorevinama, i dalje je ostalo otvoreno. Trifun Đukić kaže da „za pojedine pjesničke tvorevine znamo da su njegove“.²² Najprije se to mora reći za šest pjesama koje je od Petra Prvoga zabilježio (1828) Petar Marković i predao rukopis V. Karadžiću. U svim pjesmama i poslanicama, u kojima govori kakvi junaci trebaju biti, on ima, kao što smo videli, stalno poređenje („Al imadu srce Kraljić Marka / i desnice voevode Janka“; ili: „Svi budite srca Kraljevića, / a desnice od Sibirja Janka“). U svijesti Petra I, dakle, nije živio Miloš Obilić kao primjer junaštva pa se postavlja pitanje: otkuda da se on jedan jedini put javlja u pomenutoj pjesmi (*Poučenje u stihovima*), te da li je Petar I njezin autor? Osim ove, još neke pjesme koje se danas štampaju kao njegove, nužno je analizirati da bi se došlo do valjanih odgovora na kojima bi se zasnivala tvrdnja da su to stvarno njegove pjesme, ili su pisane pod njegovim uticajem, ili su njegove pjesme pretrpjele docniju, tuđu, preradu. Tako se može postaviti pitanje, da li je njegova i pjesma *IV crnogorska*, đe Petar Prvi, navodno, za sebe veli da je „dika“, da je „razmakao“ granice crnogorske države, te da je „izvor“ sreće: („...sluhat do groba vladiku / crnogorsku i primorsku diku“; „pošto razbi pašu skadarskoga / ...črnogorske razmaknu granice“; „Ej, vladiko, izvore nam sreće“). Opravdano se može pretpostaviti da se, u ovakvim slučajevima, radi o sekundarnim slojevima, o tuđim glosama ili o pjesmama koje su u cjelini tuđa imitacija. Pjesma spornoga autorstva (*Poučenje u stihovima*) pojavila se trideset četiri godine poslije smrti Petra I; publikovao ju je Nićifor Dučić, 1864. godine,²³ napisavši bilješku da ju je našao „u jednoga staroga kaluđera Mihaila, u manastiru Piperskoj ćeliji“.²⁴ Karakteristično je da pjesme koje je

²² T. Đukić, *Pregled književnog rada Crne Gore*, Cetinje, 1951, str. 8.

²³ „Srpsko-dalmatinski magazin“, 1854.

²⁴ T. Đukić, *op. cit.*, str. 12 – Netačna je, dakle, tvrdnja N. Kilibarde, „Vuk i Njegoš o crnogorskoj narodnoj epici“, „Ovdje“, br. 220, sept. 1987, da su crnogorske vladike „uslovili“ da se „utiša epska popularnost Marka Kraljevića, a da obilićevski podvig doraste do nivoa religijskog kulta“. Autor pominje u množini vladike, što bi značilo da je još neki, osim Njegoša, odbacivao Marka Kraljevića. Pored toga, netačna tvrdnja da je lik Obilića bio „dorastao“ kod Crnogoraca „do nivoa religijskog kulta“, nije plod izučavanja, već uobičajene interpretacije Cvijićevo prepričavanja Njegoševih stihova. – Spomenuti „stari kaluđer Mihailo“ bio je iguman Manastira Piperska ćelija od 1800. godine, a došao je iz Srbije, iz Karanovaca (danas: Kraljevo); budući da je N. Dučić pjesmu *Poučenje u stihovima* našao kod njega, može se opravdano pretpostaviti da je sam kaluđer Mihailo njen autor.

napisao Petar I imaju logični red naracije, što se ne može reći za didaktičnu pjesmu *Poučenje u stihovima*, u kojoj ima ponavljanja nejasnoća: „otačastva, đe 'no nam se grade“, „faliće ga svako i ostali“, „kome Turci zlatom okivaše“, „rad njegovog prokletoga lita“. Da je ova pjesma docnija montaža nepoznatog autora, možda na osnovu nekog Petrovog predloška, govori i činjenica da u njoj ima i šest stihova koji se javljaju u mitropolitovoj pjesmi *Pogibija Mahmut paše*: „Je li, brate, rane žestočije / no strijela kad srce probije? / ni ona nije tako jaka / da razbije srce u junaka, / ni ostala ikakva rabota / kao takvi ukor i sramota“. Nepoznati autor pjesme *Poučenje u stihovima* tri puta se vraća na Vuka Brankovića, kao na negativni primjer. Da je pomen Miloša Obilića docniji dodatak – govori i to što su mu posvećeni posebni stihovi, a nije dat u sklopu ostalih pozitivnih primjera, kako to čini Petar I. Odstupivši od kompozicionog metoda Petra I, anonimni autor je, grubo kontaminirajući preuzete segmente, dodao opise podviga Miloša Obilića i Skenderbega.

Iz ove analize jasno se može videti da u djelu mitropolita Petra I Petrovića ne nalazimo lik Miloša Obilića.

Reminiscencije na Miloša Obilića, što je najbitnije kad treba utvrditi autentičnu svijest naroda, ne nalazimo u crnogorskim epskim pjesmama koje je objavio V. Karadžić, što je utvrdio S. Matić, već su pjesme s takvim sadržajem nastale, pa i zabilježene, kao što je već rečeno, samo u Srijemu, tj. oko Ravanice i drugih srijemskih manastira.²⁵ Istraživačke rezultate S. Matića pokušao je osporiti N. Banašević, ističući da se pomeni kosovskog mita, pa i Miloša Obilića, nalaze u nekim pjesmama koje je objavio Simeon Milutinović Sarajlija.²⁶ U kritičkim tekstovima još nije dovoljno istražen stvarni udio zapisivača i izdavača u motivsko-sadržajnom oblikovanju epskih pjesama. Takav je slučaj i sa zapisivačko-izdavačkom djelatnošću S. Milutinovića Sarajlije. To se pitanje posebno javlja kada je riječ o liku Obilića u pjesmama usmenog stvaranja koje je on publikovao. Pošto je došao u Crnu Goru (1827) Sarajlija je, pod uticajem literature koja je stvarana u trećoj deceniji XIX vijeka, u bečkom, tršćanskom i peštanskom krugu, napisao na Cetinju, 1828. godine, a na inicijativu Jevta Popovića, *Tragediju Obilić*; vođen istom tendencijom, on je, pri bilježenju crnogorskih epskih pjesama, u nekoliko od njih (*Carska riječ* i dr.) samoinicijativno unosio pomen Miloša Obilića, pa se ta mjesta mogu tretirati kao Milutinovićeve glose. Boris N. Putilov primjećuje, iako ne govori o Milutinovićeovom udjelu, da se mora biti maksimalno oprezan prema takvim reminiscencijama, da li je u pitanju autentična epska tradicija ili sekundarni

²⁵ S. Matić, „Poreklo kosovskih pesama kratkoga stiha“, Zbornik Matice srpske, I, N. Sad, 1953.

²⁶ N. Banašević, recenzija u „Pril. za knjiž., jez. i folk.“, 3–4, Beograd, 1964.

oblik folklornog stvaralaštva.²⁷ U literaturi je već konstatovano da su, u nekim slučajevima, motivi i reminiscencije na kosovski mit – plod pojedinih pjevača XIX vijeka, i to kao ideološki import jer te pjesme nijesu pripadale starijoj, autentičnoj crnogorskoj usmenoj epskoj tradiciji. Kao primjer može poslužiti pjesma *Vasojević Stevo i boj na Kosovu*,²⁸ koja predstavlja knjišku verziju epske pjesme *Musić Stefan*; u stvari, to je dosta naivni pokušaj nekog, već indoktriniranog, crnogorskog pjevača iz Vasojevića da „u kosovsku pjesničku istoriju umetne ‘svoga’ junaka“.²⁹ Sve pjesme i pomeni Miloša Obilića, što se javljaju tokom XIX i XX vijeka (Maksim Šobajić, Andrija Luburić, Novica Šaulić i dr.) predstavljaju samo prepjeve knjiških izvora.³⁰

Opravdano se može konstatovati da je literatura koja je stvarana u austrijskoj Vojvodini, zahvaljujući Njegoševom vaspitaču S. Milutinoviću Sarajliji, dospjela do mladoga pjesnika i izvršila uticaj na njega. Njegošu se, tada, učinjelo da bi Miloš Obilić mogao postati opšti simbol voljnog žrtvovanja. Pored knjige Jevta Popovića (*Milošijada*, spjev o Milošu Obiliću, objavljen 1828), od literature koja je propagirala kosovski mit treba pomenuti dramu *Miloš Obilić i Boj na Kosovu* ili *Milan Toplica i Zoraida* (Budim, 1828) Jovana Sterije Popovića, *Pregled bitke kosovopoljske i junačkog djela Obilića* Vasilija Subotića (1840), *Istorično-kritičesko opisanie bitke kosovopoljske* (N. Sad, 1847) Đorđa Maletića, i dr. Da je Njegoš čitao, na primjer, *Tragediju Obilić* Sarajlijinu, može se zaključiti i po nekim Njegoševim stihovima koje je on preuzeo iz toga djela, kao što je stih: „Trn u zdravu zabadate mi nogu“ (*Tragedija Obilić*, stih 82), a kod Njegoša taj stih ima samo drukčiju ritmiku: „Trn u zdravu nogu zabadate“ (*GV*, stih 871). Milutinović je, kao i drugi koji su se tom temom bavili, uzeo građu iz legende koja je širena i bila, preko Orbinijeva djela, prisutna u literaturi, a, da bi postigao prijemčivost, unio je i više stihova iz epskih pjesama.³¹ Može se pretpostaviti da ni Njegoša, kada je docnije uzrio kao pjesnik, nije zadovoljila ta slaba Sarajlijina drama, pa u *Po-*

²⁷ B. N. Putilov, *op. cit.*, str. 70. – U nekim pjesmama Sarajlijine zbirke, kako primjećuje Putilov, *op. cit.*, str. 72, ne radi se samo o reminiscencijama na Kosovski boj, već o razvijenijim sižeima.

²⁸ J. Stejić, *Sabor istine i nauke*, Beograd, 1832, str. 179–190.

²⁹ B. N. Putilov, *op. cit.*, str. 76. I Putilov prihvata, političkim konceptom nametnuti, stav da su Crnogorci gledali na Obilića „kao na duhovnog pretka“, te da su uspostavili vezu između svoje borbe i Kosovskog boja. Međutim, Putilov je došao do saznanja da je taj odnos prema Obiliću poprimio „opipljiv izraz“ u XIX vijeku jer crnogorskim pjevačima 30-ih godina toga vijeka „još nijesu bili poznati klasični sižeji kosovskog ciklusa“ (*op. cit.*, str. 75). – S. Matić, *Naš narodni ep i naš stih*, N. Sad, 1964, str. 108, veli da je pjesma „sremska (ili bačka), prepevana od pevača jekavca, koji je mogao biti i Crnogorac“.

³⁰ S. Matić, *Poreklo...*, str. 118.

³¹ V. Nedić: *Sima Milutinović Sarajlija*, Beograd, 1959, str. 92.

sveti Luče mikrokozma postavlja zadatak svojemu bivšemu vaspitaču da opjeva srpske junake i feudalce, među kojima i Obilića: „...da postaviš u plamteće vrste / (...) Obilića, Đorđa i Dušana“.³²

Očigledno je da je Njegoš čitao *Milošijadu*, spjev u rimovanom desetercu Jevta Popovića, što se može zaključiti po jednom broju stihova, sintagma i poređenja koje sriječemo i u Njegoševom djelu. Popović, na primjer, kaže: „Pade Miloš... sreća š njim nestade“, a Njegoš: „Pade Miloš, čudo vitezovah“ (*GV*, stih 237); ili, za Miloša veli Jevto Popović da, dok prilazi sultanu s namjerom da ga ubije, – „sija kao sunce“, a kod Njegoša se takođe javlja svjetlost – „zasja sveta Miloševa pravda“ (*GV*, s. 254); kad opisuje stanje učesnika bitke, Popović veli da im se srce „nadima“; Njegoš koristi istu predstavu kada opisuje Miloševo prilaženje sultanu: „strašnom mišlju prsi nadutih“ (*GV*, s. 243). Popović uznosi Miloša, da je ravan „ljetnoj munji“; Njegoš se koristi istim poređenjem i za Miloša veli da je „grom stravični te krune razdraba“ (*GV*, s. 227). Kad ginu Turci, Popović veli da „gine zloća“, a Njegoš naziva Turke kugom koja je pola svijeta „svojom zloćom otrovala“ (*GV*, s. 51). Popović slika Miloša u borbenom zamahu kako „mačem put nov sebi krči“; Njegoš daje mirnu sliku Miloševog dolaska, koji „gordo idaše... / kroz divljačne tmuše azijske“ (*GV*, s. 243). I Milošev prilazak sultanu, scenski barokiziran, u istom je domenu shvatanja viteštva kod Jevta Popovića i Njegoša. Popović kaže: „Miloš uprav Amuratu stupa“, a Njegoš dva puta ponavlja isti stih kojim želi sugerisati najvišu hrabrost: „ka malo pred što gordo idaše“ (*GV*, s. 245). Ili, Popović kaže: „Turčin i Srb nikad jedno tjelo“, a Njegoš skoro isti stih ponavlja: „Srb i Turčin ne slažu se nigda“ (*GV*, s. 1830). J. Popović piše da Obilić svoj nož „omrsi turskom krvlju“; Njegoš govori da Vuk Mandušić nakon bitke igra kolo „sa momčadu izmašćenom mrskom krvlju turskih zlica“ (*ŠM*, III, 385–386), a u *Svobodijadi* veli da „Crnogorske bistre šarke / sa svakoga kraja Turcima / travnu boju njinu mnogo / u crveno omastiše“ (*Svob.* V 492–495).

Jevto Popović je, uz pomenuti spjev *Milošijada*, štampao (1828) grafički prikaz lika Miloša Obilića, koji je bio izradio 1826. godine S. Orban, a izdao Josip Milovuk. Nakon stilizacije (zamjene antičke kacige kapom, te djelimičnog spuštanja glave i pogleda idealizovanog Obilića), Njegoš je dao da se ta predstava lika Miloševa metne na crnogorsku medalju za hrabrost koja je dobila naziv – medalja „Miloš Obilić“.³³ Da bi se potvrdila prisutnost

³² Njegoš, *Posveta LM*, stih 194.

³³ Njegoš je odlučio, u drugoj polovini 1839. godine, da skuje medalju da bi odlikovao istaknute crnogorske ratnike; tu prvu medalju opisao je kapetan Orešković, da na njenom licu piše – „Crna Gora“, a na naličju – „Za hrabrost i vjeru“. Orešković kaže da ih je „salio jedan Crnogorac“, te da su grube i bez sjaja. Drugu crnogorsku medalju za hrabrost ustanovio je Njegoš 1841. g. (na licu: crnogorski dvoglavi orao sa žezlom, jabukom i krstom u kandža-

uticaja J. Popovića na Njegoša, potrebno je pomenuti da je on bio pretplaćen na Popovićevu knjigu *Sveslavije* (Budim, 1831), čija je treća sveska posvećena Milošu Obiliću, Jug Bogdanu i njegovim sinovima.³⁴

S. Marković Štedimlja (pod pseud. Ljubica Klančić) je utvrdio da je nepoznati medaljar uradio lik Miloša Obilića na crnogorskoj medalji za hrabrost, prema pomenutom portretu (grafičkom prikazu) koji je J. Popović štampao uz svoju *Milošijadu*; to je potvrđeno s više detalja, kao što je maska (grifon) na lijevom ramenu Obilića. Osim toga, autor medalje dodao je i preko desnog ramena, simetrično lijevom, tri kaiša, čega na slici-predlošku nema jer je to rame bilo zaklonjeno kacigom.³⁵

Njegoš je pred smrt radio, dok je boravio u Italiji na liječenju, na izradi plakete o legendarnom atentatu Obilićevom. Otisak te plakete vjerovatno je vidio J. P. Kovaljevski, pa je mislio da se radi o modelu za spomenik koji je navodno htio Njegoš podići. S. Marković Štedimlja zaključuje da je Njegoš predstavu na plaketi radio po uzoru na neki crtež „iz neke srpske publikacije onoga vremena“.³⁶

Njegošev nasljednik, knjaz Danilo I, nakon crnogorsko-turskog rata, 1852–1853, uveo je novi orden, „Za nezavisnost Crne Gore“, kojim su odlikovani heroji toga rata. Međutim, knjaz Nikola I Petrović vratio je Njegošev orden, pa je u crnogorsko-turskom ratu, 1862. godine, koji je bio „posebno krvav i ispunjen mnogim primjerima bezmjernog patriotizma i herojstva“ – odlikovao više boraca medaljom „Miloš Obilić“,³⁷ a u ratu 1876–1878. „postojalo je pravilo“ da se na svaku crnogorsku četu dodijele po dvije pomenute medalje, sa imenom i predstavom idealizovanog lika Miloša Obilića,³⁸ koje je vladar lično predavao, što je pobuđivalo osobit interes.

ma; na naličju: dva ukrštena mača, krst i deviza – „Vjera – Sloboda – Za hrabrost“). Njegoš je riješio da promijeni likovni sadržaj medalje, dok je boravio u Beču prilikom štampanja *Gorskog vijenca*, krajem 1846, pa je dao da se izradi zlatna medalja „Miloš Obilić“ (na licu: predstava Miloša Obilića; na naličju: „Vjera – Sloboda – Za hrabrost – Cetinje 1847“.

³⁴ U spisku prenumeranata stoji: „Crna Gora: Njegovo visokorodije gospodin Radivoj Petrović, vladatelj Crne Gore. Blagorodni i vosokoučeni gospodin Simo Milutinović, spisatelj Serbijanke i p. narod, sekretar“ (*Svesvetije*, 1, Budim, 1831, predzadnja nepaginirana strana). Vjerovatno je S. Milutinović, kao sekretar, izvršio pretplaćivanje i Njegoša na knjigu svoga poznanika. Milutinovićevo ime nalazimo među prenumerantima i uz *Milošijadu* Popovićevu.

³⁵ Lj. Klančić (S. Marković Štedimlja), *Njegoševa medalja*, Glasnik Etnografskog muzeja, Cetinje, 1963, str. 291. – Uz spjev *Milošijada* J. Popović je objavio i oglas o prodaji „obraza“ jednog broja junaka, „slavni Srbalja“, među kojima se nalaze Albanac D. Kastriot, Hrvat N. Šubić i dr. (J. Popović, *op. cit.*, prva nepaginirana str. dodatka).

³⁶ Lj. Klančić (S. Marković Štedimlja), *op. cit.*, str. 300.

³⁷ M. Jovićević, *Crnogorska odlikovanja*, Cetinje, 1982, str. 27.

³⁸ *Isto*.

Postavlja se pitanje, zašto Njegoš forsira kao simbol junaštva – Miloša Obilića, kada je u svojim djelima izgradio likove uzoritih crnogorskih junaka (Ivana Crnojevića, Baja Pivljanina, Vuka Mićunovića, Vuka Mandušića, Nikca od Rovina, i dr.). Već kao dvadesetdvogodišnjak, Njegoš je u *Svobodijadi*, dugom osmeračkom spjevu, doveo u vezu navodni podvig Nikca od Rovina i njegovih drugova, s mitom o Obiliću.³⁹ Opisujući crnogorsko-turski rat iz 1756. godine, on za Nikca veli da će mu „djela slaviti / Crne Gore predjel vječno“, te da je pošao „su četrdest biranijeh / vitezovah od plemenah“ da ubije komandanta turskih trupa Ahmeta, ćehaju bosanskog vezira.⁴⁰ Ovđe Njegoš upoređuje podvig Nikčev, i njegovih drugova, sa grčkim junacima sa Termopila; po ovom Njegoševom opisu, Tomanović (Nikac od Rovina) učinio je varku, prišao je od Nikšića turskoj vojsci, predstavio je svoje drugove kao čobane iz Drobnjaka koji bi željeli pomoći turskoj vojsci, i tražio da ih odvedu paši da mu poljube „skute i papuče“; kad su dovedeni pred šator, svi su odjednom pucali i ubili ćehaju (u ovoj slici je dat crnogorski običaj mušketanja). Njegoš u *Svobodijadi* daje, dakle, atentat kao kolektivni čin: ne ubija ćehaju Ahmeta samo Nikac, već to čini zajedno s četrdeset drugova, pa svakome sudioniku toga događaja dolazi u sjećanje ono što je uradio Miloš Obilić: „Tu svakome drugu dođe / na um drsko Oblića / i kosovsko strašno djelo, / pa četrdest džeferdarah / hitro brže upališe / na ćehaju silna pašu.“⁴¹ I poginule Nikčeve drugove naziva braćom Miloša Obilića, po junaštvu: „Dvadeset i pet vitezovah, / Obilića braće prave, / kod šatora pašinoga / pogiboše i padoše“.⁴²

I u drami *Šćepan Mali*, u narodnom kolu, Njegoš ponavlja istu legendu o podvigu Nikca od Rovina i njegovih četrdeset drugova, takođe kao kolektivni čin: „Strašna misa Obilića tri vojvode opi tada; / su četrdest drugih pođu pokloniti se volji paše, / sa vatrom mu poklon čine i ubiju pašu mlada... / Tomanović s četrnaest iz okola zdrav ispade“.⁴³ Ovđe Njegoš ne daje, kao u *Svobodijadi*, da je svih četrdeset Nikčevih drugova obuzeto sjećanjem na Obilića, već samo tri „vojvode“, isto kao i u deseteračkoj pjesmi *Sinovi Obilića*, koju je Njegoš publikovao.⁴⁴

Njegoš je stvorio simbol crnogorskog junaka u liku Nikca od Rovina, ponavljajući mitologiziranog Miloša Obilića. U *Primjetbama* uz zbirku epskih pjesama *Ogledalo srpsko* (1845), koju V. Karadžić pominje i pod naslo-

³⁹ P. P. Njegoš, *Svobodijada*, V pjevanje.

⁴⁰ Kod Njegoša, kao i u narodnoj pjesmi, ne pominje se Ahmet, već se njegova titula (ćehaja) uzima kao ime.

⁴¹ *Svobodijada*, V, str. 410–415.

⁴² *Op. cit.*, V, str. 441–444.

⁴³ P. P. Njegoš, *Šćepan Mali*, III, 772–774, 777.

⁴⁴ *Ogledalo srpsko* (Njegošev naziv: *Ogledalo gorsko*), XVIII.

vom *Ogledalo gorsko*, Njegoš je zapisao da je Nikac „najslavniji vitez crnogorski“.⁴⁵ Postoji očuvano sjećanje, nesigurne autentičnosti, da je Njegoš htio ustanoviti medalju za hrabrost s likom Nikca od Rovina, ali da su se tome, navodno, usprotivili neki senatori koji su smatrali da to ne bi trebao biti Nikac, iz čega bi se mogao izvesti zaključak da je postojala ideja o potrebi stvaranja nadcrnogorskog primjera junaštva.⁴⁶ Ta je anegdota nastala da bi poslužila kao jedna od potvrda o navodnom opštem prisustvu kosovskog mita među Crnogorcima, a i zato da se sugerise da je Njegoš samo realizovao želju iz naroda. Osobiti crnogorski junak, Nikac od Rovina, plod je Njegoševog pjesničkog rada. U deseteračkoj pjesmi *Sinovi Obilića*, Nikac, kao i Obilić, ide sa dva druga, ali uz pratnju još četrdeset junaka (zanimljivo je da Njegoš uzima zaokruženu, biblijsku, brojku 40), da bi, na prijevaru (pod izgovorom da se predaju), ubio turskog komandanta, ćehaju (pomoćnika bosanskog vezira), pod šatorom. Na početku pjesme govori se o legendarnom Miloševom podvigu kao uzoru: jedan od junaka (Stanko iz sela Prediša) opominje svoje pobratime (Nikca od Rovina i Toma Žutkovića) da su se jednom, u Dobroti, hvalili da nijesu gori junaci od „kosovskih“, da će, kada turska vojska udari na Crnu Goru, učinjati – „što i Miloš su dva pobratima, / na Kosovu te cara ubiše / i besmrtno ime zadobiše“. Vrlo smišljeno, Njegoš forsira sliku o repriznom postupku crnogorskih boraca, koji rade po šemi legende o kosovskom događaju, pa tako ostaje u drugome planu opis teškog crnogorsko-turskog rata iz 1756. godine. Postavlja se pitanje – što je Njegoš pripisao atentat Nikcu Tomanoviću i njegovim drugovima? Može se pretpostaviti da je to učinio da bi zaklonio zasluge guvernadurske porodice Radonjić, koju je i prognao iz Crne Gore, kao nosioca, u određenijem fazama, druge političke struje. Ovakav zaključak je moguć i zbog toga jer postoji zabilješka koja je „bez sumnje“ inspirisana od guvernadura Radonjića,⁴⁷ u kojoj se govori o pobjedi Crnogoraca, ali i da je guvernadur pogubio turskog komandanta (ćehaju). U vrijeme turske invazije, mitropolit Vasilije bio se povukao u Senjsku Rijeku, a mitropolit Sava Petrović inače nije sudjelovao u borbama. O učešću guvernadura Radonjića u bitki, osim pomenutog zapisa, postoji i diploma koju je potpisao mitr. Sava,

⁴⁵ *Op. cit.*, str. 480.

⁴⁶ M. A. Vujačić, *Znameniti crnogorski i hercegovački junaci*, I, Cetinje, 1951, str. 101. – Anegdota je zabilježio M. Pavićević; ona može biti i izraz tendencije da se ugrozi ugled crnogorske dinastije Petrović, u ondašnjoj političkoj konjunkturi, tj. da je mit o Obiliću forsiran u Crnoj Gori od glavarskog sloja, a ne Njegoša. I takvu „prednost“ trebalo je rušiti.

⁴⁷ *Istorija Crne Gore*, III, 1, Titograd, 1975, str. 344. – Bosanski vezir koji je uputio vojsku i svojega zamjenika na Crnogorce, bio je Sopasalan Ćamil-paša, koji je ostao poznat po uvođenju „nameta i globe“ u Bosni, pa je protiv sebe izazvao najuglednije ljude, optužen je u Carigradu za nasilje i svrgnut (Safvet-beg Bagašić Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine*, Sarajevo, 1900, str. 104).

20. VIII 1770, sačinjena na zboru svih glavara i starješinstva „otačastva čarnogorskago“, kojom se potvrđuje, između ostalih zasluga porodice Radonjić, da je guvernadur Stanislav pokazao hrabrost u bitki od 25. XI 1756. godine („...hrabrost i znamenitoie mužestvo pokazanie im pri razbiti turske voiske na Bielih Polanah 1756-go goda“).⁴⁸

Potrebno je istaći razlike u obradi i tendenciji koje nalazimo u deseteračkoj pjesmi *Boj na Onogoštu...*,⁴⁹ čiji je autor Petar Prvi, i Njegoševoj pjesmi *Sinovi Obilića*. U pjesmi *Boj na Onogoštu* izražena je odlučnost glavara da, na unižavajuću prijatnju bosanskog vezira, daju dostojanstven oružani otpor („I zakletvu strašnu učiniše / da mu nigda ništa dati neće/ do studena bijela kame- na, / nako živa ognja iz pušakah“). Bitka je po ovoj pjesmi mitropolita Petra Prvog trajala petnaest dana, pa je Crnogorcima nestalo municije jer su Mlečići priječili da se prenese preko njihove teritorije. Turci su prodrli na Čevo, đe su ostali tri nedelje; tada je iz Crnogorskog primorja „jedan prijatelj“ uspio da donese nekoliko hiljada fišeka, pa su Crnogorci udarili na tursku vojsku i prognali je do blizu Nikšića, đe je ranjen turski komandant, pa su ga njegovi vojnici unijeli u grad („Tu čehaju rane dopadoše / u bijelu Onogoštu gradu“). Pjesma se završava ironijom, da će čehaja podnijeti izvještaj svojemuz veziru, „kako mu je bilo putovanje / za devojke u Karadagliju“.

Kao što se vidi, razlike su suštinske; dok je Njegoševa pjesma posvećana veličanju, kroz usporedbu s Milošem, navodnog podviga Nikca od Rovina i njegovih drugova, u pjesmi Petra Prvog srijećemo široki epsko-realistički opis crnogorsko-turskog rata, važne detalje o nestašici municije i njenom dostavljanju; posebno je značajno da mitropolit Petar Prvi ne pominje Nikca i njegove drugove, niti ih dovodi u vezu s primjerom Miloša Obilića; osim toga, Petar Prvi kaže da je turski komandant (čehaja) samo ranjen i da ga je njegova

⁴⁸ R. J. Dragičević, *Guvernaduri u Crnoj Gori (1717–1830)*, Cetinje, 1940, str. 17–19, navodi po V. Đorđeviću, *Ispisi iz bečkih državnih arhiva...*, Beograd, 1913, str. 6–8. – Diploma, kojom se insistira na svjetovnoj vlasti guvernadura, bila je „direktno uperena protivu Šćepana“ (R. J. Dragičević, *op. cit.*, str. 20), inače bi se postavilo pitanje njene autentičnosti.

⁴⁹ Ova pjesma znamenitog crnogorskog mitropolita Petra I štampana je pod različitim naslovima. Prvo je, kako saznajemo iz napomene V. Karadžića, zapisao, pod naslovom *Boj na Onogoštu 1756. godine*, zajedno s drugim mitropolitovim pjesmama, Petar Marković: „Pjesme koje je gradio crnogorski vladika Petar I, a meni ih napisane donio iz Crne Gore 1828. godine i u Kragujevcu predao P. Marković. Ovo zato bilježim da se zna da je ono što su ove pjesme u *Pjevaniji* Sime Milutinovića i u *Gorskom ogledalu*, drukčije, dodavao S. Milutinović“ (*Iz neobjavljenih rukopisa Vuka Stefanovića Karadžića*, IV, str. 221). Pjesmu Petra I štampao je S. Milutinović Sarajlija u *Istoriji Crne Gore*, Beograd, 1835, str. 85–90. Sljedeće godine objavljena je, pod naslovom *Boj Crnogoracah s Turcima, koji se dogodio 1756. god. noemvr. 25*, u crnogorskom kalendaru *Grlica*, za 1836. g., str. 86–91. – Njegoš je ovu pjesmu svojega strica unio u zbornik *Ogledalo srpsko*, XIX, pod gnomičnim naslovom *Stan polako, Rogoje! Mnogo ti je oboje. 1750. god.*

vojska unijela u grad. Zanimljivo je da je u *Istoriji Crne Gore*⁵⁰ istaknuto da je ta pjesma „sačuvala (je) vjerodostojnu istorijsku istinu“, ali nije navedeno da je njen autor mitr. Petar I, već je tretirana kao „narodna“ pjesma.

Iako se iz ove pjesme jasno može videti razlika između shvatanja poetske funkcije epike Petra I i Njegoša, te njihov nejednak odnos prema istoriskoj istini, do sada nije izvođena paralela između ove dvije pjesme; može se pretpostaviti da taj odnos u literaturi nije tretiran da ne bi postala jasna Njegoševa namjera, da je htio da kreira za savremeni auditorij legendu o „obilicevskom“ podvigu crnogorskih boraca, koja je, zahvaljujući rastućoj romantičarskoj klimi, te Njegoševom autoritetu, pomjerila istorijsku istinu koju je ostavio u svojoj pjesmi njegov stric Petar I. Treba napomenuti kako se krivo predstavljaju neke od Njegoševih motivacija, kao i smisao nekih pjesničkih slika. Tako u pjesmi *Zarobljen Crnogorac od vile*, on vidi da se vijenac slave osušio, „al’ su dva tri porasli cvijeta / iz prosute krvi Crnogorstva“. Osim toga, Njegoš tu govori kako ga srijeće i vodi u raj „bogom posestrima, / od Lovćena Crnogorstva vila“, koju treba identifikovati kao crnogorsku boginju rata. To je Njegoševa pjesnička simbolika koju je preuzeo iz antičke literature. Razumije se, ovđe nije prihvatljiva tvrdnja da je „Crnogorstva vila“ personifikacija „kosovske misli“.⁵¹ S. I. Kastrapeli tvrdi da je Njegoševo najranije vaspitanje, kod učitelja J. Tropovića u Toploj, i svojega strica mitr. Petra I, bilo „na istoj liniji kosovske tradicije“.⁵² Međutim, Kastrapeli je na taj način prenio u vrijeme Njegoševe mladosti ono stanje svijesti koje se počelo formirati tek kod docnijih generacija Crnogoraca, dobrim dijelom na temelju samoga Njegoševog literarno-propagandnog djela i nakon što je on uveo zlatnu medalju „Miloš Obilić“. Inače, iz analize izvora jasno izlazi da su Crnogorci bili zaokupljeni svojom borbom za opstanak, konkretnim njenim oblicima, te sviješću o podvizima i patnjama svojih predaka.⁵³ Pošto su borbe bile veoma česte, stariji primjeri herojstva su zaklanjani utiscima iz novijih bitaka, svježina savremenih primjera snažnije je odzvanjala u svijestima onih koji su se pripremali da stupe u nove borbe. Tek nastankom agitacionog Njegoševog djela, koje je prije svega bilo poziv drugim narodima na otrzanje od sviklosti na ropstvo ili vazalstvo, te uvođenjem pomenute medalje, stvoreni su uslovi da se Miloš Obilić počne prihvatati kao opšti indeks junaštva. To se najbolje

⁵⁰ *Istorija Crne Gore*, III, 1, str. 345.

⁵¹ Stijepo I. Kastrapeli, *Kosovska misao...*, „Glasnik Etnografskog muzeja“, III, Cetinje, 1963, str. 330.

⁵² *Op. cit.*, str. 328.

⁵³ B. N. Putilov, *op. cit.*, str. 13, tačno primjećuje da su junaci „crnogorskih pjesama služili (su) za ugled, na njihovim primjerima vaspitavala su se pokoljenja Crnogoraca, etički kodeks se shvatao kao ideal životnog kodeksa“, te da su ti „junaci pružali realno osjećanje istorijskog značaja skorašnjih djela i podviga i kontinuiteta između pokoljenja“.

može sagledati u *Gorskom vijencu*, đe je, ako na to djelo ne gledamo samo kao na umjetnički izliv, anahrono predstavljen Miloš Obilić kao idol i uzor Crnogorcima s početka XVIII vijeka, sto pedeset godina prije stvarnog romantičarskog utemeljenja njegova lika.

U skladu s političkim programom, izraženim u *Načertaniju* (1844), Jovan Cvijić je dao, u sklopu cijele netačne slike, i tendencioznu karakteristiku Crnogoraca, kao „plemenskih“ ljudi, neracionalno obuzetih mitom o „kosovskoj tragediji“ i Milošu Obiliću. Cvijić je na Njegoševim pjesničkim slikama utemeljio „naučni“ sud o shvatanju kod Crnogoraca Miloša Obilića, tretirajući Njegoševe metafore kao objektivne činjenice: „...plemenska slava i čast i nacionalna misao ili ‘Vera Obilića’ (...). Crnogorci su ispunjeni ‘Verom Obilića’ (...). Ima krajeva u kojima čak osećaju i rane kosovskih junaka (...). Svi Crnogorci stare Crne Gore smatraju Miloša Obilića kao svoga duhovnog pretka, i ne samo da misle o njemu i da mu se dive već ga i sanjaju. Kad su činili junačka dela, razmišljali su i prepirali se da li bi Obilić tako uradio i da li su se približili Obiliću“.⁵⁴ Po toj netačnoj, čak i komičnoj Cvijićevoj interpretaciji, pjesničko-propagandnih slika iz Njegoševog *Gorskog vijenca*, – svijest o Obiliću je kod Crnogoraca „vječito“ trajala, postala je genetsko obilježje; preciznije rečeno, iz takvoga objašnjenja izlazi da su Crnogorci uvijek znali za Obilića, dakle, od Kosovske bitke, sugerira nam Cvijić, snijevali ga i njime se kleli, da su stalno plakali i tugovali zbog toga što su Turci pobijedili na Kosovu, pa kad tako uporno „tuguju“ i „plaču“, onda je to i najviša „potvrda“ o njihovom „srpskom“ etničkom porijeklu. Tako je J. Cvijić htio „uhvatit“ Crnogorce u mrežu tzv. „kosovskog mita“ i Obilića, računajući da se neće braniti od „herojskih suza“, da će njihovoj sujeti starih boraca za slobodu – laskati „tuga“ za Kosovom, što podrazumijeva i značenje osvetničkog amneta. Cvijić smatra da taj oblik svijesti, koja je sužena, odvojena od stvarne borbene motivacije naroda i svedene na nivo naivne priče – može odgovarati Crnogorcima, jer je na njih gledao kao na plemenske ljude, rudimentarne svijesti, smišljeno zanemarujući sve one elemente koji bi dali objektivniju sliku njihove duboke kulturne tradicije, specifičnog istorijskog puta, kultura itd. Konkretno političke i književno-propagandne okolnosti iz druge polovine XIX vijeka, u Crnoj Gori i kod jednog dijela jugoslavenskih naroda, pomogle su da se pripremi tlo za „verifikovanje“ takve „naučne“ rekonstrukcije, kakvu predstavlja aproščena i karikaturna Cvijićeva slika Crnogoraca. Pošto svoja obrazloženja o prisutnosti tzv. „kosovskog mita“ kod Crnogoraca – mnogi autori zasnivaju, bez nužne naučne sumnje i provjere, na Njegoševom *Gorskom vijencu*, a već je rečeno da on u svoje pjesničko djelo te elemente nije prenio

⁵⁴ J. Cvijić, *Balkansko poluostrvo*, Beograd, 1966.

iz crnogorskog duhovnog života i shvatanja svijeta, već su ta mjesta plod Njegoševe literarno-političke strategije, – tu treba i početi s tumačenjem korijena idejno-tematskih značenja toga najpopularnijeg Njegoševog djela. Ovo je značajno i radi bližeg razumijevanja Cvijićeve netačne slike, koja polazi od poetskog iskaza iz *Gorskog vijenca*, pa pošto pledira na naučnost, dobija težinu vulgarnog i grotesknog iskrivljavanja duhovnog bića i mentaliteta cijelog jednog naroda. Njegoš je, kako ćemo docnije vidjeti, dao svoju interpretaciju herojskog zanosa, iz kojega rezultira spremnost na žrtvu za opšti cilj.

Ta, u cjelini netačna, predstava da je mit o Obiliću veoma star i sveprisutan kod Crnogoraca, da je, prema tome, jedan od glavnih konstituenasa crnogorskih etičkih postulata i psihološke konstitucije, u novije vrijeme se, često, u raznim interpretacijama prihvata, ne postavlja se pitanje rekonstrukcije istorije nastanka mita o Obiliću, te kakvu je transformaciju doživio u Njegoševom pjesničkom djelu. Tako, na primjer, Ivo Andrić, govoreći o Njegoševom djelu, stilski preoblikuje Cvijića: „Kao u najdrevnijim legendama, koje su uvijek i najveća ljudska stvarnost, svako je na sebi lično osjećao istorijsku kletvu koja je ‘lafa’ pretvarala u ‘ratara’ ostavivši mu (sic!) strašnu misao Obilića da tako žive raspeti između svoje ‘ratničke’ rainske stvarnosti i viteške Obilićeve misli“.⁵⁵ Andrić, dakle, preuzima gotovu Cvijićevu šemu da bi pokazao crnogorsku odanost tome mitu, ali pravi i još jednu krupnu omašku, kada kaže da su „ratari“ „raspeti“ između „rainske stvarnosti i viteške Obilićeve misli“; jer, Njegoševi junaci, a tako je bilo i u stvarnosti, slobodni su borci, a ne raja; međutim, Andrić pokušava da kolebanje oko početka tzv. istrage poturica u *Gorskom vijencu*, što u djelu ima umjetničku, kompoziciono-dramsku funkciju, – objasni kao „raspetost“ „rainsku“. On preuzima, i stilski „poboljšava“, romantičarsko-propagandno „tumačenje“ Njegoševih stihova „što se ne kće u lance vezati...“, koji se stvarno odnose na preseljavanja dijela crnogorskog stanovništva iz Zetske ravnice, od stare prijestonice Žabljaka, đe je bilo teško davati otpor Turcima – u planinske djelove zemlje, – pa govori da je „svet koji je izbegao u njena brda“, pri čemu misli na tadašnje navodno preseljavanje Srba u Crnu Goru – bio „kvintesenca“ kosovske misterije, te da je taj mit dobio genetska svojstva. Autori koji čak i u istoriografiji ponavljaju tezu o navodnom preseljavanju iz Raške, uvijek tvrde da je preprtljalo plemstvo, izuzima se potčinjeni sloj (sebri, meropsi i otroci); oni ne primjećuju pritom da već ta tvrdnja ukazuje na romantičarsku provenijenciju priče.

Pomenute Cvijićeve formulacije, pošto je neosporavani autoritet, tretiraju se aksiomatski pa su unešene i u univerzitetske udžbenike.⁵⁶ I u jednoj,

⁵⁵ I. Andrić, *Njegoš kao tragični junak kosovskog mita*, Beograd, 1935.

⁵⁶ V. S. Erlich, *U društvu s čovjekom...*, Zagreb, 1978, str. 90. i dalje.

nedavno objavljenoj knjizi, autora Vukašina Pešića, sriječemo isti odnos, preuzimanje šeme koju je kroz poetsku sliku postavio Njegoš u *Gorskom vijencu*, a Cvijić je „preveo“ na jezik egzaktne nauke. Tu je sumirana ista teza: da je Miloša Obilića „izvajala narodna tradicija kroz narodnu poeziju“, da je u crnogorskoj epskoj poeziji prikazan kao „vrhovni simbol junaštva“, da su se Crnogorci „poistovjećivali“ s tim junakom, te da je zbog toga ustanovljena crnogorska medalja „Miloš Obilić“.⁵⁷ Pešić nije koristio naučne radnje iz kojih bi saznao da u Crnoj Gori nije zabilježena niti jedna epska pjesma o Milošu Obiliću jer ih nije ni bilo,⁵⁸ kao što nije izučio zašto se, pod kakvim uticajem i u kakvoj atmosferi, Njegoš odlučuje da adaptira sopstvenom političkom i umjetničkom konceptu mit o Obiliću, te da dadne drugi sadržaj crnogorskoj medalji za hrabrost, uvodeći lik Obilića. Polazeći od Njegoševih stihova u kojima su pomenuti antički junaci Leonid i Scevola („Šta Leonid oće i Scevola / kad Obilić stane na poprište“), Pešić automatski izvodi zaključak da je Obilić kod „starih“ Crnogoraca značio što i pomenuti junaci za Grke i Rimljane. Razumije se, situacija iz druge polovine XIX vijeka ne može se projektovati u prošlost, pa „stari“ Crnogorci koji slave Obilića mogu biti, jednim dijelom, samo oni poslije Njegoša.

Može se opravdano pretpostaviti da je širenju netačne konstatacije o „opsjednutosti“ Crnogoraca mitom o Kosovu, iako je već tada bila razvijena propaganda, doprinio Lj. Nenadović koji u veoma čitanom djelu *O Crnogorcima* kaže da „Crnogorci i danas (tj. 1878–1879. primj. D. R.) više pevaju kosovske nego domaće pesme“.⁵⁹ Ova knjiga je pisana u ratnim godinama, emotivno i uzburkano, pa je razumljivo odsustvo snažnijeg kritičkog suda.

⁵⁷ V. Pešić, *Patrijarhalni moral Crnogoraca*, Titograd, 1986, str. 82–83, 150.

⁵⁸ B. N. Putilov, *op. cit.*, str. 70, veli da od „kosovskih pjesama iz zbirke V. Karadžića nijedna nije zapisana u Crnoj Gori. Istraživači srpskog epa nijesu pronašli kosovskih pjesama ni u zbirci S. Milutinovića“, a reminiscencije koje nalazimo, plod su Milutinovićeve intervencije. – U nekim slučajevima pogrešno se dovode u vezu i likovi i toponimi sa kosovskim pjesmama i Kosovom. Takav je slučaj s pjesmom *Žeravica Vido* (S. Milutinović, *Pjevanija crnogorska i hercegovačka*, Lajpcig, 1837, br. 120), jer se tu radi o Kosovom Lugu, u Bjelopavlićima u Crnoj Gori, a ne o Kosovu. Milutinović je dao napomenu da je pjesmu zapisao od Blagote Bjelopavlića; u pjesmi je, zbog dužine stiha, izostavljen drugi dio toponima – *Lug*: „e ga piju na vrh Kosovoga“, „A kad bili na sred Kosovoga“, i dr. I siže pjesme ne izaziva asocijaciju na Miloša Obilića, izuzev što se prijatelj Vido Žeravice, s kojim samo pije vino, zove Miloš Voinov. Turci progone Vido Žeravicu pa ga, pošto mu konj iščaši nogu, uhvate, ali on uspijeva malim puškama ubiti dvojicu; pošto su ga predali veziru, Vido mu obećava pare, ali pod pritiskom Turaka ipak treba da bude pogubljen; međutim, Vido bježi i uspijeva da iza sebe bači ćordu koja pogodi vezira i ubije ga.

⁵⁹ Lj. P. Nenadović, *O Crnogorcima*, Beograd, 1929, str. 29. Nenadović kaže da „Crnogorci ne govore mnogo o Kraljeviću Marku. On im nije tako mio kao Miloš Obilić“ (227); međutim, on ne govori o tome kada je izvršena zamjena tih paradigmi junaštva.

Stanko Perunović je, mnogo docnije, pisao da se niđe nije „kosovska tragedija bolje očuvala“, da se niđe nije „više pjevalo i pričalo“ i „oduševljavalo“ kosovskim junacima nego u Crnoj Gori.⁶⁰ Perunović izvodi željeni zaključak, kao i više drugih autora, interpretirajući Njegoševe stihove, pa kaže da Crnogorce „toliko tište kosovske rane“ da ne vole ni da se pominje Kosovo; u stvari, on tu prepričava stihove iz *Gorskog vijenca* koje izgovara Vuk Mićunović („Što pominješ Kosovo, Miloša? / Svi smo na njem sreću izgubili“). Ovim metaforičnim izrazima Njegoš sugerše opsjednutost borbom, ali ta visokomotivna slika ne može biti karakteristika stvarnog stanja svijesti crnogorskog naroda, ne samo u vrijeme kada se navodno događa radnja *Gorskog vijenca*, već ni nakon njegovog objavljivanja, sto pedeset godina docnije. Perunović pominje da je Njegoš uveo medalju „Miloš Obilić“, ali ne govori o njenom uticaju na popularizaciju mita. On, međutim, kaže da, ako se neđe u Crnoj Gori ozida vojni stan, da se to mjesto nazove Obilića poljana, a stvarno je to učinjeno jednom, kada je kralj Nikola tako nazvao prostor na Cetinjskom polju, đe su organizovane vojne vježbe, od 1866, a zatim podignut vojni stan 1896. godine;⁶¹ naziv toga lokaliteta, dat u propagandne svrhe, imao je velikog udjela u širenju mita o Obiliću. Zanimljivo je opaziti da Perunović, suprotno od Cvijića, veli da se junaci Njegoševog *Gorskog vijenca* kunu Obilićem,⁶² koji je u djelu dat kao „nadzemaljsko biće, zmaj, polubog“ od koga „blješte oči“, koji „vlada“ duhovima.

Todor Baković je koristio isti metod, prevodeći Cvijićeve politizirane konstatacije na jezik psihijatrije, pa kaže da izgubljena Kosovska bitka ima „posebni značaj u patogenezi crnogorske depresivnosti“, mada su Crnogorci „usvojili“ bitku „dosta dugo poslije nje“ i na njoj „izgradili kosovski kult“. Kao što se vidi, T. Baković zaključuje da su Crnogorci tvorci „kosovskog kulta“ jer, navodno, nijesu imali, pri gubljenju svoje samostalne države, – veliku bitku koja bi se pamtila. Baković gubi iz vida da su Crnogorci, u vrijeme Balšića i Crnojevića, imali niz bitaka, i da je crnogorski vladar Balša II poginuo pred svojom vojskom (1385), u Bitki na Saurskom polju kod Berata, u Albaniji, ali slavljenje poraza ne može biti u skladu s postulatima crnogorske etike. Čudno je da Baković tvrdi, ne tragajući za potvrdama, da se kosovski mit „snažno manifestuje kroz crnogorski folklor, etos, umjetnost i kompletan život“.⁶³ Osim toga, korijene depresivnosti (a veliko je pitanje, o čemu ovđe

⁶⁰ S. Perunović, „Kako je Njegoš okarakterisao dva najslavnija heroja naše nacije: Miloša Obilića i Karadorda“, „Ratnik“, 1939, str. 149.

⁶¹ D. Martinović, U. Martinović, *Cetinje – spomenici arhitekture*, Cetinje, 1980, str. 79–80.

⁶² S. Perunović, *op. cit.*, str. 156.

⁶³ T. Baković, *Depresivni optimizam Crnogoraca*, Zagreb, 1985, str. 82–83. Baković pokušava da dovede do naučne istine preuzete formulacije, pa veli da je gubitak „krune i cara“ na

ne možemo govoriti, da li, tako izazvana, psihička stanja pojedinaca mogu egzistirati kao dominantna narodna karakteristika), – valjalo bi, eventualno, potražiti u dubinama vlastite crnogorske povijesti, u kojoj će se naći mnogo zaludnih pobjeda i izgubljenih bitaka, plijenjenja, paljevina i odvođenja u ropstvo, kao i onih bojeva koji su vođeni bez nade na pobjedu. Dockan imputirano, kroz propagandu šireno tek od kraja prve polovine XIX vijeka, – sjećanje na tuđu bitku, kako sam Baković piše, ne može postati osnova za stvaranje takvih sudbonosnih psihičkih osobina jednog naroda. Karakteristične su riječi mitropolita Vasilija o dubini borbenog optimizma i samopouzdanja Crnogoraca; govoreći o motivaciji Balšinoj što nije odveo vojsku u Boj na Maricu, zaključuje da „malo gdje Srbliji bitku dobiše bez Crnogoraca i Brđana“.⁶⁴

Njegoš je prihvatio legendarne detalje o Obiliću iz romantičarske istorije i literature, pa ih je, ugrađujući ih u svoje djelo, uporno suprotstavljao vazalnom duhu i izdaji; on Vuka Brankovića, pod uticajem iste literature, ističe kao simbol izdaje; tu istu karakteristiku on preuzima i za makedonskog kralja Vukašina, nazivajući ga i ubicom cara. Na tom, poznatom, kontrastu Njegoš izgrađuje Obilića. Već je u literaturi primijećeno da je Njegoš radio Obilića po uzoru na Homerovog Ahila, dakle obogotvorio ga je. Ipak, Njegoševa su poređenja neujednačena: jednom ga ravni sa Scevolom,⁶⁵ a drugi put ga meće iznad toga rimskog junaka (*G. Vijenac*). Nužno je primijetiti da je Njegoš otišao mnogo dalje od modela Obilića koji je našao u tekstovima vojvođanskih književnika: nije ga predstavio kako potajno vadi nož i ubija sultana, već je od njega stvorio svjetlosni kult, „sakrio je od budućih pokoljenja njegov nož“.⁶⁶ Ahilej, koji oličava ljepotu i snagu,⁶⁷ ima neke obične, ljudske osobine. Njegoša je plijenio Ahilov lik, koji je, ispunjen osvetničkom strašću zbog pogibije Patrokla, – zastrašivao Trojance glasom i pojavom. Tu Homerovu sliku preuzeo je Njegoš kada opisuje Obilićev hod kroz tamu azijske vojske, samo što mu je još pridao svojstva svjetlosnog božanstva, te nije ostalo ništa od izvornog, legendarnog Miloša Kobilića (Omilevića); jer, legendarni Kobilić ne dolazi široko, otvoreno i viteški, već lukavo i sa skrivenijem nožem. Ovaj sasvim novi junak isključivo je Njegošev i rađen je po uzorima na zapadne vitezove i antičku literaturu, te podignut do vanzemaljskog bića: slobodno se kreće kroz neprijateljsku vojsku koju poražava snagom svoga cilja („gutajuć

Kosovu doživjelo „crnogorsko kolektivno nesvjesno“ kao gubitak „kolektivnog oca, kolektivnog Ego-ideala i kolektivnog Super-ega. Time se stvara uslov za nastanak depresivnosti crnogorskog kolektivnog bića kao cjeline“.

⁶⁴ V. Petrović, *Istorija o Černoj Gori*, str. 20.

⁶⁵ P. P. Njegoš, *Cjelokupna djela*, str. 2, 219.

⁶⁶ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, str. 123.

⁶⁷ A. Musić, *Povijest grčke književnosti*, I, Zagreb, 1893, str. 68.

ih vatrenim očima“).⁶⁸ Da bi slika bila što više iracionalna, Njegoš ne pominje sultana koji pada od Miloševa noža jer bi ta predstava izazivala manji dramatski efekat, a mjereno crnogorskim etičkim postulatima postupak bi bio samo obični, mučki atentat. Zato se on služi mitološkim sredstvima i junaka veliča riječju *svemogući* koja se koristi u religijskoj literaturi da označi božansku moć („vojinstveni genij svemogući“), što znači da ima snagu biblijskih svetih ratnika jer, konačno, on treba da bude primjer borcima koji moraju braniti pravoslavlje. Osim spoljnog efekta, pjesnik je želio da Obilića iznutra ozrači najvišim, blagorodnim osjećanjima („ti si žrtva blagorodnog čuvstva“), da bi njegov atentatorski čin, klasično mučko ubistvo, bio zaklonjen, dobivši najviše značenje i opravdanje. Zato Njegoš sve junake prošlosti, preko pomena Leonida i Scevole, meće ispod Miloša. On ga, da bi izgledala veličanstvena i junakova zasmrt, prikazuje mrtva na tronu ubijenog sultana, da leži jednako gord kao i dok je prilazio da izvrši ubistvo, svjestan da stupa u besmrtni život („k svetom grobu besmrtna života“), tj. vidi ga kao sveca. Znači, Njegošev Miloš Obilić, koji je čudo među vitezovima („čudo vitezovah“), ispunjen ciljem borbe za pravoslavlje, treba da svojom žrtvom probudi osjećanje lakoće i uzvišenosti pogibije za vjeru. U kritici se ponekad taj njegov poziv na borbu tumači samo kao put do slobode naroda, pa se tako, neosjetno, vrši distanciranje od te vjerske, upravo pravoslavne komponente. To je ipak postupak redukcije Njegoševe pjesničke ličnosti na jedan od aspekata koji je nama, danas, bliži. Međutim, u *Gorskom vijencu* bukti i široka slika naravi, pogleda na svijet i borbe crnogorskog naroda protiv onih sila koje agresijom ugrožavaju slobodu, ili djeluju, jednako pogubnim, asimilatorskim gostoprimstvom.

U Njegoševoj slici, koja nije lišena patetike, obogotvorenog nadjunaka Miloša Obilića, veoma je ublažen detalj koji bismo mogli nazvati centralnim u izvornom mitu; riječ je o tome, da pjesnik samo nagovještava, uzgredno napominje, motiv Miloševog atentata – očišćenje od klevete da će izdati svojega feudalnog gospodara („...pletanje bezumne skupštine“; „O prokleta kosovska večero...“; bog preko aždaje satrije „klevetnike grdne i klevetu“). Tako je Njegoš, pomjeranjem u drugi plan izvorne karakteristike lika iz legende, ublaža-

⁶⁸ M. Orbini kaže da Miloš „bacivši se na zemlju (...) klanja se caru, i dok stoji prignute glave da mu poljubi ruku, kradimice izvlači bodež koji je držao skriven u njedrima, i zabija ga Muratu u trbuh. I dok iz petnih žila nastoji da pobjegne iz šatora, rani ga, na nesreću, careva tjelesna straža i tu najposlije pogine“ (*Kraljevstvo Slavena*, str. 97–98). – Jovan Sterija Popović, inače sin Grka, u Budimu objavljuje, kao dvadesetdvogodišnjak, 1828. god., slabo pismenu i romantičarskim zanosom prezasićenu knjigu proze *Boj na Kosovu ili Toplica Milan i Zoraida*; on tu kaže da „tri najbolja serbska viteza s obrnutim naopako kopljem pred taborom stoe i zahtevaju (!) njemu (Muratu – primj. D. R.) pod šator ući“, te da se Murat prevario, misleći da su to poslanici Brankovića pa da je zapovijedio da ih „s najvećom čestju“ uvedu (*op. cit.*, str. 198–190).

vanjem Miloševe lične motivacije za čin ubistva, stvorio uslove da Obilića učini svetim ratnikom, pa njegovo ubistvo sultana inovjerca – označava kao svetu pravdu („zasja sveta Miloševa pravda“),⁶⁹ jer je sultan glavni odgovornik za agresiju, asimilaciju i bezakonje.

Ova Njegoševa prerada legende o Milošu Obiliću, dovodenje njegova lika do univerzalnog simbola junaštva, omogućilo je da on postane uklopljiv u crnogorski duhovni svijet, u etiku čojstva i junaštva. U njemu su sad Crnogorci mogli otkriti paradigmu junaštva. Miloš nije više ni izvorni lik iz legende, niti su u njemu Crnogorci mogli prepoznati konkretne junake iz savremenih bitaka, kao ni one iz usmene epike; on je postao sve to odjednom i ništa u pojedinostima od toga, ali zato vrlo prijemčiv kao ideal volje i hrabrosti, za Crnogorce postnjegoševske socijalno-političke stvarnosti.

Pjesnik i dramski pisac kralj Nikola I Petrović svojim radom, i autoritetom, doprinio je širenju mita o Obiliću kod Crnogoraca, na temelju Njegoševog pjesničkog djela. Potrebno je pomenuti spjev *Pjesnik i vila* i dramu *Balkanska carica*; ta su djela bila veoma popularna, prikazivana i napamet učena, od 90-ih godina XIX vijeka. U *Pjesniku i vili* važan je detalj u Nikolinoj metaforici kada vila donosi kitu cvijeća s Kosova, a zatim se pominje Miloš i njegov akt. Poseban dramski efekat pisac je namijenio sceni, u trećem činu *Balkanske carice*, o maču Miloša Obilića, koji je navodno nekako dospio u Crnu Goru, a da njegov novi vlasnik i nije znao ko ga je ranije posjedovao. Starac vidio, pred bitku, prepoznaje da je to mač Milošev i „čita“ s njega šta se dogodilo; starcu se priviđaju kapi krvi sultana Murata koji je pogubljen tim mačem: „...taj je bio na Kosovo! / Vidite li te crvene / kraj rijeza što su žice? / To su kapi krvi carske / s Muratove džigarice“.

Iako ima autora koji su već ukazali na to kada se javlja lik Miloša Obilića u mitologiziranom obliku kod Crnogoraca,⁷⁰ i dalje sriječemo nekritička

⁶⁹ Između dva svjetska rata pisao je srpski književnik Dušan Nikolajević da je Njegoš, veličajući Obilića „zaboravio da je vitez sasvim mučki prišao turskom sultanu“. – Za V. Dvornikovića je borba Crnogoraca kroz stoljeća – „teatralno viteštvo“, pa misli da je trpljenje žena „daleko veličanstveniji i čistiji“ heroizam od lika Obilića „s bodežom u ruci“. Dvorniković pogrešno tumači Njegošev stih „na mucu se poznaju junaci“ (*GI*) – kao da je tu riječ o mucu trpljenja terora i ropstva, a ne muka koju donosi borba protiv onih koji ugrožavaju egzistenciju naroda. On traži da se zagledamo dublje „ispod toga teatralno prikazivanog crnogorskog junaštva“ pa ćemo otkriti romantiku jer je sam život u stalnoj borbi („život beskrajnih patnja“), što znači da Dvorniković daje primat drugom pogledu na svijet, pasivnoj rezistenciji, jer, kako kaže, aktivna borba dovodi na „animalno vegetiranje“.

⁷⁰ S. Matić, *Naš narodni ep i naš stih*, str. 130, kaže da jednolika ponavljanja mitr. Petra I imena Brankovićevog, taj negativni „argument patriotske agitacije“, „ne govori u prilog postojanja žive kosovske tradicije u Crnoj Gori (...). Međutim, Kosovo spominje malo, a druga imena iz kosovske legende ni jedno jedino“, a u „vezi s tim je“, tačno konstatuje Matić, – „ono što Petar I u svojim poslanicama budi kod Crnogoraca ne srpsku, nego samo

preuzimanja tvrdnji iz starije literature, da su Crnogorci, pa i njihovi literarni proizvodi, folklor i druge duhovne emanacije – „tužni“, jer je, kako utvrđuju genezu te tuge, to posljedica upornog i višestoljetnog žaljenja „za izgubljenim Kosovom“, ⁷¹ te da je u crnogorskoj sveukupnoj tradiciji stalno bio prisutan Miloš Obilić kao opšta paradigma junaštva. Iz analize najranijih pomena imena Miloša Obilića u crnogorskim pisanim izvorima, te na osnovu činjenice da taj lik nije prisutan u crnogorskim epskim pjesmama i drugim oblicima usmenog stvaranja, – može se zaključiti da mit o ovome junaku nije postojao kod crnogorskog naroda sve dok Njegoš nije počeo raditi na njegovom oblikovanju. Prije Njegoša može se govoriti jedino o postojanju literarnih reminiscencija kod nekoliko autora. Činjenica da u djelu Petra I, koji je kao stvaralac bio najbliži crnogorskom narodnom biću, ne postoji pomena Miloša Obilića, takođe potvrđuje da se ovaj mit pojavljuje i korijeni tek pod uticajem Njegoševa djela.

crnogorsku svest“ jer „(N)acionalna srpska misao, zajedno sa kosovskom mišlju u celini osvojiće tek Njegoša“ (133). Matić zaključuje da pomeni u *Istoriji Vasilijevoj* i poslanicama Petra I ne govore o „postojanju neke življe kosovske tradicije u Crnoj Gori. Zacelo je ta tradicija bila dosta slaba i nerazvijena i svodila se na onaj opšti pojam Kosova, nešto otprilike kao onaj spomen kosovskog boja u spomenutom pismu kučkih glavara“ (131). Isto tako, pomen veoma udaljenog oblika Omilević u *Podgoričkom ljetopisu*, „dovoljno svedoči o čisto književnom prepisivačkom poreklu kosovske tradicije (...), o nikakvom znanju te tradicije (...) što znači i o nedostajanju neke punije kosovske tradicije u Crnoj Gori uopšte“.

⁷¹ Zapaženo je da u svim knjigama o Crnoj Gori iz Njegoševog vremena prikaz istorije crnogorskog naroda „počinje tek od Kosova“ i da je taj postupak „nesumnjivo Njegoševo djelo“; postoji mišljenje da su Crnogorci, rukovodeći se „uzorom junaka – Milošem Obilićem“, sjekli turske glave da bi osvetili Miloša, te da je to postao „jedan od obreda toga kulta“ (Lj. Klančić, *Spolia opima*, Godišnjak EM, Cetinje, 1963). Prenaglašavanje navodne opsesije pomenutim mitom dovelo je ovoga autora u izvjesnu koliziju sa rezultatima sopstvenog istraživanja. Sjećenje glava bio je odgovor neprijatelju, mjera opstanka, a ne kultni običaj. Njegoš je zapisao (1843) da je „mučno voditi rat 100.000 naroda crnogorskoga“ protiv mnogobrojnog agresora, ali da Crnogorci nijesu vraćali istom mjerom, onda bi se zatrli, te bi „šaka Slavjana svoje ime izgubila“ (*Pisma* III, str. 63).

UDK 821.163.4.09 Radojević D.

Vojislav P. NIKČEVIĆ

**RIJEČ NA PROMOCIJI KNJIGE
CRNOGORSKA LITERATURA I TRADICIJA
DANILO RADOJEVIĆA***

Nije slučajno što smo se Banjević, Perović i ja odlučili da govorimo na promociji knjige *Crnogorska literatura i tradicija* Danila Radojevića u izdanju Crnogorskog PEN centra. Svi četvorica pripadamo istome krugu intelektualaca povezanih zajedničkom koncepcijom, ne samo kad je u pitanju naš odnos prema crnogorskoj književnosti i tradiciji uopšte, nego i mnogo šire od toga – prema Crnoj Gori i Crnogorcima. A to znači da se međusobno dobro razumijemo i preko dvadeset i pet godina u nauci i kulturi zalažemo za iste ciljeve. I kad smo se međusobno dogovarali o tome kako da pristupimo promociji Radojevićeve knjige, opredijelili smo se za to da jedni više govore o njoj, a drugi o autoru. Takvim dogovorom hoćemo da izbjegnemo ponavljanje.

Dr Danilo Radojević pripada najužemu, malobrojnome krugu crnogorskih intelektualaca koji su, još i 1967. godine, u odnosu na ranije generacije napravili radikalni zaokret u proučavanju Crne Gore i Crnogoraca. Taj se zaokret ispoljava u njihovome veoma kritičkom preispitivanju i vrednovanju naše prošlosti. Do tada se u zvaničnoj nauci, publicistici i kulturologiji o Crnoj Gori pisalo kao o srpskoj zemlji, a o Crnogorcima kao etničkoj grupi srpskog naroda koja se, tek od Berlinskog kongresa (1878), izdvojila u crnogorsku nacionalnu posebnost, na temelju od tada razvijenijih kapitalističkih društvenih odnosa. Po tom osnovu cjelokupno crnogorsko duhovno i materijalno kulturno nasljeđe, jezik, književnost i svi ostali historijski sadržaji Crnogoraca, tretirani su kao srpski. A crnogorska nacija ostala je da visi u vazduhu kao pojava bez konkretnoga sadržaja, koja služi jedino tek toliko da bi se održala vlast u Crnoj Gori kao federalnoj jedinici u tadašnjoj SFR Jugoslaviji, doživljavana kao nešto što je privremeno, za održavanje vlasti od strane komunista izmišljeno.

To zvanično stanovište o Crnoj Gori i Crnogorcima je proizašlo iz članka *O crnogorskom nacionalnom pitanju* Milovana Đilasa, objavljenom u „Borbi“ 1. maja 1945. godine. U njemu se doslovno kaže: „Srbi i Crnogor-

* Promocija je održana u sklopu manifestacije „Barski ljetopis“, 5. aprila 1994. godine.

ci su jednog (srpskog) narodnog porijekla, jednog korijena, ali je razvitak u nacije, razvitak nacionalne svijesti, išao različitim putevima“. Posve amatersko, diletantsko, rasno stanovište o tome da su Crnogorci srpskoga etničkog porijekla koje im je nanijelo ogromnu štetu u smislu ograničenja njihovoga suvereniteta, individualiteta i subjektiviteta, čak i dan današnji aktuelna vlast i njezina epigonska „nauka“ baštine kao oficijelno, vladajuće. Ono joj služi u borbi protiv suverene i samostalne Crne Gore, odnosno u prilog života u tzv. SR Jugoslaviji, uprkos tome što je i sam Milovan Đilas rečenu teoriju o crnogorskoj nacionalnom pitanju, kao nenaučnu i politički vrlo štetnu, definitivno napuštio u knjizi o Petru II Petroviću-Njegošu kao pjesniku, misliocu i vladaru, iz 1988. godine.

Dr Danilo Radojević je na samome početku svoje naučne karijere bio jedan od veoma rijetkih crnogorskih intelektualaca koji je odlučno ustao protiv takvog pristupa u proučavanju Crne Gore i Crnogoraca. Snagom i pronicljivošću svojega intelekta, zajedno s njima, veoma rano je došao do saznanja da je Dukija/Zeta/Crna Gora u ovome ili onom obliku u trajanju od preko jednog milenijuma (već od sredine IX vijeka) predstavljala kontinuiranu državnu formaciju, u tečaju svoje duge povjesnice najvećim dijelom samosvojnu i nezavisnu, suverenu i samostalnu. I, naravno, saznao je još i to da su u takvoj državi već od tada, u posebnim prirodnim i povijesnim uslovima, počeli nastajati Dukljani/Zećani/Crnogorci kao narod i od kraja XV stoljeća kao nacija, više i duže od ijednoga južnoslovenskog naroda i nacije, samobitno i samosvojno oblikovani i slavnom historijom potvrđeni. Takav njihov individualitet, subjektivitet i suverenitet samopotvrđen je i afirmisan i svim atributima duhovne i materijalne kulture, kakvu posjeduju najrazvijeniji narodi i nacije, na malome prostoru i brojčano malom populacijom.

Kao jedan od pionira i veterana u oblasti montenegrine, Danilo Radojević je uzeo vidnog učešća u širokome proučavanju Crne Gore i Crnogorstva, u naučnome utemeljenju prvih vjerodostojnih znanja o njima. No, primarno mu je polje rada historija crnogorske književnosti. Zato se u zbirci *Crnogorska literatura i tradicija* našlo njegovih 19 odabranih radova iz crnogorske pisane i usmene književnosti, nastalih tečajem potonje dvije decenije rada. U njoj je mahom osvjetljavao reprezentativne pojave od početaka pismenosti do savremenog doba, kad se tek sam pojam crnogorska literatura uvodio u nauku o književnosti.

U stvari, čitavoga svojega radnog vijeka Radojević se bavio tabu temama. Od svih istraživača najzaslužniji je u oblasti proučavanja autokefalne Crnogorske pravoslavne crkve. O njoj je napisao i objavio na desetine naučnih radova, čak i u vrijeme kad je malo ko znao da ona postoji kao takva i kad bi se teško ko usudio da o njoj govori. Druga krupna tabu tema kojom se od početka

bavi jeste crnogorski jezik. Publikovao je podosta radova i o drugim najsloženijim, najsuptilnijim i najdiskutabilnijim pojavama i ličnostima iz crnogorske prošlosti i sadašnjosti. Ilustracije radi, podsjećam na takav njegov posljednji rad o istinama i zabludama Sekule Drljevića i Savića Markovića Štedimlije.

Zbog svojega ukupnog naučnoga rada, dr Danilo Radojević je još poodavno stekao status jeretika i disidenta, shvaćenih u najpozitivnijemu smislu riječi. Od 1967. godine do dana današnjega prošao je kroz mnoge zabrane, od tajnih cenzura vlasti bio proskribovan, onemogućavan, vrijeđan i etiketiran kao „separatista“ i „nacionalista“. Još 1971. godine bio je u prvoj grupi crnogorskih intelektualaca u tzv. *Bijeloj knjizi*, nad kojima je sproveden embargo na objavljivanje. Iako je član Crnogorskog PEN centra, Matice crnogorske i Crnogorskog društva nezavisnih književnika, u državnom sektoru koji kontroliše aktuelna vlast ni sada ne može ništa publikovati. Sve što je do danas stvorio, nastalo je uz najteže otpore. Zato njegova ličnost utoliko više imponuje.

KRITERIJUMI ZA PRIHVATANJE RADOVA I UPUTSTVA SARADNICIMA

Časopis *Lingua Montenegrina* objavljuje prevashodno rezultate originalnih filoloških i kulturoloških naučnih ispitivanja, ali i preliminarna saopštenja te pregledne naučne i stručne radove. Pored toga, objavljuju se i recenzije i prikazi knjiga, časopisa, naučnih i stručnih skupova.

Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Odluku o tome da li će rukopis ponuđen za objavljivanje biti prihvaćen Redakcija zasniva na ocjeni recenzenata, na osnovu koje se vrši i kategorizacija radova. Objektivnost i anonimnost recenzije obezbjeđuju se time što recenzenti prilikom ocjenjivanja radova nemaju informacije o njihovom autoru, kao što ni autori nemaju podatke o recenzentima.

Časopis *Lingua Montenegrina* izlazi na crnogorskom ili drugom slovenskom jeziku, kao i na nekom od svjetskih jezika (engleski, njemački, ruski, francuski itd).

1. **Izvorni naučni rad** (*Original scientific paper*) sadrži neobjavljivane rezultate izvornih teorijskih ili praktičnih ispitivanja koje je autor korektno naveo tako da se mogu provjeriti njihova tačnost i tačnost analiza.
2. **Preliminarno saopštenje** (*Preliminary communication*) sadrži građu ili naučne podatke koji zahtijevaju brzo objavljivanje.
3. **Pregledni rad** (*Review*) jeste kritički i analitički pregled nekog područja ispitivanja ili jednog njegova dijela. U članku treba biti vidan autorov doprinos izučavanju izabrane problematike, a citirana literatura mora biti cjelovita.
4. **Stručni rad** (*Professional paper*) informiše i uvodi u problematiku stručne bez pretenzija da bude plod naučnoga istraživanja.

U gornjem lijevom uglu potrebno je istaći: ime i prezime autora, instituciju u kojoj je zapošljen, grad i e-mail adresu.

Naslov rada mora biti kratak i jasan. Rad treba da sadrži sažetak do 200 riječi i 4–8 ključnih riječi. Naslov rada, sažetak i ključne riječi potrebno je prevesti na engleski jezik.

Redakcija zadržava pravo da u bilo koji segment rada unese neophodne tehničke i slične izmjene.

Rukopisi i CD se ne vraćaju.

Redakcija

PAPER SUBMISSION AND ACCEPTANCE CRITERIA

Lingua Montenegrina publishes primarily the results of original philological and cultural scientific research, as well as preliminary communications and scientific and professional papers. In addition, book reviews are published, as well as reviews of journals and conference proceedings.

Papers are submitted and processed free of charge. The Editorial Board decides on whether the paper is to be accepted for publication and classifies the papers accepted for publication based on the evaluation done by the reviewers. Objectivity of the reviewers' decision-making is ensured through a double-blind review process, in which the reviewers do not know the identity of the authors and vice-versa.

Lingua Montenegrina is published in Montenegrin and other Slavonic languages, as well as in internationally spoken languages (English, German, Russian, French, etc). The following categories of papers are published: original scientific papers, preliminary communications, reviews and professional papers.

Original scientific papers contain unpublished results of original theoretical or practical researches. Their authors must list all the inputs and information in such a manner that the accuracy of the data provided and the analysis carried out may be verified.

Preliminary communications contain the materials or the scientific data that need to be published urgently.

Reviews are critical and analytical overviews of a given field of study or a part thereof. Articles must contain author's contribution to the study of the selected problem area, while the cited literature must be comprehensive.

Professional papers aim to provide information and introduce a field of study or problem area, while the author does not aspire to conduct a detailed scientific research of the subject matter.

In technical terms, each paper submitted should meet the following criteria: in the upper left corner of a paper, the author's first and last name shall be stated, as well as his/her affiliation, place of residence, and email address. Titles should be concise and clear. Each paper should contain an abstract of up to 200 words, up to eight key words, well-developed body structure and the list of references.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

Manuscripts and CDs shall not be returned.

The Editorial Board

The Editorial Board

ETIČKE NORME ZA AUTORE

Autori radova podnešenih za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* zadržavaju autorska prava za svoje djelo. Radovi koji su prethodno objavljeni u drugim publikacijama, ili su u postupku recenzije za objavljivanje u njima, ne mogu biti prihvaćeni za objavljivanje. Ukoliko autor u ponuđeni rukopis uvrsti djelove materijala koji je prethodno objavio, takav sadržaj dužan je citirati ili označiti na drugi način. Autori su takođe dužni eksplicitno navesti izvore svih ideja u radu preuzetih od drugih, bez obzira na to radi li se o objavljenim, neobjavljenim ili elektronski dostupnim materijalima.

Autori garantuju da je njihov rad originalan, da su ga napisali naznačeni autori (kao autori se mogu navoditi samo ona lica koja su direktno doprinijela sadržaju rada), kao i da rad ne zadire u prava trećih lica. Autori takođe garantuju da su nosioci prava za podnešeni materijal te da su propisno pribavili sve potencijalno potrebne dozvole za preuzimanje sadržaja iz drugih izvora. Redakcija neće prihvatiti za objavljivanje radove koji ne ispunjavaju navedene uslove.

Podnošenjem rukopisa za objavljivanje u časopisu *Lingua Montenegrina* autori redakciji časopisa daju ovlašćenje da revidira, tehnički uredi i skрати materijal podnešen za objavljivanje.

Redakcija

PUBLICATION ETHICS STATEMENT

Authors of papers submitted for publication in *Lingua Montenegrina* shall retain the copyrights for their work. Papers that have been previously published or submitted for publication elsewhere may not be published in *Lingua Montenegrina*. Where the paper submitted contains materials overlapping with the previously published works of his/her own, the author must cite these works in his/her paper. Authors are also obliged to explicitly state the origin of all the materials and ideas authored by others in their work, regardless of whether such materials had previously been published or not.

The author/s guarantee that the paper submitted is original, written by the stated author/s (only those persons who contributed directly to the content of the paper should be listed as authors), as well as that the work does not infringe the rights of third persons. The author/s also guarantee that they have the copyrights for the material submitted and that any necessary written permissions to cite from other sources have been duly obtained. The Editorial Board may and will refuse to publish any paper failing to meet the above requirements.

By submitting the paper for submission in *Lingua Montenegrina*, the authors grant the Editorial Board the right to revise, technically edit and abridge the material submitted.

The Editorial Board

SADRŽAJ

Miomir ABOVIĆ Upotreba prijedloga <i>vrh(u)</i> u uzročnom značenju u crnogorskom jeziku XIX stoljeća	3
Adnan ČIRGIĆ Povodom jednoga prikaza <i>Gramatike crnogorskoga jezika</i> (2010)	15
Sanja ORLANDIĆ Halidejev koncept funkcija jezika i primjena toga koncepta u kritičkoj analizi diskursa.....	27
Belkisa DOLIĆ (Sekundarna) fonološka adaptacija germanizama u mjesnome govoru Skokova	39
Ferenc NEMET & Emina BERBIĆ-KOLAR Leksikološki i leksikografski prinos Ambrozija Šarčevića jezikoslovlju druge polovice 19. stoljeća s posebnim osvrtom na njegov „školski“ (1893) i „književni“ (1894) rječnik.....	53
Мирослава МАМИЧ & Олена ШЕВЧЕНКО-БИТЕНСЬКА Жіночий журнал як об’єкт лінгвістичної антропології.....	73
Sandra LUKŠIĆ Istraživanje interpersonalnih komponenti jezika u proznom djelu.....	83
Sofija KALEZIĆ Romaneskná trilogija Žarka Vučinića za đecu i mlade.....	99

Desanka JAUKOVIĆ Savremeni italijanski pjesnici u časopisu <i>Stvaranje</i> (1946–1991).....	109
Olivera POPOVIĆ Jedan italijanski putopis o Crnoj Gori iz 1877. godine	133
Nikola SUNARA & Marko DRAGIĆ Vilinski svijet u hrvatskim mitskim predajama te poeziji i prozi Petra Gudelja.....	145
Anica BILIĆ An Imagological Reading of Josip Kozarac's <i>Tena</i> or How Slavonia Became <i>Unrestrained</i>	169
Ethem MANDIĆ Puškinov roman „Kapetanova kći“ u kontekstu marksističke, formalističke i ruske kritike – Forma, žanr i revolucija.....	191
Frano VRANČIĆ Pjesništvo i ideologija: primjer djela Léopolda Senghora i Aiméa Césairea.....	211
Stijepo STJEPOVIĆ Berceovi <i>Signa Pelagi</i> u kontekstu srednjovjekovne apokaliptične književnosti.....	247
Marta BORIĆ-CVENIĆ & Hrvoje MESIĆ Uloga kreativnih industrija u brendiranju i oblikovanju slike grada	257
Sava KOVAČEVIĆ Konceptualni okvir i uloga neformalnog obrazovanja u nastavnom procesu	283
Tamara ZADRAVEC Potreba za digitalizacijom knjižnične građe u knjižnici Franjevačkog samostana u Osijeku.....	321

Valentina MAJDENIĆ & Andrea VUČETIĆ
Što poručuju *Oddbods!*: primjer
neprimjerene neverbalne komunikacije 331

GRADA

Новица ВУЈОВИЋ
Топоними села *Вучи До* 355

PORTRETI

Adnan ČIRGIĆ
In memoriam Josip Silić (1934–2019)..... 367

Aleksandar RADOMAN
In memoriam Danilo Radojević (1932–2019)..... 375

PRIKAZI

Pavle GORANOVIĆ
O jeziku i mišljenju, slovesno 381

Sofija KALEZIĆ
Gradačka autobiografija Borislava Jovanovića 387

Aleksandar RADOMAN
Dragocjen prilog proučavanju
Pekićeva književnog prvijenca 393

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ
Ivan Boland: *Unutar istorije*..... 397

Sofija KALEZIĆ
Vrijedan doprinos crnogorskoj kulturologiji..... 405

Goran SEKULOVIĆ
Hronika naše pradomovine Duklje 423

ARHIVA

Danilo RADOJEVIĆ O pojavi lika Miloša Obilića kao mitskog junaka u svijesti Crnogoraca	431
Vojislav P. NIKČEVIĆ Riječ na promociji knjige <i>Crnogorska literatura i tradicija</i> Danila Radojevića.....	457

TABLE OF CONTENTS

Miomir ABOVIĆ
Causal Use of Preposition Vrh(u) in
Montenegrin Language of the Nineteenth Century 7

Adnan ČIRGIĆ
On a Review of the *Grammar*
of the Montenegrin Language (2010) 15

Sanja ORLANDIĆ
Halliday's Concept of Language Functions
and Its Application in Critical Discourse Analysis 27

Belkisa DOLIĆ
(Secondary) Phonological Adaptation of
Germanisms in Local Speech Pattern of Skokovi..... 39

Ferenc NEMET & Emina BERBIĆ-KOLAR
Ambrozije Šarčević's Lexicological Work in the Second
Half of the Nineteenth Century, with a Special Focus
on His School (1983) and Literary (1894) Dictionary..... 53

Мирослава МАМИЧ &
Олена ШЕВЧЕНКО-БИТЕНСЬКА
Women's Magazine as an Object of Linguistic Anthropology 73

Sandra LUKŠIĆ
Exploring Interpersonal Components
of Language in a Work of Fiction 83

Sofija KALEZIĆ
Žarko Vučinić's Romanesque
Trilogy for Children and Youth..... 99

Desanka JAUKOVIĆ
Contemporary Italian Poets in Journal *Stvaranje* (1946–1991)..... 109

Olivera POPOVIĆ An Italian Travelogue about Montenegro from 1877.	133
Nikola SUNARA & Marko DRAGIĆ Fairy World in Croatian Mythological Tales and Petar Gudelj's Poetry and Prose	145
Anica BILIĆ An Imagological Reading of Josip Kozarac's <i>Tena</i> or How Slavonia Became <i>Unrestrained</i>	169
Ethem MANDIĆ Pushkin's Novel „The Captain's Daughter“ and Literature in the Context of Marxist, Formalistic and Russian Criticism – Form, Genre and Revolution	191
Frano VRANČIĆ Poetry and Ideology: Example of Léopold Senghor's and Aimé Césaire's Poetic Works	211
Stijepo STJEPOVIĆ Berceo's <i>Signa Pelagi</i> in the Context of Medieval Apocalyptical Literature	247
Marta BORIĆ-CVENIĆ & Hrvoje MESIĆ Role of Creative Industries in the Process of Branding and Shaping a City Image.....	257
Sava KOVAČEVIĆ Conceptual Frame and Role of Informal Education in the Teaching Process.....	283
Tamara ZADRAVEC The Need for Digitisation of Library Materials in the Franciscan Monastery's Library in Osijek.....	321
Valentina MAJDENIĆ & Andrea VUČETIĆ What Do Oddbods Say: Example of Inappropriate Nonverbal Communication	331

MATERIAL

Novica VUJOVIĆ
Toponyms in *Vučji Do*..... 355

PORTRAITS

Adnan ČIRGIĆ
In memoriam Josip Silić (1934–2019)..... 367

Aleksandar RADOMAN
In memoriam: Danilo Radojević (1932–2019)..... 375

REVIEWS

Pavle GORANOVIĆ
On Language and Thinking 381

Sofija KALEZIĆ
Borislav Jovanović's *Gradačka autobiografija* 387

Aleksandar RADOMAN
Valuable Contribution to Study of Pekić's Literary Debut 393

Aleksandra NIKČEVIĆ-BATRIĆEVIĆ
Eavan Boland: *Inside History* 397

Sofija KALEZIĆ
Significant Contribution to Montenegrin Culture Studies 405

Goran SEKULOVIĆ
Chronicle of Our Ancestral Homeland Doclea 423

ARCHIVE

Danilo RADOJEVIĆ
On Miloš Obilić as a Mythical Hero
in Consciousness of Montenegrins 431

Vojislav P. NIKČEVIĆ
A Reflection on a Book Presentation:
Danilo Radojević's *Crnogorska literatura i tradicija* 457

Lingua Montenegrina
časopis za jezikoslovna, književna i kulturna pitanja

lingua.montenegrina@fejk.me

Izdavač
Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

Glavni i odgovorni urednik
Adnan Čirgić

Za izdavača
Milenko A. Perović

Lektura i korektura
Katarina Milonjić

Prijelom
Milutin Marković

Štampa
Golbi – Podgorica

Tiraž
300

Časopis Lingua Montenegrina indeksiran je u međunarodnj
bazi WOS (thomsonreuters.com)

CIP – Каталогизacija u publikaciji
Централна народна библиотека Црне Горе, Цетиње

81 (497.16)

LINGUA Montenegrina : časopis za jezikoslovna,
književna i kulturna pitanja = Lingua Montenegrina
: the magazin of linguistic, literary and
cultural issues / urednik Adnan Čirgić. – Br. 1
(2008) – . – Podgorica (Bulevar Mihaila Lalića
1) : Institut za crnogorski jezik i književnost,
2008 (Cetinje : IVPE). – 24 cm

Dva puta godišnje.

ISSN 1800-7007 = Lingua Montenegrina (Cetinje)
COBISS.CG-ID 12545808

Časopis je registrovan u Ministarstvu kulture, sporta i medija Crne Gore
(br. 05 – 2951/2)